

- DISSERTATIONES
- ETHNOGRAPHICÆ
- TRANSYLVANICÆ

Dimény Attila

A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)

© www.kjnt.ro/szovegtar

Dimény Attila

A POLGÁROSODÁS TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS HATÁSAI
KÉZDIVÁSÁRHELYEN
(1750–1944)

DISSERTATIONES ETHNOGRAPHICÆ TRANSYLVANICÆ

Sorozatszerkesztők

Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Pozsony Ferenc
Vajda András

© www.kjnt.ro/szovegtar

DIMÉNY ATTILA

A POLGÁROSODÁS
TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS HATÁSAI
KÉZDIVÁSÁRHELYEN
(1750–1944)

Kriza János Néprajzi Társaság
Kolozsvár
2018

A kézirat a szerző doktori disszertációja, melyet a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Hungarológiai Doktori Iskola keretében védett meg 2015-ben.

Lektorálta:

dr. Pozsony Ferenc, BBTE BTK, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, egyetemi tanár

Támogatta:

MTA Erdély Öröksége Alapítvány

Bethlen Gábor Alap

Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete

Szerkesztette:

Jakab Albert Zsolt

© Dimény Attila

© Kriza János Néprajzi Társaság

© Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete

Borítóterv:

Szentes Zágón

Fotók:

Brassay Sándor, dr. Dudás Levente, Fikker Mária, Ignác Szabolcs, gróf Mikes Borbála, Tóth László
Köszönet az Incze László Céhtörténeti Múzeum (ILCM), a Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete (KMBE), a Székely Nemzeti Múzeum (SzNM) és a Kézdivásárhelyi Református Egyház (KRE) fotótárának a használatáért.

A borítóhoz használt fotón Kézdivásárhely piacterének északnyugati bejárata látható az 1940-es évek elején.

Számítógépes tördelés:

Dimény Attila

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában

Igazgató: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DIMÉNY, ATTILA

A polgárosodás társadalmi-kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944) / Dimény Attila. - Cluj-Napoca : "Kriza János" Néprajzi Társaság, 2018

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-00-1

94

© www.kjnt.ro/szovegtar

Édesapám emlékére

Tartalom

Bevezető	9
A kutatás előzményei és hipotézisei	11
Forrásvizsgálat	15
Fogalmi, elméleti és módszertani megközelítés	23
Kézdivásárhely urbanizációja a 18. századtól a 20. század közepéig	33
Kézdivásárhely az erdélyi urbanizációs folyamatok tükrében	33
Kézdivásárhely településszerkezete	37
Kézdivásárhely adminisztratív irányítása a 18–19. században	47
Gazdasági szerveződés	52
Etnikai és felekezeti viszonyok	58
Kézdivásárhely református és római katolikus társadalma 1724–1853 között	67
Migráció és társadalmi mobilitás a 19–20. század fordulóján	89
Az oktatás Kézdivásárhelyen a 17. századtól a 20. század közepéig	100
Összegzés	112
Művelődési élet Kézdivásárhelyen a reformkortól 1948-ig	117
A művelődési élet kibontakozása Erdélyben a reformkor hajnalán	117
A Kézdivásárhelyi Társalkodó (Kaszinó) és a Polgári Olvasókö	125
Művelődési és műkedvelő egyesületek	143
Az iparosok és kereskedők egyesületei	151
Az EMKE kézdivásárhelyi fiókszervezete	159
Az ASTRA kézdivásárhelyi fiókszervezete	160
Szociális és betegsegélyező egyesületek	162
A kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet	163
A kézdivásárhelyi Kórház Egyesület és a Rudolf Kórház	172
Összegzés	179
A publikus tér alakulása és használata Kézdivásárhelyen a 18–20. században	183
A piactér és az udvartérhálózat	183
Közintézmények ingatlanjai	191
A dualizmus korának közösségi épületei	197
A dualizmus korának polgári épületei és bérházai	203
Vendéglők, kávéházak és kocsmák	216
Sétaterek	219
A kézdivásárhelyi sportélet és színterei	223
Összegzés	229

Kézdivásárhely a fényképek tükrében	233
A fényképezés mesterségének térhódítása Kézdivásárhelyen	233
Kézdivásárhely a 20. század elején készített képeslapok tükrében	237
Élet a piactéren a 20. század első felében készült fotók alapján	239
Összegzés	242
Összefoglalás	243
Levél- és irattári források	247
Irodalom	249
Adattár	267
Kézdivásárhelyi egyesületek, körök és társaságok jegyzéke 1842–1948 között	267
A kézdivásárhelyi egyesületekben és közéletben szerepet vállaló személyek	269
Rezumat	295
Abstract	301

Bevezető

Egy véget nem érő kutatás egyik fejezetére teszek most pontot. Húsz évvel korábban érdeklődésemet a téma iránt az a kíváncsiság indította el, hogy szerettem volna megérteni Kézdivásárhely lakónegyedének társadalmi mechanizmusát. Hamar kiderült, hogy erre csak akkor lehet válaszokat találni, ha már tudjuk, hogy mihez viszonyíthatunk. Annak ellenére, hogy Incze Lászlónak köszönhetően álltak már rendelkezésünkre helytörténeti tanulmányok, még mindig nem volt minden kérdésre válasz. A kutatás során sikerült néhányat megválaszolni, de az egyre jobban szerteágazó téma azzal az hiányérzéssel járt, hogy soha nem lehet a végére járni a kérdéseknek. Például a lakónegyedi társadalomról továbbra sem tudok többet, mint a kérdés felvetése idején.

Közel 15 éve arra keresem a választ, hogy a polgárosodás hogyan bontakozott ki Kézdivásárhelyen a 18. század elejétől kezdődően, majd a hosszú 19. század idején és a 20. század első felében. Habár az első világháború előbb csak megszakította, majd hosszabb időre elnapolta a város urbanizációját, a településben számos polgári élet- és kulturális minta még tovább élt egészen 1944-ig. A hazai kommunista hatalom 1945 után ebben a székely városban is erőszakos eszközökkel rombolta le a polgári társadalmat, a korábbi gazdasági és kulturális életet. A legtöbb kelet-európai városi településhez hasonlóan, Kézdivásárhely is csak 45 éves kényszerszünet után, az 1989-es rendszerváltozást követő évtizedekben tudott újra a demokratizálódás, a polgárosodás, a modernizáció és az organikus urbanizáció útjára térni.

Külön hangsúlyt fektetek annak vizsgálatára és bemutatására, hogy a különböző makrofolyamatok (1764-es militarizálás, 1848-as forradalom, 1867-es kiegyezés, első világháború, impériumváltás stb.) milyen hatást gyakoroltak e székelyföldi kisváros demográfiai szerkezetére, társadalmára, belső intézményeire, kultúrájára és térhasználatára.

Kutatásaim kezdetén Kézdivásárhely 18–19. századi urbanizációját, valamint annak társadalmi és kulturális hatásait vizsgáltam. A rendelkezésemre álló írott források azt tükrözték, hogy az 1764-es madéfalvi veszedelmet követő erőszakos militarizációnak, paradox módon, itt Kézdivásárhelyt számos pozitív hatása volt. A katonai intézmények és struktúrák kiépítésével egyidőben, a 18. század során újabb és újabb olyan külső csoportok, családok és egyének érkeztek Kézdivásárhelyre, akik egyértelműen felvállalták a polgári értékrendet, tudatosan közvetítették annak legújabb, közép-európai elemeit. Ez a folyamat tovább folytatódott a 19. század első harmadában is, majd ideiglenesen felfüggesztődött az 1848–49-es események idején, valamint az önkényuralom korában.

A település urbanizációjának és polgárosodásának leglátványosabb fellendülése az 1867-es kiegyezést követő évtizedekben kezdődött. Kötetemben hangsúlyosan fog-

lalkozom a 19–20. századok fordulóján kibontakozó polgári átalakulással, valamint annak társadalmi és kulturális hatásaival. Az első világháború eseményei előbb csak megszakították ezt a nagyon ígéretesnek tűnő fejlődést, majd az 1920-at követő impériumváltás már gyökeresen új politikai, társadalmi, nemzeti és kisebbségi viszonyokat, kontextust eredményezett ebben a székely kisvárosban is. Habár a budapesti hatalom a második bécsi döntés (1940) után a vidék gyors felzárkóztatását tervezte, a világháború eseményei megakadályozták annak kivitelezését, megvalósulását. Majd 1945 után itt is olyan sztálinista típusú, totalitárius jellegű, kommunista hatalom rendezkedett be, mely alapjaiban elutasította a polgári értékeket és életmintákat. Éppen ezért a kutatás során csak a második világháború végéig vizsgálom a város urbanizációját, s majd egy újabb, jövőbeli kutatás keretében fogom elemezni és értelmezni a szocialista korszakban erőszakos eszközökkel megvalósított modernizáció demográfiai, társadalmi és kulturális hatásait.

A kutatásomat az évek során többen segítették, amiért köszönettel tartozom mindannyiuknak. A múzeumi alkalmazásomat követően Incze László és Szabó Judit voltak azok, akik biztattak és támogattak a továbbtanulásban, valamint segítettek ráirányítani figyelmemet Kézdivásárhely múltjának vizsgálatára. Társadalomnéprajzi, majd kulturális antropológiai érdeklődésemet két tanáromnak köszönhetem. A középiskolai tanulmányaim kezdetén Pozsony Ferenc lett a magyartanárom, aki az 1980-as évek első felében egy olyan világot nyitott meg előttem, amit a tankönyvekből nem lehetett megismerni. A négy év alatt szervezett kulturális műsorokon és főleg a közös kirándulásokon szerzett ismeretek az iskolai évek után több mint tíz évvel kezdtek érthetővé válni, amikor Pozsony Ferenc javaslatára a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajz szakán elkezdtem egyetemi tanulmányaimat. Az egyetemi évek alatt ismertem meg Kotics József tanár urat, aki elsősorban a társadalomnéprajz és kulturális antropológia irányába mozdította el érdeklődésemet. A szakmai és baráti kapcsolat mindkét tanárommal az évek során mindvégig megmaradt.

A tanulás és a kutatómunka megértő családi háttér nélkül aligha működik. Egyetemi éveim alatt édesanyám biztosította azt, hogy zavartalanul a tudománynak élhessek, amiért hálával és köszönettel tartozom neki. 18 éve feleségemnek, Erikának és a közben felcseperedő három gyermekemnek tartozom köszönettel, akiknek időnként el kell szenvedniük azt, hogy fizikailag ugyan jelen vagyok, de gondolataim máshol járnak. Ugyanakkor óriási segítség számomra, hogy feleségem szakmailag is támaszom. Ez a megértés és támogatás teszi lehetővé, hogy a tudományos munka része lehet az életemnek. Végezetül hálával gondolok az 1995-ben elhunyt édesapámra, aki sajnos nem lehetett részese annak a folyamatnak, amin az elmúlt évtizedekben keresztülmentem. Mivel többnyire azt hiányolta, hogy nem vagyok elég kitartó abban, amit időnként csinálok, halála után igyekeztem erre jobban odafigyelni.

A kutatás előzményei és hipotézisei

A kézdivásárhelyi múzeum néprajzosaként, muzeológusaként napi kapcsolatban állok a városban egykor fontos szerepet betöltő céhes mesterségek ránk maradt írott és tárgyi anyagával. Incze László (1928–2007) szerteágazó helytörténeti kutatásai révén ma már sokat tudunk a várossal és az egykor benne működő céhes életről (Incze 2012). Mivel a közismert muzeológus, kutatásai során, többnyire a kézdivásárhelyi céhes kézműves társadalom vizsgálatára összpontosított, a város 19. századi polgári átalakulásáról, valamint annak a helyi társadalomra, kultúrára és életmódra gyakorolt hatásáról nem készült átfogó tanulmány.

Kézdivásárhely sajátos társadalmával, gazdasági és kulturális életével első ízben akkor szembesültem, amikor egyetemi szakdolgozatomat készítettem a várossal összeépült Oroszfalu társadalmáról, annak változásáról. Az ott vezetett polgári anyakönyvek vizsgálata során az körvonalazódott, hogy a várostól keletre fekvő, azzal összeépült, hajdan önálló kis település társadalmá egyáltalán nem sorolható a hagyományos felső-háromszéki falusi társadalmak közé (Dimény 2000, 2002a, 2003a, 2003b). Tehát már bő tíz évvel a kutatás megkezdése előtt azt feltételeztem, hogy Oroszfalu sajátosságait elsősorban Kézdivásárhely tőszomszédsága eredményezte. Voltaképp az akkor megfogalmazott kérdés vizsgálata és megválaszolása késztetett arra, hogy Kézdivásárhely társadalmának alaposabb kutatásába kezdjek. Az eltelt több mint tíz év alatt néhány kérdésre már sikerült megfelelő forrást és választ találnom, de a vizsgálat során újabb és újabb kérdések merültek fel a település urbanizációjával, polgárosodásával és modernizációjával kapcsolatban.

A kutatás során felmerült kérdéseimet öt nagyobb csoportra osztottam, kötetemben pedig rendre ezekre keresem a választ.

1. Első lépésként Kézdivásárhely urbanizációjának alapvető, legfontosabb összetevőit terveztem feltárni. A város 18–19. századi településszerkezetének, adminisztratív és gazdasági szerveződésének, valamint etnikai és felekezeti összetételének elemzésével voltaképp a várossá válás folyamatát akartam dokumentálni és bemutatni. Mivel a vizsgált korszak helyi társadalmának megismerése nélkül hiányos lett volna ez a kutatás, arra kerestem a választ, hogy milyen családok éltek akkor Kézdivásárhelyen, milyen léptékű volt az idegen lakosság városba irányuló migrációja, betelepődése, milyen mértékű volt a helyben élő lakosság belső, társadalmi mobilitása és átrendeződése.

2. Tudatában vagyok annak, hogy a városiasodás nemcsak a településben élő személyek gyors, látványos számbeli gyarapodását jelenti, mivel éppoly fontos az urbánus kultúra, életstratégia, hétköznapi életvezetés, mentalitás folyamatos és szerves megújulása is. Éppen ezért kutatásaim során arra összpontosítottam, hogy minél rész-

letesebben feltárjam, hogy ebben a székely kisvárosban milyen kulturális és oktatási intézmények, egyesületek vállalták fel tudatosan a polgári értékek meghonosítását.

3. Vizsgálódásaim kezdetén azt feltételeztem, hogy a polgári gondolkodás meghonosításában oly jelentős szerepet játszó egyleteket éppen az a réteg hívta életre, mely régóta, huzamosan helyben élt, s világszemléletében, életstratégiájában, mindennapjaiban és életmódjában folyamatosan a polgárosodás társadalmi bázisát alkotta.¹

4. Továbbá azt feltételeztem, hogy a polgári életvitel alapvető hatást gyakorolt a mezőváros épített környezetére is. A hajdani piactéren a 19. század idején impozáns közösségi és családi ingatlanok, látványos bérpaloták épültek, miközben mögöttük, mind a mai napig, nagyrészt földszintes faházak húzódnak meg. Jelenlétük pedig éppen azt kérdőjelezi meg, hogy a város helyi lakosságának túlnyomó része a „békebeli” évtizedekben mind áttért volna a polgári életvitelre és életmódra.

5. Úgy véltem, hogy az új közösségi (egyházi, gazdasági, kulturális, szabadidős, sport) objektumok és családi épületek megjelenése gyökeresen megváltoztatta nemcsak a város térszerkezetét, hanem a helyi közösség térhasználatát is. Azt fogalmaztam meg hipotézisként, hogy miközben a helyi lakosság rendre átalakította a város térszerkezetét, fokozatosan olyan új objektumokat és referenciapontokat alakított ki, melyek egyúttal e szocio-lokális világ folyamatos változásának lenyomatai is. Továbbá megválaszolásra várt az kérdés, hogy a bennük lévő új közösségi helyszínek (különféle üzletek, vendéglők, kávéházak, kocsmák, sétaterek, kulturális és sportlétesítmények stb.) a helyi társadalom térhasználatát, cselekvéseit, hétköznapjait és ünnepeit milyen módon alakították át.²

A fenti kérdésköröknek megfelelően dolgozatomban négy nagyobb fejezetre tagolódik. Elsőként Kézdivásárhely urbanizációjának demográfiai komponenseit vizsgálom, azon belül kiemelten foglalkozom a lakosság számának alakulásával, gyarapodásával, a bevándorlás (betelepedés), az elvándorlás eredményeivel és hatásaival. Alapvető hipotézisem az, hogy a város polgárosodásában nem csak az autochton, céhes hagyományaira büszke kézműves réteg, hanem különösen azok a mozgékonyabb társadalmi csoportok játszottak meghatározó szerepet, amelyek a Székelyföld 1764-es militarizációja után távolabbi, jelentősebb urbánus központokból érkeztek, majd itt tartózkodásuk és betelepedésük során újabb és újabb polgári, városi életmintákat honosítottak meg. Az urbanizációs folyamatban fontos szerepet töltöttek be a helyi oktatási intézmények is, melyeket a mindennapi léthez szükséges ismeretek átadása mellett fokozatosan a polgári értékek terjesztőivé váltak.

Az oktatáshoz szorosan kapcsolódik a művelődési élet. A kötet második fejezetében arra keresem a választ, hogy a polgári egyesületek mikor és hogyan honosodtak meg Kézdivásárhelyen, kik játszottak meghatározó szerepet megalakításukban, működtetésükben és vezetésükben, tevékenységük során pedig milyen alapvető polgári értékeket és életmintákat forgalmaztak, milyen szerepet játszottak azoknak elterjesztésében és meghonosodásában.

A kötet harmadik részében azt vizsgálom, hogy a polgárosodással egyidőben hogyan

¹ A kézdivásárhelyi egyesületi élettel kapcsolatos kutatásaimat 2010–2011 között az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram támogatása segítette elő.

² 2011–2012-ben a Bethlen Gábor Alap kutatási támogatásával a Székely Nemzeti Múzeum néprajzi kutatócsoportjának keretében Kézdivásárhely privát és publikus térhasználatát kutattam.

alakult át a mezőváros térszerkezete, annak központi piactere, udvartereinek élete, milyen közintézmények építkeztek a piactéren, annak közelségében, majd a különböző vendéglők, kávéházak, kocsmák, báltermek, sétaterek és sportpályák milyen módon alakították, szolgálták és reprezentálták a város különböző társadalmi csoportjait, rétegeit, azoknak mindennapi és szabadidős tevékenységeit.

Az utolsó fejezetben pedig azt mutatom be, hogy a korabeli fényképek és képeslapok hogyan tükrözik a város térelemeinek változását, valamint az itt élő polgárok mindennapjait és ünnepeit. Úgy vélem, hogy segítségükkel árnyaltabb képet alkothatunk egy székely mezőváros „békebeli” életéről, kifelé forgalmazott képéről, melyek egyúttal kutatásaim egy-egy jellegzetes állomását is tükrözik.

Forrásvizsgálat

Kutatási terveim, céljaim megvalósításához különböző forrásokat hasznosítottam. Kézdivásárhely lokális társadalmának hatékonyabb megismerését elsősorban a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban (SÁL) őrzött, 1734–1908 között vezetett református és 1724–1935 között írott római katolikus egyházi anyakönyvek, valamint az 1895–1912 között keletkezett kézdivásárhelyi polgári anyakönyvek (KPHA) adatai segítették elő. Másodsorban pedig a helyi református egyház 1835–1916 között vezetett jegyzőkönyvei (KREKL) is nagyon fontos információkat nyújtottak kérdéseim megválaszolására. Az Incze László Céhtörténeti Múzeum irattárában (ILCM) szintén jelentős számú és minőségű céhes dokumentum, családi hagyaték és fotó állt a rendelkezésemre. Ugyancsak itt található több mint 300 gyászjelentő az 1897 és 1990 közötti időszakból, melyek pontos információkat tartalmaznak az elhunytakról, illetve azoknak családtagjairól, kapcsolatrendszeréről. Továbbá a magánirattárakban és gyűjteményekben (MITGY) őrzött dokumentumok, valamint a város temetőiben található sírkövek, fejfák feliratai is jelentős segítséget jelentettek az adatgyűjtés és a kutatás során.

Pesty Frigyes 1864–1865 között nagyszabású helynévgyűjtést kezdeményezett Magyarországon és Erdélyben. Kézdivásárhely akkori főbírója, id. Benkő Pál és Varga József főjegyző által postázott jelentésben, válaszban fontos adatokat találtam a városra vonatkozóan is. Habár a közeli Oroszfalu akkor még nem tartozott a városhoz, a Bertalan Gábor bíró és Robert Antal községi jegyző által összeírt adatok abban is segítettek, hogy árnyaltabb képet nyerjek Kézdivásárhely térbeli elhelyezkedésével kapcsolatban (Csáki 2012).

A reformkori Erdély és azon belül Székelyföld társadalmáról szemléletes leírás olvasható Szentiváni Mihály, egy székely primor családból származó utazó *Gyaloglat Erdélyben* című útinaplójában, melyben egy 1837-ben tett utazás tapasztalatairól számolt be (Szentiváni 1986). Szentiváni Mihályhoz hasonlóan az 1860-as években Orbán Balázs vállalkozott Székelyföld településeinek, vidékeinek meglátogatására és bemutatására. Az 1868–1873 között megjelentett szintézisében külön kötetet szentelt Háromszék leírásának, melyben röviden bemutatta a mezőváros kialakulását, múltját, jellegzetes településszerkezetét, intézményeit, jelesebb embereit, valamint az 1848-as forradalomban és szabadságharcban játszott szerepét (Orbán 1869: 101–108). Orbán Balázs monografikus munkájának kiegészítéseként a Székely Mivelődési és Közgazdasági Egylet 1879-ben adta ki Kozma Ferenc a Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapotát ismertető munkáját (Kozma 2008 [1879]).

A magyarmacsikási születésű Székely János, 1858–1904 között kézdivásárhelyi református lelkész, 1875-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók Előpatakon meg-

Sepsiszentgyörgyön megjelenő lap fejléce. (SzNM)

tartott nagygyűlésén *Kézdivásárhely múltja és jelene* címmel tartott előadást, melyben a város korai szakaszának rövid ismertetése mellett fontos adatokat közölt az általa ismert korszakról (Székely 1876).

Szentkatolnai Bakk Endre, művelt vízaknai lelkész, családtörténeti munkáit is figyelemre méltóknak találtam. 1893-ban Budapesten jelent meg *A Bak és Jancsó család története*, majd 1895-ben immár a céhes városban a jóval részletesebb *Kézdivásárhelyi s az ottani Jancsó családok története* című könyve (Bakk 1893, 1895). A szerző nemcsak a familia adatokban gazdag leírását valósította meg kiadványában, mivel abban jelentős mennyiségű társadalomtörténeti adatot is közölt.

Háromszék Vármegye Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére 1899-ben reprezentatív emlékkönyvet jelentetett meg. Annak szerkesztőbizottsága, Potsa József főispán elnökletével arra vállalkozott, hogy tényeken alapuló *igaz és valós* dolgok bemutatásával a vármegye közönsége elé tárja Háromszék történetét, annak megalakulástól kezdve egészen a 19. század végéig. Habár annak bevezetőjében a szerzők nyíltan kihangsúlyozták, hogy kötetük nem kimondottan tudományos munka, az abban közölt történeti, gazdasági és közművelődési írások sorában számos olyan szöveg is olvasható, melyek nagy segítségemre voltak adataim összegyűjtése, kiegészítése és ellenőrzése során (Potsa szerk. 1899).

1905-ben a *Székelyföld* című hírlap *Tárca* rovatában tette közzé dr. Török Andor, akkori polgármester írását *Kézdivásárhelyi élet a XVIII. századelején* címmel. A szerző a későbbiekben is tartott ismeretterjesztő előadásokat a témában, melyek közül az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet 1932-ben szervezett estélyén elhangzott beszéde nyomtatott formában *Előadások* című kis kiadványban jelent meg. A tudós polgármester írásaiban és újságcikkeiben számos olyan adatot ismertetett, melyek ma már nélkülözhetetlenek a város történelmének megismerésében még akkor is, ha forrásait nem jelölte, nem hivatkozta meg. A szerző egyik cikkében azt írta, hogy ő csak *mozaik-szerű* adatokat ismertet, mivel a rendelkezésére álló *régi poros iratok* hiányosak (Török 1905, 1932). 1875-ben Székely János református lelkész korábban említett írásában megjegyzi, hogy az okmányok ugyan nincsenek meg eredetiben, de a város levéltárában hiteles másolatok vannak, azok kutathatók, felhasználhatók egy majdani városmonográfia megírásához (Székely 1876: 235). Dr. Török Andor polgármester tehát a város levéltárában akkor még meglévő iratokat használt fel, ezért az általa közzétett információkat megbízhatóknak tartom, és a későbbiekben hivatkozom is rájuk. Helyt-

álló megállapításait a 18. századi református anyakönyvek adatai is alátámasztották, egyértelműen igazolták.

A kézdivásárhelyi közművelődési élet kutatásához további támpontot jelentett dr. Molnár Dénes ügyvéd (az 1903-ban elhunyt Molnár Józsiás országgyűlési képviselő unokaöccse) Turóczy István helybeli könyvnyomdájában 1941-ben kiadott kis füzet, melyben a szerző a nagybátyja és annak felesége által létesített Józsiás és Emília Kézdivásárhelyi Sétatéri és Tanulmányi Alapítvány történetét ismertette (Molnár D. 1941).

A Kaszinó múltjának kutatását az is segítette, hogy 1942-ben az egyesület fennállásának századik évfordulójára *A Kaszinó 100 éve* címmel Vajna Károly, dr. Péter János és Ikafalvi Diénes Jenő intézménytörténeti írásai önálló könyv formájában jelentek meg. Vajna Károly állami elemi iskolaigazgató, lapszerkesztő, az egyesület könyvtársa szövegében az intézmény első kilencven évét foglalta össze. Írása olyan beszámoló, melyet a szerző még a 90. évfordulóra állított össze, és olvasott fel az akkori ünnepi közgyűlés keretében. Mivel sok esetben nem hivatkozik az általa felhasznált forrásokra, adatai nehezen visszakereshetők, ellenőrizhetők. Tekintettel arra, hogy közleménye több évtizedet ölel át, nagy benne a hibalehetőség, viszont más források hiányában nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen munka (Vajna 1942). Dr. Péter János főgimnáziumi igazgató-tanár az 1932–1942 közötti időszakot foglalta össze, elsősorban az általa bemutatott időszak rövidsége miatt, már jóval megbízhatóbb adatokat közölt benne, hitelességüket pedig az 1932–1948 között vezetett jegyzőkönyv alapján is lehetett ellenőrizni (Péter 1942).³ Ugyanez mondható el Ikafalvi Diénes Jenő, művelt ügyvéd írásáról is, melyben a szerző a Kaszinó által létesített és fenntartott múzeum első húsz évét ismertette (Diénes 1942).

A kórház alapításának 100. évfordulóra gyűjtötte össze dr. Boga Olivér (1930–2016) a kézdivásárhelyi egészségügyi intézmény múltjára vonatkozó adatokat. Az igazgató-főorvos 1984-ben előbb csak gépelt formában, tehát kis példányszámban közölte a

Első évfolyam.

Kézdi-Vásárhely, 1879. november 30.

3-ik szám.

K.-VÁSÁRHELY ÉS VIDÉKE.

Ismeretterjesztő, vegyes tartalmu hetilap.

<p>Szerkesztőségi iroda: ERDELYI KÁROLY, felső-népiszkolai igazgató lakásán hova a lap szellemi részét illető közlemények küldendők.</p> <p>Kéziratok nem adatnak vagy küldetnek vissza. Bermentetlen levelek csak ismerős kézből fo- gadtatnak el.</p>	<p>A lap előfizetési ára:</p> <p>Egész évre 5 frt. — kr. Félévre 2 frt. 50 kr. Negyedévre 1 frt. 30 kr. Külföldre egész évre 7 frt. — kr. Egyes szám ára 10 kr.</p> <p>Megjelenik másfél nyomott iven minden vasárnap.</p>	<p>Kiadó hivatal: TURÓCZI és STYPULKOWSKY könyvnyomdájában, hova a lap anyag részét illető küldemények intézendők.</p> <p>Hirdetések, vagy a lap belfar- talmi kör:n kívül eső közleme- nyek mérsékelt díjért, az író- nyak megfelelő pontossággal és terjedelemben közöltetnek; az eredeti kéziratok nem adatnak vissza.</p>
--	---	--

Kézdivásárhelyen megjelenő első hetilap fejléce. (ILCM)

³ ILCM – *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, 1932–1948* (V. kötet).

XIX évfolyam.

Kézdi-Vásárhely, 1900 december 6 csütörtök

96. szám.

SZÉKELYFÖLD

Politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hírlap.

Megjelenik hetenkint kétszer csütörtökön és vasárnapon.
Előfizetési árak: Egyszer 10 korona, félre 5 korona.
Közvetítőre 2 korona 50 fillér. Egyes szám ára 10 fillér.
Kiszámlák, tanítás, parancsok és egyenletek, melyek egyenként, ha előfizetnek, 5 koronáért kerülnek a papírra.

Feladás szerkesztő: Dobay János.
Kiadó-tulajdonos: Ifj. Jancsó Mózes.

A lap szerkesztői részét illető közlemények a szerkesztőségben (Dobay János Kézdi-Vásárhelyi) tekinthetők.
Kiadóhivatal K. Vásárhely az ifj. Jancsó Mózes köcsvény-számbájában, hetente a hirdetések a előfizetési pénzek kifizetésére.

Kézdivásárhelyen 1882-től megjelenő hetilap fejléce. (ILCM)

kórház és a kórházi alapítvány monográfiáját, majd 1991-ben már kibővítve, nyomtatott könyv formájában is megjelentette összefoglalását (Boga 1991). A szerző munkájában fontos adatokat közölt a kórház és a vele egyidőben működő más humanitárius intézményekről.

Incze László megállapítása szerint a Székelyföldön, de főként Kézdivásárhelyen a polgári változás többnyire nem a természetes, belső fejlődés eredményeként, hanem általában a központi államhatalom rendelkezései révén következett be (Incze 2004: 225). A gazdasági jellegű változtatásokra minden bizonnyal igaz ez az állítás, de a közművelődés alakítása és a szociális problémák orvoslása már nem működhetett csupán felülről, központból jövő utasítások révén. Jó példa erre a polgári életvitel kialakulásában oly jelentős szerepet játszó egyesületek létrehozása. Azokat pedig elsősorban a korszak jómódú és művelt rétege kezdeményezte, akik kellő érzékenységgel viszonyultak a kor kihívásaihoz és égetőbb szociális problémáihoz. Az egyesületek működéséhez és főleg fenntartásához azonban már szükség volt a helyi társadalom minél nagyobb részvételére. Közvetlen vagy közvetett módon a lokális közösség majdnem minden tagját érintette az egyesületek által felvállalt tevékenység. Elég, ha csak a vizsgált korszak szegénykérdésére, az egészségügyi és a szociális gondozás kezdetleges voltára gondolunk. Például a kórházak létrehozásával és fenntartásával kapcsolatban a helyi társadalom sem maradhatott közömbös, ugyanis azok mindenki számára létfontosságú intézmények voltak (Pál 2003: 385–402, Tóth Á. 2005: 53–59).

Az önkéntesség elvén szerveződő egyesületek elsősorban tagdíjából, másodsorban pedig adományokból igyekeztek fenntartani magukat. Nagyon fontos társadalmi követelmény volt, hogy a szervezetek nyilvánosan is elszámoljanak a befolyt összegekkel. Ugyanakkor erkölcsi szempontból az is számított, hogy a közvélemény miként viszonyul az egyesületek tevékenységéhez. A közvélemény tájékoztatására és alakítására elsősorban a 19. század második felétől megjelenő helyi újságok bizonyultak a legalkalmasabbnak. Nélkülük ma már jóval kevesebbet tudnánk a vizsgált korszak egyesületeinek tevékenységéről. Keszeg Vilmos a tordai polgárosodás, egyesületi élet kibontakozását és eredményeit nemrég hasonló, írott és nyomtatott források segítségével elemezte és értelmezte (Keszeg 2003, 2004, 2014: 224–228).

Kutatásaim során eredményesen használtam fel a Kézdivásárhelyen és a Sepsiszentgyörgyön megjelent, különböző közéleti információkat tartalmazó lapokat is (Incze 2004: 224–225). A vidéki hírlapok etnográfiai jelentőségére Szilágyi Miklós mutatott

rá. „A 19–20. századi társadalmi csoportosulások – olvasóköri és gazdasz-társulatok, tűzoltó egyesületek és sportegyletek – szervezeti életéről (egy-egy bálról, díszbédéről, ismeretterjesztő előadásról, megyei football-rangadóról, városi atlétikai- vagy kugli-versenyéről) az újságban közzétett híradások, a részvételt és a jótékony célú »felülfizetést« nyugtázó »egyleti közlemények« esetében pedig nagy a valószínűsége, hogy eleve nincs, főleg keresni ennél hitelesebb forrást. Alkalmasint nem is készültek jegyzőkönyvek, vagy (ha nem kallódtak el) szűkszavúbbak, mint a legszélesebb olvasóközönségnek szánt reklámok.” (Szilágyi 2001: 84.) A szerző írásában azt is kihangsúlyozta, hogy a polgári réteg szokásait kutató számtalan adatot, leírást talál bennük: például az úri közönség teadélutánjairól, báljairól, műkedvelő előadásairól és korcsolyabemutatóiról (Szilágyi 2001: 78).

A 19. század 70-es éveiben teret hódító újságírás a közérdekű információk közzététele mellett fontos véleményformáló szerepet is játszott. Éppen ezért kutatásaim során elsősorban azokat az adatokat használtam fel, melyeknek hír- és dokumentumértéke egyértelmű. Tekintettel arra, hogy az újságok a mindenkori újságíró szubjektív látásmódján keresztül tükrözik a valóságot, a különböző eseményekről közölt leírások és tudósítások hitelessége, mai szemmel, sokszor megkérdőjelezhető. Éppen ezért a korabeli periodikákban közölt újságcikkek tartalmát sok esetben más források adataival is össze kellett vetnem, más dokumentumok segítségével is kellett ellenőriznem (Héra–Ligeti 2006: 234–246). Kutatásaim során az is nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az újságok, különböző okok miatt, nem mindig tudósítottak minden eseményről. A felmerülő kérdések, problémák folyamatosan arra ösztönöztek, hogy megfelelő forráskritikát alkalmazzak a sajtóban megjelent szövegekkel kapcsolatban (Szilágyi 2001: 86–87).

A *Nemere* című politikai, közgazdasági és társadalmi lap 1871–1884 között előbb Brassóban, majd Sepsiszentgyörgyön jelent meg, s a megye egyetlen újságjaként különböző kézdivásárhelyi eseményekről is tudósított. Kézdivásárhelyen az 1870-ben megalakult Közművelődési Egyesület, valamint a Pedagógiai Társaság pár év múlva már szükségét látta egy helyi lap megjelentetésének is, így kezdeményezésükre 1879-ben.

Turóczi László könyvkereskedő és Stypulkowsky nevű társa üzembe helyezte a város második⁴ nyomdáját, melynek segítségével a *Kézdivásárhely és vidéke* című ismeretterjesztő, vegyes tartalmú hetilapot kezdték megjelentetni. A lap főszerkesztői teendőit Erdélyi Károly (1846–1900) felső-népiskolai igazgató végezte. A lap 1880. január 4-től

Kézdivásárhely, 1909.	IV. évfolyam. 2. szám.	Szerda, január 6.
SZÉKELY HIRLAP		
POLITIKAI, TÁRSADALMI, KÖZGAZDASÁGI ÉS SZÉPIRODALMI LAP.		
Megjelenik hetenként keddén: szombaton és vasárnap. Előfizetési árak: Egész évre 10 K. Négy évre 5 K. Negyed évre 2-50 fillér. Külföldre 2 koronával több. Egyszeri szám ára 10 fillér.	Felelős szerkesztő és lapfőigazgató: BIRÓ LAJOS.	Hirdetések díjazás szerint. Nyitáster sora 50 fillér. A lap szerkesztésével és közlésével kapcsolatos költségek a szerkesztőre, a hirdetőre és előfizetőre terjednek. Tervezett lapoknál különösen.

A Bíró Lajos által alapított hetilap fejléce. (ILCM)

⁴ Az első az 1849-ben Bem József által adományozott nyomda volt, mellyel a *Székely Hírmondót* nyomták.

IV. évfolyam.	Kézdivásárhely, 1907. január 1. kedd.	1. szám
<p>Előfizetési árak: Egész évre . . . 12 kor. – fillér. Fél évre . . . 6 kor. – fillér. Negyed évre . . . 3 kor. – fillér. Egyes száma . . . kor. 4 fillér. Nyiltér sora . . . 1 korona. Megjelenik hetenként 6-ször. Kétfő, csütörtök és vasárnap restis; szerdén és szombatot kiadó kiadósul.</p>	<h1 style="margin: 0;">SZÉKELY UJSÁG</h1> <p style="margin: 0;">A Háromszékmegyei Függetlenségi és 48-as Párt hivatalos lapja.</p>	<p>Szerkesztő és kiadónál: Molnár Emil lakásán (a régi Posta-utca) van, hová mind a lap szerelmi részét illető közlemények, mind az előfizetési pénzek és hirdetései díjak küldendők. – Keziratok nem adódnak vissza.</p>
Főszerkesztő: Dr. Szentiványi Árpád.	Függelékárak: Dr. Czeglédi Miklós, Dr. Nagy György.	Felelős szerkesztő: Molnár Emil.

A Molnár Emil által alapított *Székely Ujság* fejléce. (ILCM)

már *Székely Közlöny* címen hetente kétszer jelenhetett meg, annak köszönhetően, hogy Turóczi László lecserélte a korábbi nyomdagépet, s helyette korszerűbb gyorsajátót vásárolt. Ezt követően a nyomda kétszer is tulajdonost cserélt. Elsőként Szabó Albert (1846–1901) magánvállalkozó, az 1860–1861-ben polgármester Szabó Dániel fia vásárolta meg, majd később eladta azt ifjabb Jancsó Mózesnek, idősebb Jancsó Mózes vegyeskereskedő fiának.⁵ A politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hírlap 1882 januárjától már *Székelyföld* címen, hetente kétszer jelent meg. Erdélyi Károlyt követően 1899-ig a lap felelős szerkesztője Dobay János (1854–1904) városi főjegyző volt. Az ő munkáját folytatta Vajna Károly (1860–1934) iskolaigazgató és Bíró Lajos főgimnáziumi tanár. 1906-ban az akkori tulajdonos, ifj. Jancsó Mózes (sz. 1859) a lapot megszüntette, de még abban az évben a *Székelyföld* utolsó éveinek felelős szerkesztője, Bíró Lajos *Székely Hírlap* néven hetente kétszer megjelenő lapot indított, mely elsősorban a politikai, társadalmi, közigazgatási és szépirodalmi témájú írások közlését vállalta fel.

Két évvel korábban, 1904-ben Molnár Emil is lapot alapított.⁶ A *Székely Ujság* nevet viselő közéleti periodika lett a későbbiekben Kézdivásárhely legjelentősebb és egyben a leghosszabb életű hetilapja. Megalakulásától kezdve egészen az impériumváltásig a Háromszékmegyei Függetlenségi és 48-as Párt lapjaként jelent meg, azt követően pedig a Kézdivásárhely és Vidéke Gazdasági Egyesület hivatalos kiadványaként működött egészen 1925 tavaszáig. Vele párhuzamosan továbbra is megjelent a már korábban említett *Székely Hírlap* is, mely az első világháborút követően 1925 márciusában egyesült a *Székely Ujsággal*,⁷ amit az új kommunista hatalom 1944 után, elsősorban ideológiai okokból, gyorsan betiltott. Az első negyven év alatt többen szerkesztették a lapot, de az egyesületi élet vizsgálata szempontjából közülük számomra a legjelentősebb személy az az Ikafalvi Diénes Ödön (1874–1936) ügyvéd volt, aki összesen 17 évig látta el a felelős munkát (Incze 2004: 224).⁸

Az említett lapok mellett rövid időn át megjelentek más közéleti újságok is, de ezek

⁵ A polgári anyakönyvek kutatásának eredménye.

⁶ A nagyapja, id. Molnár Józsiás a kézdivásárhelyi lőporgyártást irányította 1848–49-ben; nagybátyja, ifj. Molnár Józsiás az 1903. március 15-én bekövetkezett haláláig, a függetlenségi párt jelöltjeként tíz éven át képviselte Háromszéket a budapesti országgyűlésben.

⁷ 1925. március 29-től a *Székely Ujság* címlapjain következetesen feltüntették azt, hogy „egyesülve a Székely Hírlappal”. Az 1930-as évek elején politikai hetilapként határozta meg magát.

⁸ A gyászjelentő szerint az 1936. október 26-án bekövetkezett haláláig számos egyesületnek volt tagja, a két világháború közötti Kézdivásárhely egyik legaktívabb személye volt.

viszonylag rövid életűek voltak. 1893-ban Bánffy Zsigmond (1854–1905) közismert ügyvéd alapított lapot *Székely Híradó* néven, azonban az rövid két év után megszűnt. 1910 áprilisában indult, és egy évig jelent meg a *Székely Munkapárt* című lap, majd ezt követően 1912 októberétől két és fél éven át a *Háromszékmegyei Népoktatás* című újság. Valamivel hosszabb életű volt a Földi István (1903–1967) tanár által *Székelyföld* néven 1931-ben alapított lap, de ez is csak 1938-ig jelent meg. A 20. század első felében alkalmi kiadványként számos satirikus jellegű lap is megjelent a városban (Incze 2004: 224).⁹

A helyi újságok, az egyesületi kataszter (lásd az *Adattárban*) összeállításán kívül, az egyesületek tevékenységének, a város hétköznapi eseményeinek megismerését is nagymértékben segítették, ugyanakkor az egyesületi tagságra vonatkozóan is sok használható adatot tartalmaznak. A helyi közösség köztiszteletben álló személyeiről részletes ismeretők, nekrológok olvashatók a lapokban, melyekben az érdeklődő nem csak a kiemelkedő személyek tevékenységéről, hanem azoknak családjairól is részletes információt nyer.¹⁰

Az előbbieken bemutatott sajtótermékek, hiányosan ugyan, de megtalálhatók a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban, a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeumban és a helyi Báró Wesselényi Miklós közkönyvtárban, így elsősorban azokra támaszkodtam az egyesületek vizsgálatakor. A korabeli lapok fontosságát számomra növelte az a tény is, hogy az egyesületek által vezetett jegyzőkönyvek többsége egyelőre még nem került elő. A Kézdivásárhelyen Szünetező Tanuló Ifjúság 1901. július és 1914. július között, valamint a már említett Kaszinó 1932. szeptember és 1948. január között vezetett jegyzőkönyveit napjainkban a város múzeuma őrzi. A kézdivásárhelyi

ÁRA 3 LEU.		
XXII. (IX.) évfolyam.	Targul-Sacuesc (Kézdivásárhely), 1925. Március 29. Vasárnap	11. szám
<p>ELŐFIZETÉSI ÁRAK:</p> <p>Félfévre . . . 75 Leu</p> <p>Negyed évre 38 Leu</p> <p>Egy óra . . . 13 Leu</p> <p>Hirdetés mm. . . 2 Leu</p> <p>Nyitótér mm. . . 3 Leu</p>	<h1 style="margin: 0;">SZÉKELY UJSÁG</h1> <p style="margin: 0;">(egyessülve a SZÉKELY HIRLAP-pal.)</p> <p style="margin: 0;">Megjelenik minden vasárnap reggel.</p>	<p>A SZÉKELY UJSAGOT néhai Molnár Emil, a SZÉKELY HIRLAPOT Biró Lajos alapította.</p>
<p>Felelős szerkesztő és kiadó:</p> <p>KOVÁCS J. ISTVÁN.</p>	<p>Főszerkesztő</p> <p>Dr. I. Diénes Ödön</p>	<p>SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:</p> <p>KOVÁCS-HIRLAPIRODA, Str. Horia, Cloaca si Crimean (volt Gábor Aron-utca) 5. szám.</p>

Az egyesült *Székely Hírlap* és *Székely Ujság* első számának fejléce. (ILCM)

⁹ Földi István személye azonban nem kizárólag az újság alapítás szempontjából fontos. Egyike azoknak, akik a két világháború közötti önkéntes munkának értelmet és tartalmat adtak, ugyanakkor értelmiségiként igyekezett mindent megtenni a kisebbségi helyzetbe sodort magyarság megmaradásáért. Antal Árpád Kézdivásárhely és vidéke mindeneként jellemezte (Antal Á. 2004).

¹⁰ A forrásként használt újságokat a szövegben hivatkozom, a rövidítések feloldása: H – *Háromszék*, KV – *Kézdivásárhelyi és Vidéke*, N – *Nemere*, Sz – *Székelyföld*, SzH – *Székely Hírlap*, SzK – *Székely Közlöny*, SzU – *Székely Ujság*.

Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet utódintézményében, a Kézdivásárhelyi Gyermekotthon és Rehabilitációs Központ irattárában szintén fennmaradt két kötetnyi jegyzőkönyv a leányárvaház 1895. december és 1914. december közötti időszakával kapcsolatban. Ugyanakkor magántulajdonban található a Stephanie Menház (1874–1879) első jegyzőkönyve. Kiemelem, hogy a rendelkezésemre álló írott dokumentumok, jegyzőkönyvek számos jól hasznosítható információt nyújtottak kutatásaim során.

Kézdivásárhely urbanizációs folyamatának vizsgálatában segítséget nyújtott a Horváth Gyula által szerkesztett, 2003-ban megjelent Székelyföld című akadémiai szintézis is, mely egészen napjainkig áttekinti a *Székelyföld* történetét. Habár a regionális összefoglalásban jóval kevesebb Kézdivásárhellyel kapcsolatos adatot találtam, mint a hozzá hasonló más székelyföldi városoké, a kiadvány sok információval és szemponttal segítette kutatásaimat, így elsősorban a téma elméleti és módszertani megközelítésénél vettem hasznát (Horváth szerk. 2003).

Az elmúlt évtizedben Háromszéken több olyan kiadvány jelent meg, mely elsősorban az első világháborút megelőző, békebeli időkben készített képeslapokat és fotókat közölt. Például Beke Ernő, kézdivásárhelyi gyűjtő 2004-ben *Üdvözet Kézdivásárhelyről* című, igényes kivitelezésű albumot jelentetett meg, mely jelentős számú és nagyon jó minőségű képeslapot tartalmaz. A tematikus sorrendbe állított lapok segítségével pontosabban tudtuk dokumentálni a város és a piactér 19. század második harmadától kezdődő, majd egészen a 20. század elejéig tartó építkezéseit (Beke 2004). Demeter Lajos és Kisgyörgy Tamás 2011-ben *Életem, Háromszék. Boldog Békeidők* című könyvében elsősorban 1848–1914 között keletkezett fotók, valamint azokhoz szervesen kapcsolódó magyarázatok, szövegek segítségével idézik fel Háromszék múltját, korabeli életét. Kiemelem, hogy a kiadvány számos kézdivásárhelyi vonatkozású képet és szöveget tartalmaz (Demeter–Kisgyörgy 2011). Továbbá felhasználtam az Incze László Céhtörténeti Múzeumban őrzött, még a 19–20. századok fordulóján készített képeslap- és fotógyűjtemény anyagát is.

A városról készített képek mellett, kutatásaim során a személyesebb jellegű, családi fotók összegyűjtésére és vizsgálatára is külön hangsúlyt fektettem, sokszor felhasználtam azokat következtetésem alátámasztására, adataim ellenőrzésére és pontosítására. A múzeum fotótárában, a református egyháznál és a helyben élő magánszemélyek gyűjteményeiben jelentős számú olyan fényképet találtam, melyek általában csak egy-egy eseményt villantanak fel a város közelmúltjából, vagy olyan személyeket ábrázolnak, aki aktív szerepet játszottak a város gazdasági, társadalmi és művelődési életében.

Fogalmi, elméleti és módszertani megközelítés

A hazai és a nyugat-európai várostörténeti kutatások az utóbbi évtizedekben arra világítottak rá, hogy a város fogalmának meghatározása nagyon bonyolult feladat, ugyanis a különböző diszciplínák (statisztika, demográfia, közigazgatás, régészet, földrajz, történelem, jog, filológia, filozófia, néprajz, antropológia stb.) más és más szempontok szerint definiálják, s ezek a meghatározások általában csak azokat a tényezőket veszik figyelembe, melyek relevánsak az adott kutatási terület, tudományág szempontjából (Pál 2003: 9–12).

Az erdélyi városok meghatározásában, a különböző diszciplínák elemzéseiben rendszerint történelmi, közjogi, etnikai, demográfiai és gazdasági tényezők dominálnak. Kozma Ferenc az 1879-ben megjelent *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota* című munkájában a következőt írja a város és a falu fogalmának értelmezésével kapcsolatban: „Némelyek a fogalom döntő jelét a lakosság számát kívánják tekinteni, kik szerint 10000 lakón aluli községek mind egyszerűen faluk maradnának. Mások a műveltségi állapotot veszik alapul, míg nálunk a jogok és kiváltságok döntenek” (Kozma 2008 [1879]: 67, Gyáni–Kövér 2006: 56). Továbbá a város meghatározása szempontjából fontos tényezőnek tekinti a lakosság foglalkozását és annak életszínvonalát is.

A történészek és a földrajzosok többsége a *közigazgatási-jogi város* alatt egyrészt a szabad királyi városi (civitas) kiváltsággal rendelkező települést, másrészt az egykor földesúri fennhatóság alatt álló, de valamilyen szintű autonómiával és saját igazgatással rendelkező mezővárost (oppidum) értik. Kövér György szerint a város fogalma és tartalma jelentős mértékben megváltozott, különösen az 1848-tól kezdődő, a városi települések összességére kiterjedő szabályozások és közigazgatási reformok eredményeképpen. Így az 1870-es évek elején a szabad királyi városok közül egyesek *törvényhatósági jogú* városokká váltak, míg a mezővárosok egy részéből *rendezett tanácsú városok* alakultak, mások pedig elveszítették korábbi városi jogállásukat (Gyáni–Kövér 2006: 54–55).

A város meghatározására a szociológiában két definíció is létezik. Az egyik szerint a „város az a település, melynek lakossága és környezete, a környező falvak számára bizonyos *központi funkciókat* lát el”, ahol szaküzletek találhatóak, van orvosi ellátás, magasabb szintű iskolák és művelődési intézmények működnek. A másik definíció szerint a faluval szemben a város „foglalkozás, műveltség, életszínvonal, gondolkodás szempontjából *heterogénebb*” lakossággal rendelkezik, melyben jóval személytelenebbek az

emberi kapcsolatok, gyengébbek benne a szomszédsági és a családi kapcsolatok, emiatt jóval gyakoribbak területén a deviáns viselkedések (Andorka 2006: 202).

A 20. században a földrajztudomány alkalmazta és érvényesítette elsőként a *funkcionális városszemléletet*, ugyanis a kutatók fokozatosan rájöttek arra, hogy csupán a jogi és a népességi szempontok alapján rendszerint csak hiányos következtetéseket lehet levonni. Már a 19. században Bárándy János, magyar statisztikus a 900 magyarországi mezőváros közül 195 települést *polgárvárosként* azonosított, vagyis azokat valamivel jelentősebbnek találta a többinél. A későbbi kutatók a városképző funkciók sorában fontosnak tartották az ipar, a kereskedelem és az ezzel együtt járó központi kereskedelmi szerep, valamint a közigazgatási és a kulturális tényezők figyelembevételét is (Gyáni–Kövéry 2006: 58–59). A reformkori Magyarország piackörzeteiről, piacközpontjairól és városairól Bácskai Vera és Nagy Lajos 1984-ben jelentetett meg alaposan dokumentált, korszerű szintézist (Bácskai–Nagy 1984).

Penelope J. Corfield szerint a várostörténéseknek minden olyan településsel kell foglalkozniuk, mely városként funkcionál. „A városi funkciók általánosan elfogadott kritériumai a következők: 1. egy bizonyos népességnagyság és laksűrűség; 2. túlnyomórészt nem agrárjellegű gazdaság; 3. az intézményes szervezettség elemei; 4. bizonyos mértékű társadalmi heterogenitás; valamint 5. kulturális azonosságtudat és városként való elfogadottság; melyeket néha *városi életmód* néven foglalják össze.” (Corfield 1995: 3.)

A második világháború után a kutatók általában a korszerűsödő és a sokszínűsödő, a nemzeti városokból hirtelen nagy- és világvárosokká átalakuló modern urbánus központok alapvető funkcióit, szerepeit és jellegzetességeit vizsgálták. Robert Redfield és Milton Singer közösen írott tanulmányukban mutatták be az *ortogenetikus* és a *heterogenetikus* városfejlődés útjait és módozatait. Az ortogenetikus városok, Redfield és Singer kutatásai szerint, rendszerint úgy jöttek létre, hogy a települések korábbi homogén, organikus jellegű kis hagyományai fokozatosan tovább finomodtak, végül pedig összetett kultúrában finalizálódtak. Ezekkel szemben a heterogenetikus jellegű urbánus helységek kultúrája alapvetően sokszínű, domináns jellegű elemekből és rétegekből épült fel, s így azok voltaképp olyan hatalmas kommunikációs központok, helyszínek, ahol a különböző kultúrákhoz és társadalmi rétegekhez tartozó embercsoportok folyamatosan kapcsolatba léphetnek egymással, ahol mindig újabb és újabb kulturális javak keletkeznek, találkoznak, kölcsönösen hatnak egymásra és kicserélődnek (Redfield–Singer 1954, Hannerz 1999).

A városok meghatározása rendjén én is leginkább a modernizációs megközelítéseket fogadom el. „A modernizációs elméletek szemlélete szerint a város, mint a modernizáció motorja, kulcsfontosságú szerepet játszik a társadalom modernizációjának folyamatában, emiatt a városkutatás jelentős részét a modernitás-leírások teszik ki.” (Pásztor Gy. 2006: 38.)

A magyar társadalomtörténeti kutatások kiemelt fogalma a *polgárosodás* és a *modernizáció*. Általában olyan innovációs rendszernek tekintik mindkettőt, melyek szervesen kiegészítik és követik egymást a városi és a falusi társadalom átalakulása, fejlődése során. A polgár szavunk német eredetű, mely a középkor idején egy városi település teljes jogú lakosát jelentette, mint a *Bürger* vagy a *bourgeois*. Az európai polgárságot a kultúra és az életmód terén olyan közös értékek jellemezték, mint az egyéni teljesít-

mény tisztelete, a gazdaságban a profit, a társadalomban a megbecsülés, a politikában pedig a befolyás iránti fokozott igény. Mindennapjaikat a rendszeres, kitartó munka, racionális életvezetés, a család megbecsülése, valamint a magas kultúra iránti fokozott igény határozta meg (Kocka 1988: 25–29). Mivel számos európai nyelvben nem is nevezik meg külön szóval a polgárosodást, a kutatók legtöbbször első és második modernizációról beszélnek (Garai 1995, 2003: 212–245).

A polgárosodás, Granasztói György szerint, olyan összetett folyamatot jelöl, melynek eredményeképpen egy személy a demokratikus, szabad, polgári társadalom egyenlő és teljesjogú alanyává, egyedévé válik. A magyar társadalomtudományi és politikai diskurzusokban voltaképp egy olyan eszményi állapot felé való haladást jelöl, melynek eredményeképpen kiépül egy demokratikus, civil és szekularizált társadalom. Annak szabad és önálló tagjai a nemzetállam keretében ugyanazokkal az alapvető emberi jogokkal és kötelességekkel rendelkeznek, saját akaratukból pedig szabadon társulhatnak (Granasztói Gy. 1998).

Kósa László a polgárosodást a társadalom és a kultúra olyan átmenetének, mozgásának tartja, melynek során az egyének megszabadulnak korábbi feudális kötöttségeiktől, jellemzőiktől, stratégiáiktól, s fokozatosan a társadalom szabad, vállalkozó szellemű egyénei lesznek (Kósa 1990: 57–58).

A magyar néprajzkutatók, különösen a második világháborút követő évtizedekben, kiemelten foglalkoztak a magyar mezővárosok kialakulásával, alakulásával, fejlődésével, sajátos polgári és agrártársadalmával, jellegzetes kultúrájával. Kihangsúlyozták, hogy ezek a települések milyen jelentős szerepet játszottak az új polgári, városi minták falvak felé történő közvetítésében, valamint a parasztpolgárság megjelenésében (Szilágyi 1995, Kocsis 2012).

Nemcsak a magyar, hanem az angol és a német társadalomtörténészek is rámutattak arra, hogy az arisztokrácia sok európai országban egészen a 20. század elejéig jelentős birtokokkal rendelkezett, gazdag társadalmi réteget alkotott, sőt még a politikai hatalmat is kezében tartotta. Tehát miközben az idegen származású nagyburzsoázia egyre jelentősebb szerepet játszott a gazdasági életben, a politikai hatalom kulcspozícióit továbbra is az arisztokrácia kezében hagyta. Ez a felemás helyzet nemcsak a magyar, hanem az angol és a német polgárosodást is alapvetően meghatározta, mivel sok európai országban éppen a nemesi réteg játszott kezdeményező szerepet a folyamat kibontakozásában, máshol pedig éppen a nagyon heterogén jellegű városi polgárság hasonult az arisztokráciához (Hanák 1962, Bibó 1989).

Benda Gyula a polgárosodásnak egy szűkebb és egy tágabb jelentését fogalmazta meg. A szűkebben értelmezett polgárosodás, szerinte olyan folyamatot jelent, melynek során az emberek fokozatosan a polgári gazdasági rend és sajátos életforma felé haladnak. E változás során kiteljesedik az egyén autonómiája, szabadsága, s miközben életpályáját már egyre inkább individuumként tervezi meg, sajátos életfelfogást és életmódot adaptál. Benda Gyula szerint a polgárosodás tágabb jelentése olyan átmenetet jelent, melynek során a tőkés gazdasági élet és társadalom új tartalmakat (pl. piaci viszonyokkal számoló vállalkozói mentalitás, individualizáció kiteljesedése, állampolgárrá válás stb.) honosít meg. Habár az individualizáció elmélyülése az egyén kapcsolatának beszűkülését és a korábbi közösségek fokozatos szétesését eredményezi, továbbra is megőrzi a polgárság alapvető értékét és menedékét, a kiscsaládot (Benda 1991).

A társadalomkutatók egybehangzó véleménye az, hogy a modern világ kialakulása olyan történelmi folyamat, mely a 15. századtól egészen napjainkig tart. A Nyugat-Európából induló technikai, társadalmi és kulturális újítások az emberiséget folyamatos ritmus- és szemléletváltásra készítették, amihez a későbbiekben a vasút, a távközlési rendszerek gyors elterjedése is sokban hozzájárult. Az írástudatlanság felszámolásával pedig az ipari társadalom humán erőforrása teremtődött meg, majd azt követte a nők fokozatos emancipációja is (Gagyí 2009: 35–36).

Gyáni Gábor írásaiban azt hangsúlyozta, hogy Magyarország polgárosodása (modernizációja) elsősorban a 19. század elején kezdődött el, és több egymást követő szinten, viszonylag rövid idő alatt zajlott le a nyugat-európai folyamatokhoz hasonlóan. Szerinte a „polgárosodás valójában a piaci gazdaságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint a alkotmányos-liberális és demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás folyamatát jelöli”. Gyáni szerint a polgárosodásról azonban úgy is lehet beszélni, hogy ezek közül az egyik vagy a másik említésénél a köztük lévő kapcsolatot figyelmen kívül hagyjuk (Gyáni 2002: 13–14).

Maga a polgárság, főként a modern polgár fogalma az egyik legnehezebben meghatározható történelmi kategória, ugyanis a polgár *nem osztálykategória*. A polgár fogalma elsősorban a tőkés (piaci) vállalkozáshoz kötött jövedelemszerző munkát végző, vagy (modern) szellemi tevékenységet kifejtő személyt jelöl, takar. De polgárként azonosítják azokat is, akik általában olyan életmódot folytatnak, mely polgárként hat, vagyis mentalitásukat a modern értékrend jellemzi. Az 1980-as években világszerte kibontakozott polgárságkutatásnak két markánsabb irányzata él egymás mellett a magyar történetírásban is, az egyik a vállalkozástörténelmi, a másik pedig a kultúrtörténelmi vonulat (Gyáni 2002: 10–11).

Ferdinand Tönnies modernizációnak nevezte azt a folyamatot, melynek során a kisközösségek reciprocitáson alapuló kapcsolatai rendre visszaszorulnak, elmélyül az individualizmus, hangsúlyossá válik az egyéni életpálya-építés és a piaci viszonyokkal számoló mentalitás, valamint a nemi, nemzedéki, társadalmi szerepek további szegmentálódása (Tönnies 1983: 76–79).

Mark Granovetter később már arra mutatott rá, hogy a modern társadalmakban elsősorban a *gyenge kötések*, kapcsolatok dominálnak, azok szerepe válik meghatározóvá (Granovetter 1995). A városokban élő emberek viszonyát leginkább a gyenge, személytelen kapcsolatok jellemzik, ami együtt jár a személyiség autonómiájának kiteljesedésével, a helyi erős kötődésekből való kiszabadulással, a közösségbe való integráció csökkenésével, a társadalmi differenciálódással és specializálódással. A modern város egyúttal a különböző életmódok, értékrendek, világlátások találkozási helye is (Pásztor Gy. 2006: 57–62). A legújabb antropológiai stúdiumok szerint a modernizáció folyamán elmélyül az individualizáció, a közösségek szétesése, gyökeresen átalakulnak a korábbi családi kapcsolatok és nemi szerepek (Fejős 1998).

Fejős Zoltán a modernizációs elméletekről szóló összefoglalásában kiemelte, hogy a folyamat eredményeképpen a különböző típusú agrártársadalmak előbb ipari, majd a 20. század második felében posztindusztriális társadalmakká alakultak át, alapvetően racionalizálódott az egész társadalmi élet, s az egyének felszabadultak korábbi erős lokális kötöttségeikből. Közben olyan társadalmi tér született meg, melyben a közvetlen személyközi kapcsolatok szerepe jelentős mértékben csökkent, de hirtelen megnőtt az

új kommunikációs eszközök szerepe, s az individuumok pedig egyre több intézmény-nyel, szervezettel léptek kapcsolatba (Fejős 1998: 7–14).

Kulcsár Kálmán a magyarországi modernizáció sajátosságai közé sorolta a technikai és az infrastrukturális színvonal gyors emelkedését, a szaktudás szerepének növekedését, a periférián élők lemaradásának tudatos felszámolását, nyugati élet-, jogi- és kulturális minták, intézmények gyors befogadását, az amerikanizációt és a veszternizációt kísérő egységesülést, a hagyományos értékek, kulturális minták eltűnését, valamint a gondolkodásban és az életmódban bekövetkezett gyökeres változásokat (Kulcsár 1981).

A legújabb városkutatásokban két fontos irányt különíthetünk el. Az egyik a *városbiográfia*, a másik pedig az *urbanizáció- vagy városhálózat-kutatás*. A városbiográfia a hely történeti múltjának lineáris, történeti eseménysorba rendezett, többnyire makrotörténeti megközelítése. Ennek művelői elsősorban helytörténészként azonosítják önmagukat. A városhálózat-kutatás a földrajztudomány ösztönző hatására indult el Magyarországon. A városhierarchia szintjén történő megközelítések a város gazdasági funkcióit (pl. piackörzetek), rang-méret szabály alkalmazását, vagy intézményi és gazdasági faktorok együttes számbavételét vették alapul a városfejlődés folyamatának megragadásához. Ezzel kapcsolatban Gyáni Gábor véleménye az, hogy az urbanizáció-kutatás történhet a városi mikrotörténetírás keretein belül is, amihez a kutatónak nem kell elhagynia az adott település közigazgatási határait, és nem kell bekapcsolódnia a társadalomtudományi jellegű történetírás áramkörébe sem. Fontos azonban, hogy a kutató a várost ne csak a vizsgált társadalmi folyamatok színterének, hanem mint azok éltetőjének is lássa. Ilyen megközelítésben a *város mint folyamat* vizsgálható (Gyáni 2012: 7–10).

A városkutatás elengedhetetlen része az urbanizáció mértékének vizsgálata. Az urbanizáció, Erdei Ferenc klasszikus megállapítása szerint, két részre bontható: egyrészt a *városodásra*, vagyis a városi lakosság számának növekedésére, másrészt a *városiasodásra*, ami a városra jellemző kulturális és társadalmi viszonyok, életminták elterjedését és meghonosodását foglalja magába (Erdei 1974, Pál 2003: 12–13). A fogalom az utóbbi évtizedek nemzetközi kutatásainak eredményeként sokat változott, egyre inkább árnyaltabb lett. Eszerint napjainkban már sokan demográfiai, szerkezeti és viselkedési urbanizációról is beszélnek (Sonkoly 2001: 26), s azokat legtöbbször a modernizáció szerves részeként értelmezik (Pál 2003: 13).

Az anyakönyvek a társadalomnéprajz és a társadalomtörténet elengedhetetlen, fontos forrásai, melyek a demográfiai (házasságkötés, születés, elhalálozás) adatokon kívül számos esetben tartalmaznak olyan bejegyzéseket is, melyek információt nyújtanak egy adott település vagy egy család történetének feltárásához (Varga Gy. 1996: 51, Örsi 1998: 169). Az anyakönyvek vezetése elsősorban az egyház kezdeményezésére indult, hogy elősegítse a házasságkötés törvényességének betartását, megakadályozza a vérferőtözést és a többnejűséget (Örsi 1998: 169). A házasságkötések anyakönyvezésén, pontos nyilvántartásán kívül a születések bejegyzését is fontosnak tartották, mert egyrészt személyes érdek fűződött hozzá, öröklés esetén az utódok pedig ezzel érvényesítették legitim jogukat. Másrészt később a polgári állam szempontjából is fontos volt, mivel felhasználhatták a férfi lakosság besorozásakor. A legkevesebb társadalmi érdek a halálozások nyilvántartásához fűződött, ezért minden bizonnyal a kezdeti anyakönyvek közül ezek a leghiányosabbak (Andorka 1988: 12).

A népszámlálások, a különféle népesség-összeírások és statisztikai felmérések mellett az anyakönyvek a történeti demográfia legfontosabb forrásai közé tartoznak. Az 1870-es évekig, a polgári adminisztráció által bevezetett hivatalos statisztikai felmérésekig, Magyarországon az anyakönyvek tartalmazták a legtöbb és a legrészletesebb információkat az ország és egy-egy település lakosságáról (Andorka 1988: 11). Andorka Rudolf szerint amióta hivatalos országos népmozgalmi adatközlés létezik, vagyis 1876-tól „a demográfiai adatközlés és elemzés szempontjából már a mában élünk, a történeti demográfiai korszak az ezelőtti évtizedekre és évszázadokra esik” (Andorka 1988: 10).

Magyarországon 1625-ben tették kötelezővé az anyakönyvezést (Örsi 1998: 169), de a 18. század kezdetén a népmozgalmi eseményeknek még csak 15–20 százalékát rögzítették (Andorka 1988: 11). A 18. század végére az osztrák adminisztráció is bekapcsolódott az anyakönyvezésbe. II. József az egyházi anyakönyvekről másolatokat készíttetett, és kötelezte azok állami levéltárakban való elhelyezését (Varga Gy. 1996: 51). A 18. század első felében még egy anyakönyvbe (matrikula) írták be a házasságra, születésre és az elhalálózásra vonatkozó adatokat. A 18–19. század fordulóján már több helyen külön könyvekbe, táblázatot készítve jegyezték fel az adatokat.

1895-ben az egyházi anyakönyvezés mellett bevezették kötelezően az állami (polgári) anyakönyvezést is (Örsi 1998: 170). Az egyházi anyakönyvezéshez képest a polgári anyakönyvek egységesebb szempontrendszer szerint készültek, ennek ellenére ezeknek is megvan a hiányossága. Elsősorban kevesebb személyes információt tartalmaznak, továbbá időnként az adatok mennyisége is változik. Például az általam vizsgált házassági anyakönyvekben 1895–1906 között feljegyezték a házasságkötés idejét, a házasulandók nevét, vallását, születési évét, születési és lakóhelyét, foglalkozását, szülei foglalkozását és lakóhelyét, valamint a két tanú nevét. Ezzel szemben 1907–1921 között már hiányzik a bejegyzések közül a házasulandók születési helye, a szülők foglalkozása és lakhelye. Ezt követően 1950-ig ismét beírták a születési helyet, de a szülőkre vonatkozó adatok továbbra is hiányoznak.

Erdélyben kezdetben magyar nyelven vezették a polgári anyakönyveket, azonban az első világháborút követően a román államhatalom már kötelezővé tette, még a színmagyar falvak magyar tisztviselői számára is, a román nyelven történő anyakönyvezést. 1921-től napjainkig Erdélyben kizárólag csak román nyelven történik a világi anyakönyvezés.¹¹ Ennek eredményeként gyakran eltorzított (elrománosított) család- és utónevekkel találkozunk az anyakönyvekben.¹²

Az európai városrendszerek kialakulásának első évszázadaira nem jellemző sem a demográfiai, sem a viselkedési urbanizáció, azonban már akkor jelentős változások történtek a városok közötti csere és kapcsolattartás terén is. A nyugat-európai országok közül elsőként Angliában és azokban a városokban történtek lényegi változások, ahol a gazdasági fejlődés alapját elsősorban az ipar meg a távolsági kereskedelem jelentette. A távolsági kereskedelemmel foglalkozó városok előnye legtöbbször abból származott, hogy nem volt szükségük jelentősebb területi kiterjedésre. A helyhez kötött kereskedő városok gazdasági alapját elsősorban a mezőgazdaság je-

¹¹ Csupán Észak-Erdély Magyarországhoz csatolásakor, 1940 és 1945 között tértek vissza a magyar nyelvű anyakönyvezéshez.

¹² Például: Gyula = Iuliu, László = Vasile, Dénes = Dionisie, Ilona = Elena, Erzsébet = Elisabeta.

lentette. A két gazdasági rendszer legtöbbször jól kiegészítette egymást (Sonkoly 2001: 20–22).

Az urbanizáció egyik fokmérője a migráció és a szorosan hozzá kapcsolódó társadalmi mobilitás. A társadalomtudományokban a migráción az egyének és családok különböző települések közötti térbeli mozgását, társadalmi mobilitáson pedig az egyének, családok különböző társadalmi osztályok és rétegek közötti elmozdulását értik. Habár számos esetben külön vizsgálják őket, a két egymáshoz közeli társadalmi jelenségben, folyamatban sok a hasonlóság, ugyanakkor elemzési módszereik is eléggé közel állnak egymáshoz (Andorka 2006: 233).

Az urbanizációt, a legegyszerűbb definíciók szerint, sokan olyan folyamatként határozzák meg, melynek során a városi népesség száma hirtelen jelentős mértékben gyarapszik, egy adott térben gyorsan koncentrálnak. E leegyszerűsítő definíciókkal szemben én leginkább Pásztor Gyöngyi meghatározását fogadom el. „Az urbanizáció pedig ennél több: sajátos, városinak tekintett életmódot, magatartási mintákat, a társadalmi kapcsolatok meghatározott minőségét jelenti. Egy település lélekszáma vagy népsűrűsége nem jelenti föltétlenül annak városi voltát.” (Pásztor Gy. 2006: 37.)

A téma kutatásában főként az erdélyi, illetve a székelyföldi városkutatás területén megjelent kiadványok eredményeire fektettem hangsúlyt, tehát elsősorban a Sonkoly Gábor és a Pál Judit által közzétett szakszerű szintézisek eredményeire támaszkodtam (Sonkoly 2001, Pál 2003).

Az urbanizációval egyidejűleg a 19. századi magyarországi és erdélyi társadalomban megjelentek olyan egyesületek is, melyek jól meghatározott művelődési és gazdasági célok megvalósításáért alakultak, ugyanakkor jelentős szerepet játszottak a polgárosodás felgyorsításában és kibontakozásában is. A városi és falusi egyesületek kutatása Magyarországon az 1980-as években bontakozott ki. Például Bősze Sándor a dualizmuskori Somogy egyleteinek tipológiáját készítette el, ahol már akkor különböző gazdasági, szakmai-önképző, kulturális, politikai, társadalmi, segélyező, munkás és sportegyesületek működtek. Más közhasznú egyesületek pedig helyi múzeum, színház, park és fürdő alapítását tűzték ki célul. Míg azoknak száma 1867–1887 között viszonylag alacsony volt, tehát az egyesületi élet lassan bontakozott ki, 1888–1914 között már látványosan gyarapodott számuk, így a somogyi egyletek közel 80%-a a „békebeli” időszakban alakult (Bősze 1987).

Nagy Beáta három olyan budapesti kaszinó működését, tagságát és annak területi megoszlását vizsgálta, melyek jelentős szerepet játszottak a fővárosi elit rétegek társaséletében. Levéltári források alapján bemutatta, hogy a fővárosi Nemzeti Casinó tagságát elsősorban gazdag földbirtokosok, diplomaták, gyárigazgatók és minisztériumi tisztviselők alkották. Az Országos Kaszinó működésében már a polgári foglalkozású (vállalatigazgatók, gyárigazgatók, bankárok, ügyvédek, jogászok és tanárok) köztisztviselők játszottak meghatározó szerepet. A Lipótvárosi Társaskör tevékenységében pedig a gyárigazgatók, vállalatigazgatók és ügyvédek mellett jelentős számban (50% felett) vettek részt szakértelmiségiek, például közgazdászok és mérnökök. Az elemzett kaszinók tagságának lakóhelye a főváros térhasználatának társadalmi szegregáltságát is tükrözte (Nagy B. 1987: 70, Gyáni 1995).

Tóth István a Felvidéken alapított szlovák egyesületek anyagi és etnikai hátterét, hatásait vizsgálta meg, melyek végül is a gazdasági élet fokozatos etnicizálódását eredmé-

nyezték (Tóth I. 1987). Tóth László közleményében arra mutatott rá, hogy a 19. század végén alakított egyesületek nemcsak a társas kapcsolatok és formák intézményesülését, valamint egyfajta kasztosodását, hanem egy újfajta nyilvánosság és közéletiség kialakulását is eredményezték (Tóth L. 1987: 45–51). Az akkor alapított civil egyesületek, intézmények hatékonyan mind hozzájárultak a polgári nyilvánosság és kommunikáció alapvető társadalmi rétegének, bázisának a kialakításához is (Habermas 1993: 41–42, Gyarmati 2005: 65–138).

Pásztor Gabriella legújabb balmazújvárosi kutatásai azt jelzik, hogy ezek az új társadalomszervezési formák (pl. polgári olvasóköri, kaszinói, 48-as kör, katolikus otthon, földműves- és iparegyesület) egészen a második világháború végéig, tehát a szocialista hatalomátvételig, messzemenően elősegítették nemcsak a nagyvárosok, hanem a vidéki mezővárosok és falusi települések kultúrájának polgárosodását is, mivel számos polgári mintát forgalmaztak és közvetítettek. Legtöbbször a helyi társadalomnak csak egy-egy jól meghatározott rétegét, csoportját mozgósították. Azonban fontos szerepet játszottak nemcsak a szűkebb tagság életében, hanem a szélesebb, lokális közösség, társadalom kommunikációjában, informálásában, oktatásában, szórakozásában, a társas normák formalizált ellenőrzésében, a nemzeti ünnepek meghonosításában, a fiatalok párválasztásában, valamint a vezetőserepet vállaló férfiak presztízsszerzésében és versengésében is (Pásztor Á. 2003, 2004, 2006).

A kézdivásárhelyi egyesületi élet kutatásához számomra a legjelentősebb elméleti és módszertani támpontot Tóth Árpádnak a budapesti egyesületekről írott munkája jelentette (Tóth Á. 2005). A Kézdivásárhelyen működő egyesületek tipologizálását tehát elsősorban az ő eredményei alapján végeztem. A vizsgált időszakban Kézdivásárhelyen összesen 60 egyesületet tudtam beazonosítani. Majd részben a Tóth Árpád besorolása szerint csoportosítottam azokat, de módszertani szempontból és a helyi sajátosságoknak köszönhetően célszerűnek láttam rendszerének kibővítését is. Az általam összeállított egyesületi kataszterben nyolc nagyobb csoportba soroltam az egyesületeket. Ugyanakkor elkészítettem egy olyan, mellékletekben olvasható adattárat is, mely röviden bemutatja a kézdivásárhelyi egyesületi élet szervezésében és vezetésében jelentősebb szerepet vállaló személyeket. Az ábécérendbe szerkesztett névjegyzék tartalmazza a közéleti személyekre vonatkozó legfontosabb adatokat és az egyesületekben betöltött tisztségeiket is.

A kézdivásárhelyi egyesületek ismertetésénél elsősorban azt igyekeztem bemutatni, hogy ezek az öntevékeny csoportosulások, intézmények milyen szerepet játszottak a polgári életminták, értékek közvetítésében és elterjesztésében. Ezeknek az öntevékeny intézményeknek elsősorban azért volt sikeres beépülése a város korábbi intézményrendszerébe, mivel segítségükkel hatékonyabban megvalósult egy újfajta polgáriarodó társadalmi környezethez való igazodás (Szilágyi 2000: 575).

A legújabb ökológiai szempontú városkutatások általában nagy hangsúlyt helyeznek a városi tér és a társadalmi élet kapcsolatának elemzésére, valamint értelmezésére is (Cannadine 1995, Gyáni 2007, Szijártó 2008: 219–246, Szabó L. 2008: 100–196). Ki hangsúlyozzák, hogy a városi tér elrendezése, használata egyáltalán nem véletlen, mivel az szorosan összefügg a természeti környezet adottságaival, a gazdasági élettel, a helyi társadalom szerkezetével, belső tagoltságával, az adminisztrációval, intézményekkel, úthálózzal, kommunikációs eszközökkel és csatornákkal stb. Éppen ezért egyetlen

társadalmi csoport, intézmény térbeli elhelyezkedése sem véletlen, azt számtalan szabály határozza meg. Minden sajátos funkciók és jelentések rendjén foglalja el helyét egy város terén belül. Minden elem ebben a térben sajátos funkciót tölt be, speciális szerepet játszhat a település adminisztratív, gazdasági, egyházi, oktatási, családi, művelődési és szabadidős életében (Cannadine 1995).

Henri Lefèbvre kutatásainak eredményeit, hogy a városok tere szoros kölcsönhatásban áll azoknak társadalmi környezetével, Pásztor Gyöngyi fogalmazta meg summasan: „Ebben az értelemben a társadalmi viszonyok nem csupán személyközi vagy csoportközi kapcsolatokat jelentenek, hanem a környezettel, ez esetben a városi térrel való viszonyt is. Ezáltal a tér a társadalmi berendezkedés részévé válik, a városi tér nem csupán fizikai, hanem társadalmi tér is egyben. A társadalmi térnek kettős szerepe van: keretet szab, azaz meghatározza a lehetséges tevékenységeknek a halmazát, bizonyos habitusokat indukál; viszont a tér az emberi tevékenység produktuma, hiszen az emberek a várost nem csak felépítik, hanem szükségleteik függvényében újra- és újraalakítják. Ebben az értelemben a város tulajdonképpen a társadalmi viszonyok térben való objektívációja.” (Pásztor Gy. 2006: 33, Gyáni 2007.)

David Cannadine angol történész a fejlődő város által kialakított fizikai formákat *térformáknak*, míg a városban élő emberek társadalmi viszonyait *társadalmi alakzatoknak* nevezte. A kettő közti elméleti és empirikus kapcsolatok vizsgálata a városföldrajzosoknak és a társadalomtörténészeknek egyaránt gazdag, szerteágazó vizsgálati terepet és témát jelentett. Megállapítása szerint a részletkutatások eredményei még a 20. század végére sem tették lehetővé egy összefüggő elmélet kidolgozását a különböző társadalmi osztályok és a térbeli szegregáció közötti viszony, kapcsolat magyarázatára (Cannadine 1995).

A városi tér folyamatos átalakítása rendszerint az alapvető gazdasági és társadalmi érdekek mentén történik, de azt sok esetben kulturális tényezők is meghatározhatják. Ennek során újabb és újabb jelentésekkel ruházzák fel a tér egy adott pontját, s ebben a jelentésepítésben elsősorban a helyi elitnek van kezdeményező és meghatározó szerepe. Egy-egy adott város társadalmi csoportjai (pl. kézművesek, polgárok, értelmiségiek, római katolikusok, reformátusok, magyarok, románok stb.) folyamatos küzdelmet folytatnak a tér elfoglalásáért, megjelöléséért, új jelentésekkel való felruházásáért (Pásztor Gy. 2006: 34–36).

Az egyesületek működése Kézdivásárhely korábbi térhasználatában is jelentős változásokat hozott. Elsősorban a *publikus* és a *privát* tér sajátos használatát tette lehetővé, ahol újabb specifikus viselkedési formák honosodtak meg. A szabadban eltöltött idő egyre nagyobb teret kapott a polgárság körében, ami a térhasználat gyökeresebb megváltozását is eredményezte.

A városvizsgálattal foglalkozó kutatók figyelme tehát fokozatosan a tér és a helyi társadalom emberközpontú elemzésére és értelmezésére is kiterjedt. Ez viszont már nem volt kutatható a korábbi makrotörténeti módszerekkel, így az 1990-es évektől ennek vizsgálata egyre gyakrabban mikrotörténeti szinten történik. Gagy József szerint a mikrotörténet „olyan történetírói kísérlet, mely arra törekszik, hogy a társadalom jelenségeit, a társadalmat nem mint sajátos tulajdonságokkal rendelkező objektumot, hanem mint folytonosan alkalmazkodó konfigurációk között létező, s folytonosan módosuló viszonyokat értelmezzék” (Gagy 2009: 25–26).

Ezen a területen Gyáni Gábornak a budapesti városi társadalom térhasználatával kapcsolatos eredményei határozták meg alapvetően vizsgálataimat (Gyáni 1999). Éppen ezért dolgozatomban Kézdivásárhely publikus térhasználatát az ő eredményeire támaszkodva vizsgálom meg és mutatom be. Tudatában vagyok annak is, hogy a városi tér valójában egy olyan kontextus, melynek alapvető sajátossága a sokféleség (Pásztor Gy. 2006: 69). Henri Lefèbvre-hez hasonlóan úgy látom, hogy Kézdivásárhely térvilágának is számtalan fizikai, mentális, társadalmi és kulturális vetülete van, melyeknek különböző formái időben folyamatosan változtak, tehát a teret is sajátos konstrukciónak, történeti folyamat eredményének tartom (Pásztor Gy. 2006: 72). A lokális tér, társadalom, kultúra és identitás kapcsolatát, valamint reprezentációját (Moscovici 2002) elsősorban korabeli képeslapok és magánfényképek segítségével mutatom be.

Kézdivásárhely urbanizációja a 18. századtól a 20. század közepéig

Kézdivásárhely az erdélyi urbanizációs folyamatok tükrében

A polgári változások a 18–19. század folyamán Erdélyt sem kerülték el, de a rendi kiváltságaikhoz kitartóan, mereven ragaszkodó céhes civis közösségek, még a magyarországi városokhoz viszonyítva is, lassabban fogadták be az új szemléletet, hatásokat. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a több évszázados különállásukból, valamint a sajátos privilégiumaikból fakadó önálló közigazgatási egységeiket és létüket továbbra is szívósan igyekeztek fenntartani és megvédeni.

Ugyanakkor fontosnak tartom az erdélyi magyar, székely és szász városok közötti alapvető különbségek figyelembevételét is. Ez azért is célszerű, mert a három etnikai közösség városai, a jelzett korban, továbbra is megpróbálták érvényesíteni a korábban, fokozatosan megszerzett és kiépített sajátos pozícióikat, privilégiumaikat, hegemoniájukat a helyi gazdasági, közigazgatási, jogi és művelődési életben, ami végül is azt eredményezte, hogy a különböző erdélyi városok urbanizációs mértéke és üteme jelentős mértékben eltért egymástól (Sonkoly 2001: 33).

A szász városok esetében rendszerint egyszerre van jelen a távolsági kereskedelemre és a kereskedő városokra jellemző adminisztratív és kommerciális elv (Sonkoly 2001: 23). Mivel a Szászföldön nem honosodott meg a jobbágyrendszer, így a szabad státuszú falusi lakosság jelentős számban képviseltette magát a székgyűléseken, de ők jelentették a városi lakosság pótlásának legfontosabb és legjelentősebb forrását is. A magyar városokra általában az jellemző, hogy elkülönültek a vidéküktől, ugyanakkor, elsősorban az uralkodói akarat érvényesítésével, különböző kiváltságokkal próbáltak kiszakadni szűkebb feudális környezetükből, továbbá folyamatosan függetlenedni igyekeztek a megyétől is. A székely városok, a jelzett kérdésekben, alapvetően eltérnek mind a magyar, mind a szász városoktól. Azt a városfajtát képviselik, amit a magyarországi nagy alföldi központok, mezővárosok, vagyis inkább nagy faluk, mint kis városok, ahol szervesen összekapcsolódik, keveredik a földműves és az iparos életforma (Sonkoly 2001: 33).

A 19. század első felében Háromszéken csak négy taxás város létezett, sajátos mezővárosi kiváltságaikat még a 15. század elején nyerték el. Az alsó-háromszéki Sepsiszentgyörgyöt és Illyefalvát a városiasodás folyamata csak részben érintette, ugyanis a reformkor elején a települések egyik fele még őrizte falusias jellegét és jogilag is a széki

törvényhatóság alá tartozott. A felső-háromszéki Kézdivásárhely és Bereck a városiasodás folyamatában akkor már jóval előbbre járt a másik kettőnél, mert egy-egy nemesi udvart leszámítva, belterületükön nem volt olyan telek, mely a városi hatóságon kívül a székhez is tartozott volna (Cserey 2009: 173, Pál-Antal 2009: 292).

A népesség koncentrációja alapján a fenti háromszéki városok a 18. század első felében a 2000 főnél kisebb lakossággal rendelkező települések közé tartoztak. Sonkoly Gábor kutatásai pontosan adatolják, hogy a következő másfél évszázad alatt az erdélyi városok lakossága folyamatosan változott, növekedett. A nagy- és a középvárosok száma 1857-re megnégyszereződött, a kisvárosoké pedig tízszeresére nőtt (Sonkoly 2001: 106).

A 18–19. századi erdélyi városállomány városi mutatóinak meghatározásához Sonkoly Gábor három összeírás (1750, 1786, 1857) adatait elemezte öt alapvető városfunkció (központi hierarchia, jogállás, népesség száma, iparosok és kereskedők aránya, valamint közigazgatási besorolás) alapján, 1–5 közötti fordítottan arányos kódolásával, majd azok összege alapján egy városhierarchiát állított fel. A városi mutató értéke 5–24 között változik, mégpedig: 5–10 között „teljesen városi” (nagyváros), 11–15 között „nagyon városi” (középváros), 16–19 között „eléggé” városi (kisváros) és 20–24 között „egyáltalán nem” városi besorolást kapott a megvizsgált település. A vizsgált városok esetében még külön sorrendet állított fel az iparosok és kereskedők, ill. a nem mezőgazdasági népesség aránya alapján, valamint a lokációs koeficiens értéke és az idegenek arányának függvényében (Sonkoly 2001: 106: 147–181, 313–348).

Kézdivásárhely a vizsgált időszak bő 150 éve alatt az erdélyi városhierarchián belül folyamatosan változtatta helyét. Az alábbiakban Kézdivásárhely helyzetét mutatom be a hozzá hasonló településekkel összehasonlítva.

1750-ben Erdélyben a városhierarchia szerint 92 település volt városi besorolásban. Kézdivásárhely a városi mutató szerint 14 ponttal a 17. helyen állt a „nagyon városi”, azaz középvárosi besorolásban. Ugyanebben a kategóriában a pontszámok alapján csak hét város előzte meg: Zalatna, Fogaras, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Szászrégen, Erzsébetváros és Torda. Vele egy szinten volt Dés, valamint Székelyudvarhely, majd azokat követte Szászsebes és Szászváros 15 pontos városi mutatóval. A háromszéki városok közül Bereck a 35., Sepsiszentgyörgy az 50., Illyefalva pedig a 78. helyen állt 20–23 közötti városi mutatóval, ami az „egyáltalán nem városi besorolást eredményezte” (Sonkoly 2001: 313–315).

A becsült népességszám alapján ugyanabban az évben Kézdivásárhely az 53., Bereck az 56., Sepsiszentgyörgy a 69. és Illyefalva pedig a 86. helyet foglalta el. Az iparosok és kereskedők arányának alapján már sokkal jobb Kézdivásárhely besorolása, ugyanis 50,5%-kal a 8. helyet foglalta el. Ugyanakkor Nagydisznód volt az első 67,3%-kal, őt követte Szamosújvár, Szászrégen, Bucsony, Székelyudvarhely, Marosvásárhely és Kőhalom. A 65 települést tartalmazó besorolásba Háromszékről csak Illyefalva került be a 37. helyre. A lokációs koeficiens érték alapján is a 14. helyet foglalta el Kézdivásárhely a 72 település között. Háromszékről itt is csak Illyefalva szerepel jóval Kézdivásárhely mögött (Sonkoly 2001: 316–324).

Az 1786-os összeírás alapján Kézdivásárhely visszaesett a régió városhierarchiájában, ugyanis 17-es városi mutatóval az „eléggé” városi, vagyis kisvárosi besorolásba került. A már említett középvárosok közül Torda, Erzsébetváros és Szászrégen is alább

került a hierarchiában, de továbbra is megtartották korábbi besorolásukat. Szászsebes és Zalatna Kézdivásárhelyhez hasonlóan a kisvárosok sorába tartozott, de Zalatna a későbbiekben fokozatosan még lennebb került az erdélyi városhierarchiában. Ezzel szemben Fogaras, Dés, Gyulafehérvár, Nagyenyed, Székelyudvarhely és Szászváros enyhén előbb lépett. A korábbi kisvárosok közül csak Zilah, Déva, Abrudbánya és Kőhalom került be a középvárosok sorába. A másik három háromszéki város esetében érdembeli változás nem történt, mindössze Sepsiszentgyörgy megelőzte Berecket a városi mutatók tekintetében. A vizsgált időszak a nagyvárosoknak sem volt kedvező, ugyanis Brassó, Beszterce, Medgyes, Segesvár és Szamosújvár is visszaesett a középvárosok közé. Erdélyben akkor mindössze Kolozsvár, Nagyszeben és Marosvásárhely számított nagyvárosnak (Sonkoly 2001: 325–327).

A városhierarchiában való visszaesséssel ellentétben Kézdivásárhely helyzete a népességszám alapján javult, a 48. helyre került. Ez a tendencia jellemezte Sepsiszentgyörgyöt és Illyefalvát is. Bereck nem szerepel a táblázatban, feltehetően adathiány miatt. Kézdivásárhely a nem mezőgazdasági népesség aránya szerint 1786-ban a 90 város közül a 39. helyet foglalta el. A táblázatban feltüntetett 9,1%-os arányszám feltehetően a határőr gyalogezreddel és a kisszámú polgári lakossággal hozható kapcsolatba, ugyanis korábban láthattuk, hogy 1750-ben az iparosok és kereskedők a város lakosságának a felét alkották. A két adat alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy 1786 körül Kézdivásárhely lakosságának több mint 30%-a növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó agrárnépesség volt. 1786-ban a városban élő idegenek aránya alapján Kézdivásárhely az előkelő nyolcadik helyet foglalta el az erdélyi városok sorrendjében (Sonkoly 2001: 325–336).

1857-re Kézdivásárhely visszanyerte korábbi középvárosi helyét az erdélyi városhierarchiában. A 15 pontos városi mutatójával a 21., de egyben az utolsó helyet foglalta el ebben a kategóriában. A középvárosok között első helyen Székelyudvarhely állt, őt követte Medgyes, Szilágysomlyó, Dés, Nagyenyed, Segesvár, Zilah, Erzsébetváros, Szászrégen, Torda és Fogaras. 1786-hoz viszonyítva Szilágysomlyó a 37. helyről a 11-re került, de a korábban nagyvárosi státuszukat elvesztő települések is visszaszerezték helyüket a hierarchiában. Látványosan fejlődött Sepsiszentgyörgy is, tekintettel arra, hogy a 42. helyről a 32.-re emelkedett, s ezzel a városhierarchiában elérte a kisvárosi besorolást. Azonban Bereck és Illyefalva estében már nem történt érdembeli változás (Sonkoly 2001: 337–339).

A népességszámot figyelembe véve 1857-ben Kézdivásárhely a 84 erdélyi város közül a 25. helyen állt, ami jelentős előrelépésnek számít az 1786-os adatokhoz viszonyítva. Sepsiszentgyörgy és Bereck is jelentősen fennebb került a városok sorrendjében, de Illyefalva népességszáma is enyhén növekedett. Kézdivásárhely a nem mezőgazdasági népesség arányának alapján 1857-ben a 13. helyre került a városok sorrendjében, ami azt igazolja, hogy a város polgári foglalkozású lakossága a 19. század közepére jelentősen megnövekedett. Sepsiszentgyörgy esetében azt láthatjuk, hogy ebből a szempontból 1786-hoz viszonyítva a városok sorrendjében alig változott a helye, továbbra is a 41. a sorban. Bereck és Illyefalva viszont a lista végére kerültek. Az idegenek aránya alapján azonban Sepsiszentgyörgy 1857-re már megelőzte Kézdivásárhelyt. Az előbbi a 27., az utóbbi pedig a 31. helyet foglalta el a listán (Sonkoly 2001: 340–348).

A három összeírás összegzéseként elmondható, hogy Kézdivásárhely 1750–1857

között kisebb-nagyobb ingadozással megőrizte középvárosi besorolását. Mindezt a népességszám növekedésével, főként az iparos és kereskedő réteg, valamint a polgári és a katonai (nem mezőgazdasági) foglalkozású személyek gyarapodásával sikerült elérnie és megtartania. Ezt a helyet a városba betelepedett idegenek is elősegítették, melynek kutatását egy későbbi fejezetben, a református egyházi anyakönyvek segítségével fogom bemutatni. Ugyanakkor a háromszéki négy város viszonylatában is folyamatosan megőrizte elsőbbségét, mindössze 1857-ben előzte meg Sepsiszentgyörgy az idegenek számarányának tekintetében.

Az 1850-től induló hivatalos statisztikai felmérések eredményeinek köszönhetően a népességszám gyarapodásából is képet formálhatunk az erdélyi városfejlődés alakulásáról. Az alábbi táblázatban az 1750–1857 közötti időszakban középvárosi besorolásban lévő települések népességszámának alakulását láthatjuk az 1850–1948 közötti időszakban Varga E. Árpád *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között* című munkája (2010) alapján. A településeket az 1948-ra elért népességszám szerint csökkenő sorrendben láthatjuk, viszont a korábbi adatokból kitűnik, hogy a közel száz év alatt ez a sorrend változó volt.

Erdélyi középvárosok népességszáma 1850–1948 között									
Középvárosok	1850	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1948
Torda	7691	9434	11079	12117	13455	15059	20023	30668	25905
Dés	4196	6191	7728	9888	11452	12500	15110	19242	14681
Gyulafehérvár	5408	7338	8167	11507	11616	9645	12282	15489	14420
Sepsiszentgyörgy	2302	5268	5665	7131	8665	11189	10818	14365	14224
Déva	2129	3935	4657	7089	8654	7237	10509	15585	12959
Zilah	4290	5961	6474	7639	8062	9369	8340	8546	11652
Székelyudvarhely	3209	5003	5438	8045	10244	10192	8518	11929	10366
Szászsebes	4456	6244	6692	7770	8504	7425	9137	9389	10080
Szászrégen	4227	5652	6057	6552	7310	8074	9290	10179	9599
Nagyenyed	3098	5362	5932	7494	8663	8108	9478	9810	9535
Fogarás	3930	5307	5861	6457	6579	6852	7841	10482	9296
Szászváros	3961	5451	5650	6934	7672	7144	7337	9751	8817
Kézdivásárhely	3559	5183	4700	5638	6079	4800	5107	6615	5424
Erzsébetváros	2224	2500	2795	3903	4408	3926	4067	4262	4562
Kóhalom	2538	2778	2775	2968	2941	2567	2809	2781	----
Abrudbánya	2210	2869	2993	3341	2938	2226	2468	2847	2656

Az erdélyi középvárosok népességszámának alakulását tükröző táblázat adatai azt jelzik, hogy a 19. század közepétől kezdődően általában folyamatos a népesség növekedése a települések többségében. A legjelentősebb gyarapodást azonban Tordán figyelhetjük meg, mely 1890-ben már 10 ezer fölötti lakossággal rendelkező várossá vált, majd 1941-re a 30 ezret is meghaladta. Majdnem hasonló ütemben fejlődött a 19. szá-

zad végére 10 ezer fölötti várossá Gyulafehérvár is. Azt követte a 20. század első három évtizedeiben Dés, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy és Déva. Azonban egészen 1948-ig, Szászrégen, Szászsebes és Zilah kivételével, a többi településnek már nem sikerült elérnie a 10 ezer fölötti népességet. Megjegyzem, hogy Abrudbánya és a szász többségű Kőhalom lakosságának számaránya alig változott 100 év alatt.

A fenti grafikonból láthatjuk, hogy Kézdivásárhely népességszáma száz év alatt majdnem kétszeresére nőtt. Kisebb-nagyobb ingadozással 1941-re 92,93%-kal nőtt, de 1948-ban már csak 76,20%-os volt a város lakosságának számbeli gyarapodása. Figyelemre méltó, hogy Székelyudvarhely és főként a háromszéki Sepsiszentgyörgy népességének növekedése jóval jelentősebb az 1867-es kiegyezést követő évtizedekben. Azonban mindhárom székely kisváros lakossága visszaesett a két világháború közötti román hatalom idején, majd újra látványosan emelkedett a második bécsi döntést követő „kicsi magyar világban”. Ennek érdekében, hogy megfelelő magyarázatot és képet nyerjünk Kézdivásárhely városiasodására, az alábbiakban a település urbanizációs folyamatának néhány fontos elemét vizsgáljuk meg.

Kézdivásárhely településszerkezete

Kézdivásárhely első írásos említése, dokumentuma 1407-ből származik, amikor Felső-Háromszék vásáros központjaként, Torjavásaraként említik. Ez a helynév elsőként Nádasdi Mihály székely ispán 1407. november 24-én kelt levelében fordult elő. Abból tudjuk, hogy Kézdiszék közgyűlését akkor Torjavásáron tartották (Incze 2006: 51). A település egy 1427-ben Luxemburgi Zsigmond által aláírt dokumentumban ugyanezen a néven már oppidumnak, vagyis mezővárosnak íródott. Kézdivásárhelyként hivatalosan először csak 1530-ban, I. János király egyik levelében fordul elő. A helység végleges megnevezéseként János Zsigmond fejedelem 1562. június 28-án Segesváron kelt levelétől számítjuk. A város fokozatosan Kézdiszék gazdasági és kulturális központjává

Kézdivásárhely és Oroszfalu első ismert térképe a 18. századból.
(OSZK, Sebestyén József építész bocsátotta rendelkezésemre)

vált, és csak hosszú versengés után maradt alul Sepsiszentgyörggyel, Háromszék későbbi adminisztratív központjával szemben (Orbán 1869: 101–102; Székely 1876: 234; Incze 2006: 46, 2012: 14; Tóth Sz. 2009).

A város térbeli szerkezetének korai szakaszáról viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Mindössze azt tudjuk, hogy 1567-ben 60 kapuval rendelkezett, 1605-ben számuk már 131-re, 1614-ben pedig 155-re nőtt (Orbán 1869: 102, Székely 1876: 235, Pál-Antal 2009: 298, Incze 2012: 15). 1703-ban a települést egy tűzvész teljesen elpusztította, de a lakosság viszonylag rövid idő alatt azt újjáépítette (Székely 1876: 236). 1865-ben id. Benkő Pál főbíró (polgármester) és Varga József főjegyző a település kialakulásával kapcsolatosan az írták Pesty Frigyesnek, hogy *Kézdi Vásárhely városa maga is szántóföldekre van építve, melynek elnyúlásain telepedtek meg a tulajdonos családok*. A szájhagyomány szerint az első állandó lakosok a kovácmesterek voltak, akik a *Kovátszserként* fennmaradt városrészen telepedtek le (Csáki 2012: 74). Tény, hogy még a 18. századi református anyakönyvekben is az ott lakó személyeket folyamatosan a *Kovátszseri* helynév feltüntetésével regisztrálták. Tekintettel arra, hogy csupán az idegenből származók után tüntették fel a származási helyet, felmerül a kérdés, hogy a Kovács-szerben lakókat miért jegyezték fel külön.¹³

Az első olyan adat, dokumentum, melynek alapján képet alkothatunk a település kinézetéről, az az 1768–1784 közötti katonai felméréskor készített térkép, melyen már a maihoz hasonló városszerkezet körvonalazódik (Pál 2003: 55–57, Olasz 2004: 9–11). Ezen a piacteret szorosan egymás mellett álló házak sora veszi körül. Mögöttük tisztes távolságban egy újabb házsor húzódik, mely majdnem teljesen körülöleli az előtte

¹³ SÁL Fond 105/612, 613.

álló telkeket. Az egyik térkép szerint a két házsor mögött majdnem azonos méretű üres telkek húzódtak, melyet a térképkészítő színbeli különbséggel is kihangsúlyozott. Egy pár évvel később készített térképen a házsorok között épületeket is fel lehet fedezni. Ugyanakkor a református templom mögötti rész, a piactér nyugati oldala a 18. század második felében még mindig üresnek látszik. A két házsor közé a térképkészítő fákra utaló jeleket rajzolt.¹⁴

A 18. századi térképek és a napjainkban is ismert településszerkezet az igazolja, hogy a templom észak-nyugati felétől, mintegy 10000 m² területen, az építkezések csak később indultak el. 1905-ben Török Andor, a város akkori polgármestere a Kézdivásárhelyen megjelenő *Székelyföld* lapban egy terjedelmesebb írást tett közzé a város 18. századi életéről. Abban említi, hogy a korabeli iratokban a várfallal körülvett templom mellett egy posványos terület, a *cigánytó* terült el, ami a 19. század közepén még létezett. Középkori szokás szerint a település első temetője a templom mellett volt. Kiterjedését tekintve nem tudni, hogy az mekkora lehetett, de a fent említett területen több helyen kerültek elő régi sírok. A különböző egészségügyi rendeletek következtében csak a 16–17. századok folyamán telepíthették ki a temetőt az akkori helység keleti határába, az Oroszfa felé eső dombos oldalra. Török Andor szerint a 18. század elején már teljesen felhagyták ezt a belvárosi temetőt (Török 1905/98, Dimény 1997: 183).¹⁵

Kézdivásárhely az első osztrák katonai felmérés idején (1763–1787). (Arcanum)

¹⁴ Lásd a mellékelt fotón.

¹⁵ A 40. udvartérben lakók szerint még a 20. század második felében zajló építkezések során is találtak régi sírokat a templom melletti 39. udvartér és a tőle több háznyra fekvő 40. udvartér között. A két udvartér egymástól több ház távolságra nyílik, ami eltér a többi udvartértól.

A legkorábbi ismert református sírjel.
(Dimény Attila, 2014)

A napjainkban réGINEK nevezett református temető megnyitására vonatkozóan még nem találtam pontos adatokat, mindössze két 18. századi évszámú sírkő igazolja, hogy már ekkor ide temetkeztek.¹⁶ A régebbi sírjelt még a 2000-es évek elején Demeter Lajos, a sepsiszentgyörgyi megyei könyvtár akkori munkatársa fedezte fel és mentette be a Székely Nemzeti Múzeumba egy sírjelekre épülő kiállításához. A homokkőből készített sírkőtöredék egy sírásás során került elő, melyen az olvasható, hogy *Ciszár Istvan csináltatta Ano 1729-ben*. Egykor ívben záródó kb. 10 cm vastag és 70–80 cm magas sírkő lehetett, melynek megmaradt felső két részén domborított faragású virág látható, a domborított keretű szövegablakban a fenti szövegen kívül a sírkő baloldali részén egy kardot tartó kar

jelzi a család katonarendűségét (Demeter 2007: 385).

2014 nyarán egy temetkezés során a kiásott sírgödörből előkerült egy 1779-ből származó sírkő is. A megtalálói azonban nem temették vissza, így a temető felmérése során találtam rá. Beder Imre helyi református lelkésszel közösen igyekeztünk az előkerülési hely közelében felállítani az egyébként már akkor kettétört sírkövet. A sírjelt a Szent Anna-tó környékén található, keményebb vulkáni kőzetből faragták, és ennek köszönhetően nem mállott szét a föld alatt, de valószínűleg már a betemetésekor kettétört a szövegablak és a talpa mentén. A sírkő szögletes formájú, körülbelül 10 cm vastag és 70 cm magas, a szöveges résznél bemélyített, melyet hármass lépcsős kialakítású perem szegélyez. A *J SAMU SIRHALMA 1779 DIE* vésett szöveg volt olvasható rajta. Sajnos csak volt, mert, feltehetően az ott dolgozó kőművesek, időközben megcsönkítették a sírjel felső, szöveges részét. A megrongált sírkövet azonban ideiglenesen bementették a kézdivásárhelyi múzeumba.

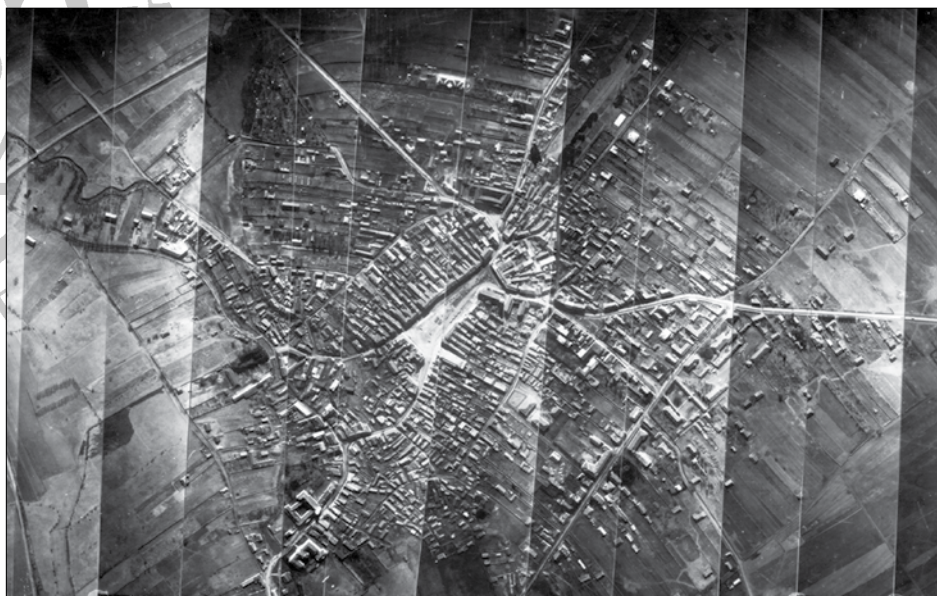
A temető régi sírköveinek beazonosítása során találtam még két olyan követ, melyet a látható szövegtöredékek alapján feltehetően 18. századiak lehetnek, de egyértelműen nem lehet időben beazonosítani őket, mindössze az egyik sírkövön látható egy nagyon megkopott 1770-re hasonlító évszám.

A temető déli csücskében található a régi katolikus temető. Ennek megnyitására vonatkozóan sem találtam adatokat. Feltehetően egyidős lehet a református temetővel, ugyanis a reformációt követően nem tért át mindenki a protestáns vallásra, ill. vásáros hely lévén az idegenek jelenléte általános és folyamatos volt. Erre a kérdésre azonban csak a római katolikus temető rész alaposabb és rendszeresebb kutatása adhat majd választ.

¹⁶ A református temető kutatását a Bethlen Gábor Alap támogatásával kezdtem el 2014-ben.

1833-ban közadakozásból a város tehetősebb polgárai és céhei kőfallal vették körül a református temetőt. Akkor csak a sírkert város felé eső részét kerítették be, a Kézdivásárhelyről Ojtoz irányába kivezető főút mentén. A 19. század folyamán kiépülő kriptasor is ezt a főútvonalat követi. Az 1852-ben kialakított új ojtozi út akkor még nem közvetlenül a temető mellett haladt el. Az 1917-ben készült légifelvételen jól látható, hogy a temető és a főút közötti telkek még nem voltak beépítve. Ennek a teleknek a megszerzésére a református egyház már 1862. június 15-én megtette az első lépéseket. Az egyháztanács jegyzőkönyve szerint az új országút által átvágott birtokok tulajdonosai azzal a kéréssel fordultak a városi tanácshoz, hogy a *befoglalt hely szakasztasson a temető hely javára*.¹⁷

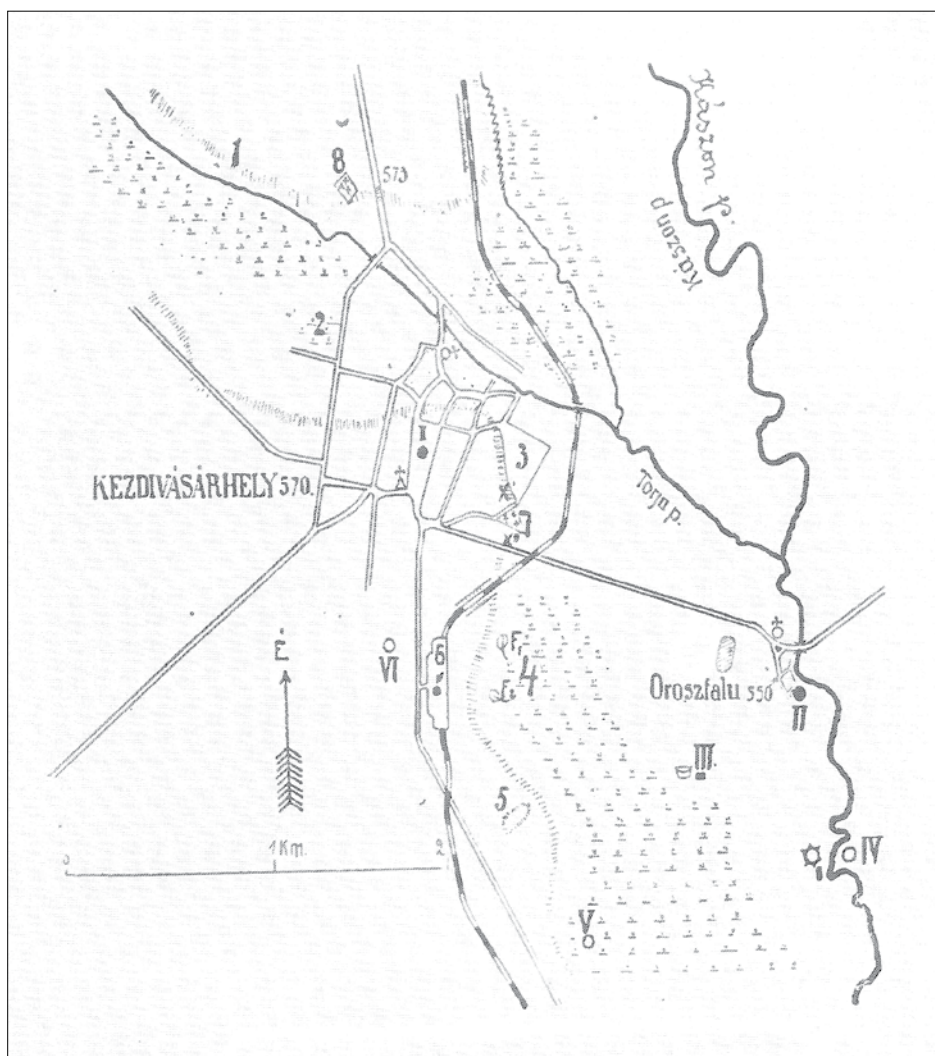
A fentiek ismeretében kijelenthető, hogy az első telepések előbb a piactér körüli keskeny területen építették fel házaikat. A később érkezettek már csak ezek mögött juthattak területhez, s így fokozatosan körbeépítették az előttük fekvő telkeket. Török Andor korábban jelzett írásából tudjuk, hogy a 18. század elején még voltak üres telkek a piactér körül. Az 1730-as évekig a tér nyugati oldalán, a későbbi Vigadó helyén volt például a barompiac. Annak a Kanta felőli oldalát a Szöcs család udvara, a másik felét pedig a Barabások nemesi telke határolta. A Barabás család 100 éven keresztül pereskedett a várossal a terület jogáért, amit végül sikerült megszereznie, így a barompiacot el kellett költöztetni korábbi helyéről a városon kívül, a csernátoni út végére. A későbbiekben, az országos vásárok idején, már ezen a helyen említik a barompiacot (Török 1905/98, Székely 1876: 235).¹⁸

Kézdivásárhely légi felvétele 1917-ből. (ILCM)

¹⁷ KREkL – I/17, 1862, 48/53.

¹⁸ Török Andor megjegyzi, hogy a város régi iratai eredetiben nincsenek meg, de másolatban teljes épségben megvannak a város levéltárban.

Kézdivásárhely környékének hidrológiai helyszínrajza 1915-ben Bányai János geológus kutatásai alapján.

Magyarázat:

I. Főtéri fúróluk; II. Stefán-féle fúrás; III. Fortyogó fürdő; IV. Ásványosviz kút a Józsiás-malom mellett;

V. Ásványosviz forrás a dr. Sinkovits-féle birtokon; VI. Molnár Kálmán kútja.

1. Fehérmartok; 2. Forráskert; 3. Barompiac; 4. Május-rét; 5. Akasztófadomb; 6. Vasúti állomás;

7. Református temető; 8. Katolikus temet. F1 – F2 = Források. X1 – X2 = prehistorikus lelőhelyek.

Mindkét 18. századi térképen a különálló Kanta falva is fel van tüntetve, habár az már akkor egybe volt épülve Kézdivásárhellyel. Mindössze egy kis patak volt a határvonal a Felső-Fehér vármegyéhez tartozó, nemesi területtel rendelkező település és a város között. Az 1700. évi összeírás szerint azt 21 család lakta, melyek nemesi birtokon élve nem rendelkeztek földtulajdonnal, ezért többnyire kisiparosok voltak. A kis település gazdasági élete már akkor szorosan összefonódott a városéval (Pál-Antal 2009: 295).

Kézdivásárhely kialakulásában nagyon fontos szerepet játszott a terület földrajzi és hidrológiai adottsága, valamint az, hogy az öt irányból (Brassóból, Csíkkászonból, Moldvából, Kovásznáról és Torjáról) érkező utak találkozásánál fekvő hely igencsak alkalmas volt különböző vásárok tartására. A kezdetben Torja község területéhez tartozó, majd fokozatosan önállósuló vásárhely eleinte csak a piacteret és az azt körülvevő keskeny beépíthető területet jelentette. A kereskedők, mesteremberek és fuvarozók piactér körül felépülő házai, elsősorban a hely kihasználása érdekében, sűrűn egymás mellé, majd a lakosság számbeli gyarapodásával szorosan egymás mögé épültek. A régi város-területen mind a mai napig a házsorokat síkatorra emlékeztető kis utcák, úgynevezett *udvarterek* választják el egymástól. Ezek az udvarterek, kialakulásuk idején, még az ott lakó nagycsaládok tulajdonát képezték, s a telek elején és végén rendszerint keresztbe tett gerendákkal zárták el azokat, fenntartva és jelezve ezzel az udvar privát jellegét (Székely 1876: 234, Török 1905/98, Bányai 1917: 1–20).

Pál Judit szerint a város építkezése rokonságot mutat a szász kisvárosokéval, ami egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a vásáros település tulajdonképpen a szászok Brassóból Moldva irányába tartó legfontosabb kereskedelmi útvonala mellett alakult ki. Ezen kívül a korai források szász telepéseket is említenek a városban. A 18. században kezdődő gazdasági fellendülés következtében száz év alatt, a 19. század első évtizedeire a város lakosságának száma látványosan növekedett (Pál: 2003: 55–56, 158–159, 163–166). A kézdivásárhelyi református egyház 1734-től kezdődő anyakönyvei is ezt igazolják, melyeknek elemzésére részletesebben is ki fogok térni.

A keskeny családi telkek beépítésével kapcsolatosan a témával foglalkozó kutatók azon a véleményen vannak, hogy a felnövő generációk, elsősorban a hely gazdaságos kihasználása érdekében, kezdtek el sűrűn egymás mögé építkezni. Székely János, Bakk Endre és Török Andor is a székely örökösödési törvényt említi a telkek felaprózódásának előidézőjeként (Székely 1876: 234, Bakk 1895: 270, Török 1905/98). Olasz Gabriella szerint elsősorban a törvénynek 1851-ben történt megszűnése tette lehetővé az idegenek udvarterekbe való beköltözését (Olasz 2004: 10). Pál Judit a székelyföldi városok fejlődése kapcsán említi, hogy a Kézdivásárhely sajátosságaként ismert udvarterek nem lehetnek nagyon régiek (Pál 2003: 56), és amennyiben a 18. századi katonai térképek pontosak, akkor igaz is a feltevése.

Véleményem szerint az udvarterek kialakulását egyrészt a helyi családok 18. században elkezdődött szaporulata eredményezte, de jelentős szerepet játszottak azok az idegenek, akik a 18. század közepe és a 19. század eleje között telepedtek be a városba.¹⁹ Másrészt az 1764 utáni katonai adminisztráció betiltotta a területek szabad adás-ve-

¹⁹ A későbbiekben részletesen is bemutatott anyakönyvi adatok azt igazolják, hogy a 18. század elejétől egészen 1850-ig több mint 3000 fős volt a természetes szaporulat a városban.

vését, ami a lakóházak sűrűn egymás mellé építését eredményezte.²⁰ Úgy tűnik, hogy mindössze két-három generáció alatt az egykori családi udvarok a benne lévő házak tulajdonváltásával több család tulajdonába kerültek, ezzel együtt viszont szükségessé vált a házak megközelítését segítő szűk, néhol sikátorszerű utcák kialakítása is. Ha kizárólag családon belül oszlott volna fel a terület, valószínűnek tartom, hogy a 19. században még utcát nem alakítottak volna ki, tekintettel arra, hogy az egy olyan gazdasági egység maradt, amely mindenkor a család tulajdonát képezte. Az utca udvar jellegét sokáig úgy őrizték meg, hogy annak két végén egy-egy gerendát tettek keresztül, hogy távol tartsák azokat, akik nem ott laktak. A leszűkült telkek viszont még inkább szükségessé tették a szorosan egymás mellé való építkezést. Az udvarterek kialakulásával kapcsolatos eredményeket és véleményeket még korántsem lehet lezártnak tekinteni.

A 19. század 30-as éveire azonban már kialakult az udvarterek hálózata, ugyanis mással nem magyarázható, hogy az 1834-es tűzvészkor 558 faház állt a városban, és ebből 421, mindössze két óra alatt teljesen megsemmisült. A kézdivásárhelyi református egyház 1835-ben újakezdett jegyzőkönyvének első oldalain Pap István lelkész szemtanúként részletes leírást készített a tüzesetről.²¹ Az udvarterekről azonban egyáltalán nem tett említést, ugyanis akkor még a köztudatba nem volt beépülve, meghonosodva az *udvartér* kifejezés. 1869-ben Orbán Balázs is csak *udvar-utca* néven említette azokat (Orbán 1869: 104). Továbbá az udvarterekben szorosan egymás mellett élő családok rokonsági hálójáról sincs említés az egyházi jegyzőkönyvben. Meglátásom szerint azért nem, mert akkor a város területén belül a rokonok már nem éltek szorosan egymás mellett. Talán ezzel magyarázható az is, hogy a tűzvész utáni központi hatóság 100 ezer forintos segélyét, melynek feltétele a telkek újraosztása és a városrendezés volt, határozottan visszautasították (Pál 2003: 56, Incze 2012: 16). Földi István visszaemlékezésében, amikor a 19–20. század fordulójának udvartereit jellemezte, a város társadalmán belül jól elhatárolható kisközösségeként említi az ott lakókat (Földi 2004: 26–27). Ez számomra azt is jelenti, hogy mindegyik udvartér – a privát jellegén túl – egyfajta publikus térként is felfogható, tehát jellegzetes funkciókkal rendelkező köztérként is működött.

Az 1834-es tűzvészt megelőző évtizedekben, annak ellenére, hogy az adminisztráció területén bőven akadtak gondok és feszültségek, Kézdivásárhely folyamatosan fejlődött.²² Ezt igazolja az is, hogy számos jelentősebb középületet még a 18. században építettek.

A Székelyföld keleti részének erőszakos militarizálása után, Mária Terézia rendelete alapján a kézdivásárhelyieket arra kötelezték, hogy az 1764-ben életre hívott határőr gyalogezred számára telket biztosítsanak, majd erre önerőből kaszárnyát és tiszti lakásokat építsenek. A város nyugati határában akkor, viszonylag rövid idő alatt, építették fel a többnyire egyemeletes téglapépületeket. A település térbeli fejlődésében ezt tekinthetjük az első jelentősebb változásnak, előrelépésnek. Az új épületek előtt végighúzódó utcát pedig hosszú ideig *Új útnak* nevezték (Olasz 2004: 11, Incze 2007: 113).

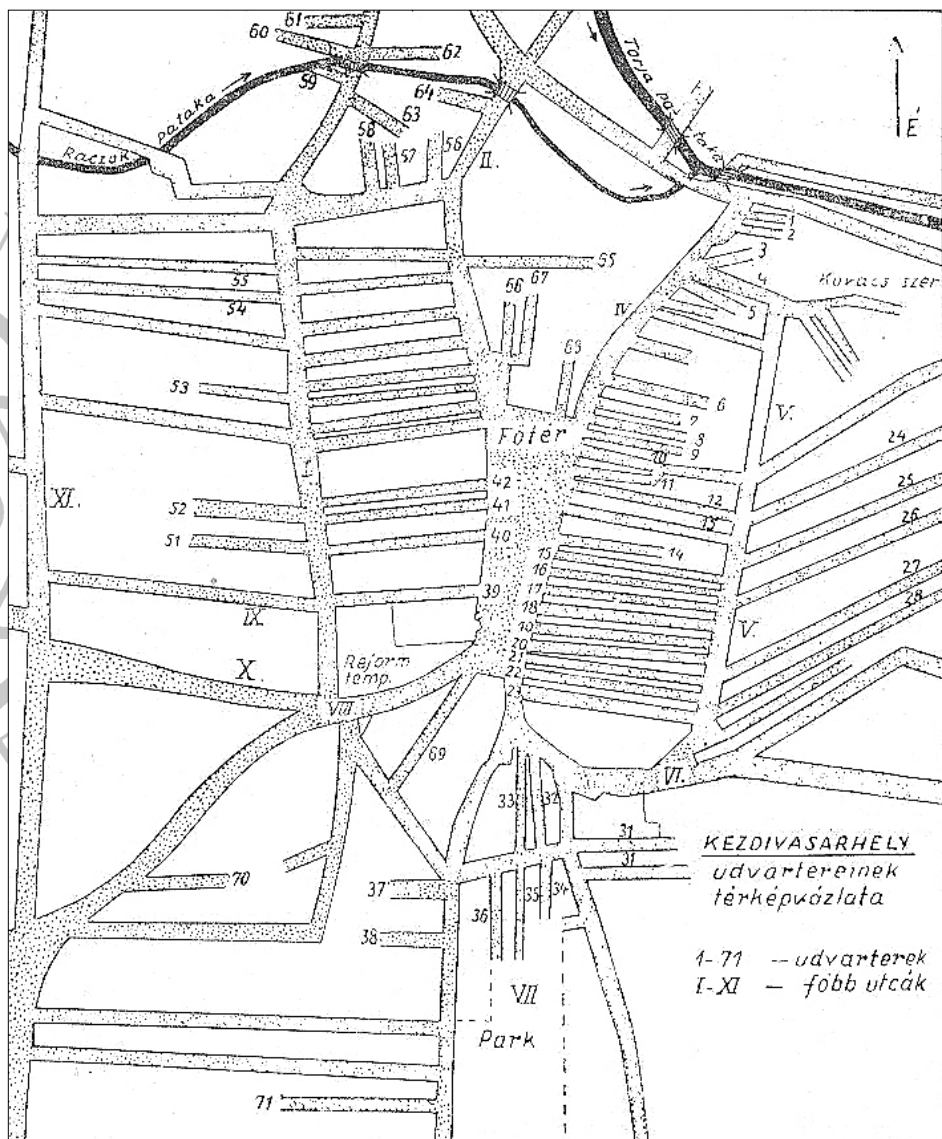
Habár a katonai létesítmények felépítése jelentős anyagi megterhelést jelentett a

²⁰ SÁL Fond 20/586., 26. lap.

²¹ KREKL – I/15, 1835, 1–4.

²² Kézdivásárhely adminisztratív irányításának tárgyalásakor részletesen is bemutatom.

mezőváros lakosságának, a református közösség tíz évig tartó építkezés után, 1782-ben új, hatalmas, ezer férőhelyes templomot szentelt fel. 1795-ben a római katolikusok is befejezték a Kantában emelt templomukat, melynek építését még 1722-ben megkezdték. Feltehetően a viszonylag kisszámú közösség anyagi hiánya miatt húzódhattak el ott a munkálatok (Potsa szerk. 1899: 313). Jóval kisebb számban éltek a városban ortodox felekezetűek, de ők is csak a 18. század harmadik negyedében építették fel ugyancsak a Kantában lévő templomukat.

Kézdivásárhely központjának és udvartereinek térképábrázolása 1961-ből. (Vámszer Géza, 1977)

A katonai építkezések sorában érdemes megemlíteni, hogy a 19. század első felében emelték a város egyik legjelentősebb épületét, a székely katonanevelde számára. Az építkezést báró Purcell János még 1811-ben kezdeményezte, és a székelység jelentős közadakozásának köszönhetően, 1819 és 1822 között az el is készült (Orbán 1869: 104, Bakk 1895: 307). A 18. századi térképen a katonanevelde területén és mögötte, a szentkatolnai út mentén déli irányba húzódó területen, összesen nyolc épületet jelölt be annak készítője. A 19. század elején kettő közülük katonai jellegű, funkciójú épület volt. Nagy Jáfet császári és királyi főhadnagy háza és a mögötte lévő telek csupán 150–200 méterre volt a katonanevelde épületétől. Északról Szőcs Sámuel birtoka, délről pedig a Kapitányi Szálló határolta.²³

1837-ben Szentiváni Mihály a vidéken járva Kézdivásárhely négyszögletű piacát szépcskének, a kavicsos utcákat azonban rendetlennek találta (Szentiváni 1986: 199). A főtéri református templom tűzvész utáni helyreállítása, a lakosságot ért veszteség ellenére, elsősorban a jelentős közadakozásnak köszönhetően, 1838-ban fejeződött be. A tűzvészt követő 14. évben, a szabadságharc idejére a város lakossága azonban már annyira talpra állt és megerősödött, hogy a hadianyaggyártást is fel tudta vállalni. A forradalom leverését követő önkényuralmi években is adódott lehetőség az építkezésre, ugyanis 1857-ben a város egy új tanácsházzal gazdagodott.²⁴

Kézdivásárhely polgári épületeinek korszerűsítése csak az 1867-es kiegyezés után kezdődött el, ami elsősorban a város történelmi központját érintette. Az egykori piactér körüli épületeken látható évszámok alapján az itt lakó jómódú polgárok jelentős része az 1870 és az első világháború közötti időszakban épített egy- ill., kétemeletes kő- és téglapépületeket a korábbi házak helyére. A középületek sorában például a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár, a Kisegítő Takarékpénztár, a Vigadó, a református egyházpalota,

Kézdivásárhely légi felvétele. (Ignác Szabolcs, 2016)

²³ KREKL – I/16, 1847. július 25., 38. – Nagy Jáfet és Nagy Anna adománylevele, 25–32. lap.

²⁴ 1972-től ebben az épületben működik az Incze László Céhtörténeti Múzeum.

ill. három iskolaépület is a századforduló éveiben épült (Incze 2012: 17, Dobolyi 2007). A publikus tér vizsgálata kapcsán majd részletesebben is kitérek bemutatásukra.

A jelentős építkezések ellenére egészen a 20. század közepéig a város korábban beépített területe tovább már nem növekedett, vagyis megmaradt a 19. század második feléig kialakult településszerkezete. Ha összehasonlítjuk a 18. században készített katonai térképek által bemutatott város területét az 1784–87. évi népszámlálás és a református anyakönyvek adataival (Pál 2003: 633–635),²⁵ csakhamar kitűnik, hogy egészen az 1834-es tűzvészig a város lakosságának száma folyamatosan nőtt. Ennek köszönhetően épült ki a ma is létező udvartér hálózat, ami két gyűrűben veszi körül a főteret. 1848-tól kezdődően a városhoz csatolták a korábban Felső–Fehér vármegyéhez tartozó Kanta települést is (Olasz 2004: 9).

A város jellegzetes térszerkezete feltehetően hozzájárult a kézdivásárhelyiek városiasodásához. A fejlődés során, a 20. század elejére az udvarterek magán jellege fokozatosan megszűnt, mivel már nem csak egy-egy nagycsalád, rokonság lakott bennük, így azok rendre több idegen család közös életterévé váltak. Ezzel egyidőben az udvarterek megnyíltak, s átjárható utcákká alakultak. Egyelőre még kérdés, hogy mikor és milyen módon ment végbe az udvartereket kialakító családi közösségek felbomlása, valamint a specifikus udvartérbeli, szomszédsági társadalom kialakulása.

Kézdivásárhely adminisztratív irányítása a 18–19. században

A 16. század végére a Székelyföldön 10 település nyerte el a mezővárosi rangot. Az első időszakban még a székely székek joghatósága alá tartoztak, ami bonyolult függőségi viszonyt jelentett a székekkel szemben. Az évszázadok során azonban folyamatosan próbálták kikerülni ebből a helyzetből, de áttörő változást csak a 16. század végére értek el. Ekkor taxális helyekké nyilvánították a mezővárosokat, ami annyit jelentett, hogy az adózás szempontjából a központi fennhatóság alá kerültek. Ennek eredményeként részben függetlenedtek a székektől, s követeik az országgyűlések munkálataiban is részt vehettek (Pál-Antal 2009: 291).

Az akkor elnyert jogrend egészen a 18. század második feléig már nem változott jelentősebben. Kézdivásárhely urbanizációs folyamatát viszont nagyban befolyásolta a város 18–19. századi adminisztratív, gazdasági és társadalmi átalakulása. A Székelyföld militarizálása (1764) után a Csík- és Háromszéket ellenőrző katonai hatalom Kézdivásárhelyt sem kerülte el. Az új katonai adminisztráció az egész régióra rányomta bélyegét, de elsősorban azokat a településeket sújtotta, ahol létrehozták a határőr ezredek központjait, vagyis Csíkszeredát, Sepsiszentgyörgyöt és Kézdivásárhelyt. Az általános katonai rendelkezések mellett Kézdivásárhelyen a városi önkormányzatnak még arra is ügyelnie kellett, hogy megtartsa korábbi önrendelkezési jogát, egyrészt a Habsburg katonai hatalom képviselőivel, másrészt pedig a mindenkori széki joghatósággal szemben (Cserey 1997: 38, 2009: 159–172).

²⁵ SÁL Fond 105/612, 613.

Az 1819–1823 között épített Székely Katonanevelde, 1851 után Magyar Királyi Honvéd-gyalogsági laktanya. (képeslaprészlet, ILCM)

A két hatalmi rend, annak ellenére, hogy más-más érdekek mentén szerveződött, az osztrákok 1711 utáni berendezkedését követően, hasonló módon, a császár iránti hűségen alapult. Korábban a székely székek teljhatalmú vezetői elsősorban a nemesek, ill. a katonai renden lévők közül kerültek ki. Az előbbiekből választották a főkirálybíró, aki a polgári élet minden vonatkozásáért felelt, vagyis ő testesítette meg a széki önkormányzatiságot. Az utóbbiak közül nevezték ki a katonai ügyek intézéséért felelős főkapitányt, de ez a tisztség 1711-től már szükségtelenné vált, mert az új hatalom megszüntette a székelyek általános hadkötelezettségét (Cserey 2009: 7).

A Mária Terézia rendeletét követő határőrség bevezetésével a szabad székely társadalomra egy addig ismeretlen katonai rendszer épült, nehezedett rá. Az önkormányzatisághoz szokott székelység hirtelen szembe találta magát egy eszközeiben erőteljesebb katonai struktúrával, uralommal. Ennek bevezetésében jelentős szerepet vállalt az akkori háromszéki főkirálybíró, gróf Mikes Antal. Egy 1802-ben készült összeírás szerint 358 kézdivásárhelyi család tartozott a katonai igazgatás alá. Mindössze a főbíró, a főjegyző és a hat tanácsos mentesült a katonai szolgálat alól. Az iparosok leginkább azt sérelmezték, hogy az általuk is elfogadott szabályzattal ellentétben, idegen földön folytatott háborúk alkalmával is kötelesek voltak hadba állni (Cserey 1997: 38–40, 2009: 20).

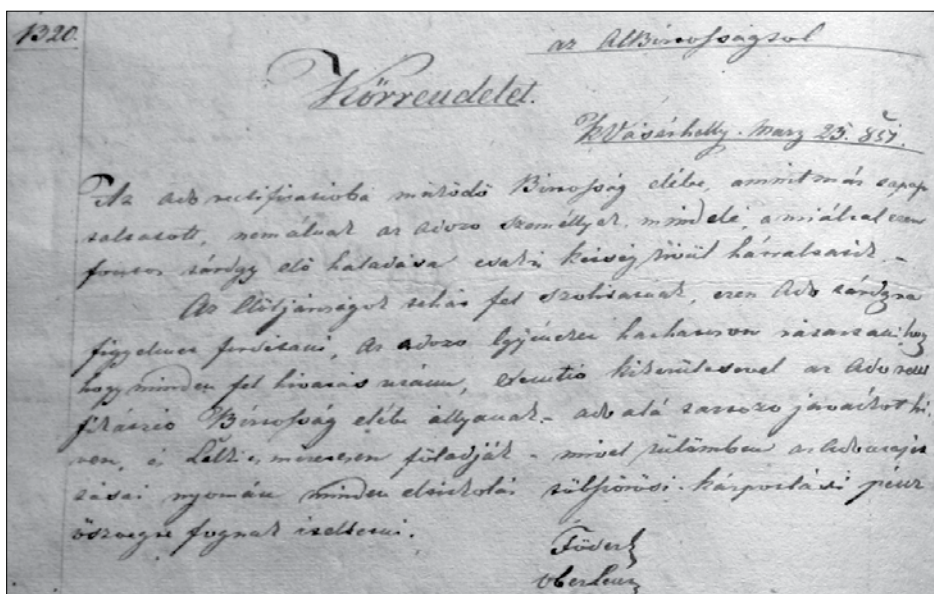
A császári udvar és a széki vezetés között azonban nem volt mindig egyetértés. A császári katonaság toborzása, felszerelése és ellátása az 1793-ban kitört és közel két

évtizedig tartó francia háború miatt jelentős emberáldozatot, rengeteg pénzt és anyagi javakat követelt, ami csakhamar a helyi társadalom minden rétegét elégedetlenséggel töltötte el. A legtöbb szenvedés elsősorban a szülőföldjüktől távol harcoló székely katonáknak jutott, de az események következményeit megszenvedte az itthon marad jobbágy- és parasztlakosság is, ugyanis rájuk hárult a katonaság és a tisztek teljes ellátása és elszállásolása (Cserey 1997: 40–42, Pál 2003: 559–560), illetve őket tették elsősorban katonává is. Ezzel szemben a nemesség továbbra is köztelherviselési mentességet élvezett, de a hosszú hadiállapot esetén már rájuk is érvényes volt az *insurrectio*, vagyis kötelességük lett volna pénzfelajánlással, értékek gyűjtésével és saját katonasággal támogatni a háborút. A kényszerű támogatás azonban többnyire a nemesi felkelők összehívásában merült ki. Tekintettel arra, hogy a Gubernium által elrendelt nemesi *insurrectiot* nem mindig tartották be, és a rendelkezés is kétértelmű volt a begyűjtendő összegekre vonatkozóan, a főkormányzók a szabad városi polgárságot is arra kötelezte, hogy anyagilag támogassák a nemesi felkelést. 1810-ben a kézdivásárhelyi kereskedők a főkormányzókhoz fordultak, és a számukra elviselhetetlen, igen jelentős hozzájárulás alóli felmentésüket kérték, de a városi magisztrátusnak megküldött válaszevel határozott és elutasító volt (Cserey 2009: 35–46).

A háromszéki mezővárosok a szabad királyi városokkal ellentétben szerényebb önkormányzati joggal rendelkeztek, és ez által önállóságuk gyakorlásában jobban ki voltak téve a széki joghatóság zaklatásainak. A két hatalmi erő közötti feszültség végül is az 1840-es évek közepén tetőződött. Az ellentétek egyik oka az volt, hogy 1845-ben a széki joghatóság a szék területén lévő hidak javítása érdekében olyan határozatokat hozott, mely a városokat jelentős anyagi hozzájárulásra kötelezte, de azok csakhamar hevesen szembeszegültek a rendeletekkel. Ugyanakkor a szék vezetése is jelen szeretett volna lenni a városbírák megválasztásánál, mert szerintük a tisztség nem csak főkormányzéké, hanem széki alárendeltséggel is bírt. A székely városok azonban továbbra is csak a főkormányzéké alárendeltséget fogadták el (Cserey 2009: 62–63, 228).

Az ellenségeskedés elsősorban Kézdivásárhelyen éleződött ki leginkább, ahol a főkirálybíró a város pénzügyi és vagyoni helyzetébe is bele szeretett volna avatkozni. A város vezetői végül úgy látták, hogy a szék zaklatása alól a kiutat csak az jelenthetné, ha a település a taxás városi besorolásból királyi városi rangra emelkedik. Ez a besorolás kedvező hatást gyakorolhatott volna a gazdasági és a kereskedelmi kapcsolatokra, nem utolsósorban pedig menekvést jelentett volna az egyre nyomasztóbb katonai hatalommal szemben is. Az 1841-ben benyújtott kérést az országgyűlés még abban az évben jóváhagyta, de Háromszék követeinek ellenállására a határozatot felfüggesztették. A végső döntést csak az 1846. augusztus 10–11-i gyűlés hozta, amikor a rendek egységesen elutasították Kézdivásárhely kérését (Cserey 2009: 93–94).

Az 18–19. században a bécsi udvar több alkalommal próbálkozott a székely székek közigazgatási különállásának felszámolásával. Az első kísérlet 1785 és 1790 között történt, amikor II. József közigazgatási reformjának egyik intézkedéseként Erdély területét 11 vármegyére osztották, belefoglalva a székely és a szász székeket is. Ezzel egy időben a vármegyéket három közigazgatási kerületbe csoportosították Szeben, Kolozsvár és Fogaras székhellyel. Háromszéket, miután egyesítették Bardóc- és Kászonszékkal, Fogarashoz csatolták. A vármegyék irányítását főispánok látták el, de a kerületek élére egy-egy alispán is kinevezett a hatalom. 1790-ben II. József halálával közel hat évtized-

A kézdivásárhelyi albíróság 1851. március 23-i körrendelete az adózásra vonatkozóan. (ILCM)

re helyreállt a korábbi közigazgatási rendszer, azonban 1849-ben, a szabadságharc leverése után újrakezdődött a délkeleti határtartomány különállásának megszüntetése és a vármegyerendszerbe való beolvasztása. Erdély akkori katonai és polgári kormányzója első intézkedésként a kormány szerv székhelyét Kolozsvárról áthelyezte Nagyszebenbe, majd az etnikai viszonyokat részben szem előtt tartva, Erdélyt hat kerületre osztotta. Az udvarhelyi kerület (Aranyosszék kivételével) a Székelyföldet foglalta magába, ezen belül körzeteket és alkörzeteket jelöltek ki. A hat nagy kerület élére katonai parancsnokokat, császári biztosokat neveztek ki, a polgári vezetést pedig a nekik alárendelt civil hivatalnokokra bízta. 1861 tavaszán, az abszolútizmus enyhülésével, az uralkodó elrendelte a megyék és a székek korábbi, önkormányzati alapon történő vezetésének visszaállítását (Cserey 2009: 239–240).

Az 1867-es kiegyezéssel úgy tűnt, hogy a császári udvar okozta sérelmek megoldódnak, és megvalósulhat Erdélyben a polgári és a politikai egyenjogúság. Erdély Magyarországgal való egyesítése megszüntette a Guberniumot, melynek teendőit a belügyminisztériumnak utalták át. Ezzel egyidejűleg azonban felszámolták a kolozsvári országgyűlést és helyette 75 erdélyi képviselőhelyet biztosítottak a magyar országgyűlésben. A központi hatalmat képviselő főkirálybíró kivételével, szabad választási jogot kaptak az alkirálybírók és más tisztviselők megválasztásában (Szentiványi 1899: 141–146, Cserey 2009: 240–241).

Az 1870-es évek közepén azonban újra felmerült a vármegyék területi határainak átalakítása. Az egyik sokat vitatott kérdés a Háromszék Brassóval, vagy Brassó Háromszékkel való egyesítése volt, de a székeken belüli járások adminisztratív határainak átrendezése is elégedetlenséget váltott ki. A hosszúra nyúlt vita végül 1876 szeptemberében rendeződött, amikor országgyűlési jóváhagyással Brassó és Háromszék megye

különálló törvényhatósággá alakult. 1877-ben Háromszéket hat szolgabírói járásra osztották. Kézdivásárhely a Kézdi-Felső járás központja lett. Az 1876–1877. évi közigazgatási átrendezés során Erdélyt 15 vármegyére osztották fel, melyekbe a székely és a szász székeket is betagolták. A megyék vezetését ezután a főkirálybírók helyett már a főispánok látták el. Háromszék utolsó főkirálybírójának, Szentiványi Gyula helyére 1877 nyarán főispánnak Hatolykai Potsa Józsefet (1836–1905) nevezték ki (Cserey 2009: 243–249).

Az igazságszolgáltatás átszervezése is része volt az előbb ismertetett újjászervezésnek. 1872. január 1-én királyi törvényszéket állítottak fel Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen, de három év után, 1875 őszén a sepsiszentgyörgyit megszüntették, így a vármegye egyetlen törvényszéke Felső-Háromszéken maradt. A döntés azért esett Kézdivásárhelyre, mert időközben Sepsiszentgyörgy lett a megyeszékhely, és a kormány ezzel akarta biztosítani a két város közötti egyensúlyt, ellenpontosítani a köztük lévő versengést. Ez a döntés azonban heves elégedetlenséget váltott ki a sepsiszentgyörgyiekben, ami a két város között újabb, több évtizedes adminisztrációs küzdelemhez vezetett. A megyei vezetés által is támogatott székhelycserre végül 1913-ban, Kézdivásárhely gazdasági visszaesésével oldódott meg (Pál 2003: 553–554, Cserey 2009: 242, Tóth Sz. 2009).

A közigazgatás modernizálásával egyidőben növekedett a hivatalnokok száma is. A kor törvénykezése is hozzájárult létszámuk gyarapodáshoz, ugyanis számos olyan követelményt írt elő, amit a rendezett tanácsú városoknak szigorúan be kellett tartaniuk. A Pál Judit által összegyűjtött adatok szerint Kézdivásárhely összlakosságához viszonyítva 1857-ben 6,01%, míg 1910-ben már 8,86% volt a hivatalnokok és az értelmiségiek aránya. A statisztikai adatok alapján 1857-ben a 4102 lakosból 245 személy, a foglalkozás vagy a társadalmi helyzet szerint, a fenti kategóriába tartozott (Pál 2003: 557–559 és

1917-ben a kézdivásárhelyi tanácsház előtt IV. Károlyt fogadja a vármegye és a város vezetősége. (Guzbeth Béla, ILCM)

639–641). 1910-ben a 6079 lakosból már 538 körül volt a számuk. Sepsiszentgyörgyhöz viszonyítva, ahol megyeszékhelyként hirtelen megnőtt a hivatalok száma, Kézdivásárhely fokozatosan lemaradt, azonban a korábban említett törvényszéknek köszönhetően 1910-ben a két városban még majdnem azonos volt a hivatalnokok százalékos aránya (Varga E. Á. 1998: 127, Pál 2003: 558). A számok kizárólag a férfiakat, vagyis csak a családfőket tartalmazzák, tehát ha ezt legkevesebb hárommal megszorozzuk, ez az *elit* réteg akkor is a kézdivásárhelyi társadalom 20-25%-át alkotta az említett időszakban. Kutatásom szempontjából azért tartom fontosnak ezt kiemelni, mert elsősorban ez a társadalmi réteg, közeg tette lehetővé a polgári értékek meghonosodását Kézdivásárhelyen.

A polgári életvitel kialakításában egyaránt jelentős szerepet vállaltak a megyei és a helyi vezetők. Kézdivásárhely tisztviselőinek jegyzékét Bakk Endre gyűjtötte össze és tette közzé 1895-ben (Bakk 1895: 429–438). A táblázatba szerkesztett jegyzék a 16. század közepétől egészen a 19. század végéig követi nyomon a város előljáróit. Habár számos adat hiányzik a jegyzékből, de az általam kutatott időszak vizsgálatához nagyon jelentős segítséget nyújtott. A városok irányítását egészen 1848-ig a főbírók és a főjegyzők látták el, ezt követően a főbíró már polgármesternek, a főjegyzőt pedig polgármester helyettesnek nevezik a közigazgatásban.

Mint rendezett tanácsú város, Kézdivásárhely képviselő testülete választott és virilisek alapon kiválogatott tagokból állt, hasonlóan más ilyen jellegű településekhez. A virilisek, vagyis a legnagyobb adózók képviselték a város elitjét, így a polgárosodott elemek döntő hányadát is közöttük kell keresni. Ennek a polgári elitnek és középosztálynak a vizsgálata folyamatban van, de a részleges adatok kapcsolatháló elemzés hiányában még kevésbé értelmezhetőek. Továbbá a legnagyobb adózók levéltári és sajtóban megjelent jegyzékeinek, valamint a helyhatósági választásokon megválasztott személyek vizsgálatával elvégezhető társadalomtörténeti rekonstrukció mutathatja meg számunkra a későbbiekben a helyi polgárosodott vezető réteget.

Gazdasági szerveződés

A város lakossága elsősorban a gazdasági érdekek mentén formálódott jól szervezett helyi társadalommá, s legtöbbször csak azokat fogadta be soraiba, akik egyértelműen alávetették magukat a közös érdekeket védő helyi szabályoknak. Elsősorban a szívós munkával elért gazdasági fellendülésnek köszönhető, hogy Kézdivásárhely a 19. század végére Marosvásárhely és Székelyudvarhely mellett a Székelyföld jelentős kézműves központjává nőtte ki magát (Pál 2003: 153).

Az alábbi táblázat azt tükrözi, hogy a 18. század közepétől kezdődően egészen a 19. század közepéig milyen jelentős demográfiai változások történtek Kézdivásárhelyen. A következő két fejezetekben pedig részletesebben is kitérek ezekre, viszont addig is vizsgáljuk meg, mi olvasható ki a kézműves mesterségekre vonatkozó adatokból.

A Pál Judit által összeállított kimutatás szerint Kézdivásárhelyen 1750-ben 20 mesterségben összesen 120 személy dolgozott, míg 1836-ban 42 mesterségben már 861 személyt említ az összeírás. Ha a kocsmárosok és szeszfőzők számát levonjuk, a tűzvész

utáni években összesen 565 kézműves élt Kézdivásárhelyen, s közöttük már ott volt a későbbiekben értelmiséginek minősülő gyógyszerész is. A Pál Judit által összegyűjtött és közölt adatok azt sugallják, hogy ez a szűk évszázad a város gazdasági felemelkedésének egyik legjelentősebb időszaka. A hagyományosnak számító mesterségek (tímár, csizmadia, szűcs és fazekas) mellett Kézdivásárhelyen jelentősen megnőtt ekkor a szíjgyártók, mészárosok, asztalosok, rézművesek, pékek és kőművesek száma is (Pál 2003: 158–159, 163–166, 172–173).

Mesterség	1750	1836	Mesterség	1750	1836	Mesterség	1750	1836
ács	0	10	kéményseprő	0	2	patkolókovács	0	3
aranyműves	3	0	kerekes	1	2	pék	0	20
asztalos	3	20	kertész	2	0	rézműves	1	9
csizmadia	22	0	késműves	2	0	sapka-, főkötőkészítő	0	4
esztergályos	0	1	kocsmáros	0	75	szabó	6	7
fazekas	8	41	kordoványos	0	3	szappanfőző	1	1
fegyverkovács	3	2	kovács	4	3	szeszfőző	0	221
felcser	0	2	kőműves	0	10	szíjgyártó	15	42
fésűs	2	5	könyvkötő	0	1	szűcs	17	48
fogadós	0	1	lakatos	0	6	tégla- és mészégető	0	3
fuvaros, kocsis	0	24	mészáros	11	48	tímár	0	61
gombkötő	2	0	mézeskalácsos, gyertyaöntő	0	2	üveges	0	12
gyógyszerész	0	1	molnár	0	3	varga	16	145
halász	0	1	nyerges	0	1	vászonkereskedő	0	8
kádár	1	3	ónöntő	0	1	zenész	0	3
kalapos	0	5	órás	0	1			

A helyi érdekképviseletben meghatározó szerep jutott a 16. század második felétől rendre megalakított céheknek. A céhszervezet a feudális társadalom fontos és jellegzetes intézménye, társadalomszervezési formája volt, mely szorosan összetartotta a kézműves, iparos létformában tevékenykedő embereket (Imreh 1979: 169). Kézdivásárhelyen a különböző mesterségek közül, a 19. század közepéig csak 11 fejlődött olyan szintre, hogy önálló cégbe tömörülhetett. Az első céhek többnyire a bőriparral kapcsolatos mesterségekből alakultak: 1572-ben a tímárok, 1638-ban a csizmadiák, 1649-ben a szűcsök, és velük egyidőben a fazekasok alakították meg szervezetüket. Hosszabb kimaradás után csak a 19. század első felében kapnak privilégiumot a szíjgyártók (1807), a mészárosok (1809), a szabók (1841), az asztalosok (1844), az üstgyártók (1844), a kovács-lakatosok (1844), de ugyanebben az időszakban váltak ki a csizmadiák közül a cipészek is. Más középkori városokhoz hasonlóan itt is a céhek voltak azok az intézmé-

nyek, melyek folyamatosan szabályozták a termelés és a javak értékesítésének rendjét. Szerepük azonban nemcsak a gazdaságban, hanem az élet minden más területén is meghatározó volt (Incze 2006: 46–49).

A több évszázadot meghatározó céhrendszer azonban a 18. század végén hanyatlásnak indult, ugyanis Európa fejlett nyugati államaiban már jelentős mértékben akadályozta és fékezte a korszerű gyárilpar kibontakozását. A korábban fejlődést szolgáló intézmény szerkezetében különböző funkciózavarok keletkeztek, és ami egykor előrelendítette, az fokozatosan akadállyá változott, s ezáltal bizonytalanságba sodorta a városi kézműves társadalmat (Imreh 1979: 169).

Az 1872-ben bekövetkezett polgári változások a kézdivásárhelyi céheket is érzékenyen érintették, de azok a felszámolásukkal egyidőben, a kor rendeleteinek megfelelően, csakhamar ipartársulatokká alakultak át. Kézdivásárhelyen tehát számottevő változás nem történt, ugyanis az iparosok többnyire a korábbi szervezeti formában folytatták életüket. Ezt az életformát csak a második világháború utáni években, az új kommunista rendszernek sikerült erőszakkal felszámolnia. A nagyobb gyárilpar telepítése, még az új rendszeren belül is, csak az 1960-as évek végén, a bukaresti központi hatalom utasítására bontakozott ki Kézdivásárhelyen.

A kézművesség virágzásának teret adó vásáros hely elsősorban a kereskedőknek és a fuvarozóknak biztosított egzisztenciát, de számos olyan mesterségnek is megélhetést jelentett, mely alapvetően kielégítette a helyi és a környékbéli társadalom igényeit is. A város első jogai is vásártartáshoz kapcsolódtak, melyeket a helyi lakosság időnként igyekezett megújíttatni. A három országos vásárhoz még a 20. század első felében is

A kézdivásárhelyi asztalos ipartársulat csoportképe 1904-ben a céhes és ipartársulati zászlókkal. (ILCM)

Kovács János által létesített malom az egykori kicsi sétatér szomszédságában. Levelező papír fejléce. (ILCM)

ragaszkodtak a kézdivásárhelyiek, ugyanakkor a napjainkban tartott csütörtöki heti vásár is több évszázados múltra tekint vissza (Orbán 1869: 101, Nagy E. 1899b: 185, Pál-Antal 2003: 13–15). A kereskedelem virágzását elsősorban a Moldvával és a Havasalfölddel folytatott élénk kapcsolatnak köszönhető. Mivel a Brassót Moldvával összekötő útvonal Kézdivásárhelyen haladt keresztül, a településnek mindig jelentős volt az átkelő forgalma, ugyanakkor a helyiek is gyakran felkeresték áruikkal a Kárpáton túli területeket. A hosszú idő alatt kialakult jó gazdasági kapcsolatokat csak az 1880-as években bekövetkezett vámháború szakította meg. A külső piac beszűkülése helyben csakhamar túlkínálatot eredményezett, amely oda vezetett, hogy több kézműves végül is átköltözött a Kárpáton túlra, és ott folytatta tovább mesterségét (Nagy E. 1899b). A statisztikai adatok szerint a vámháború következtében 1880–1890 között, tehát egy évtized alatt, Kézdivásárhely lakossága közel ötszáz személlyel csökkent (Varga E. Á. 1998: 74).

A hagyományos kereskedelmi kapcsolatrendszer az évszázadok során folyamatosan pozitív hatással volt az interetnikus kapcsolatokra, az együttélésre, de elősegítette az új elemek befogadását is. Azonban a régi hagyományokhoz való ragaszkodás a 19. század végén már alapjaiban akadályozta a kibontakozó iparosítást Kézdivásárhelyen is. Korszerű nagyipar az akkori Háromszék vármegyében sem tudott kialakulni. A bükszádi üveggyár, valamint a sepsiszentgyörgyi szövőgyár kivételével, csak a malomiparban és a faiparban mutatható ki látványosabb fejlődés. Érdekes jelenség, hogy Háromszék gazdasági életében akkor a legfontosabb szerep éppen a helyi erőforrásokra épülő szeszgyáraknak jutott. A 19. század végén összesen 26 szeszfőzde működött a vármegyében, és ebből a legtöbb, pontosabban 10 épp Kézdivásárhelyen üzemelt. A háromszéki ipar, de leginkább a kisipar meghonosításában nagy szerepet játszott az 1890. december 27-én, Marosvásárhelyen megalakított iparkamara, melynek fontos közvetítő szerepe volt, mivel a helybéli iparosok és a kereskedők annak segítségével és közvetítésével gyorsan megfelelő információkhoz jutottak. Eredményes országos programjainak köszönhetően pedig az egész Székelyföld gazdasági fejlesztése összehangolt, intézményes keretet öltött (Nagy E. 1899a).

Mesterség	Fő	Mesterség	Fő	Mesterség	Fő
ács	7	kaptavágó	1	szeszgyárak	10
ágynemű, paplanos	1	kárpitos	1	szíjgyártó	16
arany- és ezüstműves	2	kéményseprő	2	szobafestő	2
asztalos	48	kertész	1	szűcs	38
bádogos	1	korcsmáros	71	temetkezési vállalat	1
bérkocsis	6	kovács	7	tímár	31
bognár	5	kőműves	3	üveges, üveg- és porcelánkereskedő	3
borbély-fodrász	4	kőverő	2	vendéglős, szállodás	4
cipész	18	könyvkötő	3	bútorkereskedő	1
cukrász	1	lakatos	8	bőr- és nyersbőrkereskedő	1
csizmadia	107	molnár	2	divat- és szövetkereskedő	10
ecetgyártó	2	mészáros	79	élelmiszer-vállalat	2
esztergályos	1	nyerges	4	gabona- és terménykereskedő	3
építészvállalkozó	4	órás	3	gőzfűrés, fűrészmalom, fake-reskedő	2
fazekas	7	pék	4	könyv- és papírkereskedő	1
fényképész	1	rézműves	1	vegyeskereskedő, szatócs	45
fésűs	1	ruhatisztító	1	pénzintézetek	2
fuvaros	8	sörfőző, sörgyáros	2	posztóványoló	2
cséplőgép-tulajdonos	4	szappanos és gyertyás	3	könyvnyomda	1
kádár	5	férfiszabó	14	női kalapkészítő	3
kalapos	10	női szabó	7	kézmű- és rövidáru-kereskedő	1

A marosvásárhelyi iparkamara rendszeres összeírást készített a Székelyföldön iparendélyvel működő mesterségekről. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy a 19. század utolsó éveiben Kézdivásárhelyen milyen mesterségek működtek, és azokhoz hányan tartoztak. A jelzett összeírás szerint a 63 mesterségben és szolgáltatásban az akkori lakosság több mint 10%-a dolgozott, vagyis leszámítva a gyerekeket, a többségében háztartásbeli nőket és a munkaképtelen öregeket, ez jelentette a város húzó, gazdasági erejét. A korábbi adatokhoz képest a céhes mesterségek többségénél azonban már hanyatlás figyelhető meg, miközben nőtt a kereskedelem és a szolgáltatások területén dolgozók száma. A fenti táblázatban a 19. század utolsó éveiben Kézdivásárhelyen működő mesterségeket és a bennük dolgozók számát tüntettem fel (Nagy E. 1899a: 166–167).

Míg 1836-ban a városban összesen 47 mesterséget tartottak nyilván, azoknak száma a 19. század végére 63-ra emelkedett. Az új mesterségek között találjuk többek között az ágynemű-paplanos, a bérkocsis, bádogos, bográn, borbély-fodrász, cukrász, ecetgyártó, építész-vállalkozó, fényképész, cséplőgép-tulajdonos, kertész, ruhatisztító, férfi- és női szabó, bútorkereskedő, divat- és szövetkereskedő, valamint a női kalapkészítő foglako-

Az 1872-ben alapított Kézdivásárhelyi Takarékpénztár levelezőlapjának fejléce. (ILCM)

zásokat is. Ezek a mesterségek egyértelműen a polgári életvitellel kapcsolatos igények kielégítésére jelentek meg.

A helyi tradíciók kialakításában és továbbadásában azonban jelentős szerepet játszottak nemcsak a különböző kézműves csoportok, hanem a kereskedők is. Ugyanakkor ebben a fokozatosan polgárosodó társadalmi, gazdasági közegben olyan csoportok is kibontakoztak, akik éppen a helyben elő nem állítható termékeket forgalmazták, vagy éppen speciális szolgáltatásokat (pl. fényképészet) nyújtottak, s ezáltal csakhamar a helyi társadalom megbecsült, azt meghatározó polgáraivá váltak (Miklósi-Sikes 2001).

A város pénzügyi téren is folyamatosan fejlődött, intézményesedett. 1872. december 15-én itt alakult Háromszék első pénzintézete, a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár. Az intézmény létrehozását elsősorban Fejér Lukács kereskedő, Székely János református lelkész és Hankó László gyógyszerész kezdeményezte, akik mellé társult a város tehetős és intelligens polgársága. Elnöknek Székely Jánost, jegyzőnek Kovács István segédlelkészt, igazgatónak pedig Fejér Lukács kereskedőt választotta a 30 tagú választmány. 1876-ban a választmányt egy hét tagú igazgatóság váltotta fel, így ifj. Jakab István lett a vezérigazgató, aki öt évtizeden keresztül meghatározó alakja volt az intézménynek (Bogdán–Nagy 1899: 189, SzU.1923.XX/34). 1885. április 19-én, ifj. Kupán József kereskedő kezdeményezésére és a már korábban említett Székely János református lelkész támogatásával, hét taggal alakult meg a Kézdivásárhelyi Kisegítő Takarékpénztár Részvénytársaság (Bogdán–Nagy 1899: 190). Mindkét pénzintézet tagsága a kibontakozó egyesületi élet aktív szereplője volt, így nem is alakult a városban olyan egyesület, melynek alapítói között valamelyik bank vezetőjének neve elő ne fordulna. Ugyanez mondható el feleségeikkel kapcsolatban is.

1918 után román adminisztráció rendezkedett be a városba, de annak korábbi társadalmi szerkezete továbbra is viszonylag változatlan maradt. Bár a fontosabb hivata-

lok élére csakhamar román személyek kerültek, a döntéshozó testületekben továbbra is magyarok maradtak többségben. Az új hatalom által kibocsátott gazdasági rendeletek elsősorban az iparos réteget érintették érzékenyen. A konzervatív iparos társadalom hosszas szervezkedés után 1922-ben Vegyes Ipartársulatot alakított, de a későbbiekben a hatalom által szorgalmazott Általános Ipartestület 1931-ben való létrehozása már sokkal több problémával járt. Erre vonatkozóan a későbbiekben részletesen is kitérek. A második világháborút követő kommunista hatalom a kézműves mesterségek ellehetetlenítésével, a kézműipar erőszakos megszüntetésével évszázados hagyományok fokozatos elsorvasztását érte el Kézdivásárhelyen. Majd 1968 után, az erőszakos iparosítás révén, gyökeresen átrendezte a kézműves hagyományaira büszke vásárhely gazdasági és társadalmi szerkezetét.

Etnikai és felekezeti viszonyok

Részletes és viszonylag megbízható statisztikai adatok a település etnikai és felekezeti viszonyairól csak a 19. század közepétől állnak rendelkezésünkre (Varga E. Á. 1998: 74, Horváth 2003: 99). A korábbi szórványos kimutatások, valamint a kézdivásárhelyi református egyház 1734-től és a kantai római katolikus egyház 1724-től vezetett anyakönyvi adatainak tükrében azonban úgy tűnik, hogy a 18. század elejétől egészen a 19. század második feléig Kézdivásárhely demográfiai szerkezetében jelentős változások mentek végbe (Pál 2003: 126–134 és 626–652, Pál-Antal 2009: 295–297).²⁶

A 18. század elejétől egészen a 19. század végéig a város folyamatosan fejlődő település volt. Keletkezésétől fogva sikerült megőriznie gazdasági erejét és előnyét a többi háromszéki mezővárossal szemben, így az említett 200 év alatt Marosvásárhely után a Székelyföld második városává nőtte ki magát. Ha összehasonlítjuk Háromszék négy mezővárosának társadalmi összetételét a 18. század első két évtizedében, azt láthatjuk, hogy csak Kézdivásárhely tekinthető városi jellegű településnek, ugyanis az akkori adatok alapján itt majdnem a teljes lakosság polgárjoggal rendelkezett. Néhány kóborló és nincstelen személy kivételével, akkor számottevő idegen nem élt a városban (Pál-Antal 2009: 296).

Pál-Antal Sándor levéltári kutatásaiból ismert, hogy Kézdivásárhelyen 1713-ban 105 család élt, melyből 66 városi, 1 nemesi (armalista), 8 zsellér, 18 kóborló és 14 egyéb kategóriába tartozott. Kilenc évvel később, 1722-ben itt már 128 városi, 4 kóborló és 1 egyéb társadalmi helyzetben lévő családot jegyeztek fel (Pál-Antal 2009: 298). A város akkori lakossága tehát nem haladhatta meg az 1500 főt, még akkor sem, ha a Kantában élő családokat is hozzászámoljuk (Török 1905/98, Pál-Antal 2009: 295).

A statisztikai felmérések hiánya miatt 1850-ig Kézdivásárhely etnikai összetételére vonatkozóan szintén nincsenek pontos adatok. 1865-ben Pesty Frigyesnek azt írták a város előljárói, hogy a település *eredeti lakói tiszta székely-magyar népfaj*, akik a környék falvaiból települtek ide. Ugyanakkor megjegyzik, hogy a kereskedés és mesterség szempontjából a közelmúltban kezdtek megtelepülni *másfajú* lakosok is, mint

²⁶ SÁL Fond 105/612–618, 620–629.

németek, örmények, románok stb., akik igyekeznek elsajátítani a magyar nyelvet (Csáki 2012: 74). Török Andor is ezt erősíti meg, amikor a város 18. századi népességével kapcsolatosan azt írja, hogy a település lakossága már a kezdetektől kétféle elemből tevődött össze. Az egyik, és egyben meghatározó elem, a környező székely falvak lakosságából alakult ki, amely az évszázadok során folyamatosan frissült, fenntartva ezzel a település tiszta székely jellegét. A jóval kisebb számú másik réteg a nem székely eredetű bevándorlókból állt, akik már a kezdetektől fogva folyamatosan jelen vannak, de csakhamar beolvadtak a helyi többségbe (Török 1905/98, 1905/99).

1850-ben Kézdivásárhelyen 94%-ban magyarok, 0,7%-ban románok, 0,7%-ban németek, 1,5%-ban cigányok és 4,6%-ban egyéb nemzetiségűek éltek. A hivatalos kimutatás szerint összesen 3559-en laktak a városban, amiből 1008-an a római katolikus és 2508-an pedig a református felekezethez tartoztak. Mindössze 24 ortodox, 5 görögkatolikus és 14 evangélikus vallású személyt jegyeztek fel akkor (Varga E. Á. 1998, a Varga E. Á. 2002 változat alapján). Ha összehasonlítjuk a százalékos adatokat a számadatokkal, azt látjuk, hogy a római katolikus valláson élő örmények az egyéb nemzetiségűeknél voltak feltüntetve, míg a cigányok a római katolikus vagy a református felekezetűek között keresendők.²⁷ Ezek az adatok már Kanta lakosságát is magukban foglalják, de még így is azt látjuk, hogy a 18. század elejétől számított 150 év alatt megközelítőleg 700–800 fővel nőtt a római katolikus magyarság száma. Ez a gyarapodás a következő 19 évben még hangsúlyosabb, ugyanis az 1869-es statisztikai felméréskor már 1906 római katolikus vallású személy élt a városban, akiknek időközben 802 fővel nőtt a számuk (Sebők 2005: 76).

Az 1781–1786 között épített református templom déli nézetből, előtérben az 1785-ben rakatott kőkerítéssel. (ILCM)

Az 1722–1795 között épített kantai római katolikus templom és a mellette álló minori-ta rendház 1942-ben. (ILCM)

A Kézdivásárhelyre betelepülők honosodását első lépésben a polgárjog megszerzése biztosította. Erre vonatkozóan a *Székely Hirlap* 1924.

²⁷ A más etnikumokra az alábbiakban részletesen is kitérek.

október 5-én megjelent számában találtam egy adatot. Az újság szerkesztője egy 19. század közepéről származó polgárosodási oklevél szövegét tette közzé, ami így hangzik: „Erdélyországban levő Kézdi-Vásárhely mezővárosának alólírt előljárói ezen oklevelünk által adjuk tudokra mindeneknek, most és jövődben élőknek azt, hogy N. N; itten városunkban magát polgárosítani kívánván, minthogy ő a fennálló rendeletek értelmében, erre vonatkozó bizonyítványokkal és kellékekkel bír; városi községünk gyűlése jegyzőkönyvének szám alatti határozata szerint ő és maradékai is a rendes polgárok sorába, eskü mellett felvételre s befizetvén a polgárosodási díjt a város allodiális pénztárába, több városi polgáriaink jogával való élhetésre minősítettett” (SzH.1924.VIII/5). Látható, hogy számos előírásnak kellett eleget tennie annak, aki a város polgára kívánt lenni. A statisztikai adatokból azonban nem lehet kimutatni, hogy a demográfiai növekedés során hányan igényelték és kapták meg a polgárjogot Kézdivásárhelyen. Ennek kimutatása további kutatásra szorul, de a város gazdasági fejlődése arra enged következtetni, hogy jelentős volt azoknak a száma, akik éltek ezzel a lehetőséggel.

Az 1850-ben készített első hivatalos felméréstől számítva egészen 1941-ig Kézdivásárhely lakosságának száma majdnem kétszeresére nőtt, vagyis 3559-ről 6615-re. A többségi magyar lakosság mellett kisebb számban folyamatosan laktak a városban többek között örmények, románok, valamint németek is. Az első világháborúig számuk összesen alig haladta meg a 100–200 főt. Kozma Ferenc szerint a Székelyföldön megtelepedett németek, illetve szászok többnyire két generáció után beolvadtak a többségi

székely lakosságba, ugyanis a „székelység olvasztó, asszimiláló ereje jóval nagyobb, mint a Királyhágón túli magyarnak” (Kozma 2008 [1879]: 73).

A Kézdivásárhelyre betelepülő örmények a város társadalmának szintén meghatározó elemeivé váltak, s az utóbbi három évszázad során cselekvően és hatékonyan hozzájárultak a vásárhely és vidékének polgárosodásához (Pál 1996, 2005). Az örmények nagyobb csoportjai több évszázados üldöztetést követően, a 17. század második felétől folyamatosan települtek be Erdélybe. Kezdetben Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvároson, Szamosújváron és a szászok által lakott Besztercén telepedtek le (Pozsony 2009a: 113, Issekutz 2008: 9). Örmény menekültek kisebb csoportokban az Ojtozi-szoroson keresztül 1669-ben, majd 1672 tavaszán a Kantába is érkeztek Moldvából (Issekutz 2008: 9). Elsősorban itt tudtak könnyebben beilleszkedni, ugyanis az eredetileg a keleti kereszténységhez tartozó erdélyi örmények már 1690-ben elfogadták a római katolikus egyházzal megkötött uniót, bár szertartási nyelvük és rítusaik továbbra is a régiiek

Kézdivásárhely és Kanta határát jelző kereszt. (Dimény Attila, 2017)

Kézdivásárhely és Kanta határán álló polgári épületek a 19. század második feléből.
(Fikker Mária tulajdonában)

maradt, a Kantát pedig, a református többségű várossal ellentétben, továbbra is főleg római katolikus lakosság lakta (Száva 2008: 8–9).

A Kantába betelepült örmény családok befogadását az is igazolja, hogy egy 1726-ban kelt és Rómába küldött püspöki levél itt már 6 *unitus* családot említ (Pozsony 2009a: 114). De mivel az örmény családok fokozatosan beolvadtak a kézdivásárhelyi magyar közösségbe, a hivatalos népszámlálások etnikai adatsoraiban elég nehéz nyomon követni őket. A Varga E. Árpád által feldolgozott népszámlálások közül is csak az első, vagyis az 1850-ben készült felmérés alkalmával rögzítettek 82 örmény nemzetiségű lakost (Varga E. Á. 1998: 74). De elkülönítésüket átrendezte és bonyolította a felgyorsult nyelvi asszimilációjuk is. Mivel az örmények történelmük során több nemzettel kapcsolatban álltak, az együttélés nyelvüket is folyamatosan alakította. A magyar nyelvű közösségbe való betagozódás előtt családjaikon belül az ún. örmény-kipcsak nyelvvaltozatot beszélték, mely elsősorban a 14–15. század folyamán alakult ki a Krím-félszigeten eltöltött közel 125 év alatt (Száva 2008: 8–9). A 21. század első éveiben a kézdivásárhelyi örmény etnikumhoz való tartozás egyik legfontosabb eleme a családi hagyományként megőrzött örmény eredettudat (Bakk-Dávid 2003).

Az 1820-as évek elején az Olténiában és a Havasalföldön kirobbant Tudor Vladimirescu-féle népfelkelés haragja, megtorlása elől számos román bojár, valamint jómódú görög és török származású kereskedő menekült Erdélybe. A görög kereskedők közül többen a fejlett kereskedelméről és kézműiparáról ismert Kézdivásárhelyen telepedtek

Az 1781–1783 között épített ortodox templom.
(Tóth László, 2016)

mal rendelkezett a városhoz közeli Kantában, melyet 1783-ban a jelenleg is álló kőtemplommá építettek át. Ettől kezdődően egyházi jegyzőkönyvek is készültek, melyek közül az 1781–1898 közötti években írottakat dr. Maria I. Negreanu publikálta még 1943-ban. A szerző kiadványában a Kézdivásárhelyen és a környékén élő román lakossággal kapcsolatban számos adatot közölt (Negreanu 1943). Tudomásom szerint ezen kívül a helyi ortodox, és azon belül a román közösség alaposabb társadalomvizsgálatára még nem került sor. Meggyőződésem, hogy a 18–19. századi egyházi jegyzőkönyvek tárgyilagos vizsgálata előrelépést jelentene ezen a területen is.

Kozma Ferenc 1879-ben megjelent könyvében két csoportba sorolta a Székelyföldön élő románokat: belföldiekre és határszéliekre vagy havasiakra. Utóbbiak a Moldvával határos területeken, elszigeteltebb földrajzi és társadalmi körülmények között éltek, és szorosabb kapcsolatban álltak a Kárpátok túlsó oldalán élő románsággal, ennek következtében jobban megőrizték saját kultúrájukat, nyelvüket és nemzeti identitásukat. A belföldiek, Kozma Ferenc szerint, a Székelyföld belső, magyarlakta településein élő románságot jelentik, akik az együttélés folyamán nyelvileg fokozatosan elmagyarosodtak. Ez a jelenség Háromszék számos településén végbement (Kozma 2008 [1879]: 76–77, Mirk 2015), így feltételezhető, hogy a kézdivásárhelyi románsággal is ez történt az első világháború előtti időkben, ugyanis a statisztikai adatokhoz viszonyítva az idősebb helybéliek általában csak 2–3 román családra emlékeztek a városban.

le, de az akkori városbíró jelentése szerint, a tanácstól csak negyven személy kért letelepedési engedélyt. Többek között egy bukaresti személy, Todorátyi Árion egész családjával, öt szolgájával és szakácsnőjével, vagyis összesen 13-an. 1823-ban a felkelés leverése után azt az utasítást kapták, hogy 30 napon belül költözzenek haza, vagy ha ez nem áll szándékukban, csak a császári birodalom belső részén telepedhetnek le (Cserey 2009: 55–57). Ennek ellenére a görög kereskedők egy része még az 1830-as évek közepén is üzleteket tartott fenn a város piacterén.²⁸ A kézdivásárhelyi református eklézsia 1835-ben újratekített presbiteri jegyzőkönyvének első lapjain Pap István református lelkész, a tűzvész szemtanújaként, a tűz piacteri terjedése kapcsán görög kereskedők üzleteinek pusztulásáról írt. Tekintettel arra, hogy kis számban éltek a városban, a későbbi statisztikai adatok sorában valószínűleg már az egyéb kategóriában szerepelnek.

A környék ortodox felekezeti lakossága már az 1730-as években egy kis fatemplom-

²⁸ KREkL – I/15, 1835., 1–4.

Az 1850-től induló hivatalos népszámlálások adatai szerint 1900-ig 24 és 38 között váltakozott a román lakosság száma Kézdivásárhelyen. Az első világháborút követően, az új román főhatalom alatt a románok száma, a hivatalos statisztika szerint, látványosan növekedett, vagyis az 1910-ben regisztrált 50 személyről 1930-ban 263-ra gyarapodott, de 1941-re az már vissza is esett 27-re, mivel az 1940-es impériumváltás következtében feltehetően csak azok a családok maradtak a városban, akik már 1920 előtt is helybelinek számítottak, s a két világháború között sem kerültek konfliktusos viszonyba az itt élő többségi magyar lakossággal. Számuk csak 1944 után indult ismét növekedésnek, az újabb impériumváltással (Varga E. Á. 1998: 74).²⁹

A zsidó közösség számaránya a 18. század végétől egészen 1870-ig folyamatosan növekedett egész Magyarország területén. Számuk 75 ezerrel 550 ezer fölé emelkedett, ami elsősorban a bevándorlásnak volt köszönhető (Kozma 2008 [1879]: 79). A magyar társadalomba betagozó közösség nagyobb része idővel magyar ajkúvá vált, de nem vesztette el felekezeti identitását. Erdélybe való letelepedésüket első ízben még Bethlen Gábor fejedelem 1623-ban kibocsátott kiváltságlevele tette lehetővé, de száz évvel a privilégium kibocsátása után még mindig csak 110 adófizető zsidó család élt Erdélyben, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy abban a korban még nem zajlottak nagyobb népmozgások az európai zsidók körében (Féder 2006: 690–691). A II. József által elrendelt és 1785–1786-ban végrehajtott népszámlálási adatok alapján az erdélyi zsidó közösség száma már jóval nagyobb, vagyis 375 családban összesen 2108 személy élt. Háromszéken élő zsidó közösségről nem tesz említést az összeírás (Féder 2006: 699).

A 20. század elején megnyitott és a második világháború után felhagyott zsidó temető.
(Dimény Attila, 2016)

²⁹ 1966-ban már 476 személyt vettek itt nyilvántartásba, de a helyi gyáripár létesítésével betelepedésük felgyorsult, és 1992-re számuk elérte az 1810 főt.

A magyarországi és az erdélyi zsidó közösségekhez képest Háromszékre később települnek át a morva- és a lengyelországi zsidó családok leszármazottai, s az is sajátos, hogy az ország más megyéihez viszonyítva, itt jóval kevesebben maradtak (Féder 2006: 693). Az 1880-as népszámlálási adatok szerint Háromszék vármegye területén összesen 474 zsidó személy élt (Varga E. Á. 1998: 123). Kézdivásárhelyen az első világháborúig a statisztikai adatok nem tesznek említést zsidó lakosságról, de az anyakönyvekben már találunk rájuk vonatkozó bejegyzéseket.³⁰ Közösségük, annak ellenére, hogy nem volt nagy létszámú, cselekvően részt vett Kézdivásárhely gazdasági, társadalmi és kulturális életében. A két világháború között számuk 97-re növekedett, de a náci haláltáborokba való elhurcolásuk után a helyben élők száma hirtelen 17-re csökkent, majd utána, elsősorban az elvándorlás következtében, gyors fogyatkozásuk figyelhető meg. A zsidó közösség a 21. század elejére voltaképp eltűnt Kézdivásárhely etnikai szerkezetéből (Féder 2006: 717, 720–721).

A kézdivásárhelyi társadalom sajátos etnikai csoportját alkották a cigányok, akik hol jelen voltak, hol nem a különböző népesség-összeírásokban, statisztikákban. A helybenélők száma hivatalosan általában 1 és 70 fő között váltakozott (Varga E. Á. 1998: 74). Ez az ingadozás elsősorban azzal magyarázható, hogy a cigányság térben nagyon mozgékony közösség, pontos nyilvántartásuk nehezebben volt megvalósítható. Másodsorban pedig a kérdezőbiztosok sokszor, az aktuális főhatalomnak megfelelően, magyarnak vagy románnak vezették be őket. A vizsgált időszakban minden bizonnyal

A református temető keleti felében a római katolikusoknak fenntartott temetőrész határát jelző kőkeret két 19. századi síremlék között. (Dimény Attila, 2006)

³⁰ Anyakönyvi vizsgálataim során számos vonatkozó adatot találtam, de ezek a személyek akkor még valószínűleg nem rendelkeztek állandó kézdivásárhelyi lakhellyel.

A református temető keleti végében a római katolikusoknak és az idegeneknek fenntartott temető-rész, melyet az utóbbi évtizedekben többnyire a szegényebb családok és a cigány közösség használ.

(Dimény Attila, 2012)

állíthatjuk, hogy itt is élt állandóan cigány közösség, ugyanis Kézdivásárhelyen a 18. századtól kezdődően több olyan rendelet született, mely a cigányság helyi letelepedését szorgalmazta. Azoknak is köszönhető, hogy ez a közösség fokozatosan betagozódt a helyi társadalmi és gazdasági életbe (Pozsony 2009b: 176).

A Varga E. Árpád által összesített népszámlálási adatok szerint még ukrán, szerb és szlovák nemzetiségű személyek is éltek a városban. Létszámuk általában a cigány közösséghez hasonlóan időben ingadozik, de jóval alacsonyabb, soha sem haladta meg a 15 főt. Ukrán és szlovák lakost 1930-tól már nem regisztráltak a helységben.

Az említett etnikumok a Székelyföldön nyolc jelentősebb felekezethez (római katolikus, református, unitárius, görögkeleti (ortodox), görögkatolikus, örmény katolikus, evangélikus és izraelita) tartoztak. Habár az egyházak a kisebb etnikai csoportok életében is fontos szerepet játszottak, a 19. századi Székelyföldön azok már fokozatosan háttérbe szorultak, mivel a kisebb lélekszámú közösségek nem tudták eredményesen képviselni és megvédeni saját érdekeiket (Kozma 2008 [1879]: 81).

A kézdivásárhelyi magyarok elsősorban reformátusok és római katolikusok voltak. A 16. század hatvanas éveiben elkezdődött reformációnak köszönhetően a város lakossága túlnyomórészt reformátussá lett. A főtéren álló mai református templomukat csak jóval később, a 18. század hetvenes éveinek végén építették, a százahagyomány szerint, a város régi temploma fölé emelték. Annak hatalmas méretei azt sugallják, hogy az építkezés háttérben jelentős anyagi alappal rendelkező, népes közösség állt, ami az 1784–87-ben készített statisztikai adatok pontatlanságára is rávilágít (Pál 2003: 633–635). A reformáció terjedését követően a római katolikusok kisebb csoportja a Kantában húzódott meg, de számukra folyamatos háttérrel, biztonságot és utánpótlást jelentett a fel-

Vándor cigányok Kézdivásárhely északi határában 1938-ban. (ILCM)

ső-háromszéki Szentföldön élő színkatolikus lakosság. Elsősorban nekik, másodsorban pedig a központi, bécsi hatalom támogatásának köszönhetően a kantai közösség a 18. század végére látványos gyarapodásnak indult, mely csakhamar jelentős intézményteremtéssel kapcsolódott össze. Nagy Mózes minorita szerzetes az 1680-ban Esztelneken alapított iskoláját később ide helyezte át, másrészt ugyanerre az időre esik a már említett örmény betelepedés is. A kantai és a felső-háromszéki római katolikusok 1696-ra felépítettek egy kisebb minorita templomot, amit a 18. század folyamán impozáns szentélyvel és minorita rendházzal bővítettek. A római katolikus közösség számának gyarapodását az is jelzi, hogy 1835-ben Rudnay Sándor, Erdély püspöke már azzal fordult a város vezetőségéhez, hogy az utaljon ki külön temetőhelyet a katolikus híveknek, mert a református temető mellett fenntartott hely már nem elegendő (Dimény 1997: 183).

A népszámlálások alapján 1850–1941 között a reformátusok száma – az időnkénti kisebb növekedés ellenére – lényegesebben nem változott, vagyis átlagosan 2500 fő körül maradt (Varga E. Á. 1998: 127). A római katolikus közösség számaránya azonban folyamatosan növekvő tendenciát mutatott, s ebben az időszakban látványosan 1008 főről 3757-re gyarapodott, tehát jelentős mértékben meghaladta a reformátusok számát.

A magyarság egy kisebb csoportját unitáriusok alkották, akiknek száma, elsősorban a bevándorlás következtében, a vizsgált 90 év alatt fokozatosan emelkedett, de 1941-re így is csak 60 személy tartozott ehhez a felekezethez. Ugyanakkor már többen éltek a városban görögkatolikus, valamint evangélikus személyek is, akik általában a román és a szász, kisebb mértékben pedig a magyarság számát gyarapították.³¹

Az ortodox felekezetűek száma – a két világháború közötti időszakot leszámítva – általában 21 és 67 személy között váltakozott. Etnikai szempontból ez a szám nemcsak

³¹ A 19. század végén és a 20. század elején készült polgári anyakönyvek adataiból következtetek erre.

a román lakosságot jelentette, ugyanis a statisztikákban szereplő szerbek, ukránok és az egyéb kategórián belül feltüntetett bolgárok, görögök is mind az ortodox vallást gyakorolták. Jelenlétüket igazolja az is, hogy az ehhez a felekezethez tartozó közösség már a 18. század végén egy kisebb templomot épített a Kantában.

A kézdivásárhelyi zsidó közösség imaháza a főtérhez közeli Domb utcában, a 6. számú udvartérben volt. Az 1880–1890-es években a közösség kántora és egyben saktere Weiss Ábrahám volt (Féder 2006: 536).³² A ma is létező, a 20. század első felében megnyitott zsidó temetőt csak az 1930-as évek végéig használta a közösség (Féder 2006: 393–395). A második világháborús tragédiában gyakorlatilag teljesen felszámolódott közösség utolsó tagját, Stein Emánuel Manót sem oda temették el, amikor 2003 tavaszán elhunyt (Féder 2006: 534–549).

Kézdivásárhely református és római katolikus társadalma 1724–1853 között

A hivatalos statisztikai felmérések és összeírások kezdetéig a népmozgalmi információkat csak a 16. század közepétől kötelezővé tett és vezetett felekezeti anyakönyvek adataival lehet feltárni, bemutatni és értelmezni (Bánszki é. n.). Egy-egy település egészére kiterjedő részletes és reprezentatív adatokat csak akkor kaphatunk, ha a helybeli összes felekezet korai anyakönyveit megvizsgáljuk. Éppen ezért az 1724-től vezetett kantai római katolikus és az 1734-től kezdődő református egyház anyakönyveit néztem át egészen a hivatalos statisztikai felmérések kezdetéig, 1850-ig.³³ Megjegyzem, hogy a helybeli ortodox közösségnek a Kantában már 1733-ban volt egy kis fatemploma (Pál 1999: 62), éppen ezért azt feltételezem, hogy már akkor anyakönyvezhették a településben élő ortodoxok adatait. Mivel a céhes városban azóta is viszonylag kis létszámú ortodox közösség élt, anyakönyveik hiánya nem befolyásolja gyökeresebben kutatásom eredményeit és következtetéseimet. Ugyanez vonatkozik a többi, kis létszámú élő etnikumra is. Azonban a református és római katolikus anyakönyvek adatainak értelmezésénél figyelembe vettem azt is, hogy a vizsgált időszakban folyamatosan éltek Kézdivásárhelyen ortodoxok, evangélikusok és izraeliták Kézdivásárhelyen.

A kutatás során elsősorban a református közösség anyakönyveinek bemutatására, elemzésére és értelmezésére fektettem hangsúlyt, mivel ez a felekezet alkotott túlnyomó többséget Kézdivásárhely életében. Míg a római katolikus anyakönyveket csak kvantitatív eszközökkel elemeztem, addig a református anyakönyveket már nominatív módszerrel is vizsgáltam és elemeztem. A kvantitatív és a nominatív kutatás felső korzakhataraként Kézdivásárhely és Kanta adminisztratív összeolvasztását vettem alapul, vagyis az 1850. évet (Csáki 2012: 74),³⁴ ami egyben a hivatalos statisztikai felmérések kezdetét is jelenti. Tekintettel arra, hogy a vizsgált anyakönyvek 1724-től kezdődnek,

³² A Domb utca, a mai Apafi utcáról nyílik és a Kovács-szer alatti emelkedésen fekszik.

³³ SÁL Fond 105/612–618, 620–629.

³⁴ 1865-ben városvezetők az írják Pesty Frigyesnek, hogy Kanta „1849-ben a forradalom lecsendesedése után egyesült” Kézdivásárhellyel.

M. S. A. K. E. S. T. I. T. E. N. D. Ö. S. E. N. K. E. Z. D. I. V. Á. S. Á. R. H. E. L. Y. E. N.
1734-1764.

41	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Mária	1
42	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Károly	2
43	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Sámuel	3
44	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Mária	4
45	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Toma	5
46	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	József	6
47	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Sámuel	7
48	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Sára	8
49	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Sára	9
50	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Toma	10
51	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Erő	11
52	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Flóra	12
53	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	József	13
54	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	János	14
55	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	János	15
56	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Erő	16
57	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	Erő	17
58	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	József	18
59	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	József	19
60	Már	a	Gregor	Mihály	Leánya	József	20

A kézdivásárhelyi református egyház 1734-től vezetett keresztelési anyakönyvének első lapja. (SÁL)

a demográfiai mutatók tíz éves bontásban történő feldolgozásához egészen 1853-ig átnéztem, rögzítettem és feldolgoztam az adatokat.

A statisztikai adatok tükrében azt látjuk, hogy 1850-ben Kézdivásárhely tözslakosságának (3559 személy) 70,46%-át reformátusok (2508 fő), míg 28,32%-át (1008 személy) római katolikusok alkották, s mindössze csak 1,22% volt akkor más felekezeti (Varga E. Á. 2002). Ennek tükrében úgy vélem, hogy a református és a római katolikus egyházi anyakönyvekből kiolvasható információk átfogó, reprezentatív képet nyújtanak a város akkori társadalmáról. A jelentős mennyiségű adat könnyebb kezelése és értelmezése végett a vizsgált időszakot három periódusra bontva vizsgálom. Fordulópontnak tekintem az 1764. évet, amikor Kézdivásárhelyen létrehozták a határőr gyalogezredet, ill. az 1823. évet, amikor a városban megnyitotta kapuit a székely katonanevelde. A vizsgált időszakban történtek még más jelentős történelmi események is, mint például a napóleoni háború, amely feltehetően rányomta bélyegét a helyi társadalom alakulására.

Az általam megjelölt korszakhatárok idején az anyakönyvek adatsoraiból, nominális feldolgozás révén, már jobban kirajzolódnak a különböző migrációs folyamatok.

A demográfiai adatok árnyaltabb kiértékelése érdekében a kutatott időszakot tíz évenkénti bontásban is megvizsgálom. Az összesített adatok jól rávilágítanak a helyi református és római katolikus közösség házasodási, születési és elhalálozási mutatóira, szokásaira. Továbbá a számadatok grafikonba szervezésével jobban érzékeltetni tudjuk a helyi társadalomban bekövetkezett nagyobb változásokat. Be tudjuk majd mutatni, hogy a születés és az elhalálozás, ezen belül a gyermek és a fiatalkori elhalálozás, valamint az ezekből adódó természetes szaporulat görbéje hogyan viszonyul egymáshoz.

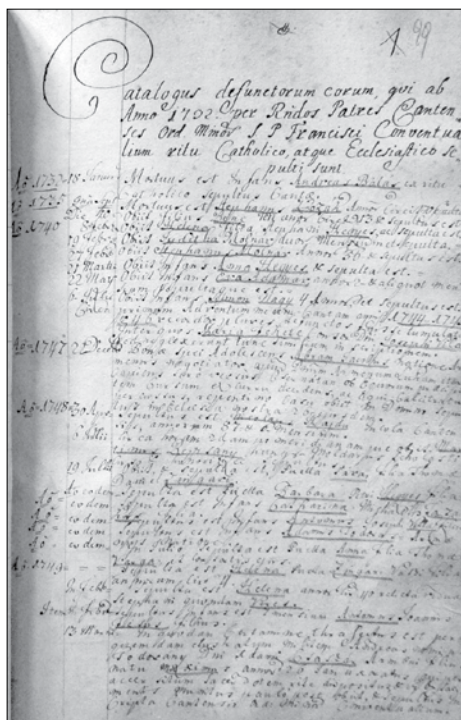
Levéltári kutatásaim során elsősorban a református keresztelési anyakönyvek vizsgálatára fektettem nagyobb hangsúlyt, ugyanis a bejegyzett családnevek alapján kiténik, hogy melyek voltak azok a családok, akik abban az időben a városban éltek, továbbá a nevek gyakoriságából kimutatható a településen való tartózkodásuk időtartama is. A temetési és az esketési anyakönyveket többnyire csak kvantitatív szempontból vizsgáltam mindkét felekezetről. Az anyakönyvek számadatainak összesítése révén a helyi közösség alapvető demográfiai mutatóira, a keresztelés, a temetés és a házasságok gyakoriságára kapunk választ. Ezen belül kimutatható a természetes szaporulat, ill. ennek egyik meghatározója, a gyermek és az ifjúkori halandóság. A házassági és temetési

anyakönyvek nominatív vizsgálatára már kevesebb figyelmet fordítottam, tekintettel arra, hogy az előforduló nevek alapján csak töredékesen lehet kimutatni a bejegyzett személyek közötti családi kapcsolatokat, ill. az adatokból többnyire nem lehet megállapítani, hogy az előforduló személyek állandó vagy átmeneti lakói voltak-e a városnak. Véleményem szerint, a keresztelési anyakönyvek alapján szintén árnyalt képet alkotunk Kézdivásárhely akkori református társadalmáról, melyek végül elő fogják segíteni alapvető értelmezéseinket is.

Kiemelem, hogy az 1734-től vezetett és fennmaradt református keresztelési anyakönyv adatai az évek során egyre részletesebbé váltak. A 18. században az egysoros bejegyzésbe csak az apák és az újszülöttek nevét írták be, ugyanakkor a nőkre vonatkozóan csak a leányanyák vagy a törvénytelen gyerekeket világra hozókról vannak feljegyzések. Éppen ezért az azonos nevek ismétlődése majdnem lehetetlené teszi az egy háztartásban élők kimutatását. Nagybaconi Keresztes Máté, helybeli református lelkész az első, aki 1788. március és 1791. augusztus közötti néhány évben táblázatba írta az adatokat. Itt már megjelenik az anya, ill. a keresztszülők neve is. Az ezt követő években újból visszatértek a régi egysoros bejegyzési formához, de a keresztszülők neveit továbbra is vezették. 1804 júliusától kezdődően a későbbiekben már folyamatosan használták a kézzel vonalazott táblázatos formát, abban pedig feltüntették a kisgyermek anyjának nevét is.

A vizsgált időszakban az alapbejegyzések mellett, viszonylag rendszertelenül, de az apa foglalkozására, a máshonnan származók esetében településére, a városon belüli lakóhelyére³⁵ vonatkozóan is történtek bejegyzések. Kézdivásárhely jómódú polgárainál, ill. előljáróinál azonban már rendszeresebben odaírták a tekintetes vagy az úr jelzöt, feltüntették betöltött tisztséget: pl. *senator*, *consistor*, *főbíró* vagy *jegyző*. A határőrgyalogezred megjelenését követően azonosítani lehet a katona státuszú személyeket, akiket rendszerint rangfokozatukkal együtt anyakönyveztek. 1828-tól pedig kötelezővé vált a bábák neveinek feltüntetése is. A jelzett adatok hiányosak ugyan, de sokban segítik Kézdivásárhely akkori társadalmának megismerését.

A fennmaradt kantai római katolikus anyakönyvek az 1724. évvel kezdődnek, de eleinte több évnyi különbségekkel jelennek meg az adatok. Az esketési anyakönyvben az

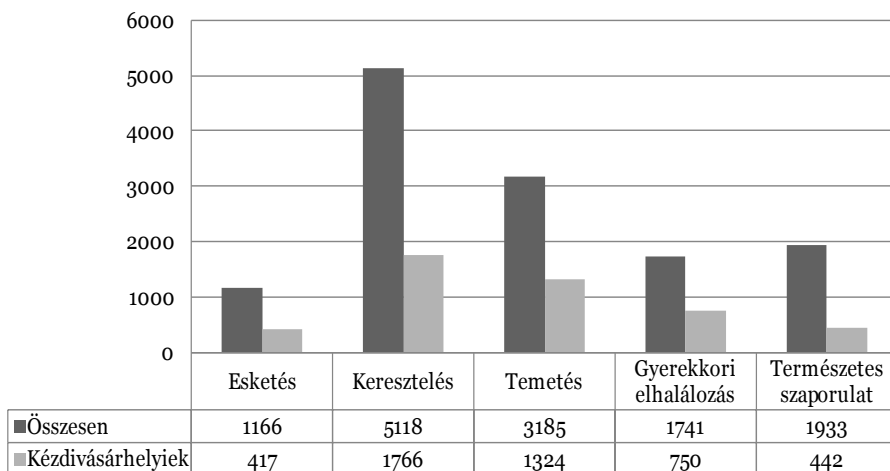

A kantai római katolikus egyház 1732-ben elkezdett halotti anyakönyvének első lapja. (SÁL)

³⁵ Például kovács szeri, vízmelléki, kőkőbőlnél.

első bejegyzés 1724-ben történt, a következő adatot 1741-ben írták bele, és csak 1745-től vált folytonossá. A kereszteleseknél 1731. év előtt mindössze egy bejegyzés található, a halotti anyakönyvben pedig 1732-től kezdődik a nyilvántartás, de 1747-ig csak szórványos adatokat találunk benne. Mindebből arra következtettek, hogy abban az időszakban még alig beszélhetünk folyamatosan helyben élő római katolikus lakosságról a környéken. A reformátusokéval szemben az 1850-es évekig kizárólag latin nyelven vezették be az adatokat a katolikus anyakönyvekbe, de a kereszteleseket már 1729-től, a temetkezéseket 1773-tól, míg az esketéseket már 1774-től táblázatba vezették be. Az adatok részletességét tekintve többnyire ugyanaz jellemzi ezeket a forrásokat is, mint a reformátusokat, de a római katolikus anyakönyvekben a kézdivásárhelyi személyekre vonatkozó bejegyzéseket a kantai és az oroszfalvi lakosságra vonatkozó adatok közül kell elkülönítenünk. Ebben segít, hogy a lakhelyet legtöbbször rendszeresen feltüntették.

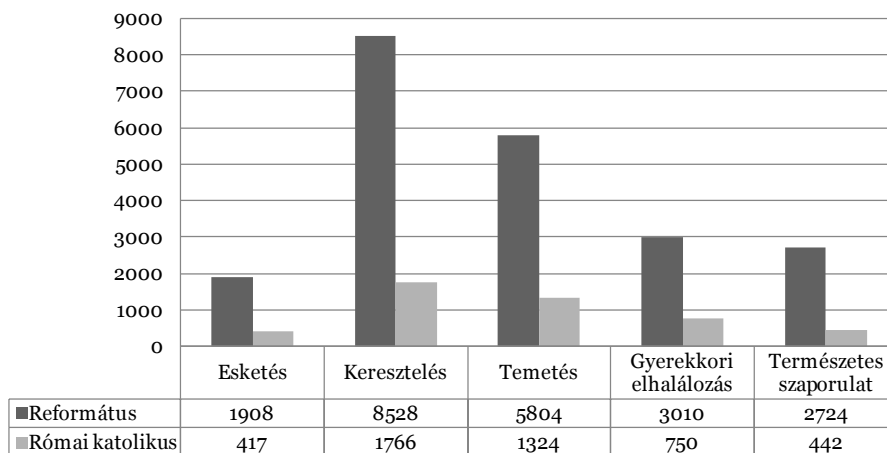
A kantai római katolikus plébánián anyakönyvezettek száma
(1724–1853)

A fenti grafikonból kitűnik, hogy a római katolikus anyakönyvekbe bejegyzett személyek közül kézdivásárhelyiként 417 (35,76%) esetben kötöttek házasságot,³⁶ 1766 (34,51%) gyereket kereszteltek és 1324 (41,57%) alkalommal temettek. A gyerek és fiatalkori elhalálozások számbavételénél 750 (43,08%) Kézdivásárhelyhez köthető személyt találtam. A keresztelesek és elhalálozások különbözetéből adódó természetes szaporulata a kézdivásárhelyi római katolikus közösségnek az 1724–1853 közötti időszakban 442 főt eredményezett, ami 22,87%-a a kantai plébánián anyakönyvezetteknek.

³⁶ A házassági bejegyzéseknél esetenként a férfi vagy a nő nem kézdivásárhelyi, de erre az adatok részletezésénél kitérek.

A kézdivásárhelyi lakosság demográfiai mutatói a református és római katolikus anyakönyvek alapján (1724–1853)

Ha a római katolikus anyakönyvek 1724–1853 közötti Kézdivásárhelyre vonatkozó adatait hozzáadjuk a református anyakönyvek hasonló időszakból származó adataihoz, azt láthatjuk, hogy a város lakosságának a többsége akkor még a református felekezethez tartozott. A kézdivásárhelyi református egyház 1734-től vezetett anyakönyvei szerint a város református lakosságának számbeli gyarapodása folyamatos. A korra jellemző gyerekhaldóság, járványok és háborúk ellenére a közösség természetes szaporulata 1734–1853 között összesen 2724 fő volt. A fenti grafikomból láthatjuk, hogy a két felekezet természetes szaporulatát összesítve 130 év alatt a közösség 3166 fővel gyarapodott, vagyis a 83,77%-ban a reformátusok és 16,23%-ban a római katolikusok. Megjegyzem, hogy a vizsgált időszakban a helyi lakosság 23%-a római katolikus volt. Az 1850-es népszámlálási adatok is azt igazolják, hogy Kézdivásárhely lakosságának még akkor is csak megközelítőleg egynegyede (28,32%) volt római katolikus vallású.

Az vizsgált időszakot megelőzően 1675 és 1720 között több alkalommal súlyos pestisjárvány vonult végig Háromszéken, jelentősen megtizedelve a helyi lakosságot. Csak 1675–1678 között több mint négyszázan estek áldozatul a járványnak. 1719–1720-ban pedig éppen a koncentráltabb, nagyobb lakossággal rendelkező Kézdivásárhelyről terjedt szét a fertőzés Felső-Háromszék többi településére, de a város akkori áldozatainak száma még nem ismert (Csáki 2010: 277–284).

A pusztító járványok enyhülése és a közegészségi állapotok, körülmények javulása sokban hozzájárult a természetes szaporulat növekedéséhez. Például 1764-től már katonai orvosok működtek a városban, akik a civil lakosság ápolását és gyógyítását is igyekeztek elvégezni, ugyanakkor már hivatásos gyógyszerészek és bábák segítették a

lakosságot.³⁷ Az összesített adatok alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a nagy pestisjárványok után viszonylag stabil állapot alakult ki a városban. Ha az általam megjelölt történelmi korszakhatárok szerint vizsgáljuk ezeket az adatokat, már jóval árnyaltabb képet kapunk a korszak népesedési folyamatairól.

A város demográfiai mutatói történelmi korszakokra tagolva							
	1724–1763		1764–1823		1824–1853		Összesen
	a.)	b.)	a.)	b.)	a.)	b.)	
Esketések száma	352	20	952	129	604	268	2325
Keresztelések száma	1583	7	4042	749	2903	1010	10294
Temetések száma	1004	10	2907	493	1893	821	7128
Gyerek- és fiatalkori elhalálozás	556	4	1603	293	851	453	3760
Természetes szaporulat	579	-3	1135	256	1010	189	3166

a.) református / b.) római katolikus

1734–1763 között a református anyakönyvekben 1583 keresztelést és 1004 temetést regisztráltak, ami 579 fős természetes szaporulatot jelentett. A születések száma éves bontásban általában 35 és 70 fő volt. A temetések esetében évente legkevesebb 10, maximum 83 halálesetet jegyeztek be az anyakönyvbe. A temetések száma mindössze 1745-ben és 1755-ben haladta meg a születések számát, ekkor viszont a gyerek és a fiatalkori elhalálozások száma is jóval magasabb volt a többi évhez viszonyítva. Mivel abban az időben még nem tüntették fel a halál okát, ezért csak feltételezni tudjuk, hogy akkor újra valamilyen pusztító járvány szedte áldozatait a városban. Az 1764-es eseményeket megelőző három évtized alatt összesen 556-an haltak meg fiatal korban.³⁸

A római katolikus anyakönyvekben az 1724–1763 között eltelt 40 évben mindössze 7 keresztelést és 10 temetést regisztráltak, melyből 4 kiskorú volt. Ebben a periódusban a természetes szaporulat helyett 3 fővel fogyott a római katolikus közösség. A 20 házasságból az elsőt csak 1741-ben jegyezték be, de az utána következők sem folytonosak. A házassági bejegyzésekből 7 férfi és 14 nő esetében tudjuk, hogy kézdivásárhelyiek voltak, 19 személynél viszont nem jegyezték fel lakhelyet. Egy férfinél és egy nőnél az is kiderül, hogy reformátusok voltak. A születések és az elhalálozások kis számából arra következtethetünk, hogy a házasságra lépők többsége abban az időszakban nem telepedt le Kézdivásárhelyen.

A határőr gyalogezred felállítását követő évtizedekben a református anyakönyvekbe bejegyzett adatok száma jelentős lakosságnövekedésre utal. Az 1764–1823 közötti hat évtizedben 4042 keresztelést és 2907 temetést jegyeztek be az anyakönyvekbe, tehát a számok alapján 1135 fővel gyarapodott a város református közössége. Az előző harminc évhez viszonyítva hatvan év alatt a házasságkötések száma 2,55-ször, a temetések, és

³⁷ SÁL Fond 105/612, 613, 614.; Az anyakönyvekben előforduló nevek alapján kitűnt, hogy az orvosok, gyógyszerészek és bábák közül többen máshonnan származtak és néhányan nem is voltak magyar származásúak. A részletes ismertetés a Kórház Egyesületről és Rudolf Kórházról írt fejezetben olvasható.

³⁸ SÁL Fond 105/613, lap 657–658 és 666–669.

ezen belül a gyerek- és fiataalkori elhalálozások száma pedig 2,89-szer, illetve 2,88-szor lett nagyobb. A természetes szaporulat azonban mindössze 1,96-szorosára emelkedett, vagyis a korábbi évek szintjén maradt.

A születések száma évente 44 és 101 között mozgott, míg a temetéseké 21 és 106 között váltakozott. Az éves bontásból azonban kitűnik, hogy a 18. század utolsó négy évtizedében, hat éven át a temetések száma meghaladta a keresztelesekét.³⁹ A legnagyobb különbséget 1766-ban jegyezték, amikor 50 születés mellett 86 temetést anyakönyveztek, amiből 60 fiatal korban elhunyt gyerek és ifjú. A többi esetben is túlsúlyban volt a fiataalkori elhalálozás, ami szintén akkor pusztító járványra utal. A későbbiekben csak az 1802-es évben gyanakodhatunk komolyabb járványra, akkor ugyanis 80-an születtek és 106-an haltak meg, közülük pedig 86-an kiskorúak voltak.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy a 18–19. század fordulóján a javuló orvosi ellátás ellenére sem tudtak még megfelelően védekezni a kor pusztító járványaival szemben. A bejegyzések továbbra sem térnek ki pontosan a halál okára.⁴¹

Az anyakönyvi adatok tükrében azt láthatjuk, hogy a székely határőrezred Kézdivásárhelyre való telepítésétől kezdve a város lakosságának a száma fokozatosan növekedésnek indult. A római katolikus anyakönyvek tanúsága szerint azonban 1764 és 1773 között a kézdivásárhelyi római katolikusok száma továbbra sem gyarapodott. Tíz év alatt regisztráltak ugyan 14 házasságot, de mindössze 27 keresztelest jegyeztek be. Ezzel szemben 30 temetést anyakönyveztek, melyből 18 fiatal korban hunyt el. A következő évtizedekben már pozitív a természetes szaporulat, ötven év alatt 256 fővel gyarapodott római katolikusok száma Kézdivásárhelyen. A katolikus közösség esetében is az 1766. évben, feltételezett járványnak tulajdoníthatóan, az elhalálozási ráta meghaladta a keresztelesek számát. Abban az évben 31 keresztelest és 36 temetést regisztráltak, amiből 29 fiatal korú volt.

A házasságok számát összehasonlítva a kereszteleési adatokkal azt láthatjuk, hogy hat évtized alatt egy családra 5,8 keresztelest jutott. Az alábbi táblázatból látni fogjuk, hogy tíz éves tagolásban néhol jóval magasabb ez a szám, ugyanis a házasságok és a keresztelesek száma között nagy eltérések tapasztalhatóak. Ez annak tulajdonítható, hogy a kantai anyakönyvekben 1771 és 1802 között csupán öt bejegyzésnél találtam Kézdivásárhelyre vonatkozó adatot. Ebből arra következtethetünk, hogy az anyakönyvet vezető papok nem tartották fontosnak a lakhely feltüntetését, miközben többen közülük kézdivásárhelyiek lehettek. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a táblázatban más település neve sem fordul elő. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy több olyan család is érkezett a városba, akik máshol kötöttek házasságot, de gyerekeiket már itt keresztelték. Mindezt egy későbbi nominatív elemzés során érdemes lesz megvizsgálni.

Nem véletlen, hogy folyamatos demográfiai növekedésnek lehetünk a tanúi a székely katonanevelde megnyitását követő harminc évben is, vagyis az 1823–1853 közötti időszakban. A református anyakönyvekben az évi születések száma akkor 75 és 121 között, a temetések száma pedig évi 16 és 112 között váltakozott, melynek következtében a közösség 1010 fővel gyarapodott természetes módon. Mindössze 1850-ben regisz-

³⁹ 1766-ban, 1772–1773-ban, 1779-ben és 1796–1797-ben.

⁴⁰ SÁL Fond 105/613, lap 733–737.

⁴¹ SÁL Fond 105/613, lap 683–685, 690–693, 697–698 és 720–725.

ráltak 110 temetést és csak 73 születést. Abban az évben az ifjúkori halandóság csupán a felét tette ki a temetéseknek, pontosabban 56 személyt. A halottak nagy számát az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétellel, valamint az azt követő megtorlásban is kereshetjük.

1823–1853 között a római katolikus anyakönyvek kézdivásárhelyi adatai is demográfiai növekedést mutatnak. Tehát egy kis létszámú, de annál dinamikusabban fejlődő közösség képét vetítik elénk. Az alábbi tíz éves bontásban láthatjuk, hogy ez a folyamat már a 19. század első éveiben elkezdődött, és úgy tűnik, nem függ össze a történelmi korszakhatárral. A fenti táblázatból kitűnik, hogy az utolsó három évtized alatt a római katolikusok mutatói arányukban jóval meghaladták a református lakosság gyarapodását. Míg a reformátusok esetében a gyarapodás, grafikonra vetítve, lassan emelkedő görbét rajzol ki, addig a római katolikusoknál rövid idő alatt gyorsan emelkedik. Például a református anyakönyvekben 60 év alatt 4042 keresztelest, majd a következő 30 év alatt 2903 keresztelest jegyeztek be. A római katolikus anyakönyvekben ugyanabban az időben, a hat évtized alatti 749 keresztelessel szemben három évtized alatt már 1010 keresztelest anyakönyveztek. Ennek ellenére az utolsó három évtized természetes szaporulata visszaesett, ugyanis az elhalálozási ráta 1,66 szorosával nőtt a 60 év adataival szemben (493-ról 821-re). A református anyakönyvek adataihoz hasonlóan az 1850-es magas elhalálozási ráta a római katolikus anyakönyvben is kimutatható, sőt az akkori 79 kézdivásárhelyi bejegyzés magasan meghaladta az addig nyilvántartott évi legtöbb 38 temetést. Abban az évben 38 keresztelest regisztráltak és 29-en fiatalok hunyt el, ami az 1848–1849-es megtorlások mellett a hadi eseményeket, csapatmozgásokat kísérő járványra is utalhat. A járvány valószínűleg még 1851-ben is szedte áldozatait, ugyanis abban az évben a 41 keresztelest mellett 41 temetést anyakönyveztek, melyből 32-en fiatalok voltak.

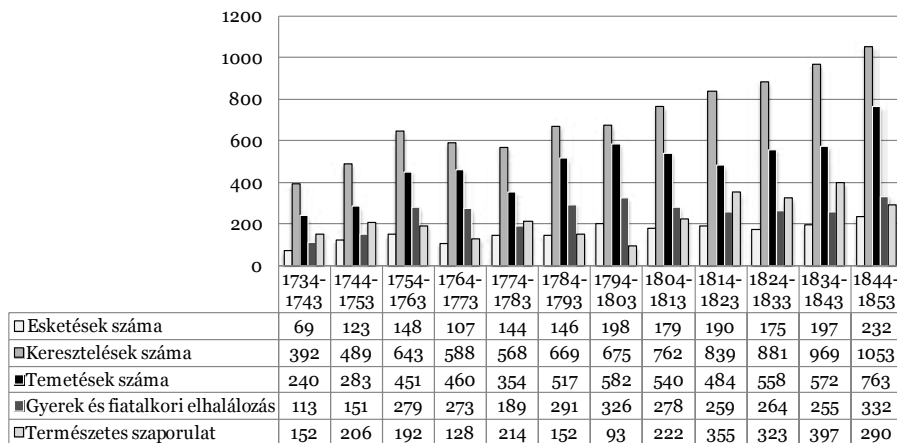
A történelmi korszakhatárok mentén a demográfiai mutatókat csak makroszinten vizsgálhatjuk. A mikroszintű vizsgálathoz már az adatok évenkénti összehasonlítása és értelmezése szükséges, ezt azonban csak egy későbbi kutatás során fogom elvégezni. A jelen dolgozat szempontjából elegendőnek tartom azt, hogy ha az anyakönyvek kvantitatív adatait tízéves bontásban vizsgálom. Véleményem szerint ez is jó rálátást nyújt arra, hogy a vizsgált korszakot részletesebben megismerjük.

Az alábbi táblázatban a már ismertett református anyakönyvek 120 évnyi adatait tíz évenként csoportosítottam. Ebben a bontásban is azt láthatjuk, hogy az 1764–1765, illetve az 1823–1824 közötti, történelmi szempontok alapján kiválasztott korszakhatárok továbbra is határvonalként értelmezhetőek, ami azt jelenti számomra, hogy az alábbi adatokból kiolvasható társadalmi jelenségek nem állnak ellentétben az eddigi következtetéseimmel, mindössze árnyaltabbá teszik a korszakot.

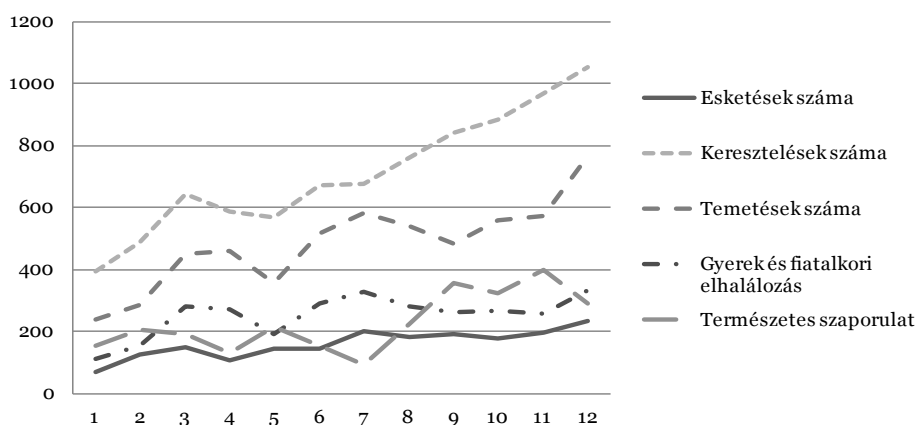
Az esketések számának alakulását a jelen kutatás szempontjából kevésbé tartom relevánsnak. Annyit azonban érdemes megfigyelni, hogy a református közösség házasodási szándéka feltehetően a lakosság gyarapodásának arányában általában növekvő tendenciát mutat. A 120 év alatt összesen 1908 házasságot jegyeztek be a református anyakönyvekbe. A vizsgált időszak első két évtizedében ugrásszerű növekedést tapasztalhatunk, ugyanis 1744–1753 között majdnem megduplázódott a házasságok száma. Az utána következő évtizedben is emelkedett, de már nem ilyen látványosan. A székely határőrezred megalakulását követő első évtizedben már visszaesést tapasztalhatunk.

Feltehetően az eseményeket követő migráció és a több éves kötelező katonai szolgálat eredményezhette azt. Utána további két évtizedre volt szükség, hogy a házasságok száma az 1764. előtti időszak adatai fölé emelkedjen. A további évtizedekben kisebb ingadozásokkal, de tovább emelkedett. A kezdeti időszakhoz viszonyítva a házasságok száma tíz éves bontásban 3,36 szorosával nőtt.

A kézdivásárhelyi református közösség demográfiai mutatói tízéves bontásban (1734–1853)

A kézdivásárhelyi református közösség demográfiai mutatóinak görbéje (1734–1853)

A 18. században a keresztelések száma is az esketéseknek megfelelően ingadozott. 1764 után drasztikusan visszaesett, de az 1780-as évektől már ismét emelkedni kezdett. A keresztelések és az esketések viszonyából azt lehet látni, hogy a határőr gyalogezred

felállítása után a helyi református közösség családalapítási és gyerekvállalási kedve jelentős mértékben lankadt. Ennek okát elsősorban a férfi lakosság kötelező katonáskodásában is kereshetjük. Érdekes, hogy a 18. század utolsó évtizedétől kezdődően a keresztelesek száma ismét növekedésnek indult, és amint a fenti grafikonon is láthatjuk, a házasságok szinte vízszintes görbéjéhez viszonyítva folyamatosan emelkedett.

A temetkezések és a keresztelesek száma a 18. század folyamán majdnem hasonló görbét rajzolt ki. Azonban az 1794-től 1813-ig tartó időszakban a temetkezések száma a keresztelesekhez viszonyítva már folyamatosan csökkent. Az utána következő évtizedek enyhe emelkedése is csak 1843-ra érte el a 18–19. század fordulóján jegyzett értéket. 1844 és 1853 között viszont ismét ugrásszerűen megnőtt a temetkezések száma. Ebben az évtizedben az elhalálozások száma majdnem minden évben a korábbi évek fölé emelkedett.

A temetkezési adatokon belül a gyermek- és a fiatalkori elhalálozások aránya az 1820-as évek elejéig átlagban megközelítőleg 54,70%-t tett ki, melynek grafikonra vetített görbéje az összetemetkezéshez hasonló ívben haladt. A következő harminc évben viszont a fokozatosan emelkedő halálozási rátán belül az ifjúkori elhalálozások száma 53,51%-ról visszaesett 43,51%-ra. A grafikonon ábrázolt görbén azt láthatjuk, hogy előbb majdnem lineárisan haladt, majd enyhe növekedésnek indult. Ez annak az eredménye, hogy a vizsgált időszak utolsó évtizedében a 763 temetés messze a többi, megelőző időszak átlaga fölé emelkedett. Ehhez viszonyítva a korábban soknak számító 332 gyermek és ifjúkori elhalálozás százalékos aránya már pozitív eredménynek számít.

A fiatalok elhalálozási számának csökkenése a székely katonanevelde létesítésének időszakával esik egybe, ami az ismert adatok alapján úgy tűnik, hogy a korszerű betegellátás kezdetét is jelentette Kézdivásárhelyen. Az egybeesés lehet véletlenszerű is, de szerintem a katonai iskolával együtt újabb egészségügyi szakemberek érkeztek a városba, akik a korábbiakkal együtt hatékonyabban végezheték gyógyító munkájukat a civil lakosság körében is. Ugyanakkor a közegészségügyben is szemléletváltás következhetett be.⁴²

A kereszteleési és a temetkezési adatok közti különbségből láthatjuk, hogy Kézdivásárhely református társadalma 120 év alatt 2724 fővel gyarapodott. A természetes szaporulat adatait grafikonra vetítve kitűnik, hogy görbéje a temetések számának majdnem azonos tükörképeként jelenik meg. Ezen belül a gyermek- és fiatalkori halandósághoz is hasonló módon viszonyul. Tehát amikor magas a temetések száma, alacsony a természetes szaporulat és fordítva.

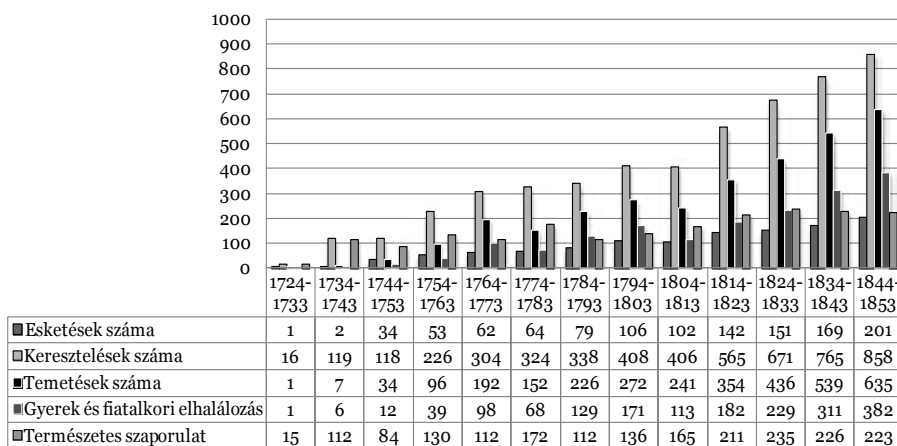
Kanta a vizsgált időszakban Felső-Fehér vármegye része volt, tehát adminisztratív szempontból nem tartozott a Székelyföldre. A római katolikus anyakönyvek azonban azt igazolják, hogy egyházi szempontból ezek a határok nem estek egybe. Az 1850-es adminisztratív egybeolvadást követően is a kantai plébánia maradt a kézdivásárhelyi és az oroszfalvi római katolikusok egyházi központja. Az anyakönyvekben 1886-ig Kantát mint különálló települést vezették be, de ezt követően kezdetben Kézdivásárhely-Kanta

⁴² A református temetkezési anyakönyvbe 1818-ban egy Márkus nevű *chirurgus* halálát jegyezték be, miközben a kereszteleési anyakönyvekben csak 1830-tól fordul elő egy Rindel nevű, illetve egy feltehetően kézdivásárhelyi származású Szóts Sámuel doktor. Az 1828-tól kötelezővé vált a bábák neveinek feltüntetése a kereszteleési adatok mellett, így tudjuk, hogy az ezred bábái is segítették a civil lakosságot. – SÁL Fond 105/613, lap 768; Fond 105/612, lap 298 és 306.

jelenik meg, majd csak a város megnevezése maradt. A lakcím feltüntetése csak 1921-ben kezdődik el és jelenik meg következetesen az anyakönyvekben.⁴³

Kézdivásárhely római katolikusairól nem lehet úgy beszélni, hogy figyelmen kívül hagyjuk a városhoz közeli Kanta és Oroszfalu katolikus közösségét. A kantai plébánia anyakönyveiben mindhárom település népmozgalmi adatait rögzítették. Az alábbi táblázatban ezek adatait rendszereztem 1724–1853-ig tízéves intervallumokra osztva. Aból azt láthatjuk, hogy a 18. század húszas-harmincas éveiben, a keresztelesek számát leszámítva, nagyon alacsony a házasságkötések és a temetések száma, ami jelentős számú betelepülőre enged következtetni. A keresztelesek száma a későbbiekben is folyamatosan emelkedik, de ezzel egyidőben 1744-től növekedik a házasságkötések száma is, vagyis egyre többen telepednek le az egyházközségen belül. A kutatót 130 év alatt 1166 házasságot jegyeztek be és 5118 gyereket kereszteltek meg. A temetések számát tekintve a 3185 halálesetből 1741-en nemzöképes koruk előtt hunytak el. Ennek eredményeként a kantai római katolikus plébániához tartozó hívek természetes szaporulata 1724–1853 között 1933 fő volt. Az eddigi kutatási eredmények alapján kijelenthetjük, hogy a Kantához tartozó római katolikus közösség csak a 18. század első felében kezdett megerősödni.

A kantai római katolikus plébánián anyakönyvezett lakosság demográfiai mutatói tízéves bontásban (1724–1853)

A római katolikus anyakönyvek adatai közül elsősorban a kézdivásárhelyiekre voltam kíváncsi. A korábbiakban már igyekeztem párhuzamba állítani a református anyakönyvek adataival, és a történelmi korszakhatárok mentén részben be is mutattam azokat. Az alábbi táblázatban és grafikonon az előző adatfeldolgozáshoz hasonlóan tízéves intervallumokban láthatók ezek az adatok.

Kézdivásárhely római katolikus közössége az 1724–1773 közötti természetes szaporulat alapján még kis létszámú lehetett, csupán néhány helyben élő családot jelenthetett. Az 1765-től kezdődő évenkénti pozitív szaporulatot nagy mértékben visszavetette

⁴³ SÁL Fond 105/620–629. – A kantai római katolikus plébánia anyakönyvei 1724–1935.

1773-ban a nagyszámú haláleset. Feltehetően járvány szedte akkor áldozatait a városban, mert az évi két keresztelek mellett 14 temetést anyakönyveztek, melyből 12 kiskorú volt. Ennek köszönhetően a tízéves összesítésnél a természetes szaporulat negatív eredményt mutat.

A kézdivásárhelyi katolikus lakosság természetes szaporulata 1774-től 1823-ig már folytonosan emelkedett. A 18. század utolsó három évtizedében viszont nem jegyezték be az anyakönyvekben a házasulandó felek lakhelyét, így ebben az időszakban nem lehet különválasztani a helyben élő lakosokat az ideiglenesen itt tartózkodóktól. A születések egyenletes növekedése és a 19. század első éveiben hirtelen megugró, majd egyenletesen növekedő házasságok száma alapján bátran kijelenthetjük, hogy a korábbi három évtizedben is nagyobb volt a helyben élő katolikusok száma.

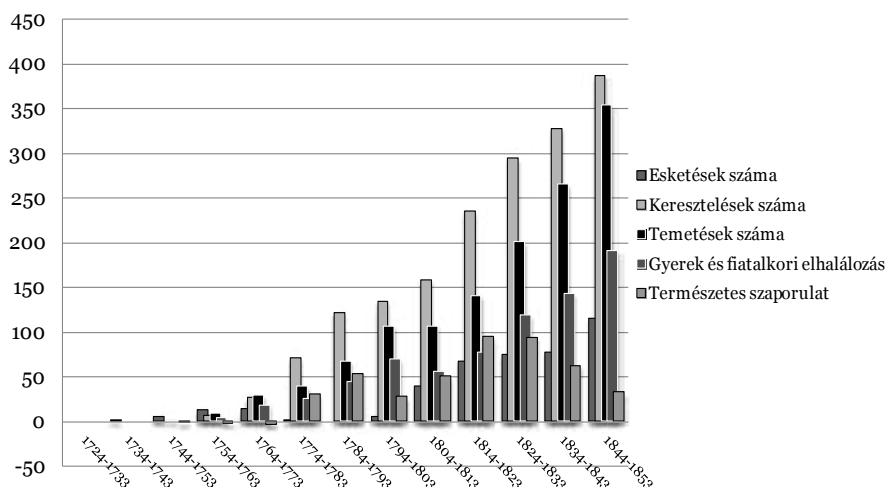
A kézdivásárhelyi római katolikus lakosság demográfiai mutatói tízéves bontásban (1724–1853)														
	1724–1733	1734–1743	1744–1753	1754–1763	1764–1773	1774–1783	1784–1793	1794–1803	1804–1813	1814–1823	1824–1833	1834–1843	1844–1853	Összesen
Esketések száma	0	1	6	13	14	2	0	5	40	68	75	78	115	417
Keresztelek száma	0	0	0	7	27	71	122	135	158	236	295	328	387	1766
Temetések száma	0	0	1	9	30	40	68	107	107	141	201	266	354	1324
Gyerek- és fiatal-kori elhalálózás	0	0	0	4	18	26	45	70	56	78	119	143	191	750
Természetes szaporulat	0	0	-1	-2	-3	31	54	28	51	95	94	62	33	442

A grafikonból kiolvasható fejlődésben az egyetlen ingadozást a természetes szaporulat esetében tapasztalhatjuk. Az 1774-től kibontakozó növekedés 1794–1803 között lefelé ívelt. Az adatok éves bontásából kitűnik, hogy a 18–19. század fordulóján több évben is negatív vagy a nullához közeli volt katolikusok természetes szaporulata. 1794-ben a veszteség 3 volt, de a mélypontot az 1802-es és az 1806-os év jelentette, amikor a természetes szaporulat negatív értéke 13, illetve 12 volt. A jelentős demográfiai veszteséget valószínű, hogy a napóleoni háborúk okozhatták. Az utána következő évtizedekben a tízévente összesített eredmények alapján már növekedett a természetes szaporulat, de ekkor is volt két év, amikor negatív eredményt kaptunk, mégpedig 1816-ban (–2) és 1818-ban (–5). A grafikonon is látható utolsó három évtized visszaesését a már korábban is említett 1850–1851-es évek negatív eredményei okozták.

Az anyakönyvek kvantitatív vizsgálatának összegzéséként elmondható, hogy Kézdivásárhely református és római katolikus társadalma a 1724–1853 közötti időszakban jelentős fejlődésen ment keresztül, ami szerintem a város egészére is kivetíthető, érvényes. A kapott eredmények alapján több esetleges magyarázatra gondolhatunk. Ha az esketések számát összevetjük a keresztelek számának látványos növekedésével, két

társadalmi jelenségre is következtethetünk. Az egyik, hogy a város helybeli (autochton) családjaiban jelentős demográfiai növekedés történt, ill. a másik az, hogy megnőtt azoknak a családoknak a száma, akik nem Kézdivásárhelyen kötöttek házasságot, de a városban szültek gyereket. Továbbá a keresztelesek számának növekedése a közegészségügy és az orvosi ellátás javulásával is magyarázható, amit a gyermek és az ifjúkori elhalálozások számának csökkenése is alátámaszt. Véleményem szerint, megnyugtatóbb módon a választ csak az anyakönyvek nominatív vizsgálata adhatja meg.

A kézdivásárhelyi római katolikus lakosság demográfiai mutatói tízéves bontásban (1724–1853)

A fentiekből láthatjuk, a tízéves intervallumokra épülő elemzés is azt igazolja, hogy a kézdivásárhelyi társadalomban bekövetkezett jelentősebb változások két fontos történelmi eseményhez köthetőek. A határőr gyalogezred betelepítésének és a székely katonanevelde megnyitásának időpontja választóvonalként jelenik meg, tükröződik a grafikonokon, melynek megértéséhez és árnyaltabb megindokolásához azonban még további kutatásra van szükség. A választ elsősorban a református kereszteleési anyakönyvekben előforduló családnevek vizsgálatától remélem. Jelen esetben a kereszteleési anyakönyvek adatait azért tartom relevánsabbaknak a másik két anyakönyvhöz viszonyítva, mert az ebben vezetett családokra vonatkozó adatok gyakran ismétlődnek, így a családnevek gyakoriságából pontosabb következtetéseket tudunk levonni a városban élő lakosokról. A vizsgált időszak házassági anyakönyvei is tartalmaznak a helyi társadalom alapvető működésével és változásával kapcsolatos adatokat, de alaposabb kutatásukkal ebben a dolgozatban nem foglalkozom, mert a házasságra lépő személyek későbbi sorsa, útja nehezen követhető elmélyültebb családkutatás nélkül. A temetkezési anyakönyvek esetében is hasonló a helyzet. A hiányos bejegyzések miatt alapos családkutatás nélkül itt sem lehet megállapítani, hogy az elhunyt személy milyen mértékben volt a helyi társadalom tagja. A házassági és a temetkezési anyakönyvek kvantitatív

vizsgálata, ill. a célirányos keresés során azonban kerültek elő olyan adatok, melyeket felhasználtam a kutatásban.

A 18. században összesen 166 családnév fordul elő az iratokban, míg a 19. század első ötven évében már 224. Az adatfeldolgozás során kapott családnevekből kivontam az 1734-től létező, valamint a 18. században megjelenő, és a 19. században is ismétlődő családneveket. Ennek eredményeként 301 családnévre szűkíthettem a keresztelési anyakönyvben előforduló neveket.⁴⁴

Az alaposabb vizsgálat során arra kapunk választ, hogy az előforduló családok közül hányan és melyek voltak őslakosok, ill. időközben betelepülő idegen családok. Ugyanakkor az is kimutatható, hogy mikor jelennek meg az új családnevek a városban. Ezeknek ismételt, többszöri előfordulása azt jelzi, hogy mekkora volt azoknak a száma, akik végleg megtelepedtek a városban, ill. mennyire voltak csak alkalmi lakosok Kézdivásárhelyen. Ha a keresztelési anyakönyvekben nyilvántartott családnevek megjelenési idejét vesszük figyelembe, az tűnik ki, hogy a régi családnevek mellett folyamatosan jelennek meg az újabb nevek. 1734 és 1850 között 230 olyan családnevet találtam, melyek első előfordulásuk alapján újnak tekinthetők. Ezek szerint a 301 családnév 76,41%-át az új családnevek alkották, és csak alig negyede tekinthető régebbi kézdivásárhelyi családnévnek.

Idegen családnevek előfordulási aránya				
A vizsgált időszak	Az először előforduló családok száma	Kézdivásárhelyen tartózkodás a családnevek gyakorisága szerint		
		1 előfordulás	2–4 előfordulás	folyamatos előfordulás
1734–1764	46	15	17	14
1765–1823	99	46	29	11
1824–1850	85	46	32	7
Összesen	230	107	78	45

A fenti táblázatban már kvantitatív szempontból összesítettem az először előforduló 230 családnevet, majd gyakoriságuk szerint csoportosítottam azokat. A táblázatból láthatjuk, hogy a határőr gyalogezred létrehozása előtti harmincegy évben 46 először előforduló családnevet találunk, melyek az utána következő ötvenkilenc évben megduplázódnak, vagyis újabb 99 nevet regisztráltak. Jelentős változás csak az 1823-utáni években történt, amikor a katonaiskola megnyitását követő időszakban az idegen családnevek száma hirtelen emelkedni kezdett. Éppen ezért 1850-ig újabb 85 családnév jelent meg a keresztelési anyakönyvekben, ami a megelőző közel hatvan évhez viszonyítva elég jelentős gyarapodás, tehát sok újabban érkezett személy betelepülésére utal.

⁴⁴ A számok összege nem azonos a városban előforduló családnevek számával. A kutatás kezdetén csupán a 18. századi adatok összegyűjtése volt a célom, ezért használtam itt a 18–19. század fordulóját korszakhatárként. Az adatgyűjtés folytatásaként az információk feldolgozása és értelmezése szempontjából jobbnak tartottam a 19. századi információkat egy újabb táblázatba összesíteni, ami azt eredményezte, hogy az ábécé sorrendbe szerkesztett 18. századi családnevek közül több ismétlődik. Továbbá az összes előforduló családnév száma egy kevéssel több, mert néhány nevet nem tudtam azonosítani az anyakönyvben.

Az új családneveket a keresztelések gyakorisága alapján vizsgálva már árnyaltabb képet kapunk. Kitűnik, hogy 107 név csak egy alkalommal fordult elő a keresztelési anyakönyvekben, 78 név 2–4 közötti gyakorisággal, míg 45 név az előbbiekhöz viszonyítva gyakrabban vagy folyamatosan megjelent.

A 18. század első felében az egyszer előforduló családnevek közül például a Budai, a Varga vagy a Dimény (Demien) már korábbi összeírásokban is feltűnik, de ekkor már megszűnőben lévő nevek lehettek, mivel a későbbiekben már nem találok velük. Véleményem szerint az egyszer előforduló családnevek többsége olyan személyektől származik, akik csak rövid időt töltöttek a városban. A határőr gyalogezred létrehozása előtti 31 évben 15 ilyen családnevet találtam, míg az utána következő 59 évben, tehát az altisztképző iskola megnyitásáig, további 46 név jelent meg. A civil lakosság migrációja mellett elsősorban a katonaság megjelenéséhez köthető tehát ez a növekedés. A székely katonanevelde megnyitása után, az 1824–1850 közötti 25 év alatt a korábbi időszakhoz viszonyítva számuk megduplázódott, ugyanis újabb 46 egyszeri alkalommal bejegyzett családnév jelent meg az anyakönyvekben.

Tekintettel arra, hogy csak 1850-ig végeztem adatgyűjtést, lehetséges, hogy a vizsgált időszak utolsó két évtizedében egyszer előforduló családnevek között léteznek olyanok, melyeknek folytonossága a későbbi időszakban is megmaradt. A kutatás során viszont azt tapasztaltam, hogy azok a családnevek, melyek 20–25 év alatt egyszer sem ismétlődnek az anyakönyvekben, a későbbiekben sem fordulnak elő többször. Női ágon lehetséges, hogy a házasságkötés idejéig még tovább él egy családnév, de utána már nehéz nyomon követni. Amennyiben több generációs kimaradás után mégis hasonló családnév jelenik meg, a család kötődése a korábbi családnévhez már nehezen bizonyítható. Ennek tudatában az egyszer előforduló családnevek 1850 utáni folytonossága csak 38 családnév esetében feltételezhető.

A 2–4 közötti gyakorisággal előforduló családnevek száma összesen 78. Ezek azok a családok, melyek rövidebb-hosszabb ideig a városban éltek, de egy idő után már nem fordulnak elő többé az anyakönyvben. A korszakhatárok mentén történő megjelenésük arányaiban hasonló az egyszeri családnevek megjelenésével. Esetükben is a katonanevelde megnyitását követő években emelkedik számuk, és valószínűnek tartom, hogy ezek közül több családnév 1850 után is megtalálható lesz majd az anyakönyvekben.

A város 18. századi, ill. reformkori társadalmának kutatása szempontjából az először előforduló családnevek közül azokat tartom fontosabbaknak, amelyek folyamatosan előfordulnak az átnézett dokumentumokban. A 45 családnév között is találtam olyant, melynek folytonossága 5-6 keresztelés után megszakadt, viszont több mint fele tovább élt. A táblázatban is látható, hogy többségük a 18. században jelent meg a városban, és nagyrészüket még a határőr gyalogezred felállításáig. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a többi új családnévhez viszonyítva a folytonos családnevek nem növekedő, hanem éppen fogyatkozó tendenciát mutatnak.

Ahhoz, hogy megbízható következtetést vonjunk le, fontosnak tartjuk elvégezni a családnevek nominatív elemzését is a kvantitatív vizsgálat mellett. Az alábbi táblázatban a 230 új családnevet a korábbi kvantitatív táblázat szerinti bontásban tüntettem fel, azonban az adatok jobb áttekintésére való tekintettel az 1765–1823 közötti periódust a 18., ill. 19. századra bontva vizsgáltam.

Az 1734–1850 között Kézdivásárhelyen előforduló új családnevek jegyzéke			
Korszakhatár	Egyszer fordul elő	2–4 közötti előfordulás	Korszakhatárokon átívelő többszörös előfordulás
1734–1764	Bálint, Tzerjék, Darsi, Degettes, Dimény, Hep, Máté, Pakó, Szarka, Szopos, Téglás, Tisz, Vajna, Varga, Zilahi	Antal, Bakulini, Barabás, Baritz, Basa, Bedőházi, Boga, Tsontos, Dobozi/Doboji, Fejér, Füsüs, Galambosi, Kakas, Katona, Lengyel, Oláh	Albert, Barti, Bónis/Bonus, Hatházi, Kalith, Kántor, Ördög, Sándor, Sükes/Sükös, Székely, Szigethi, Vén, Vass, Wass
1765–1823	18. század	Áda, Binder, Dioszegi, Gábor, Harai, Imets, Kanabért, Kerestélj, Kitsi, Lenkoi/Lenkei, Osváth, Péter, Pétersberger, Pók/Pooki, Salamon	Barthos, Bányai, Benke, Boldisár, Tzukor, Deák, Debretzi, Deső, Ferentzi, Hoksza, Kis, Lakatos, Sükösd, Thordai
	19. század	Aranka, Ábrahám, Cserei, Dosa, Horváth, Kökösi, Kupán, Lázár, Liszka, Rettegi, Soja/Som, Soltesz, Szolga, Vollots	Balló, Debínger, Felméri/Fermér, Füstös, Greissing(er), Hangel, Jüngling, László, Maxai, Potsa
1834–1850	Alisin, András, Barra, Barabás, Bardótz, Beder, Bence, Bersugoi, Béni, Borosnyai, Butyka, Cseh, Tsászár, Dombai, Donáth, Fazakas, Funk, Gál, Geréb, Glud, Göcking, Grosz, Groth, Gyalaki, Hammer, Hunyadi, Imre, Jaragy, Kapronczai, Király, Kohn, Komprat, Koncz, Konya, Körner, Losonczi, Mazinger, Mucs, Serestély, Sperling, Szegedi, Szilvási, Szombatfalvi, Tükös, Wolf, Zajzon	Bede, Beke, Berbek, Bíró, Bíró, Csészés/Csiszés, Darkó/Datkó, Dinoj, Dobai, Elsen, Fábián, Fejér, Fekete, Hegyesi, Herman, Hoffman, Jakab, Jákó, Kalmár, Kapusi, Klein, Klud, Kövér, Magyarai, Máthé, Pál, Pánczél, Petri, Schifer, Szántó, Szilágyi, Winkler	Boriszát, Csekmei, Csomos, Koszta, Rósa, Szentmiklósi, Tillisek/Tilis/Tilsch

Megfigyelhető, hogy az egyszer előforduló családnevek esetében a nem magyar hangzású nevek mint Tisz, Bimchesz, Britter, Herman, Kompóra, Mátizen, Tájek, Vinter, Buratzi, Gabriányi, Gorjes, Krimnitzki, Krausz, Milasevich, Schuller, Alisin, Bersugoi, Funk, Wolf, Hammer, Kohn, Komprat, Mazinger, Sperling, Glud, Göcking, Grosz, Groth nagyobb számban a katonai iskola megnyitását követően jelennek meg. Az ezekhez hasonló családnevek már sokkal kisebb számban vannak a gyakrabban előforduló nevek között. 1764 előtt nem találtam és 1823-ig is csak néhány alkalommal fordul elő a Binder, Lenkoi, Péterszberger és Kupán családnév. A következő időszakban a Berbek,

Dinoj, Elsen, Herman, Hoffman, Klein, Klud, Schifer és Winkler családnevek jelentek meg. A nagyon gyakran ismétlődő nevek között mindössze a Greissing(er), Hangel, Jüngling, Boriszát és Tillisek neveket találtam, melyek csak a 19. század első felében fordulnak elő. Ezek közül is a Hangel és a Jüngling nevek folytonosak. Az első 1813-ban jelenik meg, majd 1850-ig hat gyerek születésénél fordul elő ez a családnév. Az 1831–1847 közötti időszakban Hangel Dánielné egyike a legtöbbet foglalkoztatott bábáknak. A Jüngling családnév is egy famíliához köthető. 1821-től kezdődően Jüngling János György főhadnagynak és regiment adjutantnak, későbbi kapitánynak összesen 10 gyereke született 1845-ig. Báró Purcell János 1829-ben bekövetkezett halála után a katonai iskola vezetését ő látta el.

A felsorolt idegen hangzású családnevek között találtam olyanokat, amelyek ugyan egy vagy csak néhány alkalommal fordultak elő, de tudjuk róluk, hogy a későbbiekben is szerepük volt Kézdivásárhely társadalmi életében. Például Gábrányi József gyógyszerész az 1848–1849-es háromszéki önvédelmi harcokban vállalt szerepet, ill. a Kupán család egyik leszármazottja, ifj. Kupán József kereskedő a Kisegítő Takarékpénztár létrehozásában vett részt. Ugyanakkor nem csak az idegen hangzású nevek között találunk a későbbiekben is előforduló kézdivásárhelyi családneveket. A táblázatban felsorolt legtöbb magyar családnév még ma is megtalálható a városban, azonban folytonosságuknak igazolása már alaposabb családkutatást feltételezne.

Az családnevek kutatását elsősorban férfiágon követtem, ugyanis a nők neveit a keresztelési anyakönyvekben csak 1788-tól kezdik feltüntetni. Ezzel egyidőben a keresztülők nevei is megjelennek az anyakönyvekben, ami az anyák neveivel együtt nagyszámú idegen családnév megjelenését eredményezik, melyeknek vizsgálata a jövőben szintén fontos feladatnak ígérkezik.

Mielőtt rátérnék Kézdivásárhely ősi családneveinek ismertetésére, fontosnak tartom a folyamatosan megjelenő új magyar családneveket is megvizsgálni. Amint már láthattuk, ezek száma 1734-től folyamatosan csökkent. Közöttük találjuk a város néhány református papját, úgymint albisi Wass Gábor (1731–1743), csávási Wass Samu (1743–1768) és Ferentzi Ferenc nevét (1794–1826), akik a szolgálatuk végén családostól elkerültek a városból. A többi református papra is ez volt jellemző, de családnév szerint őket a régi családok között kell keresni. A papok esetében az anyakönyvekben többnyire megjegyzik származási helyüket, így tudjuk, hogy honnan kerültek Kézdivásárhelyre, viszont a többi családnévnél ennek meghatározása, az adatok hiányossága miatt, csak részben lehetséges.

A 45 folytonos családnévből a keresztelések számát tekintve 19 magyar hangzású név a leggyakoribb. Ezek a nevek, egy kivételével, már a 18. század folyamán megjelentek Kézdivásárhelyen. Közülük a Bonis/Bonus és az Ördög családnevek tűntek el a 19. századra. A keresztelések száma csupán a Deák és a Fejér családneveknél nem haladja meg a 10-et. A Fejér családnév 1743 és 1839 között egyszer sem fordul elő a keresztelési anyakönyvekben, amiből arra következtettek, hogy a 18. században megszűnt a család, majd a 19. században egy újabb család érkezett a városba.

Ezek a családok azért is fontosak, mert több generáción keresztül éltek Kézdivásárhelyen, és a vizsgált időszakban összesen 565 gyereket kereszteltek. Messze kiemelkedik közülük az 1760-ban megjelenő Szigethi családnév, melynek gyarapodását 147 keresztelés jelzi. Nagyságrendben jóval alatta marad, de a többihez képest magasabb a

Benke, a Kis és a Hatházi családnevet viselők száma. Két külön családnévnek tekintem a Sükes/Sükös (1754-től) és a Sükösd (1780-tól) nevűeket, mert az anyakönyvekben több évtizeden keresztül egyidőben mindkét nevet használták. 1829-től azonban a Sükösd név megszűnt. Ettől eltekintve lehetségesnek tartom, hogy a két családnév azonos. Kézdivásárhely régi családneveinek pontos meghatározását jelentős mértékben megnehezíti, hogy a 19. századig a nevek nem állandóak, gyakoriak a névváltoztatások és névingadozások. Ez annyit jelent, hogy három-négy nemzedéken keresztül időnként felcseréltek vagy párhuzamosan használtak azonos családok különböző családneveket. Például a Szappanos – Bodó, a Szebeni – Szabó, a Menyhárt – Borbélj, a Borbély – Baka, a Luczai – Kerekes, a Csontos – Laboncz, a Máté – Kovács, a Kovácsy – Üstgyártó, a Turóczi – Jeszenszky stb. (Török 1905/98, 1905/99). A kézdivásárhelyi családnevek összeírásakor a Török Andor polgármester által közölt adatok mellett a Fazakas – Amburus, a Kerekes – Bodó, a Kántor – Vén, a Katona – Mészáros, a Késtsinaló – Szigethi, ill. a Késtsinaló – Szóts vagy a Kovácsy – Csiszár egybeesésre is felfigyeltem.

1734–1850 között Kézdivásárhelyre betelepült új családok jegyzéke				
Sor-szám	Kézdivásárhelyre betelepülő új családnevek	Keresztelések száma 1734–1799	Keresztelések száma 1800–1850	Összesen
1.	Albert(h)	0	17	17
2.	Barti	13	18	31
3.	Barthos	4	6	10
4.	Bányai	1	24	25
5.	Benke	8	44	52
6.	Boldisár	6	5	11
7.	Bonis / Bonus	10	0	10
8.	Deák / Déák	1	8	9
9.	Debretzi	8	19	27
10.	Deső	6	24	30
11.	Fejér	4	1	5
12.	Hatházi	15	27	42
13.	Kis	10	38	48
14.	Ördög	14	0	14
15.	Sükösd	9	17	26
16.	Sükes / Sükös	9	21	30
17.	Szigethi	51	96	147
18.	Thordai	3	18	21
19.	Vén	4	6	10
Összesen		176	389	565

Az 1734–1850 között megszünt régi családnevek jegyzéke				
Sor-szám	Régi kézdivásárhelyi megszünt családnevek	Keresztelések száma 1734–1799	Keresztelések száma 1800–1850	Összesen
1.	Baglyos	22	7	29
2.	Beretzki	6	0	6
3.	Borbély	12	3	15
4.	Bortsai, Borsai	4	8	12
5.	Budai	1	0	1
6.	Buza	5	2	7
7.	Tsengeri (Csengeri)	5	2	7
8.	Fazakas	5	1	6
9.	Forró	13	7	20
10.	Gombkötő	4	0	4
11.	Hegyes	2	0	2
12.	Hodor	14	0	14
13.	István	8	0	8
14.	Kalit(h)	6	6	12
15.	K(C)antor / Vén	5	3	8
16.	Katona	3	2	5
17.	Késtsinaló	29	0	29
18.	Pétsi	7	3	10
19.	Simon	8	8	16
20.	(S)zalai (Szóts)	20	0	20
21.	Szappanos	1	0	1
22.	Szekeres	2	0	2
23.	Szijártó, Szijgyártó	2	1	3
24.	Üstgyártó	10	1	11
25.	Veress	9	1	10
26.	Vaári, Waári (Vári)	14	3	17
Összesen		217	58	275

Néhány családnév fennmaradása több esetben női ágon folytatódnak, ugyanis jelentős a leányanyák száma és gyakoriak a *törvénytelen* megjegyzéssel anyakönyvezett gyerekek is. Ilyen bejegyzések elsősorban a határőr gyalogezred létrehozása utáni időszakban fordulnak elő gyakrabban, nagyobb számban pedig a 19. század elejétől kezdődően, de többnyire a katonaiskola megnyitása után váltak gyakoribbá.

A 26 megszünt családnév között néhány, véleményem szerint, ragadványnév, ami egykor a gyakori családok közötti eligazodást segítette. Ilyen például a Buza és a Szalai/Zalai nevek, melyeket többnyire Buza Szócs, ill. Szalai Szócs formában anyakönyveztek

a 18. században. A Buza mint családnév már 1602-ben is előfordult a Giorgio Basta által császári hűségre esketett kézdivásárhelyi székelyek katonai összeírásakor (Demény 1998: 55). A Szalai névvel a Nagy családnévet viselőknél is találkoztam, ami arra enged következtetni, hogy ez helynévből ered. Ugyanakkor a Beretzki, a Budai és a Pétsi nevek is helynévből eredhetnek. Foglakozásra utalnak viszont a Fazakas, Gombkötő, Kántor, Késtsinaló, Szappanos, Szekeres, Szijártó és Üstgyártó családnevek. Azonban ezek a nevek a családnevek állandósulásával többnyire eltűntek, s az őket viselő famíliák pedig, feltehetően, az alábbi táblázatban feltüntetett családnevekkel éltek tovább.

A születések számát tekintve ezek a családok a vizsgált 115 évben 275 gyermeket kereszteltek, többségüket a 18. században. Láthatjuk, hogy a 19. század első felére számos ragadványnévre, helynévre vagy mesterségre utaló családnév szűnt meg. A 19. század elején az olyan családnevek, mint Bagjos, Borbélj, Bortsai, Forró, Kalit, Simon és Vári is fokozatosan eltűntek.

A régi kézdivásárhelyi családnevek vizsgálatához jelentős segítséget nyújt a Giorgio Basta-féle 1602-es és az 1614-es összeírás (Demény 1998: 55–56 és 421–422). Ennek alapján a már említett 26 megszűnt és az alábbi táblázatban felsorolt 45 folytonos családnév még 34 névvel egészíthető ki, melyek azonban a 18. század elején már nem fordultak elő az általam vizsgált keresztelési anyakönyvekben. Valószínűleg női ágon még léteztek egy ideig, amit a későbbiekben az esketési és a temetkezési anyakönyvek kutatásával lehet majd igazolni. Ezek a családnevek a következők: Domokos, Matko, Lukaczj (Lukács), Barta, Zentj, Bonjhai, Czionka (Csonka), Lakatos, Boldisar, Akazto, Rafai, Pal, Vajda, Santa, Cziogori, Borzo, Bartalios, Kis, Geller, Azalos, Demien, Dani, Kadar, Demeter, Búna, Nireö, Bak, Bolio, Borok, Zebeni, Anko, Moldouay, Czompo, Deak. Tekintettel arra, hogy én a református anyakönyvi adatok alapján állítottam össze a családnevek jegyzékét, számolnom kell azzal, hogy az említett családnevek későbbi hiányát eredményezheti az is, hogy néhányan más felekezethez tartoztak. Ugyanakkor a 17. századi migrációt, elvándorlást sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Kézdivásárhely régi családneveinek jegyzéke				
Sor-szám	Kézdivásárhely régi családnevei	Keresztelések száma 1734–1799	Keresztelések száma 1800–1850	Összesen
1.	Amb(a)rus	36	14	50
2.	Bajkó	13	4	17
3.	Baka	59	74	133
4.	Balog	54	56	110
5.	Bartus	17	5	22
6.	Bene	15	19	34
7.	Benkő	79	94	173
8.	Birtalan, Bertalan	28	18	46
9.	Bodó	89	93	182
10.	Tsiszár (Csiszár)	55	98	153
11.	Tsiszér (Csiszér)	20	10	30

12.	Deési / Dési / Dézsi	81	89	170
13.	Erdő	46	73	119
14.	Finna	11	2	13
15.	Filep, Fülep	17	8	25
16.	Hankó	37	26	63
17.	Jantsó	468	414	882
18.	Kerekes	17	10	27
19.	Keresztes	18	11	29
20.	Kósa	8	5	13
21.	Kováts	240	307	547
22.	Kovátsi	24	44	68
23.	Laboncz	25	23	48
24.	Mágori	57	80	137
25.	Megaszai	26	41	67
26.	Menyhárt	11	13	24
27.	Mészáros	15	26	41
28.	Molnár	42	158	200
29.	Moska	17	15	32
30.	Nagy	403	506	909
31.	Pap	51	45	96
32.	Páldeák	43	466	509
33.	Pongráz / Pungratz	20	15	35
34.	Rátz	55	43	98
35.	Sebessi	13	13	26
36.	Szabó	217	199	416
37.	Szalatsi, Szalasi (Szóts)	42	14	56
38.	Szász	70	72	142
39.	Szotyori	76	125	201
40.	Szóts	333	369	702
41.	Tot, Toth, Thot	90	106	196
42.	Török	14	36	50
43.	Turi	10	1	11
44.	Turótzsi	91	131	222
45.	Vizi	13	32	45
Összesen		3166	4003	7169

Az összeírt 45 folytonos kézdivásárhelyi családnév közül 21 már a 17. század elején is létezett. Ezek a következők: Amb[a]rus, Baka, Balog, Bene, Benkő, Filep, Hankó, Jantsó, Kósa, Kováts, Kovátsi, Molnár, Nagy, Pap, Páldeák, Rátz, Szabó, Szász, Szóts, Toth,

Török. A keresztelesek száma alapján a Nagy (909), a Jantsó (882), a Szóts (702), a Kováts (547), a Páldeák (509) és a Szabó (416) voltak a legnépesebb családok.⁴⁵ Évente több hasonló családnevű gyermeket is kereszteltek, ami azt jelenti, hogy több azonos nevű család élt Kézdivásárhelyen. Olyan év is volt, amikor csak a Nagy, a Jantsó vagy a Szóts családnévvvel összesen 10-14 gyermeket kereszteltek. A református esketési anyakönyvek alapján már a 18. század elején is kötöttek házasságot azonos családnevűek, ami azt igazolja, hogy a közöttük lévő vérszerinti rokonság már akkor elég távoli lehetett.⁴⁶

Azonban a 17. század folyamán újabb családnevek jelentek meg a városban. Közülük kiemelkedik a Turóczi (222), a Szotyori (201), a Bodó (182), a Dési (170), a Csiszár (153), a Mágori (137) és az Erdő (119) családnév, de kézdivásárhelyi családnévként tarthatjuk számon a Bajkó, Bartus, Bertalan, Csiszér, Finna, Kerekes, Keresztes, Megyaszai, Menyhárt, Mészáros, Sebessi és Vizi neveket is. Ismereteim szerint időközben kihaltak a Moska, Turi, Pongrácz és Laboncz családnevek. Az ugyancsak 17. századtól létező Szalatsi vagy Szalasi családnévről sem tudok napjainkban, viszont ez szoros kapcsolatot mutat a Szóts család korábban említett Szalai ragadványnevével.

A kereszteleési anyakönyvek kvantitatív és nominatív vizsgálata, úgy gondolom, elegendő adatokat szolgáltatott arra, hogy véleményt alkothassunk Kézdivásárhely 1734–1850 közötti református társadalmáról. Láthattuk, hogy a keresztelesek és a temetések közötti különbség, vagyis a közösség természetes szaporulata a vizsgált időszakban 2724 fő volt. A 18. század elejétől 1850-ig Kézdivásárhely lakosságának száma 1500-ról 3559-re nőtt. Ennek 70,46%-a, vagyis 2508 személy tartozott a református gyülekezet-hez, ami azt jelenti, hogy az általam vizsgált 115-év alatt a természetes szaporulat reális értéke valójában 1000 fő körül mozog. Összesen 8188 gyereket kereszteltek, akik közül gyerek- és fiatal korban 2911-en haltak meg.

A nominatív vizsgálat során 301 családnevet találtam a kereszteleési anyakönyvekben. Időbeni előfordulásuk alapján 230 név a 18. században jelent meg első alkalommal, míg 71 családnévvvel már korábban is éltek a városban. Az új családneveket gyakoriságuk szerint csoportosítva kitűnt, hogy 107 név egy alkalommal, 78 név 2-4 alkalommal és 45 név öt alkalomnál többször jelent meg az anyakönyvben. Mindössze 19 olyan családnevet találtam, melyek megjelenésüktől kezdődően folytonosan megjelentek a vizsgált időszakban. A 71 régi családnév közül azonban 26 többnyire már a 18. század folyamán megszűnt, de 45 név továbbra is megőrizte folytonosságát. Ebből 21 családnév már a 17. század elején is létezett, azonban 24 név csak 1614 és 1734 között jelent meg Kézdivásárhelyen.

Ha a korábban említett 8188 kereszteleésben előforduló családnevet időben vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy 7169 kereszteleés a régi, folytonos családok körében történt. A 26 megszűnt régi családnév esetében ez a szám mindössze 275, míg az újonnan betelepült 19 folytonos családnévvvel 565 gyereket kereszteltek. Az adatokat összesítve kitűnik, hogy a többi kétszáz körüli új családnévre általában csak egy-egy kereszteleés esik. A kvantitatív és nominatív kutatás eredményei nem fedik teljesen egymást, ugyanis találtam 40 olyan kereszteleési bejegyzést, ahol a családnevet nem tudtam azonosítani.

⁴⁵ A zárójelben a 115 év alatt anyakönyvezett kereszteleések száma látható.

⁴⁶ SÁL Fond 105/620.

Ugyanakkor az adathalmaz nagyságára való tekintettel a tévedés lehetősége is fennáll. Mindez azonban nem olyan mértékű, hogy végső következtetéseinket jelentősebben befolyásolná.

Összegzésként megállapítható, hogy Kézdivásárhely többségi református társadalma, a jelentős számú idegen családnév előfordulása ellenére, elsősorban a régi helybeli családok szaporodása révén gyarapodott. Ugyanakkor a megszűnő családok helyét folyamatosan újabb és újabb családok vették át, ami azt igazolja, hogy a város társadalma már a 17–18. században is nyitott volt az idegen elemek befogadására. A nagyszámú idegen családnév is arra utal, hogy Kézdivásárhelyen a jelzett korban is számottevő volt az ideiglenesen itt tartózkodó, átutazó, migráns személy, közösség, csoport és család. Mindez választ ad arra is, hogy a város gazdasági szerveződése kapcsán említett kézműves mesterségek és mesteremberek számbeli növekedése elsősorban a helyi családok gyarapodásának eredménye. A demográfiai mutatók növekedése pedig azt igazolja, hogy Kézdivásárhely társadalmának gazdasági fellendülése már a 18. század elején jelentős volt. Az 1764-ben létrehozott határőr gyalogezred Kézdivásárhelyre telepítése, majd az 1823-ban megnyitott székely katonanevelde tehát további lendületet adott a korábbi fejlődésnek. Meggyőződésem, hogy a nagyszámú idegen jelenléte nemcsak a város társadalmát rendezte át, hanem folyamatosan hatott annak kultúrájára, életstratégiájára, mentalitására. A reformkor haladó eszméinek terjesztőit is többnyire közöttük kell keresnünk.

Migráció és társadalmi mobilitás a 19–20. század fordulóján

Kézdivásárhely református társadalmának 18–19. századi bemutatásánál láthattuk, hogy a városba irányuló migráció ebben az időszakban is elég jelentős volt. A korszak református anyakönyveit vizsgálva a kutatás során előkerült néhány erre vonatkozó információ is. Például az anyakönyvezett neve után többnyire megjegyezték, ha az illető idegenből származott. 1747 és 1848 között 43 település nevével találkoztam, melyek többnyire Kézdivásárhely környéki, ill. háromszéki helységek voltak. Általában a Kanta fordult elő legtöbbször, pontosabban 12-szer, amit Nyújtód, Szentkatolna, Al- és Fel-torja, Oroszfa, Lemhény, Bereck követ két-három bejegyzéssel. Csupán egy-egy megjegyzést találtam (Kézdi)Szentlélek, Hatolyka, Ozsdola, Futásfalva, Felsőcsernáton, Al-bis, Dálnok, Zabola és Kovászna településekről. Ugyanakkor néhányan jöttek a városba Sepsiszentgyörgyről, Kökösről, Középpajtáról, Egerpatakról, és Magyarhermányból is. A távolabbi települések közül Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Fogaras, Medgyes, Szeben, Kolozsvár, Szatmár, Debrecen, Gyöngyös és Hódmezővásárhely neveivel találkoztam.

A korai anyakönyvekben általában csak a társadalomban fontos szerepet betöltő személyek nevei után tüntették fel a foglakozást és a tisztséget. Így csak elvétve találunk mesterségre vonatkozó adatokat, melyek többnyire a céhek előjáróinak, a papok, a kántorok, a tanárok (*profus*, *rector*), a tanítók/tanítónők, az orvosok (*medicus chirurgus*), a gyógyszerészek (*patricarius*), a bábák és az ügyvédek (*procurator*) nevei után for-

dulnak elő. A köztisztviselők esetében a főbíró, a jegyző (*notarius*), a széki- és a városi tanácsos (*senator, consistor*), az egyházi, a tiszttartó és az adószedő (*perceptor*) neve után írták be a betöltött funkciót. A főnemesi és a nemesi társadalomhoz tartozóknál a tekintetes vagy a nagyméltóságú megnevezést használták, ill. a báró vagy grófi címet. A katonák esetében viszont rangtól függetlenül feljegyezték a katonai fokozatot. A főnemesi és nemesi csoportból azonban kevés személyt találtam az anyakönyvekben, de közülük, báró Purcell János kivételével, egyiküket sem lehet a város állandó lakosaként számon tartani.

A 19. század második felében a népesség fogyásának okát egész Európában elsősorban a tömeges kivándorlásban keresték. Kozma Ferenc szerint elsősorban az éhes és a vagyontalan ember vált leghamarabb kozmopolitává, migránssá. Legkorábban a nyugat- és észak-európai fejlett gyáripár termelte ki azt a fokozatosan elszegényedő és nincstelen réteget, mely a megélhetés végett mobilissá vált, és a jobb lét reményében kivándorlásának célpontjaként többnyire Amerikát választotta. Azonban a nagy kivándorlási hullám mellett mindig létezett Európában egy olyan állandó belső népmozgás is, melyet többnyire a különböző országok változó munkaerő piaca határozott meg (Kozma 2008 [1879]: 122–123).

A kivándorlás kérdése a 19. század második felében és végén a székely társadalom vezető rétegét is foglalkoztatta. Az 1870-es években a Székelyföld népességének kivándorlását különösen a nemzetgazdaság tekintetében tartották károsnak, éppen ezért a felelősebben gondolkodók a munkaerő itthon tartását elsősorban a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésében látták megoldhatónak. A feladatok meghatározása érdekében fontosnak tartották a székely kivándorlás tanulmányozását, melynek eredményeként háromféle kivándorlástípust különítettek el. A napszámra való kivándorlás elsősorban a tavaszi és nyár-nyárvégi mezőgazdasági munkák idején zajlott. Ekkor a csíkszékiek főleg Moldvába, a háromszékiek pedig inkább Havasalföldre, míg az udvarhely- és marosszékiek általában Erdély belső vidékeire migráltak. Ezeknek a térben mozgó embereknek elsősorban a téli élelemszerzés volt az alapvető céljuk, így ősszel általában mind visszatértek otthonaikba. A migráció másik formája a cselédkivándorlás volt, ami nagyobb részt a szegényebb sorsban élő leányokra volt jellemző. A többnyire Románia vagy Erdély nagyobb városaiban cselédeskedő lányok zöme azonban már nem tért haza. A hazai értelmiségi réteg csakhamar azt nehezményezte, hogy a hajadonok román területen férjhez menve, legtöbbször elvesznek a magyarság számára. A harmadik pedig a végleges kivándorlási forma, mely az 1764–1848 közötti időszakban elsősorban politikai okból történt, azt követően viszont már elsősorban üzleti és ipari célja volt a kivándorlásnak. Mint ahogyan a neve is mutatja, a kivándorló személyek nem tértek többé vissza az országba, jobb esetben csak gyerekeiket küldték haza taníttatni. A statisztikai adatok szerint a Székelyföldet az Osztrák–Magyar Monarchia és a Románia között kirobbant vámháború (1886–1893) éveiben hagyták el a legtöbben (Buzogány szerk. 1877: 48–55, Kozma 2008 [1879]: 121–131, Nagy B. 2010).

A 18. század második felétől egészen a 19. század végéig Kézdivásárhely lakosságának száma a kivándorlás ellenére folyamatosan növekvő tendenciát mutatott. A korábban említett statisztikai adatok és a református anyakönyvi kutatások alapján tudjuk, hogy ebben az időszakban jelentős számban telepedtek be újabb személyek a városba. Ez a mutató mindössze a Romániával fennálló vámháború idején volt negatív. Dobay

János 1896-ban a város népmozgalmi adatait elemezve azt írja, hogy 1881 és 1891 között a város lakossága 5200 főről 4700-ra apadt. Szerinte, ha összevetjük az időszak születési és halálozási mutatóit, akkor azt láthatjuk, hogy a jelentős apadáshoz nem a gyakori halálozás, hanem a születések kevés száma vezetett. Kutatása alapján, az országos adatokhoz viszonyítva, 5200 emberre 1300 halál és 2100 születés jutott, ezzel szemben Kézdivásárhelyen 10 év alatt 1244-en haltak meg és 1383 születést anyakönyveztek. Ez idő alatt a város természetes szaporulata tehát mindössze 139 fő volt. Ugyanakkor Kézdivásárhely tanácsa 1881–1891 között összesen 3282 személynek adott ki útlevelet. Többnyire azt a szomszédos Romániába kérték, és általában 15 napig érvényes útleveleket igényeltek, de a vámháború idején ezek száma jelentősen megnövekedett, és a kitelepedésre vonatkozó kérések száma is emelkedett (Dobay 1899: 117–118, Nagy B. 2010: 426–427). A statisztikai adatok szerint az 500 fős fogyás tehát részben annak köszönhető, hogy teljes családok hagyták el Kézdivásárhelyt, akik újszülött gyerekeiket már máshol anyakönyveztették, s ez a tendencia csakhamar a város természetes szaporulatának csökkenéséhez vezetett.

Dányi Dezső az 1910-es népszámlálás alapján születési helyük szerint összesítette a magyarországi rendezett tanácsú városokban jelenlévő polgári népességet. Innen tudjuk, hogy akkor Kézdivásárhely 5892 lakosa közül helyben született 2626 (44,6%) és bevándorolt volt 3266 (55,4%), ill. 89-en külföldről származtak. Pál Judit a székelyföldi városok fejlődéséről írt munkájában a fenti adatokkal kapcsolatosan arra figyelmeztetett, hogy azok eltérnek a hivatalosan közzétett népszámlálási eredményektől, éppen ezért a mobil és a kvázi-mobil népességre vonatkozó arányokat, szerinte, óvatosan kell kezelniük. Ugyanakkor megjegyzi, hogy Kézdivásárhely estében nem lehet tudni, hogy honnan települtek be legnagyobb számban (Dányi 2000: 89–107, Pál 2003: 143, 350). Az adatok hiányossága miatt nem tudunk pontos képet alkotni arról, hogy milyen volt a 19. század közepéig a városba irányuló migráció. Ugyanakkor a meglévő források a kézdivásárhelyi lakosság társadalmi mobilitásának kutatásához sem nyújtanak elegendő támpontot. Az 1895-ben kezdődő polgári anyakönyvezés azonban a századforduló idejéről már széleskörű információanyagot szolgáltat a bejegyzett egyénekkel kapcsolatban. Az anyakönyvek adatainak vizsgálatával pedig arra kerestem a választ, hogy a századforduló éveiben milyen mértékű volt a városba irányuló migráció, honnan települtek be, és ezzel együtt miként alakult a kézdivásárhelyi lakosság belső, társadalmi mobilitása.

A migráció és az ehhez szorosan kapcsolódó társadalmi mobilitás kutatásának egyik fontos forrása a 18. század 20-as éveitől kötelezővé tett anyakönyvezés. Elsősorban a házassági anyakönyvekben található adatok azok, melyek választ adnak az egyének lakhelyében, ill. társadalmi helyzetében bekövetkezett változásokról (Andorka 2006: 237). A nem nominatív adatok összesítése és értelmezése pedig lehetővé teszi egy adott társadalom alapvető működési mechanizmusának megismerését. A házassági anyakönyvek mellett a keresztelési és a halotti anyakönyvek vizsgálatát is fontosnak tartom, ugyanis ezekből is jelentős következtetéseket lehet levonni a társadalomra vonatkozóan. Az anyakönyvi bejegyzések időnként hol kevesebb, hol több információt tartalmaznak, éppen ezért az anyakönyvek adatainak felhasználása és értelmezése során módszertani szempontból figyelembe kell venni az adott korszak anyakönyvezési szokásait is.

Az 1895. október 22-től rendelkezésre álló házassági anyakönyvek 1906 végéig részletes bejegyzést tartalmaznak az egyénekre vonatkozóan, azonban 1907-től már nem írták be a házasulandók születési helyét és a szülők foglalkozását. Ezek hiányában csak 1895–1906 között tudtam nyomon követni a város migrációs és társadalmi mobilitásának folyamatát. A szülők lakhelyének ismeretében viszont pár évtizeddel korábbi időszak migrációját illetően is fontos információt kapunk.

A rendelkezésemre álló adatok tehát elsősorban a 19–20. század fordulóján végbe ment folyamatokra világítanak rá. A vizsgált 11 év alatt összesen 377 házasságot kötöttek Kézdivásárhelyen, ami az akkori összlakosság mintegy 10–15%-át jelentette. Évente legkevesebb 23 és legtöbb 45 házasságot anyakönyveztek. A mellékelt táblázatokban évi bontásban is feltüntettem a házasulandó férfiak és nők születési- és lakhelyre, valamint foglalkozásra vonatkozó adatait, de a következtetések levonására már a 11 év összesített adatait használtam fel. Főként azért, mert mostani kutatásaim során elsősorban a társadalmi jelenségek általánosabb kontextusa érdekelt.

Elsőként arra kerestem a választ, hogy hányan születtek Kézdivásárhelyen, hányan a város környezetében – jelen esetben Háromszéken – és hányan voltak azok, akik ennél távolabb. Az alábbi táblázatban és a hozzá kapcsolódó négy grafikonon a férfiek és feleségek szerinti megoszlás látható.

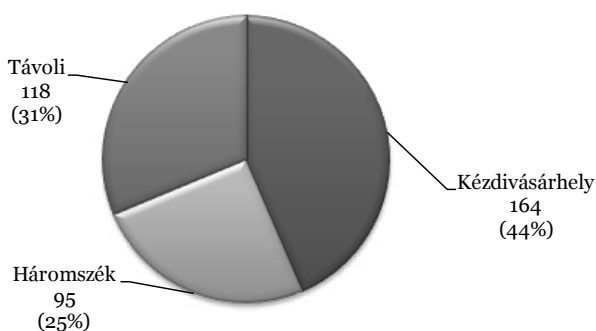
Év	Házasságok száma	A férj születési helye			A férj lakhelye házasságkötéskor		A feleség születési helye			A feleség lakhelye házasságkötéskor	
		a.)	b.)	c.)	a.)	d.)	a.)	b.)	c.)	a.)	d.)
1895	5	3	1	1	2	3	5	0	0	4	1
1896	36	11	13	12	28	8	30	2	4	36	0
1897	32	18	5	9	28	4	25	3	4	32	0
1898	23	14	5	4	19	4	18	4	1	22	1
1899	29	9	11	9	26	3	18	9	2	29	0
1900	32	15	8	9	23	9	27	2	3	32	0
1901	36	13	10	13	25	11	28	4	4	35	1
1902	36	16	9	11	33	3	27	5	4	36	0
1903	29	17	7	5	24	5	18	6	5	27	2
1904	35	15	9	11	30	5	27	5	3	33	2
1905	39	18	7	14	28	11	30	6	3	36	3
1906	45	15	10	20	35	10	25	15	5	42	3
	377 100%	164 44%	95 25%	118 31%	301 80%	76 20%	278 74%	61 16%	38 10%	364 97%	13 3%

a.) Kézdivásárhely / b.) Háromszék / c.) távoli / d.) máshol

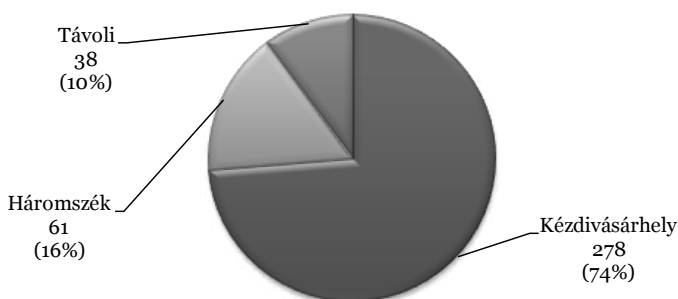
Az adatok azt mutatják, hogy férfiak közül 164-en (44%), a nők pedig majdnem kétszer annyian, vagyis 278-an (74%) születtek Kézdivásárhelyen. A városon kívül, de Háromszék vármegyén belül 95 férfi (25%) és 61 nő (16%), ennél távolabbi helyen pedig

118 férfi (31%) és 38 nő (10%) született. A Háromszéken születettek többsége mind a férfiak, mind a nők esetében elsősorban kézdivásárhelyi településekből származott, míg kisebb részük a szomszédos Orbai- és Sepsiszelekből. A távolabbi településeken születettek aránya a Székelyföldről távolodva csökkent, de többnyire Erdélyben, ill. Magyarországon belül maradt. Mindössze 11 férfi született az ország határain kívül: 3-an Romániában (Bukarest, Galac, Brăila), 3-an Ausztriában, 1 Horvátországban, 1 Bulgáriában, 1 Csehországban, 1 Olaszországban és 1 Galíciában. A Román Királyságban születetteken kívül mindannyian idegen nemzetiségűek voltak, viszont házasságkötésük idején már mind a 11-en Kézdivásárhelyen laktak.

A férjek születési helye

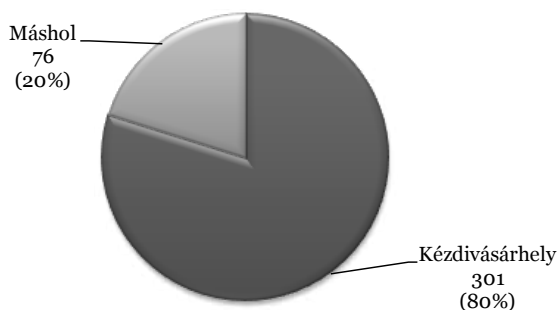
A feleségek születési helye

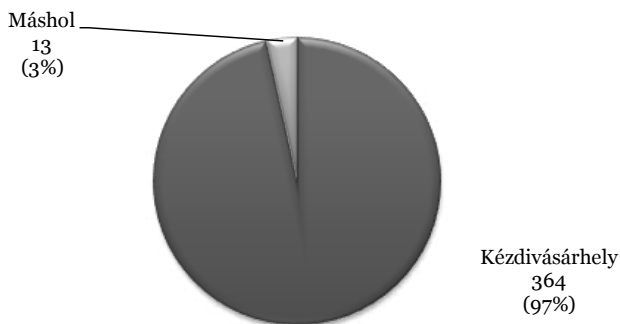
A városon kívül születettek számát összesítve azt láthatjuk, hogy a házasságot kötő férfiak 56%-a (213 fő) és a nők 26%-a (99 fő) nem volt kézdivásárhelyi. Ezeket az adatokat összevetve a házasságkötés idején bejegyzett lakhellyel, az tűnik ki, hogy a férfiak 80%-a (301 fő) már a városban lakott, míg 20%-nak (76 fő) máshol volt a lakhelye. A nők 97%-a (364 fő) Kézdivásárhelyen élt, és csupán 3% (13 fő) lakott városon kívül. A

születési és lakhely közti különbséget figyelembe véve elmondható, hogy a századforduló éveiben a városon kívül született férfiak közül 137-en (36%), a nők közül pedig 86-an (23%) a házasságkötés idején már Kézdivásárhelyen laktak.

A férfiek lakhelye házasságkötéskor

A feleségek lakhelye házasságkötéskor

A szülők lakhelye 27 esetben szintén Kézdivásárhelyen volt,⁴⁷ de 59 nőnek távol lakott a családja. Többnyire a dolgozó, önálló keresettel rendelkező lányok szülei nem éltek a városban. Néhány nő pedig vőlegényével együtt költözött be a városba, és a férfi háztartásának vezetésével foglalkozott.

Mindkét nemi csoportnál találtam néhány olyan családot is, akik habár kézdivásárhelyi származásúak voltak, már nem éltek a városban, viszont a gyerekeik kézdivásárhelyi párt választottak maguknak. A Kézdivásárhelyre beköltözött férfiak és nők

⁴⁷ 1900. január 27-én egy valószínűleg Aradról Kézdivásárhelyre költözött képtárlatulajdonos lányát feleségül vette egy Salzburgban született, de kézdivásárhelyi lakhellyel rendelkező műlovászmester, akik feltehetően házasságkötés után hamarosan elhagyták a várost, mert a későbbi bejegyzésekben már nem találtam rájuk vonatkozó adatot.

családalapítás után többnyire helyben maradtak, egy kisebb részük azonban néhány év után elhagyta a várost. Az idegenben élő és dolgozó férfiak viszont majdnem minden esetben a házasságkötést követően magukkal vitték a feleségüket.⁴⁸ A vizsgált 11 év alatt 76 (20%) olyan házasságot kötöttek, ahol a férfi nem lakott Kézdivásárhelyen.

Kézdivásárhely társadalmi mobilitására vonatkozóan nagyrészt a férfi közösség foglalkozásának vizsgálatára fektettem a hangsúlyt. Főként azért, mert a századfordulón a nők nagyobb része családi háztartásban élt, eltartott volt. A vizsgált 11 év alatt kötött 377 házasságon belül 260 esetben a nők mind háztartásbeliek voltak. Ennek ellenére 32-en már különböző polgári, fizetett foglalkozást folytattak, vagy rendelkeztek a megélhetéshez szükséges saját anyagi háttérrel. Többségük tanítónő volt, de páran nevelőnőként, szülész nőként vagy hivatali alkalmazottként dolgoztak.⁴⁹ Kisebb arányban – többnyire özvegyasszonyok – a jó családi háttérnek köszönhetően kis- és nagybirtokosként, valamint ház- és malomtulajdonosként tartották el magukat. 37 esetben a hagyományosnak mondható női munkákkal jutottak saját pénzkeresethez. Többségüket varrónőként jegyezték be a házassági anyakönyvbe, de önálló női szabóként, harisnyakötőként, fehérhímzőként, kenyér- és pogácsasütőként, valamint mosónőként is dolgoztak. Valamivel kevesebben, szám szerint 22-en, kereskedelmi vagy ehhez hasonló tevékenységet folytattak. Többen szakácsnőként dolgoztak, korcsmát vagy kifőzdét tartottak fenn, néhányan szatócsboltban, vegyeskereskedésben voltak elárúsítók, vagy egyszerűen piaci kofaként igyekeztek saját keresethez jutni. Az előző három kategóriával majdnem azonos nagyságrendű volt a gazdasági napszámos- és cselédnők száma. A keresettel rendelkező nők közül 26-an dolgoztak ezen a területen. Összegzésként elmondható, hogy a századforduló éveiben a házasulandó nők 31%-a már önfenntartó, míg a többi eltartott volt.

A nőkkel szemben a férfitársadalom minden tagja rendelkezett valamilyen munkahellyel, ugyanis a kor elvárása szerint elsősorban rájuk hárult a család fenntartása. A férfiak társadalmi mobilitásának a vizsgálatát, a vándorláshoz hasonlóan, a 11 év összesített adatainak segítségével végeztem el. A végeredmény a társadalmi mobilitás makroszinten történő változásait mutatja.

Az alábbi táblázatban a nősülő férfiak foglalkozását apjuk és apósuk foglalkozásával állítottam párhuzamba. Ezen belül a foglalkozásokat négy nagyobb foglalkozástípusba összesítettem. A polgári foglalkozás kategóriába az értelmiségi, a hivatalnoki, a katonai pályán lévőköt és a vagyonos osztályba tartozó személyeket csoportosítottam. A kézműves kategóriába elsősorban a hagyományos mesterségekben dolgozó személyeket soroltam, de ide tartozik a fodrász, a kertész, a molnár, a pék és a műlovászmester is. Az iparosításnak köszönhetően a mozdonyvezető, a vagongyári művezető, a gépkovács és a gyári munkás is ide tartozik, azonban a helyi gyáripár hiányában számuk jelentéktelen volt. A kereskedő kategóriába elsősorban a tágabb értelemben vett kereskedéssel fog-

⁴⁸ 1895-be például Székely János református lelkész egyik lányát – aki egyébként már okleveles tanítónő volt egy debreceni árvaháznál – feleségül vette egy debreceni tanító. A polgári házasságot Kézdivásárhelyen kötötték meg, de a későbbi anyakönyvi adatok hiányában arra lehet következtetni, hogy nem Kézdivásárhelyen telepedtek le. 1899-ben a másik lányukat, aki szülői háztartásban élő hajadon volt, egy tordai származású ügyvéd vette feleségül, de ők sem Kézdivásárhelyen telepedtek le.

⁴⁹ Az 1902-es adatok között szerepel egy színésznő is, aki színész vőlegényével Kézdivásárhelyen kötött házasságot, majd 1912-ben elváltak. Valószínűleg rövid ideig éltek Kézdivásárhelyen, mert csak ennyi adatot találtam rájuk vonatkozóan.

lalkozó személyeket soroltam. A többségében üzlettel rendelkező kereskedő mellett, a néhány fuvarost és a fényképészt is ide számoltam. A kereskedők a polgári és a kézműves réteg között helyezkedtek el, de jó anyagi helyzetük révén elsősorban a város polgári közösségéhez álltak közelebb. A negyedik foglalkozási típust „egyéb” kategóriaként tárgyalom. Elsősorban a mezőgazdaságban dolgozó földműveseket, gazdasági napszámókat értem alatta, de a háztartásokban dolgozó cselédeket és a cigány népzeneészeket is ide vettem be.

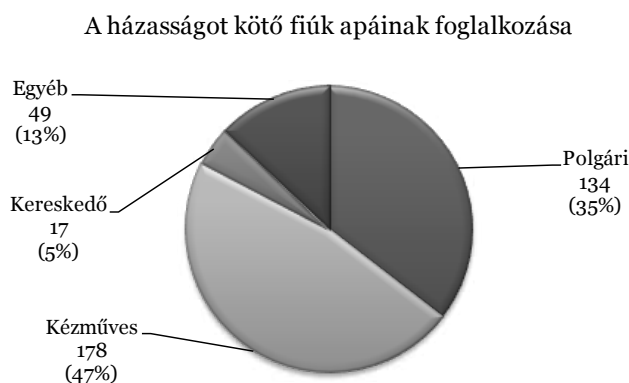
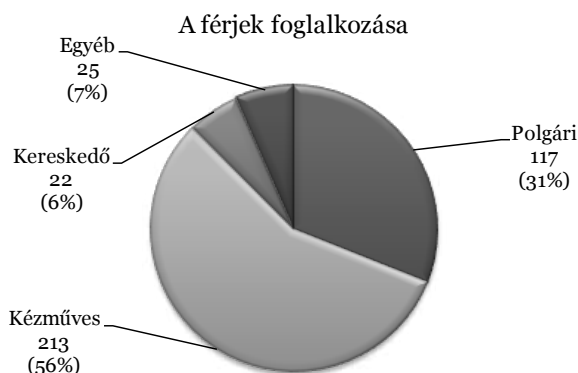
Év	Házasságok száma	A férj foglalkozása				A házasságot kötő fiúk apáinak foglalkozása				A házasságot kötő lányok apáinak foglalkozása			
		a.)	b.)	c.)	d.)	a.)	b.)	c.)	d.)	a.)	b.)	c.)	d.)
1895	5	2	3	0	0	1	4	0	0	2	2	1	0
1896	36	7	21	3	5	8	15	1	12	4	22	4	6
1897	32	9	20	0	3	11	16	0	5	5	20	2	5
1898	23	7	14	1	1	9	11	1	2	8	13	1	1
1899	29	10	15	3	1	15	10	1	4	10	13	1	5
1900	32	14	16	1	1	15	13	2	2	10	18	2	2
1901	36	18	15	2	1	18	14	2	2	14	17	3	2
1902	36	9	23	3	1	11	21	1	3	9	23	2	2
1903	29	10	14	1	4	12	12	2	3	11	15	0	3
1904	35	8	25	2	0	14	16	3	2	17	13	4	1
1905	39	12	25	1	1	10	22	2	5	15	19	3	2
1906	45	11	22	5	7	10	24	2	9	14	16	5	10
	377 100%	117 31%	213 56%	22 6%	25 7%	134 35%	178 47%	17 5%	49 13%	119 32%	191 51%	28 7%	39 10%

a.) polgári / b.) kézműves / c.) kereskedő / d.) egyéb

A 19–20. század fordulójának éveiben a 377 házasságot kötő férfi közül 117-en (31%) polgári foglalkozásból éltek, 213-an (56%) kézművesek, 22-en (6%) kereskedők voltak és 25-en (7%) az egyéb kategóriába tartoztak. Éves bontásban azt láthatjuk, hogy a házasságot kötő, polgári foglalkozást folytató férfiak száma 7 és 12 között mozgott, mindössze 1900-ban és 1901-ben ugrott meg egy keveset. A kézművesek esetében az évi átlag 14 és 25 fő között volt. A kereskedők és az egyéb kategóriához tartozó férfiak száma az előző kettőhöz képest jóval alacsonyabb. Az adatokat grafikonra vetítve azt látjuk, hogy a polgári és a kézműves réteg esetében fokozatos növekedés mutatható ki, míg a kereskedő és az egyéb munkákból élők számának alakulását inkább a stagnálás jellemzi.

A házasságot kötő fiúk apáinak foglalkozását vizsgálva azt láthatjuk, hogy polgári foglalkozást 134-en (47%), kézművességet 178-an (35%), kereskedelmet 17-en (5%) és egyéb munkákat 25-en (13%) folytattak. Ha összehasonlítjuk az apák és a fiúk foglalkozását, kiténik, hogy a polgári foglalkozású és egyéb kategóriához tartozó apák száma nagyobb, míg a kézműves és kereskedő apák száma alacsonyabb a hasonló társadalmi kategóriába tartozó fiúkhoz képest. A számok tükrében azt a következtetést lehet levonni, hogy a 19–20. század fordulóján a családon belüli társadalmi mobilitás elsősorban a

kézműves és kisebb mértékben pedig a kereskedő pályák irányába mozdult el. A polgári foglalkozások iránti érdeklődés tehát teret vesztett a kézművességgel szemben, így az alsó társadalmi osztályból jelentős számban léptek be a kézművesek soraiba.

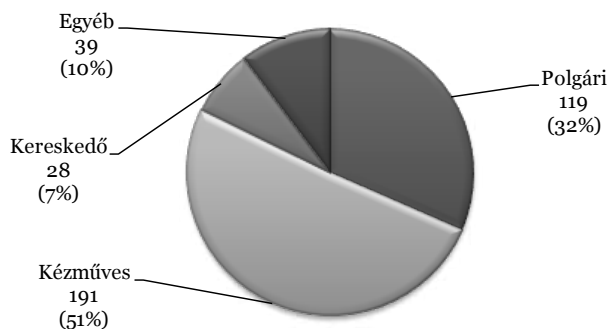

A házasságot kötő lányok apáinak foglalkozását vizsgálva azt láthatjuk, hogy a 11 év alatt 119 (32%) polgári foglalkozásból, 191 (51%) kézművesként, 28 (7%) kereskedőként és 39 (10%) egyéb foglalkozásból tartotta el a családját. Az összesített adatok alapján az tűnik ki, hogy a polgári foglalkozású férfiak kizárólag az azonos társadalmi osztályból választottak feleséget. A kézművesek is hasonlóan jártak el, ők viszont néhány esetben a kereskedők köréből és az alsóbb társadalmi osztályból is nősültek.

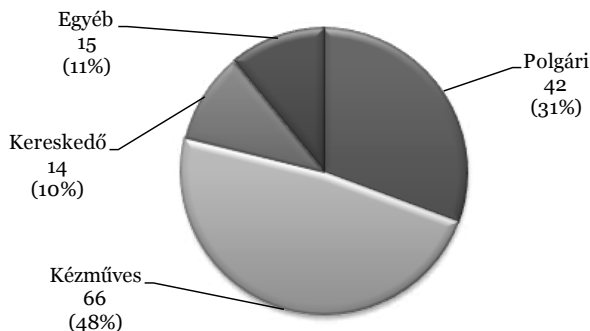
A betelepült férfiak 48%-a (66 fő) kézműves volt, míg 31%-uk (42 fő) polgári mesterséget űzött. A polgári mesterség kategóriába soroltam a hivatalokban, a közszférában, az igazságszolgáltatásban, a tanügyben dolgozókat, ill. a jómódú birtokos osztály képviselőit. A kereskedőket külön kategóriaként kezelem, mert a kutatásom során azt láttam, hogy a város társadalmán belül jól elkülönült az előbbi két osztálytól. A vizsgált

időszakban a kereskedő férfiak a betelepülők 10%-át (14 fő) alkották. Ennél kevesebb volt nagyobb, pontosabban 11% (15 fő), az idegenből érkezett földművesek, napszámósok, cselédek stb. száma, akiket az egyéb kategórián belül összesítettem. A férfiak esetében a kézműves réteg és az egyéb kategória többnyire a város környékéről települt be, míg a polgári foglalkozásúak és kereskedők már távolabbról jöttek. A betelepült férfiak szüleinek lakhelyét vizsgálva azt láthatjuk, hogy 85%-ban Kézdivásárhelytől távol éltek és 15%-ban a városban laktak.

A házasságot kötő lányok apáinak foglalkozása

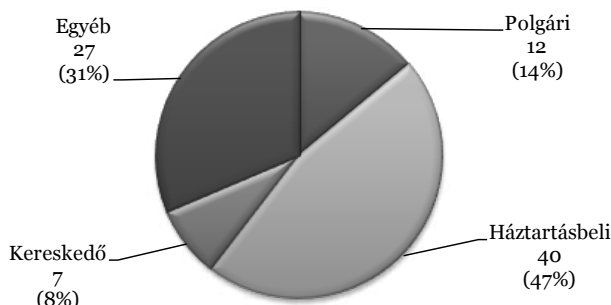
A betelepült férfiak foglalkozása

A 86 betelepült nő közel fele, 40 személy (47%) szülői háztartásban élő hajadon volt, vagyis nem rendelkezett fizetett munkahellyel, ill. páran özvegyasszonyként saját háztartásukat vezették. Ezzel szemben 12-en (14%) polgári foglalkozást folytattak, többnyire a tanügyben nevelő-, óvó- és tanítónőként dolgoztak, de volt köztük postai alkalmazott és színésznő is. Továbbá 7 nő (8%) a kereskedelem és kézművesség területén magánzóként, szatócsként, kocsmárosként, valamint önálló varró- és szabónőként

volt bejegyezve. Viszonylag nagy számban, 27-en (31%) napszámosként és cselédként dolgoztak a városban.

A betelepült nők foglalkozása

Évi bontásban sokkal árnyaltabb képet kaphatunk mind a migrációról, mind a társadalmi mobilitásról, ennek árnyaltabb vizsgálatát azonban a most rendelkezésemre álló adatbázis még nem teszi lehetővé. Ettől függetlenül az anyakönyvi adatokból levonható következtetések így is egybeesnek, ill. árnyaltabbá teszik az 1900-as és az 1910-es népszámlálás adatait. A statisztikai adatokra támaszkodva Pál Judit részletesen ismertette a 20. század első évtizedében lejátszódó székelyföldi folyamatokat. Kézdivásárhelyre vonatkozóan azt írja, hogy egy évtized alatt, a többi városhoz viszonyítva, az iparban foglalkoztatottak száma alig változott a városban. 1910-ben a lakosság közel fele iparos volt, de mindössze két olyan vállalkozás működött a városban, melyben 20-nál több munkás dolgozott. A székelyföldi városokhoz képest Kézdivásárhelyen volt a legnagyobb azoknak az aránya (11%), akiknél a mezőgazdaság mellett kiegészítő foglalkozás volt az ipar. Az ipari ágazatok közül mindössze a faipar, a ruházati- és az élelmiszeripar területén volt tapasztalható enyhe növekedés. A 19. század utolsó évtizedeiben a gyáripar kiépülése Kézdivásárhelyen nem történt meg, annak ellenére, hogy itt működött a legtöbb háromszéki szesz- és sörfőzde, mely máshol is a korai industrializáció alapját alkotta (Pál 2003: 215–227).

Az összesített anyakönyvi adatok tükrében elmondható, hogy 19–20. század fordulójának éveiben a városba irányuló migráció mértéke jelentős volt. Ez véleményem szerint részben azzal magyarázható, hogy a vámháború éveiben kivándorolt kézműves lakosság hiányát elsősorban az idegenek befogadásával sikerült pótolni. Ha viszont a 18. század folyamán történt betelepüléseket is figyelembe vesszük, akkor arra lehet következtetni, hogy Kézdivásárhely mindenkorai társadalma pozitívan viszonyult az idegenek befogadásához. Ezzel ellentétben a régi polgári lakosság köztudatában napjainkban is egy zárt közösségként élő városi társadalom képe él. A céhes élet szabályait ismerve a migrációs folyamatok már a középkorban is jellemzőek voltak a városban, sőt a kézdivásárhelyiek közül is többen járták a számukra ismert magyarországi és európai

világot. A kézdivásárhelyi múzeumban őrzött céhes iratok kutatása a jövőben fontos adatokkal egészítheti ki majd az erre vonatkozó ismereteinket.

A kézdivásárhelyi lakosság századfordulón lejátszódó társadalmi mobilitását vizsgálva pedig azt a következtetést lehet levonni, hogy a kézműves foglalkozások teret nyertek a polgári foglalkozásokkal szemben. Például a polgári foglalkozású családokból származó fiatalok gyakran választottak maguknak megélhetésként valamilyen alapvető kézműves mesterséget. Ez a tendencia mutatható ki az egyéb kategóriába sorolt fiatalok esetében is. Több napszamos vagy egyéb kiegészítő munkából élő család gyermeke szintén kézműves szakmát választott a vizsgált időszakban.

Az oktatás Kézdivásárhelyen a 17. századtól a 20. század közepéig

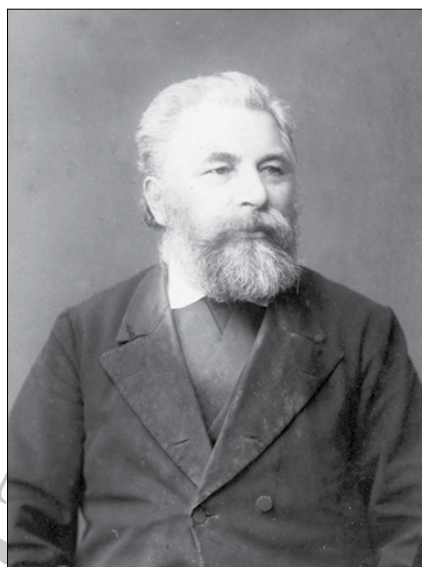
Daniel G. Scheint medgyesi szász orvos az erdélyi székelyekről 1832-ben írt munkájában megjegyzi, hogy *világrészünk* (Erdély) *összes népei élénk érdeklődést tanúsítanak a népoktatás iránt*. Véleménye szerint csak a szabadgondolkodó emberek tehetnek a közjóért, lehetnek az államnak hű polgárai. A székely társadalomról pedig azt írja, hogy élénk a szellemi kultúra iránti magasfokú érdeke, mely elsősorban kitűnő tanítézeiben nyilvánul meg (Scheint 2012 [1833]: 123).

A közművelődésnek és azon belül az oktatásnak Kézdivásárhelyen is fontos szerepe volt az urbanizáció kibontakozásában. A kora újkorban és újkorban elsősorban az írás-olvasás szintje volt a városiasság egyik fontos eleme, mutatója (Pál 2003: 455). Kézdivásárhelyen a 16. század harmadától kialakuló céhes rendszer egyik alapvető pillére volt az írás-olvasás széles körben való elterjedése. Ezt a folyamatot a későbbiekben messzemenően elősegítette az oktatási élet továbbfejlesztése és intézményesítése.

Kézdivásárhelyen az egyházi oktatás több évszázados múltra tekint vissza. A város legrégebbi iskoláját a reformátusok hozták létre, amely már 1637-ben működött, úgynevezett *partikula iskolaként* (Incze 2004: 222). Ugyanők 1760–1761-ben kőből nagy és újszerű iskolaépületet emeltek, melyet akkor a város kevés kőépületei között tartottak számon, melyben még 1893-ban is folyt a leánygyermek oktatása (Berecz 1893: 123). Az iskola épülete a főtéren lévő református templom mellett állt.

A 19. század elején általában a segédpap volt az igazgató, mellette két fiú- és egy lánytanító dogozott, akik ugyanakkor a kántori feladatokat is ellátták (Berecz 1893: 124). A református anyakönyvekből tudjuk, hogy a 18. században Vén András (1746), Széplaki István (1767), Desó Elek (1770–1773), Barabás György (1776), albisi Vén József (1783) és Áda István (1796–1804) kántorok szolgáltak Kézdivásárhelyen. A 19. század első felében a kántorok mellett már a tanárok neveit is megtaláljuk, így Krimnitzki Blasovits *profus* (1808–1823), Imre Lázár kántor (1811–1823), Szigeti Mária (1817) és Szigeti Sára (1820) *profus*, valamint Csiszér Ferenc tanító (1847) neve olvasható a dokumentumban (Berecz 1893: 123).⁵⁰ 1832-ben a református gimnáziumban több mint 100 diák tanult (Scheint 2012 [1833]: 124).

⁵⁰ SÁL Fond 105/612.

Székely János (1826–1907) református pap.
(Molnár J., SzNM)

érdekében, hogy az inasok számára kötelezővé tegyék a vasárnap délutánonkénti iskolába járást. Eleinte 70–80 gyerek járt a vasárnapi iskolába, viszont számuk folyamatosan apadt. 1862-ben Benkő Pál polgármester szigorú büntetéseinek köszönhetően sikerült újra benépesíteni az iskolát (Berecz 1893: 125).

A tanítónők megjelenése azt jelzi, hogy a 19. század elején Kézdivásárhelyen már fontosnak tartották a női tanerő alkalmazását. A református partikulában azonban folyamatosan a kántortanítók feladata maradt a leányoktatás. Ugyanakkor a leányok a fiúkhoz viszonyítva kevesebb figyelemben részesültek, melynek okát abban is kereshetjük, hogy abban az időben nem tartották fontosnak a lányok iskoláztatását. A leányoktatás újjászervezése 1858-ban kezdődött el, amikor Szacsva János kántortanító saját fizetéséből segédtanítót választott maga mellé Bakcsi Ferenc nyugalmazott kántortanító személyében. 1865-ben pedig az egyháztanács támogatásával Prém Hermína lett az első tanítónője az iskolának, kinek feladatkörébe első sorban a női kézimunka oktatása tartozott. A tanítónő közel hat hónap tanítás után felmondott (Berecz 1893: 125–126).

A partikula igazgatói tisztségét 1843–1850 között Fábián Dániel, Incze János, Dancs Mózes, Váró Márton, Bodrogi Sámuel és Finta István segédpapok töltötték be. Tanítóként munkájukat segítette Ambrus József, Pethő János, Perdi Mihály, László Mózes, Szakács János és Barabás Lajos. A szabadságharc leverését követő években rövid ideig tanára volt a partikulának Szász Károly későbbi Duna-melléki református püspök, majd később öccse, Szász Domokos is, aki az 1890-es évek elején már az Erdélyi Református Egyház püspöke volt. A 19. század második felében az iskola tanulójának száma 140–150 között váltakozott (Berecz 1893: 124–125).

Az 1800-as években Kézdivásárhely lakosságának jelentős része iparos volt. A fiatal generáció szakmai felkészítése és a mesterség átadása volt a legfontosabb a szülők számára. Szellemi fejlődésükre úgy tűnik kevesebb figyelmet fordítottak, mert 1856-ban a református egyháztanács erélyes intézkedésére volt szükség annak

Kovács István (1842–1900) református pap,
iskolaigazgató. (Molnár J., SzNM)

Az 1860-as években a leányiskola a református kántori lakás épülete mellett volt, és a tanuló lányok nagy száma miatt két tanteremmel rendelkezett. A lányoktatás fontosságát jelzi az egyháztanács 1867. szeptember 10-én írt jegyzőkönyve is, melyben felszólították a kántornét, aki a szünidő alatt konyhává alakította az egyik osztálytermet, hogy költöztesse ki onnan. A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy az egy osztályteremre szűkült leányiskola zsúfoltsága miatt néhány szülő más iskolába vitte a gyermekét.⁵¹

A református *partikula* működését a város jómódú polgárai is támogatták. 1867-ben az özvegyen maradt gyerektelen Nagy Jáfet nyugalmazott főhadnagy 50 darab császári és királyi aranyat adományozott az iskola javára.⁵² Ebben az időben az egyház a bérbe adott területek jövedelmének egy részét erre a célra fordította, ill. gyakoriak voltak az iskola javára szervezett *tánccvigalmak* is.

A református gyerekek oktatása nem csak az egyház által működtetett iskolában zajlott. 1904. szeptember 29-én Czirmay Zoltán református lelkész az egyháztanácsnak arról számolt be, hogy a kantai Római Katolikus Főgimnáziumban tanuló 85 református gyermek vallásos oktatását kezdte el heti egy-egy alkalommal. Ugyanakkor kérte a presbitériumot, hogy az egyik bérházát engedje át tanterem számára, mert a főgimnázium igazgatója nem tudott helyet biztosítani az intézményben.⁵³ Az önálló református

A kantai római katolikus templom és a mellette álló régi iskolaépület. (Bogdán fotó, ILCM)

⁵¹ KREKL I/18, 1866. szeptember 16.: 66., 67.; 1867. szeptember 10.: 57.

⁵² KREKL I/18, 1867. április 8.: 28.

⁵³ KREKL I/23, 1904. szeptember 29.: 101.

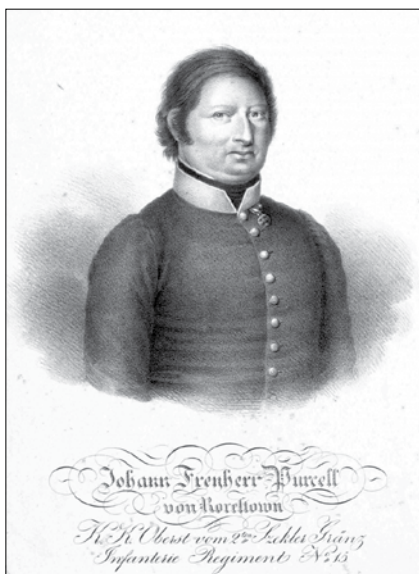
A Kántai Római Katolikus Főgimnázium új épülete a 20. század elején. (Bogdán fotó, ILCM)

iskola 1931-ben elemi oktatás szintjén még működött Kézdivásárhelyen (SzU.1931.XVI-II(XV)/36).

A római katolikus iskolai oktatás is már a 17. században elkezdődött. Nagy Mózes minorita szerzetes 1696-ben Kantafalvára hozta át az 1680-ban Esztelneken elindított ferences iskolát. A kolostor számára elsőként Jankó Péter és felesége adományozott területet, melyhez báró Altorjai Apor István újabb területtel járult hozzá. 1699-ben az iskolaalapítás támogatásaként Apor István önköltségen faházakat építtetett a tervezett iskolának és anyagi támogatást is biztosított. 1700-ban Mihácz Miklós, Sándor Borbála és Lemhényi Kövér Mihály egy Barabás Györggyel cserélt birtokkal bővítették az iskola vagyonát. 1707-ben pedig gróf Mikes Mihály tamásfalvi *részjóságát* adományozta az iskolának, de a későbbiekben is folyamatosan érkeztek adományok az iskolának (Orbán 1869: 108).

A kántai iskolának mindig fontos szerepe volt a város kulturális életében is. Az itt kibontakozott iskolai színjátszás az összmagyar művelődési életben is fontos szerepet játszott. A 17. század végétől egészen 1779-ig itt összesen 69 alkalommal mutattak be a helyi közönségnek olyan darabokat, amelyeket többnyire paptanárok írtak és rendeztek. A diákok és a városi közönség előtt bemutatott vallásos és profán tárgyú darabok nagytöbbsége szervesen ötvözte a szakrális-didaktikus és a népies elemeket (Kilián 1980).

A kántai iskola létrehozása óta mindössze csak 12 évet szünetelt az intézmény, az 1848–49-es szabadságharc leverését követően, de 1861-től már újraindult. Előbb csak algimnázium volt, majd 1899-től 1902-ig fokozatosan főgimnáziumi rangra emelkedett. 1906-tól kezdődően pedig a számára épített impozáns épületben folytatódott az oktatás (Berecz 1893: 128–129, Incze 2004: 222–223).

Báró Purcell János (1765–1829) ezredes, a katonai iskola alapítója.
(www.bildarchivaustria.at, ID 9190624)

kezdeményezett oktatási intézmény épületét 1819-ben kezdték el építeni (Orbán 1869: 104, Berecz 1893: 129, Bakk 1895: 307). Miután 1822. december 11-én a császár, majd 1822. december 28-án az udvari haditanács is jóváhagyta az intézet megnyitására vonatkozó engedélyt, az erdélyi General Commando 1823. február 26-án kelt kiértesítését követően megnyílt az új oktatási intézet. Az eredeti nevén a Székely Nemzeti Nevelőház a három székely ezred 100 növendéke számára volt felszerelve. A csíkszeredai 1. székely (gyalog)ezred 12 századából 36, a kézdivásárhelyi 2. székely (gyalog)ezred 12 századából 36, a sepsiszentgyörgyi székely huszárok 8 századából pedig 24 fiút tudott befogadni. Ezen felül a három székely ezred tisztjeinek gyermekei közül 4 fiú oktatását vállalta az intézmény. A General Commando 1829. decemberében hozott rendelet alapján még 50 *kosztos* növendék befogadására kapott engedélyt az iskola, akik havi 6 forint fizetség ellenében kaptak szállást, étkezést, ruhát, mosást, könyveket stb. (Scheint 2012 [1833]: 125–127).

Az iskola két részből tevődött össze, a négy osztályú normál iskolából és a matematikai tanfolyamból. A négyéves képzés után kerültek a növendékek a felsőbb matematikai iskolába, amely egy évig tartott. Ennek elvégzése után mint altisztet alkalmazták a növendékeket, de amennyiben tovább akartak tanulni, beléphetek a katonai iskolába, ahol már katonatisztek tanították a diákokat. Az alapítványi helyekre felvett diákok már a normál iskolában is egyenruhát viseltek, míg a többiek polgári ruhában jártak (Berecz 1893: 130–131).

A tanulóknak a néhány éves oktatás keretében, 18 éves korukig a német nyelv olvasását és írását, matematikát, helyesírást, tollbamondást, írásbeli fogalmazást, földrajzot, építészetet, mértant, mechanikát és hadtudományi ismereteket tanítottak. Ezen felül

A református partikulához hasonlóan a római katolikus felekezeti iskolában is tanulhattak lányok, akiket itt is a kántor tanított. A külön lányiskola 1868-ban szűnt meg a községi iskolák megnyitásának eredményeként (Berecz 1893: 129). 1931-ben, mint római katolikus elemi iskola még várta az ott tanulni akaró gyerekeket (SzU.1931.XVIII(XV)/36).

A Római Katolikus Főgimnázium életében az 1931–1932-es tanévben történt jelentős változás, amikor az erdélyi katolikus Státus igazgató-tanácsa, mint iskolafenntartó az új tanügyi törvény hatására az iskolát tanítóképzővé alakította. A változás abban állt, hogy a főgimnázium felső tagozata helyébe áthelyezték az addig Csíkszeredában működő tanítóképzőt (SzU.1931.XVIII(XV)/29: 4). Néhány évvel később, 1935-ben a mezőgazdasági oktatás is itt talált otthonra.

Kézdivásárhely másik fontos oktatási intézménye a rövid ideig működő székely katonanevelde volt. A báró Purcell János által 1811-ben

a tanulók zene- és táncismeretekben részesültek, továbbá vívni oktatták őket tőrrel és karddal, valamint úszás és egyéb tornagyakorlatokat is végeztek. Erkölcsi szempontból az iskola külön hangsúlyt fektetett arra, hogy az uralkodóval szemben megfelelő alattvalói hűségre, kötelezettségre nevelje a diákokat (Scheint 2012 [1833]: 125–127, Berecz 1893: 129–131, Csáki 2012: 76).⁵⁴

A tanulók oktatását egy főtanító, három segédtanító és egy kisegítő végezte. A normál iskolában katonai fegyelem alatt álló polgári személyek tanítottak. Kezdetben Majanovich Mihály tanítóról tudunk, aki már 1826-ban máshol tanított. Őt követte Molnár főtanító, valamint Pál János, Szász Dániel és Török Antal altanítók. Később Hegyessy Alajos főtanító és a mellette működő Rác segédtanító neve ismert (Berecz 1893: 130). Az intézeten belül a felügyeletet egy altiszt (egyben a parancsnok), két tanító katonai oktató, egy vívómester és egy úszómester látta el. Az intézet háttérét egy gazdasági vezető, két suszter, két szabó, két pék, egy péksegéd, nyolc közönséges ápoló, egy szakács és egy kukta biztosította. Mindehhez egy olyan korszerű épület társult, melyben öt tanterem, egy előadóterem, egy könyvtárterem, két étkezőterem, egy főző- és egy sütőkonyha (külön helyiséggel a sütőfelszerelések számára), egy élelmiszer-, egy egyenruha-, valamint egy kellékraktár, nyolc hálószoba, egy tisztiszoba és három inspekciós altiszt szoba volt (Scheint 2012 [1833]: 126).

A 19. század elején a katonai határőrvidék minden településén, így Kézdivásárhelyen is német tannyelvű leányiskolákat is létesítettek. Az 1825-ben létesített, a bécsi kormány által támogatott és állampénzből fenntartott iskola a későbbi Stephanie Men-

A székely katonanevelde 1819–1823 között épített klasszicista épülete. (SzNM)

⁵⁴ A katonanevelde úszóiskolája Oroszfa déli határában elterülő Rétkert nevű legelő Kászon patak melletti részén volt felépítve. Az iskola bezárása után az épület felhagyták, így az 1860-as évek elején teljesen elpusztult.

Az 1825-ben létesített német tannyelvű leányiskola épülete, melyet 1874-től a Stephanie Menház-nak adtak át. (SzNM)

háznak átadott épületben működött egészen 1848-ig. Általában három osztályban tanultak a lányok olvasni, írni, számolni és kézimunkázni. 1825–1830 között Gross Mária, 1830–1848 között pedig Bassance főhadnagyné és Jüngling Mária tanítottak az iskolában. Az iskola nyitott volt mindenki számára, de elsősorban a kézimunka oktatásával sikerült a tanulókat az iskola padjai közé csábítaniuk (Berecz 1893: 129).

A községi iskolák megalakulását az 1868. évi 38. törvénycikkely életbe léptetése tette lehetővé. Kézdivásárhelyen Benkő Pál polgármester és Székely János református pap karolták fel a helyi községi iskola létrehozását. 1870. szeptember 27-én megalakították az iskolaszéket, és rá egy évre 1871. október 2-én megnyitották a két új iskolát. Nem találtam adatokat arra vonatkozóan, hogy a korábbi református felekezeti oktatás ekkor megszakadt volna. Az új intézményt létrehozóinak és tanárainak, valamint a leányiskolának helyet adó ingatlan ismeretében arra lehet következtetni, hogy az új községi iskolák keretében működött tovább a református oktatás.

A fiúiskola élére Baló László igazgató-tanítót nevezték ki, míg Simó József, Finta Gergely és Gyöngyösi István annak rendes tanítói lettek. A községi fiúiskola előbb a volt katonaiskola épületében kapott helyet, de egy év után átköltöztették a felső népiskola udvarán álló hosszú földszintes épületbe.

A községi leányiskola az 1760-ban épült partikula épületében kapott helyet és Nagy Leopoldné igazgató-tanítónő vezetése alatt, Dáné Ferenc, Finta Albert valamint Demeter Róbert rendes tanítók oktattak benne (Berecz 1893: 126–128). 1879-ben Kozma Ferenc a községi leányiskoláról azt írta, hogy zárdaszerű sötét épület, amely iskolának alkalmatlan, melyben több tanító- és tanítónő oktat (Kozma 2008 [1879]: 436). Az intézménynek az 1870-es években feltehetően Nagy Károly volt az igazgató-tanára, ugyanis amikor 1880-ban elvállalta az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet irányítását,

akkor a leányiskola vezetését hagyta ott (Erdélyi 1893a: 13). Kezdetben mindkét iskola négy osztályos volt, de 1874-től már hat osztállyal működtek, majd 1880-tól mindkét iskola igazgatását M. Székely János tanárra bízta (Berecz 1893: 126–128). A két iskola állami elemi iskolaként vált közismertté Kézdivásárhelyen, melynek 1911-ig M. Székely János maradt az igazgatója. A 20. század elején kitartó munkájának eredményeként épült meg az iskola új épülete is.⁵⁵

A 3–6 év közötti *kisdednevelés* törvénybe foglalásának kérdése az 1870-es évek elején fogalmazódott meg Magyarországon. Kézdivásárhelyen 1871-ben, a községi iskolák megszervezésével egyidőben, elkezdődött az óvoda létesítése is, mely már indulásakor két szakszerűen felszerelt nagy teremmel rendelkezett. Az óvodák létrehozása összefüggött a nők munkaerőpiacon való megjelenésével. Az 1876-ban készített közoktatásügyi miniszteri jelentés szerint, a Székelyföldön akkor három óvoda létezett, Dálnokon, Kézdivásárhelyen és Marosvásárhelyen. Az első két helyen községi, míg a harmadik helyen társulati keretek között működött (Kozma 2008 [1879]: 404–405, Berecz 1893: 131–132). A református egyház jegyzőkönyveiben első alkalommal 1881 februárjában találtam óvodára vonatkozó feljegyzést, mely arról tudósít, hogy az egyház felszerelt óvodája, a városi tanács támogatását élvezve, már megnyitásra vár.⁵⁶ A dokumentumból azonban nem derül ki, hogy új intézményről vagy a régiről írnak.

Az 1872-ben életre hívott Háromszéki Erzsébet Leány-árvaházat az alapítók kérésére 1877-ben a belügyminisztérium önálló intézménnyé alakította át Háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet néven. Az intézet keretében egy öt osztályos leányiskolát létesítettek, ahol az elemi iskolának megfelelő oktatásban részesültek a bentlakó lányok, mellette pedig olyan munkára tanították őket, ami az intézetből való távozásuk után

Az állami polgári iskola a 20. század elején, a határőrség számára épített ezredesi szállás épületében. Lebontották 1985-ben, helyén a Millennium park található. (képeslap, SzNM)

⁵⁵ 1989 előtt a faipari líceumként működött, jelenleg a Bod Péter Tanítóképző működik benne.

⁵⁶ KREkL I/20, 1881. február 6., 5.

Az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet a 19. század végén, a határország számára épített órnagyi szállás épületében. (SzNM)

rendes és becsületes megélhetést biztosíthatott számukra. Az intézet és az iskola fénykora 1880-tól, elsősorban Nagy Károly igazgatóvá választásával kezdődött el (N.1878. VIII/100, VIII/101; Erdélyi–Nagy–Benkő 1887: 7–21.; Málík et al 1899: 361, Dimény 2013).

Az inasoknak 1856-ban kötelezővé tett vasárnapi iskola a községi elemi fiú- és leány népiskola tanítói testületének ösztönzésére 1883-ban *iparostanonc-iskolává* alakult. A 19. század fordulóján az iparostanoncoknak a kor törvényei azt is előírták, hogy kötelezően látogatniuk kellett a tanonciskolákat. A kézdivásárhelyi iparostanonc-iskolának átlagban 231 növendéke volt, akiket rendszerint délutánként öt tanerő heti 27 órában tanított. 1887-ben az iparostanonc-iskola igazgatásával is M. Székely János községi elemi iskolaigazgatót bízták meg (Berecz 1893: 138–139, Nagy E. 1899a: 168, Kozma 2008 [1879]: 426–428).

A 20. század elejére az oktatás mindenki számára kötelezővé vált, ezért a szegényebb sorsú diákok iskoláztatása nagy terhet jelentett a szülők számára. 1905-ben a kézdivásárhelyi állami elemi iskolába 166 tanuló volt szegénységi bizonyítvánnyal beírva, ami azt jelentette, hogy a más állami iskolákban fizetendő 4 korona tandíj helyett itt csak 1 korona 30 fillér tandíjat kellett volna fizetniük, azonban a legtöbben még erre sem voltak képesek. M. Székely János, az iskola akkori igazgatója, a nehéz helyzetben lévő tanulók megsegítésére 1904 végén egy Napközi Otthon létrehozását szorgalmazta, mely a helyi polgárok támogatása révén elsősorban a tanulók étkeztetését lett volna

hivatott megoldani. A nehézkes indulás ellenére, a szociális érzékenységnek köszönhetően, a Napközi Otthon végül is megkezdhette működését, s jótékony munkáját még az 1940-es években is folytatta (SzU.1905.II/95, SzH.1909.IV/41, SzU.1942.XXXIX/17).⁵⁷

„A polgári iskolák tulajdonképpen mivoltával az emberek legnagyobb része nincsen tisztában. Nem is csuda. Ez a legnehezebben definiálható intézet összes tanügyi szervezetünkben. Pedig csak onnan e nehézség, hogy felfelé hiányzik a folytatás, s így nehezebben lehet megmondani: mire neveli növendékeit.” – írja Kozma Ferenc 1879-ben. Az új iskolatípus a városi középosztály, vagyis a többségi iparos és kereskedő réteg gyermekeinek életre nevelése céljából jött létre. Tehát a polgári iskolák elsősorban azoknak a gyerekeknek jelentettek tanulási lehetőséget, akiknek nem áll szándékukban a felsőfokú végzettség megszerzése, de az itt elsajátított általános és gyakorlati ismeretekkel az öröklött vagy új életpályájukon könnyebben boldoguljanak (Kozma 2008 [1879]: 434). A községi elemi iskola keretében működő iparostanonc-iskola ismeretében arra lehet következtetni, hogy a kézdivásárhelyi középosztály korán felismerte a szakoktatásban rejlő előnyöket.

A 19. század második felében a városokban és a vásártartással rendelkező községekben kibontakozó kisipar előmozdítására különböző ipariskolák létesültek, így 1872 októberében 28 tanulóval *Iparos Szakosztályú Felső Népiskolát* nyitottak Kézdivásárhelyen is. A kefekötésre és kosárfonásra szakosodó iskola azonban, a kezdeti lelkesedés után, nem vált népszerűvé a fiatalság körében, ezért a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület háromszéki fiókegyletének támogatásával 1876-ban *műfaragászati tanműhelyt* indítottak. Vezetését Mauthe János württembergi szobrászra bízta, de

A polgári fiú- és leányiskola, a későbbi állami elemi népiskola 1896-ban emelt épülete. A Bod Péter Tanítóképző működik benne. (képeslap, ILCM)

⁵⁷ KREkL I/23, 1904. november 15.: 119 – a helyi református egyházközség egy szegény református gyerek ellátásának gondját vállalta.

mivel a tanműhely 3 évi működés után sem hozta meg a várt eredményeket, csakhamar bezárták. Az *Iparos Szakosztályú Felső Népiskola* keretében Erdélyi Károly iskolaigazgató 18 év kitartó ügyködésének eredményeként, valamint a magyar kormány segítségével 1890-ben egy *asztalos tanműhelyt* hoztak létre. 1892-ben a felső népiskola *asztalos tanműhellyel egybekapcsolt állami polgári iskolává* alakult, mely a későbbiekben polgári fiúiskolaként vált ismertté. Itt a polgári iskolai tantárgyakon kívül rajzolást, anyagmintázást, műfaragást és esztergályozást is tanítottak a növendékeknek (Buzogány szerk. 1877: 70; Berecz 1893: 132–136, 138–139; Málík et al. 1899: 342; Incze 2004: 223). Erdélyi Károly 1892-től 1899-ig nyugdíjba vonulásáig töltötte be az igazgatói tisztséget.

A 19. század végétől további iskolák létesültek Kézdivásárhelyen. A már említett polgári fiúiskolát 1899 szeptemberében a polgári leányiskola megnyitása követte. Létrehozásában nagy szerep jutott az 1878. február 10-én megalakított Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegyletnek, mely elsősorban a szegények, árvák és kárvallottak számára szorgalmazta a korszerű polgári leányiskola létesítését (Incze 2004: 223).

A polgári leányiskola létrehozását az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézetben folyó tanítás is elősegíthette. Eredetileg a bentlakó árványok számára kívántak olyan női mesterségeket oktatni, melyek segítségével a későbbiekben fenn tudják tartani magukat, azonban az 1880-as évek elején már évenként 15–20 bejáró növendék is tanult az intézményben (Berecz 1893: 138).

Az új oktatási intézmény egy osztállyal kezdte meg működését, melynek igazgatói tisztségével Balázs Mártont bízták meg, aki 1893-tól a polgári fiúiskola magyartanárra volt. Ezzel egyidőben a polgári fiúiskola igazgatását is ő vette át Erdélyi Károlytól. A leányiskola a községi elemi népiskola épületében egy osztályteremben kezdte meg működését, de a következő tanévekben egyre gyarapodott a tanulók száma, ezért már

Az állami polgári leányiskola 1911-ben emelt épülete. Az Apor Péter Szakközépiskola működik benne. (képeslap, ILCM)

Az impériumváltás utáni állami gimnázium 1926-ban végzett diákjai és tanárai.
(Papp Ferenc, ILCM)

1901-ben felmerült egy saját iskolaépület megépítése (Szabó J. 1997: 91–93).

1904-ben fogtak hozzá a tervek elkészítéséhez, de csak 1908-ban, dr. Ráth Endre országgyűlési képviselő közbenjárására sikerült anyagi támogatást szerezniük az építkezéshez, melyet az év nyarán el is kezdtek (SzU.1908.V/40). Kézdivásárhely akkor legmodernebb iskolaépületének ünnepélyes átadására 1911. április 27-én került sor (Szabó J. 1997: 93).

A polgári fiú- és leányiskolában az impériumváltás után is folytatódott a tanítás, a nevét azonban állami gimnáziumra változtatták. Az 1931–32-es tanévben mindkét iskolában 4–4 osztály indult, de az 1931-es új tanügyi törvény értelmében a fiúgimnáziumot évente 1–1 osztállyal kezdték el bővíteni, annak érdekében, hogy liceummá fejlődhessen (SzU.1931.XVIII(XV)/36).

Összegzés

Az előző fejezetekben Kézdivásárhely urbanizációját, valamint annak társadalmi és kulturális hatásait vizsgáltam a Székelyföld militarizálásától (1764) kezdődően egészen a 20. század közepéig, tehát a második világháború végéig. Levéltári források, anyakönyvek és statisztikák segítségével azt mutattam be, hogy a mezőváros népességének száma, valamint társadalom-, felekezeti és etnikai szerkezete folyamatosan változott a vizsgált időszakban.

Pontosan dokumentáltam és adatoltam, hogy folyamatos volt a sajátos kultúrával, társadalomszerkezettel, élet- és kulturális mintákkal érkező idegenek betelepődése. Térképek, újságcikkek, fényképek és képeslapok segítségével pedig azt szemléltettem, hogy nemcsak a város gazdasági és társadalmi élete, hanem kultúrája is folyamatosan változott, amit elsősorban a település vásároshely jellege segített elő. Kézdiszék urbánus központja mindig összetett és nagyszámú embercsoportnak teremtett mozgásteret és találkozási helyet, központi piacának, műhelyeinek, üzleteinek, vendéglőinek és fogadóinak segítségével pedig különböző tárgyi és szellemi javak, információk folyamatos cseréjét biztosította.

Kézdivásárhely kezdetben elsősorban belső, endogén forrásokból építkezett, változott. Kialakulását messzemenően elősegítette, hogy itt fontos kereskedelmi útvonalak, vidékek találkoztak. Évszázadokon át itt haladt át a Brassót Moldvával, a Kézdiszékét Sepsí-, Orbai- és Csíkszékkel, valamint Belső-Erdéllyel összekötő útvonal. Tehát ez a mezőváros folyamatosan biztosította Barcaság, Moldva és Székelyföld lakosságának kapcsolatát, javainak hatékony és eredményes cseréjét.

Urbánus státuszát 1427-ben előbb Torjavásárként nyerte el, majd az írott források 1567-től már Kézdivásárhely néven említik. Habár ez a kézműves és kereskedelmi központ az erdélyi fejedelemség idején is folyamatosan gyarapodott, életében gyökeresebb fordulatot csak a székely határórség 1764-es megalakítása, intézményeinek kiépítése eredményezett. Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy az osztrák adminisztráció intézkedései, valamint a határőr gyalogezred erőszakos megszervezése sem fékeztek a város 18. századi fejlődését. Például a helyben működő kézműves mesterségek száma, közvetlenül a militarizálás után, pár évtized alatt megduplázódott, illetve a mesteremberek létszáma majdnem ötszörösére nőtt. Kiemelem, hogy az utolsó céhek is voltaképp abban a korban alakultak, sőt a határórség nemcsak kaszárnyákat, hanem 1823-ban korszerű, jól megszervezett és hatékonyan működő iskolát is létesített Kézdivásárhelyen. Szakembereinek segítségével elősegítette még a polgári lakosság korszerűbb orvosi ellátását és kezelését is. Az osztrák hatalom szorításában a helybéli lakosság számára továbbra is fontos volt a korábban elnyert jogok, közös érdekek megvédése és megerősítése, ami még jobban összefogta őket a militarizálást követő évtizedekben, növelte szolidaritásukat, tehát a kényszerű esemény végül is pozitívan befolyásolta az egész település fejlődését, lakosságának mindennapi életét.

Mivel az 1834-es hatalmas tűzvész teljesen elpusztította a város központi részét, a „nagy égés” több évtizedre megállította és visszavetette annak korábbi ígéretes fejlődését. Éppen ezért csak pár évtized múlva, a 19. század végétől bontakozott ki újabb,

látványos fejlődés a településben, amit különböző dokumentumok (újságcikkek, fényképek, képeslapok, statisztikák) segítségével tudtam bizonyítani.

Incze László kutatásai már rámutattak arra, hogy ebben a székely mezővárosban elsősorban a céhes rendszer biztosította hosszú időn át a helyi hagyományok megteremtését, működését és folytonosságát. Tehát a település társadalma, a 16. század második felétől kezdődően egészen a 20. század közepéig, elsősorban a céhekbe tömörült kézműves mesterségek által kialakított, megszabott rend, vagyis a korábbi tradíciókat tudatosan megőrző, hétköznapi és ünnepi életminták, jellegzetes mentalitás alapján szerveződött.

Habár a kézdivásárhelyiek mindig szívósan ragaszkodtak sajátos hagyományaikhoz, életmódjukhoz és kulturális mintáikhoz, a külső csoportokkal való folyamatos kapcsolatuk, a másokkal, az idegenekkel való találkozásai mindig új kulturális elemek, értékek megtapasztalását és megismerését, tehát a lassú változás, a továbblépés és az fejlődés lehetőségét eredményezték. A város lakói úgy fogadták és építették be életükbe az új elemeket, hogy közben korábbi közös, tradicionális értékeiket is tovább megőrizték. A középkorias céhes rendszer a 19. század második felében, a vasútépítés és az iparosítás első nagy hulláma idején, már itt is legtöbbször a fejlődés, a korszerűsödés akadályának, fékezőjének bizonyult, tehát a korábbi céhes tradíciók jelentős mértékben késleltették Kézdivásárhelyen is a polgári átalakulással járó új gazdasági, társadalmi és kulturális minták, stratégiák meghonosodását.

Kiemeltem, hogy a 19–20. század fordulóján olyan sajátos gazdasági és társadalmi átalakulás történt a városban, melynek eredményeképpen a kézműves mesterségek egyre nagyobb teret nyertek a polgári foglalkozásokkal szemben, s még a polgári családi háttérrel rendelkező fiatalok is gyakran választottak valamilyen kézműves mesterséget. Ez mutatható ki más fiatalok esetében is: több napszámos vagy kiegészítő munkából élő család gyermeke a kézműves szakmát választotta a századforduló éveiben. A település társadalmán belül lejátszódott átrendeződés, visszarendeződés azonban nemcsak a gazdasági, hanem a város kulturális életében is csakhamar éreztette hatását. Tény, hogy Kézdivásárhely kézműves társadalma a hosszú 19. század végén kibontakozó egyesületi életbe csak nehézkesen s vonakodva kapcsolódott be.

A 19. század végén kibontakozó vámháború jelentős apadást idézett elő a város népességében: 1880-ban 5183 lakost, 1890-ben pedig már csak 4700 személyt regisztráltak a településben. Míg 1880-ban Sepsiszentgyörgynek 5268, Kézdivásárhelynek 5183, Székelyudvarhelynek pedig 5003 lakosa volt, a következő félszáz évben Kézdivásárhely városi központjának népessége látványosabban tovább már nem gyarapodott. Mivel Sepsiszentgyörgy vált Háromszék vármegye adminisztratív, gazdasági és társadalmi központjává, Kézdivásárhely fejlődése fokozatosan megrekedt. Ezt a regressziót az is előidézte, hogy a központi hatalom nem fejlesztette, nem iparosította jelentősebb mértékben a keleti határvidéken fekvő kisváros gazdaságát, vasútvonalát pedig nem építtette, vezette tovább Moldva felé. A különböző adminisztratív, gazdasági, politikai és társadalmi tényezőknek köszönhetően a vizsgált korszak végén, 1948-ban Sepsiszentgyörgynek már 14224, Székelyudvarhelynek 10366, Kézdivásárhelynek pedig csak 5424 lakosa volt. Ezt a polgári fejlődésében megrekedt, céhes hagyományaiiba bezárkózott székely mezővároskát végül is csak 1968 után, a román diktátor parancsára iparosították, modernizálták erőszakos módszerekkel. Azonban magyar és református

többségű etnikai, felekezeti szerkezetét, valamint kézművesekből és kereskedőkből álló jellegzetes társadalomszerkezetét egészen addig megőrizte.

Kutatásaim során nominális módszerekkel vizsgáltam meg az állami és az egyházi levéltárakban őrzött anyakönyveket, melyeknek adatai azt tükrözték, hogy Kézdivásárhely alapnépessége, valamint a helyi kézműves mesteremberek száma elsősorban a régi, folyamatosan helyben élő családok természetes szaporodása révén növekedett jelentősebb mértékben. Másodsorban pedig arra a következtetésre jutottam, hogy az eltávozó, eltűnő családok helyét mindig újabb és újabb betelepülő famíliák vették át, mivel a város társadalmá a 17–18–19. században is folyamatosan nyitott volt külső személyek befogadására. Az idegen családnevek pedig egyértelműen azt jelzik, hogy a helységben mindig számottevő volt az idegenből érkezett, betelepített személyek és családok száma.

Az anyakönyvek adatai azt is bizonyították, hogy a betelepítés mértéke még a 19–20. század fordulóján is jelentős volt. A városnak voltaképp csak az idegenből érkezettekkel sikerült pótolnia a vámháború éveiben Ó-Romániába kivándorolt kézműves lakosság hiányát. Ha viszont a 18. század folyamán történt betelepüléseket is figyelembe vesszük, akkor az fogalmazható meg, hogy Kézdivásárhely társadalmá mindig is rugalmasan viszonyult a betelepítéshez, befogadta, integrálta az idegenből érkezett személyeket és családokat. Érdekes tény, hogy Kézdivásárhely régi polgári lakosságának köztudatában napjainkban is egy nagyon zárt közösségként élő városi társadalom képe él és forgalmazódik. A céhes élet általános európai gyakorlatát és szabályait ismerve fogalmazhatjuk meg, hogy a migrációs folyamatok már a középkorban is hatottak a városban élő lakosság alakulására, sőt a kézművesek közül is többen jártak be az erdélyi, az európai kézműves és kereskedelmi központokat. A város múzeumában őrzött céhes iratok szakszerű és átfogó kutatása a jövőben fontos adatokkal egészítheti ki a helybéli kézművesek rekrutációjával és migrációjával kapcsolatos mostani ismereteinket.

Azonban a nagyszámú idegen (pl. kézművesek, kereskedők, katonák, értelmiségiek) folyamatos betelepítése nemcsak a város társadalmát rendezte át, mivel a más urbánus központokból érkezett személyek jelentős hatást gyakoroltak a Kézdivásárhelyen élők kultúrájára, életstratégiájára és mentalitására is. Az anyakönyvek nominális eszközökkel való feldolgozása pedig azt igazolta, hogy a reformkor haladó eszméinek terjesztőit többnyire az újonnan ide betelepített, itt otthonra talált személyek között kell keresnünk. Tehát nem az évszázadokon át folyamatosan helyben élő társadalmi réteg hívta életre a polgári értékrendet, polgári nemzeti kultúrát forgalmazó, öntevékeny intézményeket, hanem az ide nemrég betelepített, mozgékonyabb társadalmi csoportok.⁵⁸

A kézművesek helyi oktatási intézmények kialakulása elsősorban a felekezeti oktatás elindulásának köszönhető. A 17. században létesített református partikula és a kantai római katolikus iskolák kezdetben az alpműveltség megszerzésében játszottak szerepet, de a későbbiekben hozzájárultak a szakmai képzést és a magasabb szintű elméleti tudást biztosító iskolák létrejöttéhez. A város és környékének szellemi

⁵⁸ Lásd a kézművesek helyi egyesületekben és közéletben szerepet vállaló személyek jegyzékét az *Adattárban*.

gyarapodására – mégha rövid ideig is – pozitív hatással voltak a Székely Határőr Ezred által létesített oktatási intézmények is.

A polgári átalakulások eredményeként a városi középosztály igénye a 19. század második felében megteremtette a polgári fiú- és leányiskolát, melyben a diákok az elméleti ismeretek mellett gyakorlati képzésben is részesültek, annak érdekében, hogy magasabb fokú iskolai végzettség nélkül is meg tudják állni a helyüket az életben.

A város oktatási intézményeiből kikerülő jó képességű tanulók egy része különböző felsőfokú iskolákban folytatta tanulmányait, ami a korszak új polgári eszméinek, kulturális mintáinak a megismerését és terjesztését is elősegítette. Nem meglepő tehát, hogy a 19. század végén a tanulók is saját egyesületet hoztak létre. A Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság nevet viselő egyesület tagjai többnyire olyan családokból származtak, melyekben az anyagi jólét mellett a polgári életvitel sem volt idegen számukra. Az ifjak jelentős része tehát a közéleti szerepvállalást elsősorban családi hagyományként folytatta, tehát később, tanulmányaik végeztével Kézdivásárhely művelődési életének is közismert szereplőjévé vált.

Habár a céhes kézműves családok az évszázadok során meghatározó szerepet játszottak a város demográfiai folytonosságának biztosításában, kiemelem, hogy a más, jelentősebb urbánus központokból érkező személyek mindig is jelentős hatást gyakoroltak a Kézdivásárhelyen élők kultúrájára, életstratégiájára és mentalitására. Akik Székelyföld 1764-es erőszakos militarizálása után érkeztek, a 18. század második felétől kezdődően előkészítették a város reális urbanizációját, később pedig meghatározó szerepet játszottak a reformkor haladó eszméinek, jellegzetes intézményeinek meghonosításában. Kihangsúlyozom, hogy a helyben élő, konzervatív szemléletű kézműves társadalom kezdetben tartózkodva viszonyult a polgári, nemzeti változásokat sürgető újabb intézmények alapításához és működéséhez. Azonban az 1848-as forradalom és szabadságharc, majd az önkényuralom már alapvetően átrendezte a városban élők gondolkodását, kultúráját, mentalitását, értékrendjét és világszemléletét. Kézdivásárhelyen is egyre több öntevékeny egyesület alakult, melyeknek elsősorban az újonnan alapított helyi sajtó biztosított szélesebb társadalmi nyilvánosságot és ellenőrzést.

Művelődési élet Kézdivásárhelyen a reformkortól 1948-ig

A művelődési élet kibontakozása Erdélyben a reformkor hajnalán

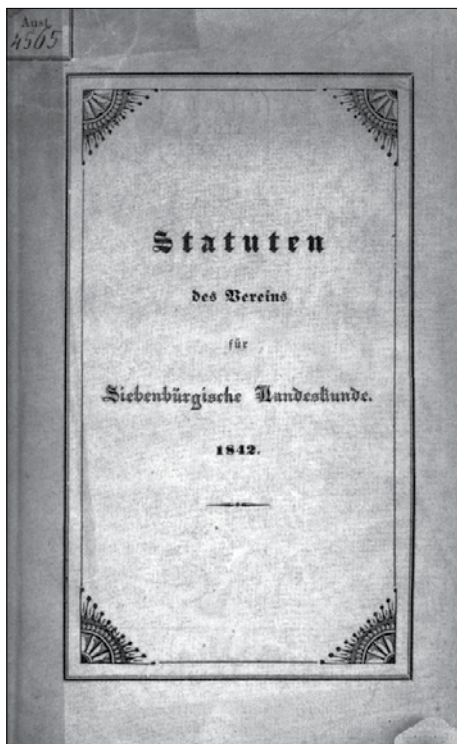
A művelődési élet széleskörű kibontakozásában, a színvonalas oktatás mellett, fontos szerep jutott a sajtónak is. A Székelyföldön a 19. század elején még egyetlen sajtótermék sem jelent meg, melynek okait Pál Judit elsősorban a tehetősebb polgárság hiányával, ill. a mostoha politikai viszonyokból eredő akadályokkal magyarázta (Pál 2003: 529). A változást végül is az 1848–49-es szabadságharc hozta meg, de a sajtótermékek iránti igény csak az 1867-es kiegyezést követően bontakozott ki szélesebb körben Erdély-szer- te. A helyi közösségeket érintő események közzétételével az újságok szerepe fokoza- tosan egyre növekedett. A kézdivásárhelyi sajtótermékekkel a forrásvizsgálat kapcsán már részletesen foglalkoztam, ugyanis a bennük megjelent cikkek kutatásaim fontos forrásanyagát jelentik.

A korabeli újságok működése Kézdivásárhelyen is szorosan összekapcsolódott kü- lönböző művelődési intézmények és polgári egyesületek tevékenységével. A művelődési élet kibontakozásával a nyilvánosság előtti elszámolás, ill. elszámoltatás már szélesebb körű társadalmi elvárássá változott. A nyilvánosságnak köszönhetően az egyesületek jelentősen gyarapíthatták tagságukat, újabb támogatókat szerezhettek céljaik meg- valósításához, de azok számára, akik az önkéntes munkát vállalták, jelentős erkölcsi hasznot és presztízst is jelentett. Ugyanakkor a nyilvános számonkérés egyfajta társa- dalmi kontrollt is jelentett, mely a különböző célok megvalósítására összegyűlt anyagi támogatások felhasználását jelentős mértékben láthatóvá tette (Tóth Á. 2005: 49–51). A kézdivásárhelyi sajtó segítségével pedig árnyaltabb képet alkothatunk a város egykori művelődési életéről is.

A 19. század első felében a magyarországi városlakók körében is fokozatosan kezdett kibontakozni a sajátos érdekek és értékek mentén történő önszerveződés, olyan egye- sületekbe való tömörülés, melyek a városok növekedésének, valamint az urbanizáció kibontakozásának voltak köszönhetőek. A reformkor idején elsősorban a látványosan fejlődő Pest teremtette meg leginkább ennek feltételeit, majd Budával egyesülve, fő- városi minőségében követendő példát és mintát nyújtott az egész országnak. Azonban az egyesületekbe való szerveződés az ország távolabbi részein csak a 19. század utolsó harmadától bontakozott ki, majd egészen a 20. század első feléig folyamatos volt (Tóth Á. 2005: 7).

Erdélyben az egyesületi élet sokkal nehezebben és vontatottabban indult el. Elsősorban azért, mert a több évszázados rendi privilégiumokra épülő *transsylvania* társadalom még a reformkor elején is őrizte sajátos közigazgatási és területi különállását, valamint belső tagoltságát. Másodsorban ez az országrész etnikai és vallási szempontból is színebb volt, ami még összekapcsolódott specifikus táji és regionális tagoltsággal. Mindezek az erdélyiek számára folyamatos etnikai és felekezeti érintkezést, jóval összetettebb kapcsolatrendszert, nem utolsósorban pedig kölcsönös egymásrataltságot jelentettek. A modern polgári nemzetek és nemzeti kultúrák kiépítésének korában, a 18–19. században megerősödő etnikumközi feszültségek szintén jelentős mértékben és sajátos formában befolyásolták az erdélyi társadalom egyes tömbjeinek politikai megnyilvánulását, önszerveződését, ill. polgárosodásának folyamatát és természetét (Takács 1988: 135).

A vizsgált korszakot megelőzően, már a 18. század '70-es éveitől léteztek olyan szervezetek, melyek a későbbi polgári egyesületek előfutárainak tekinthetők. Például ilyenek voltak a protestáns kollégiumokban alakított diáktársaságok, különböző lövészegetek, ill. ide sorolható egyféleképpen még a szabadkőművesség is (Tóth Á. 2005: 7). Erdélyben talán a legjelentősebb ezen a téren az Aranka György kezdeményezésére 1791-ben Marosvásárhelyen megalakított Kéziratkiadó Társaság, amely 1793. december 3-tól mint Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság folytatta munkáját. A társasági munkába elsősorban az erdélyi írókat és tudósokat igyekezett bevonni, de megszólította a magyarországi és a bécsi magyar értelmiségi réteg tagjait is. Az intézmény végül 1806-ban szűnt meg (Enyedi 1988: 9–39, Egyed szerk. 2004).

A Verein für Siebenbürgische Landeskunde alapszabályának előlapja 1842-ből. (<https://hu.wikipedia.org>)

A 19. század közepétől az erdélyi városokban is elkezdődött a népesség látványosabb növekedése, valamint a városi életminták, viselkedési normák gyors elterjedése (Sonkoly 2001: 26–27). Az erdélyi polgári öntudat kialakulásában jelentős mintaadó szerepet játszottak a reformkor folyamán Pesten megalakított egyesületek. Az első egyesületek, célkitűzésüket tekintve, általános, nagyobb közösséget érintő célok, érdekek és értékek mentén alakultak. Erdélyben, a fent említett okok miatt, azok elsősorban etnikai alapon szerveződtek, éppen ezért hangsúlyosan a sajátos nemzeti értékek és önazonosság ápolását, valamint megerősítését tűzték ki célul. Kezdeményezőik többnyire a polgárosodást szorgalmazó felvilágosult nemesek, egyházi előjárók, tanítók, tanárok, közhivatalnokok és kereskedők köréből kerültek ki, akik sa-

A Erdélyi Múzeum-Egyesület címerei. (www.eme.ro)

vezzék meg. A kor követelményeinek megfelelően, szándékukat elsősorban muzeális gyűjtemények, valamint különböző tudományművelő és pártoló egyesületek létesítésével kívánták megvalósítani. Az erdélyi szász közösség hívta elsőként életre a Verein für Siebenbürgische Landeskunde nevű honismereti egyesületét, mely az 1803-tól báró Samuel von Brukenthal jóvoltából megalakított muzeális intézmény tudományos háttéregyesületeként jött létre. Az akkori államhatalommal való jó viszonyuknak köszönhetően az 1840. szeptember 14-én Medgyesén megalakított egyesület 1841. június 1-én már meg is kapta a bécsi kormányzattól a hivatalos működésére vonatkozó jóváhagyást, de tényleges munkáját csak a következő évben, 1842 májusában kezdte el Segesváron. Szervezője Josef Samuel Fabini medgyesi lelkész, valamint két városi tanácsos volt. Tagságát elsősorban a szász világi értelmiség, az evangélikus egyház papjai, tanárai és tanítói alkották. Az egyesület száz éves fennállása alatt a szászság nagyon jelentős nemzetiségi tudományos-művelődési szervezeteként működött, számos olyan folyóiratot, tanulmányt és kiadványt jelentetett meg, mely mind a mai napig Erdély múltjának, művelődéstörténetének és néprajzának megkerülhetetlen forrása (Jakó 1992: 150–155).

Az erdélyi magyarság a 19. század első felében még csak egy muzeális gyűjtemény létrehozásán fáradozott. Gróf Kemény József erre a célra már 1837-ben fel szeretne volna ajánlani nagyértékű levéltári kollekciját, szakkönyvtárát és régiségtárát, de szándékát végül is csak 1841. február 24-én jelentette be hivatalosan (Jakó 1992: 150, Egyed 2008: 6). Ennek kapcsán az 1841/42. évi erdélyi országgyűlésen határozták el az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrehozását. A bécsi kormány azonban ezt a kezdeményezést akkor még nem engedélyezte, mivel ez az egyesület, a szászokhoz hasonlóan, egyértelműen az erdélyi magyarság nemzetiségi alapon szerveződő, művelődési és tudományos intézménye kívánt lenni. Az időközben kirobbant magyar forradalom és szabadságharc, majd az önkényuralom évei sem kedveztek az egyesület hivatalos megalapításának, elfogadtatásának és működésének. Gróf Mikó Imre és a köréje tömörülő reform értelmiségi csoportosulás azonban határozottan kitartott, s munkájuk eredményeként 1859 novemberében végül is Kolozsváron megalakulhatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület, mely csakhamar az

játos életmódjuk, értékrendjük, ill. a társadalom érdekében tett szolgálataik révén jelentős hatást gyakoroltak az újkori erdélyi társadalom formálására és fokozatos megváltozására (Takács 1988: 139).

A 18. század végétől az erdélyi szász és magyar társadalomban egyre gyakrabban megfogalmazódott annak az igénye, hogy a művelődési és a tudományos életet nemzeti jellegű, intézményes keretek között szervezzék meg.

Az ASTRA Egyesület címere. (<https://enan.wordpress.com>)

Hidvégi gróf Mikó Imre (1805–1876).
Barabás Miklós festménye. (SzNM)

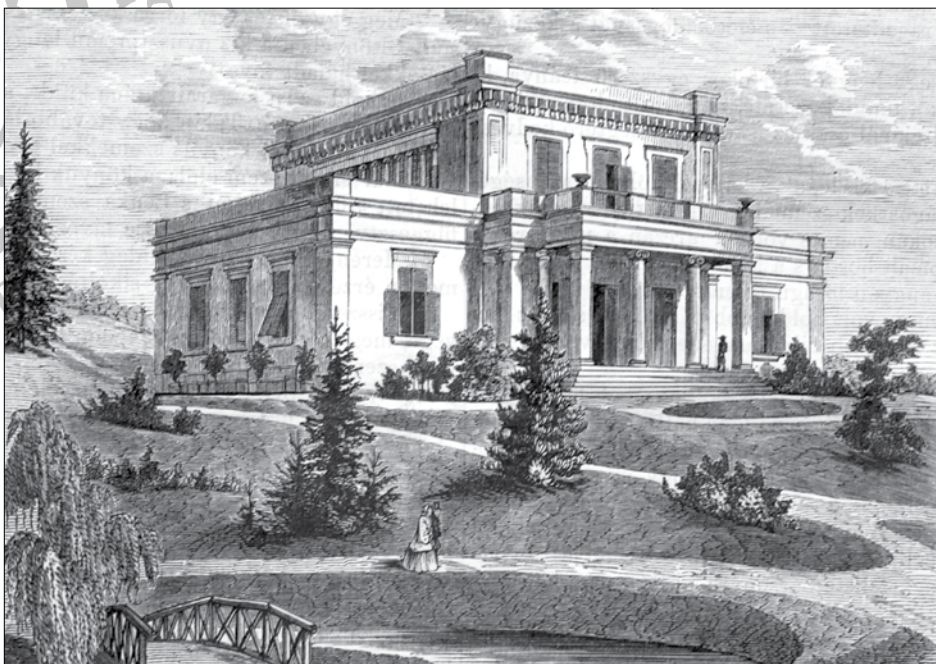
erdélyi magyar tudományos és művelődési élet meghatározó intézményévé nőtte ki magát. Az élére megválasztott Mikó Imre az egyesület egyik legfontosabb feladatának, a múzeumszervezés és az erdélyi tudományos élet felkarolása mellett, az anyanyelv védelmét és fejlesztését tartotta. Az egyesületben tevékenykedő kiváló tudósok eredményeinek, valamint a nagyon értékes könyvtári, levéltári, muzeális gyűjteményeinek köszönhetően, a magyar kormány végül is 1872-ben Kolozsváron hozta létre az ország második tudományegyetemét, melynek egyik legfontosabb partnerintézménye éppen a gazdag könyvtári, múzeumi és levéltári gyűjteményekkel rendelkező Erdélyi Múzeum-Egyesület volt (Egyed 2008: 3–4).

Az erdélyi román értelmiségiek két évvel később, 1861-ben Nagyszebenben alakították meg az Asociațiunea Transilvan pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, rövidítve az ASTRA nevű egyesületet, mely csakhamar a románság legfontosabb művelődési és tudományos intézményévé fejlődött.

Első elnökének Andrei Șagunát, Nagyszeben román ortodox érsekét, alelnökének Timotei Cipariut, művelt görögkatolikus lelkészt, titkárának pedig George Barițiu-t választották. Az alapítást követően csakhamar iskolát, múzeumot és egy könyvtárat is létesítettek Nagyszebenben. Az ASTRA 1898 és 1904 között Cornel Diaconovici irányításával háromkötetes kiadványt jelentetett meg *Enciclopedia Română* címen, mely jelentős mértékben hozzájárult az erdélyi románság kulturális, politikai és nemzeti szemléletének megerősödéséhez, identitástudatának modellálásához és artikulálásához (Jakó 1992: 150, Bucur szerk. 1995: 30–31).

A három etnikai alapon szervezett egyesület kapcsolatrendszerére az 1867-es kiegyezés előtt a nemzetiségek civilizált együttélési szabályainak betartására épült. A Verein alapító tagjai között kezdetben ott találjuk Kemény Józsefet, Mikó Imrét, Brassai Sámuel, Gyulai Lajost, Teleki Istvánt és másokat, de ugyanúgy a szászok is képviseltették magukat az Erdélyi Múzeum-Egyesületben. Az EME alapítója volt Andrei Șaguna és Alexandra Sterca Șuluțiu ortodox érsek is, de amikor létrehozták az ASTRA-t, annak soraiba szász és magyar tiszteletbeli tagokat is választottak. Az osztrák és a magyar hatalmi elit 1867-es kiegyezése után, a dualista Magyarország keretében a szász közösség elveszítette korábbi rendi autonómiáját, emiatt etnikai entitásában veszélyeztetett, kisebbségi csoportként kezdett viselkedni, ami csakhamar a szász egyesület befelé fordulását és elzárkózását eredményezte. Ez tűnik ki abból is, hogy az 1870-es évektől már nem fogadtak be soraikba más ajkúakat, idegeneket (Jakó 1992: 150–151).

A Székelyföld égető bajainak megismerésére s a valódi bajok lassankénti orvoslására néhány Budapesten élő székelyföldi képviselő 1874. március 8-án és 15-én gyűlést hívott össze, melynek keretében elhatározták egy Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület létrehozását. A kitartó szervező munka eredményeként a választmány 1875. december 19-re összehívta, a budapesti országház egyik termébe, az egyesület első közgyűlését. A megjelent 50 tag, köztük a főrendiházi tagok és a székelyföldi képviselők gróf Andrássy Gyulát, gróf Mikó Imrét és dr. Haynald Lajos kalocsai érseket választották meg tiszteletbeli elnököknek. A közgyűlés rendes elnöknek Hajós Jánost, alelnököknek Pap Lajost és Galgóczy Károlyt, titkárnak Buzogány Áront, pénztárosnak Sz. Nagy Sándort, jegyzőnek pedig Borosnyay Oszkárt választotta. Az egyesület alapszabályát a belügyminisztérium 1876. január 14-én hagyta jóvá. Az 1877-ben megjelent első egyesületi évkönyv szerint 37 alapító, 317 részvényes és 52 támogató tagja volt az egyesületnek. A tagság nagyobb részét Magyarország területén élő székelyek és székely érzelmű magánszemélyek, míg kisebb részét a székelyföldi városok és községek képviselői alkották (Buzogány szerk. 1877: 5, 29–41). Az évkönyvben megjelent írások alapján láthatjuk, hogy a kezdeti időben az egyesület figyelme a székely kivándorlásra, az ipar és az ipari oktatás fellendítésére, valamint a korszerű erdőgazdálkodás elősegítésére irányult. Ugyanakkor pályázatot írtak ki a Székelyföld művelődési és közgazdasági állapotának leírására is, melynek elkészítésére Kozma Ferencet kérték fel. A nagyon alapos és rendszeres kutatásokra épülő összefoglalást az egyesület végül is 1879-ben jelentette meg önálló kiadvány formájában Budapesten (Kozma 2008 [1879]).

Gróf Mikó Imre kolozsvári nyári palotája, melyet az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak adományozott. Korabeli metszet az 1856. június 15-én megjelent *Vasárnapi Ujság* 24. számában. (ILCM)

Báró Wesselényi Miklós (1796–1850)
szobra a zsigódi református templom mellett.
(Dimény Attila, 2009)

A kiegyezést követően az erdélyi szóránymagarság arra számított, hogy a magyar állam méltányosan fogja rendezni a magarság és a mellettük élő nemzetiségek viszonyát, azonban a polgári nemzet és nemzeti kultúra építésének forgatagában erre már nem kerülhetett sor. Az erdélyi románok és szászok érzékenységet alapvetően sértették a dualizmus idején elfogadott adminisztratív, művelődési és oktatási rendelkezések hivatalos nyelvhasználattal kapcsolatos rendelkezései. Érdekes jelenség, hogy éppen ezekben az évtizedekben gyorsult fel Erdélyben a peremvidékeken és a szóránymagarság élő magarság asszimilációja. Annak ellensúlyozására az 1880-as években rendre létesültek olyan regionális vagy helyi egyesületek is, melyek saját körzetükben tudatosan felkarolták a magyar nyelv és művelődési élet támogatását. Az ASTRA mintájára Haller Károly kezdeményezte, hogy hozzanak létre egy nemzetépítő és megtartó egyesületet Erdélyben. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület néven alapított civil szervezet végül is 1885. május 21-én, Tisza Kálmán

miniszterelnök jóváhagyásával kezdte meg működését Kolozsváron (Gaal 1995: 2–3).

Az 1830-as évek elején már egész Erdélyben, így a Székelyföldön is jól ismerték gróf Széchenyi István és báró Wesselényi Miklós haladó törekvéseit a polgári magyar nemzet és a nemzeti öntudat ápolásával, felemelésével kapcsolatosan (Incze 2004: 220, Cserey 2009: 218). Mindketten a társadalom gyökeres újjászervezésében látták a polgári magyar nemzet megalkotásának és újjászületésének garanciáját. A magyarországi fejlemények hatására 1834–1835-ben, majd 1841–1842-ben Erdélyben is sikerült összehívni a Diétát, melynek keretében a rendek polgári átalakulást sürgettek, gyökeresebb reformokat kértek. Ugyanakkor Háromszék képviselői megoldást vártak a helyi közösségeket foglalkoztató és nyomasztó fontos kérdésekre is. Többek között határozottan kérték a határőr katonaság intézményi megreformálását, a magyar nyelv használatának engedélyezését a társadalmi és a politikai életben, a mezővárosok autonómiájának kiszélesítését, a gazdasági haladást elősegítő egyesületek létrehozásának engedélyezését, tűzkármentő egyesületek alapítását, valamint különböző népoktatási, kisdédóvó és egészségügyi intézetek létrehozását (Cserey 2009: 218–238).

A két országgyűlés pozitív hozadékaként említhető, hogy a nemzeti felemelkedés érdekében, az egyéni kezdeményezéssel szemben, most már elsősorban a közösségi összefogásra helyeződött a hangsúly. Mindez azonban csak az 1840-es évek elején kezdett alakot öltetni. A Kézdivásárhelyen állomásozó II. székely gyalogezred kezdeményezésére 1841-ben létrehozták a Tűzkármentő Társaságot, melynek népszerűsége folyamato-

san növekedett Háromszéken, s ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy egyre több település lakossága jelezte csatlakozási szándékát. Háromszék gazdasági előmozdítása érdekében 118 személy 1842 novemberében Honi Gyárvédleti Társulatot alapított. A társulat elnökének gróf Kálnoki Dénest, választmányi tagoknak pedig a helyi közigazgatásban, igazságszolgáltatásban cselekvően tevékenykedő, magas tisztséget betöltő személyeket, ill. földbirtokosokat választottak (Cserey 2009: 236–237).

Az 1870-es évek végére a polgári társulás és a csoportosulás eszméje a Székelyföld városaiban is elterjedt. Elsősorban a közművelődést és a szociális problémákat felkaroló, közhasznú egyletek létesítésére volt nagyobb igény a térségben (Kolumbán 2018: 40–47). Az ipart és a gazdaságot felkaroló egyesületek létrehozása azonban már nehezebben alakult, habár a többségi lakosság éppen ebben lett volna érdekelt. Ennek akadályát főként a székely nép anyagi szegénységével és az ebből adódó kivándorlással magyarázták (Sz.K.1880.II/7, II/8, II/10 – *A székely közművelődés főbb akadályai* címmel Kiss Sándor által közzétett írás szerint).

Kézdivásárhelyen a többnyire kézművesekből és kereskedőkből álló, a korábbi céhes élet rendjét jól ismerő, ahhoz szokott helyi társadalom, valamint a létszámában egyre növekvő értelmiségi réteg, fogékony és érzékeny volt a polgári értékrend befogadására is. A reformkor törekvései itt is támogatókra találtak, de az igazi kibontakozás csak 1867 után kezdődött el. Azonban a helyi iparos társadalomra jellemző konzervatív gondolkodás, mely elsősorban az évszázados hagyományokhoz való ragaszkodásban nyilvánult meg, számos akadályt gördített a fejlődés útjába. Ennek köszönhetően az urbánus, polgári élet számos jellemzője csak fokozatosan, lassan honosodott meg, épült be a város lakosainak mindennapjaiba, értékrendjébe, életstratégiájába és gondolkodásába (Incze 2004: 217, Dimény 2010: 445).

Az urbánus életmód terjedésével Kézdivásárhelyen is kialakult egy olyan értelmiségi réteg és vele együtt az a középosztály, mely egyre nagyobb igényt tanúsított a modern kor új terméke, a szabadidő eltöltésének különböző, igényesebb módozatai iránt. Az újságolvasás, a színház, a mozi, a műkedvelő előadások, sporttevékenységek fokozatosan a mindennapok szerves részévé váltak, s az irántuk való egyre fokozódó igény pedig messzemenően elősegítette az egyesületekbe való szerveződést (Pál 2003: 499). Az egyesületi élet kibontakozását azonban elsősorban az a réteg tette lehetővé, mely jelentős anyagi háttérrel rendelkezett, és szükségét érezte az igényes, kulturált, de egyben költséges szórakozásnak.

Az azonos érdekek és értékek mentén történő csoportosulás végül is elsősorban kulturális és szociális téren hozott jelentősebb változásokat a településben. A *Székelyföld* című

Kézdivásárhelyi család az 1870-es években.
(Molnár István, ILCM)

helyi újságban 1892-ben a korszakot a *humanitás, a közjótékonyosság s a társadalmi egyesülés útján kifejtett munkásság* koraként jellemezték. Kézdivásárhelyen ekkorra már árvaleány-nevelő intézet, munkaképtelen öregek menháza és kórház létesült. A szociális gondok enyhítésére létrehozott egyesületek fontos szerepet játszottak a későbbi, állami szociális intézményrendszer kialakításában is. Megjegyzem, hogy egyesületi támogatás nélkül, kezdetben még az állam sem tudta volna folyamatosan fenntartani ezeket az intézményeket. A humanitárius egyesületek, még államosításuk után is, hosszú időn át betöltötték korábbi háttérintézményi szerepüket.

A közcélok szolgálata, az önkéntes alapon végzett munka is fokozatosan egyre nagyobb teret kapott a kézdivásárhelyi polgárság életében. Ennek eredményeként a 19. század közepétől egészen a 20. század közepéig 60 egyesület, kör, társaság, testület, szövetség és alapítvány, ill. ezekhez szorosan kapcsolódó intézmény létesült a városban (jegyzékét lásd az *Adattárban*). A sokféle megnevezés ellenére mindegyik megfelelt a Tóth Árpád által megfogalmazott egyesület definíciónak: közhasznú célra alakultak, tagságuk döntően magánszemélyekből állt, önkéntes munka jellemezte, ami jelentős anyagi áldozatvállalással is járt, intézményesült keretek között, írott szabályok alapján működtek, és nem voltak hatósági intézmények (Tóth Á. 2005: 44).

Az akkor alakult egyesületek egyik alapvető, fontos jellemzője volt a közhasznúság, ami többek között magába foglalta a jótékonykodást, a műveltség széleskörű terjesztését, a vallási élet felkarolását és a gazdasági előrehaladást. Ez azonban önmagában még nem elegendő a különböző egyesületek tipologizálásához, de ezek alapján és a megnevezésük szerint már csoportosítani lehet őket, még akkor is, ha az egyesületek többségénél azonosak a célok, különböző átfedések észlelhetők, ami jelentős mértékben megnehezíti osztályozásukat (Tóth Á. 2005: 441).

A kézdivásárhelyi egyesületeket az elsődleges tevékenységi cél és megnevezés alapján nyolc nagyobb csoportba soroltam. Így művelődési, humanitárius és betegsegélyező, közbiztonsági, sport- és szabadidős, oktatási, gazdasági és politikai, végül pedig a különböző vallási egyesületeket különítettem el. A továbbiakban a művelődési, a humanitárius és betegsegélyező, valamint a sport- és szabadidő kategóriájába sorolt egyesületekre térek ki részletesebben, mivel véleményem szerint tevékenységük vizsgálata messzemenően elősegíti Kézdivásárhely polgárosodási folyamatainak felvázolását. Természetesen a többi egyesület sem elhanyagolandó, mert a város társadalmának alaposabb megismeréséhez tevékenységük elemzése is elengedhetetlen. Részletesebb bemutatásuk azonban már egy későbbi tanulmány tárgyát fogja képezni.

Kézdivásárhelyen 17 szervezetet soroltam a művelődési egyesületek közé. Ezek elsősorban a művelődést, a társadalmi érintkezést, a művelt szórakozást, a zenei- és a színházi élet felkarolását tűzték ki célul, ugyanakkor a modern polgári magyar nemzeti öntudat kiépítésében, megerősítésében és reprezentációjában is jelentős szerepet játszottak nemcsak a városban, hanem annak környékén is. A szociális és betegsegélyező egyesületek, intézmények közül elsősorban a leány árvaházra és a munkaképtelenek öregotthonra térek ki, de részletesebben csak a Jótékony Nőegylet és a Kórház Egyesület tevékenységét vizsgálom.

A Kézdivásárhelyi Társalkodó (Kaszinó) és a Polgári Olvasókör

A művelődési egyesületek közül a város *intelligens* polgárságának kezdeményezésére elsőként a Kézdivásárhelyi Társalkodó alakult meg. Létrejöttét báró Wesselényi Miklós 1.000 forintos adománya segítette és serkentette, amit elsősorban azért adott a városnak, hogy az 1834-es tűzvész nyomán keletkezett helyzeten enyhítsen. A város hálájának kifejezésekképpen csakhamar tiszteletbeli polgárává fogadta az adományozót, de az akkori polgárjog szerint csak az lehetett ennek a címnek a tulajdonosa, aki birtokkal is rendelkezett a településen. Ennek érdekében a pénzből csakhamar földet vásároltak Kézdivásárhely határában, és a birtoklevéllel együtt küldöttség vitte el Kolozsvárra Wesselényi Miklósnak a polgári díszoklevelet. A báró elfogadta a kitüntetést, és ígéretet tett arra, hogy a telekre Kaszinót fog építtetni. Azonban a kormány a telek birtoklásában és a Kaszinó építtetésében minden eszközzel megátolta Wesselényi Miklóst és annak kezdeményezését (Orbán 1869: 107, Bakk 1895: 273, Vajna 1942: 5; valamint az 1932. december 27-én, a Kaszinó 90. éves fennállása alkalmából készült jegyzőkönyv szerint).

Gróf Széchenyi István és gróf Károlyi György az 1825–1827 között Pozsonyban megtartott országgyűlés idején alapították az első hazai kaszinót, ami az országgyűlés végeztével Pestre költözött, majd 1830-ban felvette a Nemzeti Casino nevet (Tóth Á. 2005: 143). Báró Wesselényi Miklós kézdívásárhelyi sikertelen kísérletét követően 1842. december 25-én Pap István református lelkész kezdeményezésére a kézdívásárhelyi városházán, a Nemzeti Casino mintájára, megalakították a Kézdivásárhelyi Társalkodót (Vajna 1942: 6).

A tűzvész utáni években Pap István református lelkész, akinek jelentős szerep jutott a város újjáépítésében, híveivel és előljáróival együtt nem csak az egyház, hanem a város ügyeit is megbeszélte. A református egyház jegyzőkönyveiből megállapítható, hogy az egyházi és a városi vezetés abban az időben többnyire ugyanazokból a személyekből állt. Az 1800-as évek közepén, amint változott a városi főbíró személye, úgy a református egyház főkurátori tisztje is rögtön az új főbíróra szállt. A Bakk Endre által összeállított kézdívásárhelyi *főbb tiszték* névsorából megtudhatjuk, hogy kik voltak a város egykori előljárói a 19. század végéig (Bakk 1895: 429–438). Az egyházi és világi funkciók egybeesése valószínűleg sokat segített abban, hogy az 1831-től hivatalát betöltő Pap István különösebb nehézség nélkül nyerhette el a kor fontos, helyi személyiségeinek és *derék polgárainak* támogatását.

Az intézmény alapítására irányuló kezdeményezés elsősorban a református közösség körében bontakozott ki, de a feljegyzések szerint az támogatásra talált a római katolikus közösségben is, ugyanis a kantai Körössy Ferenc, minorita házfőnök, szerzetes társaival együtt szintén csatlakozott az egylethez (Vajna 1942: 6, Incze 2004: 220).

Habár református pap kezdeményezte a társalkodó létrehozását, az egyházi jegyzőkönyvekben nem találtam erre vonatkozó bejegyzést. Wesselényi Miklós tervét felkarolva végül is azzal a céllal alakították meg az egyletet, hogy ott a *polgártársak összegyűlve, mindennemű egyházi és világi ügyeket megbeszélhetnének, egymással társalkodnának, könyveket, hírlapokat olvasván magukat és családtagjaikat a műveltség terén fejlesztenék* (Vajna 1942: 6). Az egyesület hivatalos működéséhez a királyi

Fejér Lukás ruhakereskedő. (Rabending, SzNM)

főkörmányszék, vagyis a Császári és Királyi Gubernium engedélyére volt szükség, de ez évekig tartó folyamat lévén, a társalkodó saját működését csak ideiglenesen kezdhette el. Ez azt jelentette, hogy az elnöknek megválasztott Pap István református lelkész, Hankó Dániel jegyző és Fejér Lukács (kereskedő) pénztáros segítségével megkezdte az egyesület alapszabályának összeállítását (Vajna 1942: 7, Bakk 1895: 436).⁵⁹

A Kézdivásárhelyi Társalkodó ideiglenes közgyűlése az évi tagdíjat 6 rénes forintban állapította meg, amit a tagoknak félévenként kellett befizetniük. Székhelyük számára Tóth Mihály szeszgyárostól bérbe vették egyemeletes házának földszinti részét, ahol csakhamar megtartották az első társas estélyt. A zenés-táncos mulatsággal egybekötött estélyek jelentős szerepet tölthettek be az egyesület életében, ugyanis a tagdíj mellett az ott összegyűjtött pénz az egyesület anyagi helyzetének javítását szolgálta (Vajna 1942: 7). Ugyanakkor ezek az alkalmak kiváló le-

hetőséget nyújtottak arra is, hogy a férfiakból álló tagság feleségei és lányai is részt vegyenek az egyesület életében.

A tagdíjából és a társas estélyekből befolyt összeg egy részét csakhamar egy könyvtár létesítésére fordították. Tekintettel arra, hogy abban az időben még kevés újság létezett, elsősorban könyvek beszerzése volt főbb céljuk. A későbbiekben az egyre nagyobb számban megjelenő újságok előfizetése is fontossá vált, ugyanis a naprakész információk akkor még csak a nyomtatott sajtó segítségével jutottak el a kézdivásárhelyiekhez (Málik et al. 1899: 372).

A Társalkodó életében az első jelentős változások 1844-ben következtek be. Októberben távozott a városból Pap István református lelkész, aki a nehéz évek után meghívást kapott a szászvárosi református eklézsia első papi állására. A kézdivásárhelyi református egyház Fábián Dániel személyében csakhamar megtalálta utódját. Ő korábban, 1832–1834 között már szolgált Kézdivásárhelyen, mint segédpap és rektor a református partikulánál. Ezt követően Nagyenyeden volt másodpap, majd Székelyudvarhelyre került református teológiai tanárnak. Onnan hívták vissza Kézdivásárhelyre és iktatták be állásába 1844. december 8-án.⁶⁰ Fábián Dániel a Társalkodó elnöki tisztségét is örökölte elődjétől. Beiktatása majdnem egy időben történt az egyesület működésének hivatalos elfogadásával, így annak eredményeként december 27-ére rendes közgyűlést

⁵⁹ Vajna Károly szerint Hankó Dániel városi főjegyző volt 1842-ben, s ezt a tisztelet Bakk Endre összeírása szerint csak 1849–1860 között töltötte be. 1838–1849 között a város főjegyzője Szabó Dániel volt, aki később, 1860–1861 között egy évre polgármester lett.

⁶⁰ 1844: A kézdivásárhelyi református eklézsia jegyzőkönyvei; Vajna 1942: 8.

hívott össze, ahol elfogadták az alapszabályokat, és a Kézdivásárhelyi Társalkodó ezzel megkezdhette hivatalos tevékenységét.

A korábbi székhelyet csakhamar nagyobbra cserélték, ugyanis a Nagy Jáfettől, nyugalmazott császári és királyi főhadnagytól bérelt házba költöztették (Incze 2012: 37).⁶¹ Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végéig az épület jelentős események helyszíne volt. Már az alakuló díszközgyűlést is itt tartották, ahova a tagságon kívül meghívták a 2. székely gyalogezred parancsnokát, Szentpáli Ferenc ezredest is, aki felajánlotta, hogy a gyűlés napján díjtalanul engedi át az ezred zenekarát, és tisztikarával együtt részt vesz az alakuló ülésen. Vajna Károly visszaemlékezése szerint a tiszti kar testületileg belépett a Társalkodó tagjai közé, mely azért is jelentős esemény, mert nem csak magyar, hanem idegen (cseh, lengyel, német, osztrák) személyek is voltak köztük. Ugyanakkor ez azért is fontos tény, mert az egyesület korai szakaszából nagyon kevés adat maradt fenn a tagokra vonatkozóan. Az eddig előkerült feljegyzésekből mindössze az elnökségi tagokat ismerjük. Az első három évre választott vezetőség Fábián Dániel elnökből, Hankó Dániel jegyzőből, Császár Lukács pénztárnokból, Finta István gazdából és Barabás Lajos könyvtárnokból állt, a tagság pedig a város és vidék *intelligensebb*

Nagy Jáfet nyugalmazott császári és királyi főhadnagy református egyháznak adományozott háza a mai Vasút utcában. (Dimény Attila, 2013)

⁶¹ Nagy Jáfetnek több háza is volt Kézdivásárhelyen. A Vasút utcában, az egykori Rudolf Kórház szomszédságában ma is álló épületet 1847. június 30-án Nagy Jáfet és felesége, Nagy Anna a kézdívásárhelyi református egyházra hagyta. Az erre vonatkozó több oldalas dokumentumot az 1847-es egyházi jegyzőkönyvbe a 38. pontként vezették be. A Társalkodónak bérbbe adott épület feltehetően az egykori Szarvas fogadóval (ma a helyén áll a posta épülete) szemben álló épület volt. A kommunista időkben a milícia működött benne, ma vendéglőnek ad otthont.

polgáraiból került ki (Málik et al. 1899: 372).⁶² A tagokra vonatkozó számszerű adatokat csak Fábíán Dániel 1847. december 5-én tartott elnöki beszédéből ismerjük. A háromévi hivatalos működés alatt a tagok száma 143-ra emelkedett, akik igen aktívan részt vettek a Társalkodó életében. Az elnök már akkor sérelmezte, hogy az iparos polgárok nem tanúsítottak nagyobb érdeklődést a Társalkodó iránt (Vajna 1942: 9–10).⁶³

Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc, ezen belül a háromszéki önvédelmi harcokban való szerepvállalás, a Társalkodó életében is kiemelkedő helyen szerepelt. Az 1848 tavaszán Alsó-Csernátonban tartott háromszéki nagygyűlésen a küldöttek kimondták a nemzetőrség felállítását, melybe elsőként a Kézdivásárhelyi Társalkodó tagjai léptek be. Fábíán Dániel lelkesítő beszéde nyomán az egyesület tagjainak példáját követve több kézdivásárhelyi és kantai polgár lett nemzetőrré, összesen 496 személy. 1848 júliusában Fábíán Dánielt és Hankó Dánielt megválasztották Kézdivásárhely követeinek a pesti országgyűlésbe, így a Társalkodó ideiglenes elnöki teendőit attól kezdődően Borosnyai László látta el (Vajna 1942: 12–13).

Az önvédelmi harcban való részvétel mellett 1849 márciusában történt még egy fontos esemény a Társalkodó keretében. Bem József tábornok a kézdivásárhelyieket, Brassó bevételében és a hadianyaggyártásban vállalt szerepükért, saját tábori nyomdájával jutalmazta meg. A nyomda számára a város Vizi István főbíró vezetésével a

Császár Lukács (1820–1898) kereskedő.
(S. Herter, SzNM)

Társalkodó akkori székhelyét vásárolta meg Nagy Jáfet nyugalmazott főhadnagytól. Ezzel egyidőben a Társalkodó áthelyezte székhelyét az akkori Unió utcába, Szócs Dániel városi főjegyző házába. A nyomda mindössze pár hétig üzemelt, de a vele készített helyi hadilap, a *Székely Hírmondó* révén a város történelmében fontos szerepet nyert és játszott. A szabadságharc bukása után a református templom egyik bástyájában őrizték a nyomdát, mígnem 1924 júliusában a presbiteri tanács a tulajdonjog megtartása mellett a Székely Nemzeti Múzeumban helyezte el (Vajna 1942: 13–15, Incze 2004: 221, SzU.1924.XXI/49).

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása utáni időszakban az osztrák császári hatalom kemény eszközökkel tiltott be minden egyesületi munkát. Azokat a személyeket, akik cselekvően részt vettek a szabadságharcban, halálra vagy nehéz börtönfogságra ítélték. Ebben a sorsban volt része Fábíán Dániel református lelkésznek is. A

⁶² Pénztárosnak Fejér Lukács kereskedőt, jegyzőnek Finta István segédpapot választották; Vajna 1942: 9.

⁶³ A szerző megjegyzi, hogy az információkat Fábíán Dánieltől kapta, aki 1891-ben személyesen adta át az eredeti megnyitóbeszéd szövegét, mely az első világháború alatti meneküléskor eltűnt.

világosi fegyverletétel után előbb Bukarestbe menekült, majd 1849. szeptember végén hazatért Kézdivásárhelyre, ahol azonnal elfogták és Sepsiszentgyörgyre szállították. Innen kezesség mellett kiengedték, de eltiltották papi hivatásának gyakorlásától. A pesti hadbíróóság azonban 1852-ben ismét beidézte, és ekkor már kötélt általi halálra ítélte, amit később 6 évi várfogságra változtatott, amiből ő négy évet töltött le Kufsteinban. Kiszabadulása után előbb hazatért Kézdivásárhelyre, majd 1857-ben Szilágycsehbe hívták papnak, ahol végül is 1894. május 7-én hunyt el (SzU.1931.XXVIII(XV)/5, XXVIII(XV)/6, XXVIII(XV)/17, 1935.XXXII(XIX)/13, XXXII(XIX)/14; Vajna 1942: 15).

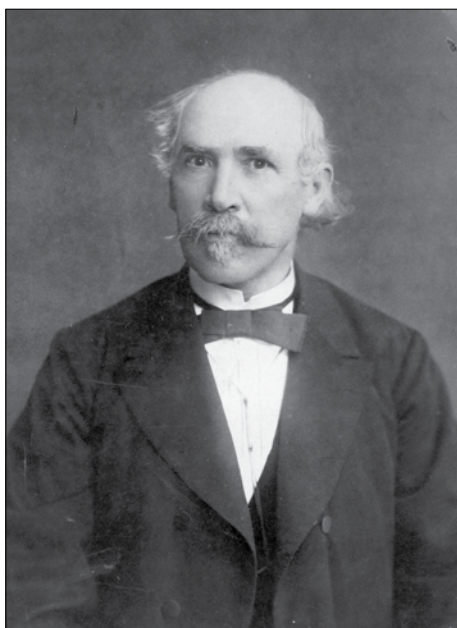
Az önkényuralom éveiben a Kézdivásárhelyi Társalkodó tevékenységét is beszüntették, de az egyesület gondolatát és főként a működése során összegyűlt könyvtárat továbbra is igyekeztek megőrizni és célirányosan használni. A Társalkodó könyveit a református egyháznál helyezték biztonságba, időnként kiadták azokat a főiskolákon tanuló ifjúságnak, ill. nőknek. Elsősorban két kézdivásárhelyi református papnak köszönhető, hogy mindez működhetett a szabadságharc utáni nehéz önkényuralmi időkben. 1853-tól 1857 végéig Szász Károly református lelkész, a későbbi Dunamelléki püspök, ugyanakkor kiváló író, költő és műfordító ápolta az egyesület gondolatát (Sz.1904.XXI-II/6, 1905.XXIV/85; SzU.1931.XXXVIII(XV)/11). Őt követte 1858 és 1861 között Székely János (1826–1907), szintén református pap, akinek közéleti szerepe elsősorban a kiegyezés utáni időkben vált fontossá. Az 1904-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig a város első papja volt (Sz.1904.XXIII/4, Vajna 1942: 16, Incze 2004: 221).

Az 1850 és 1861 közötti időszakról Vajna Károly csak pár mondatban emlékezik meg. Viszont Bakk Endre munkájából tudjuk, hogy ebben az időben kik voltak a város vezetői. Az 1834-től funkcióban lévő Kovács Dániel főbíró és egyházi főkurátort 1849-ben Vizi István (1807–1866), korábbi tanácsos váltotta az újonnan létrehozott polgármesteri állásban, ill. az 1838-tól hivatalban lévő Szabó Dániel főjegyzőt Hankó Dániel követte. 1850-ben Balogh Pál rendőrtanácsost tették meg polgármesternek, akit viszont egy évre rá Pap András váltott. Ő is csak egy évig volt polgármester, de 1856–1860 között a város főjegyzőjeként tevékenykedett tovább. 1852 és 1861 között ismét Vizi Istvánt választották Kézdivásárhely polgármesterének (Bakk 1895: 436).

1861 januárjától már Szabó Dániel lett a város első embere, az a személy, aki korábban több éven át Kézdivásárhely főjegyzője is volt. A korábbi megszigorítások enyhülését is jelentette ez a változás, amit az újonnan kinevezett polgármester azonnal

A Ben József tábornok által adományozott tábori nyomda a Székely Nemzeti Múzeumban. (Dimény Attila, 2010)

Szócs József kereskedő, 1878–1889 között a város polgármestere. (Molnár J., SzNM)

ki is akart használni. Közvetlenül beiktatása után az első teendői között szerepelt a Kézdivásárhelyi Társalkodó újraindítása. Ennek érdekében összehívta a régi tagokat, és a tanácskozást követően az 1861. március 24-én tartott közgyűlésen kimondták a Társalkodó megnyitását. Az 1899-ben történt átszervezésig hivatalosan Olvasó Egyesület néven indulhatott és működhetett újra. Az újonnan kialakított tisztviselői karba elnöknek Szabó Dániel polgármestert, jegyzőnek Jancsó János városi orátort, pénztárosnak Balogh Sándor kereskedőt és 1848-as honvédszázadost, gazdává pedig Szócs Dániel kereskedőt és '48-as honvédszázadost választották. A számadásvizsgálók Fejér Lukács és Szócs József kereskedők lettek, az utóbbi '48-as főhadnagy volt (Vajna 1942: 17 és 27, Incze 2004: 221).

A Kézdivásárhelyi Társalkodó kezdeti időszakáról összegzésként elmondható, hogy egy olyan történelmi korban alakították, amikor a kézdivásárhelyi társadalom gondolkodó tagjai szűknek érezték azt a világot, amely körülvette őket.

Tehát elsősorban az alapítók és a hozzájuk csatlakozó személyek tudás utáni vágya tette lehetővé, hogy Kézdivásárhely az 1848–1849-es szabadságharc egyik központi helyévé vált. Ezen kívül a későbbiekben a Társalkodó mindenkori tagsága a modern polgári magyar nemzeti öntudat terjesztésében töltött be fontos szerepet.

A Kaszinó kevés létszámmal indult újra, tekintettel arra, hogy sokan tartottak a Nagyszébenben működő Gubernium szigorától. Ennek ellenére a tagság, tapintatosan ugyan, de igyekezett élénk egyesületi életet kialakítani és működtetni. Az Olvasó Egyesület keretében a könyvtár ismét megkezdhette működését. Mindenek előtt megrendelték az akkor megjelenő lapok közül a *Pesti Naplót*, a *Magyarországot*, a *Kolozsvári Közlönyt*, a *Vasárnapi Újságot*, a *Bolond Miskát*, az *Üstököst*, a *Falusi Gazdát* és a *Korunkot*. Ugyanakkor augusztus 20-án megszervezték Szent István király napjának megünneplését, ami akkor azért bírt nagy jelentőséggel, mert hosszú évek után ismét alkalmat adott a közös együttlétnek és ünneplésnek. Következő évben már nagyobb lelkesedéssel viszonyultak a kézdivásárhelyiek az ünnephez, így aztán a Gubernium is felfigyelt az eseményre, aminek az lett a következménye, hogy megrovásban részesítették Szabó Dániel polgármestert. Ennek ellenére ő 1863-ban is megszervezte az ünnepséget, amit a nagyszébeni hatóság határozottan alkotmányellenes cselekedetnek minősített, és 1863. október 18-án leváltotta tisztségéből Szabó Dánielt, aki ezt követően lemondott a Kaszinó elnöki tisztségéről, s teljesen visszavonult a közéletből (Vajna 1942: 17, SzU.1931.XXVIII(XV)/11). 1867-ig Benkó Pál polgármester váltotta a város vezetésében (SzU.1931.XXVIII(XV)/34). A főjegyző az 1861-től funkcióban lévő Vargha

József (1820–1905) ügyvéd maradt, aki közel négy évtizeden át töltötte be ezt a tisztséget. Ugyanakkor a Társalkodó elkötelezett tagja is volt, aki Szabó Dániellel együtt járta ki az egyesület újraindítását (Bakk 1895: 436–438, SzU.1931.XXVIII(XV)/13).

Az 1867-es kiegyezést megelőző három évben a Kaszinó tevékenységéről kevés adat maradt fenn. Egy 1865-ben keltezett, tagsághoz intézett felhívás alapján úgy tűnik, hogy 1864 és 1866 között az elnöki teendőket ismét Székely János református lelkész vállalta fel. Majd 1867-től Tóth Sámuel (1809–1889) '48–49-es honvéd százados látta el az elnöki feladatokat, amit az 1869. február 28-tól ismét rendszeresen vezetett jegyzőkönyvek is igazoltak (SzU.1931.XXVIII(XV)/14, Vajna 1942: 18).

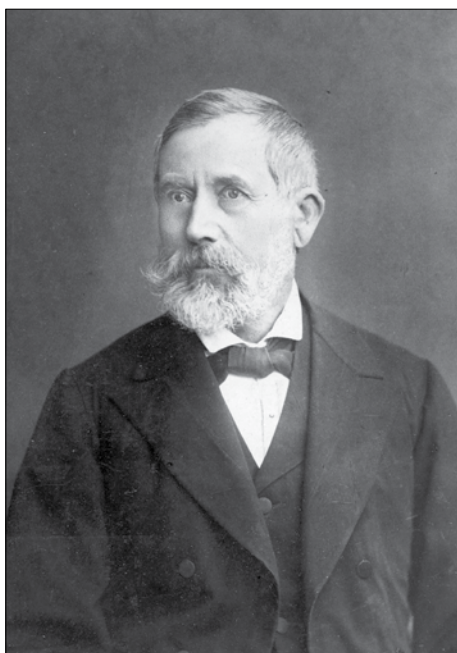
A kiegyezés utáni évtizedek az egyesületi élet kibontakozásának jelentős időszaka volt. A Kaszinó mintájára néhány főiskolát végzett fiatal, akik tanulmányaik befejezése után Kézdivásárhelyen maradtak, Nagy Sándor rektor pap vezetésével 1868-ban önképzőkört alakítottak. Tevékenységük során nagy sikert hozott számukra Katona József *Bánk bán* című előadása 1869-ben, melynek bevételéből megvásárolták a Kaszinó könyvtárának Orbán Balázs akkor megjelent *A Székelyföld leírása* című művét (Vajna 1942: 18, Pál 2003: 505–506, Incze 2004: 221, Pozsony 2009c: 132). A pár évig működő önképzőkör a kibontakozó egyesületi szervezkedés előfutárának is tekinthető. A sorra létesülő polgári egyesületek kezdetben a Kaszinó mintájára és többnyire a tagság érdeklődési körének szakosodása révén bontakoztak ki.

A Kaszinó helyzete úgy tűnt, hogy 1872. január 1-től újra jobbra fordul, ugyanis Kézdivásárhely ekkor törvényszéket, járásbírószéket és honvédséget kapott. Az id. Donáth József törvényszéki elnök és Kovács István (1821–1893) királyi járásbíró vezetésével alakított bírói testület és a magyar királyi 24. honvédszászlóalj, valamint a 9. honvéd huszárezred tisztikara csakhamar szerves része lett a város társadalmának, de ugyanakkor a Kaszinó életét is fellendítette. A város iparos polgársága azonban továbbra sem állt be a Kaszinó tagjai közé, Vajna Károly szerint mintha féltek volna a művelt tagok között megjelenni (Vajna 1942: 19).

A kisszámú tagság és az ebből adódó anyagi hiány csakhamar székházgondokat is előidézett. A Kaszinó 1872-ben a Sebők-féle házból a Korona vendéglő emeletére költözött, ahol a könyvtárnak Nagy Gábor rendőrkapitány adott helyet. 1873-ban azonban már innen is költöznie kellett. Az év első felében a Grósz Károly-féle földszintes házba, majd fél év múlva a Dézsi-féle Zöldfa vendéglő (az akkori posta és távírdával szemben, a mai Márton Áron utcában) emeleti részében kapott helyet. Azonban 1880 szeptemberében már a Hankó László-féle ház adott otthont a

Kovács István (1821–1893) királyi járásbíró.
(Leopold Adler, ILCM)

Hankó László (1821–1887) gyógyszerész, takarékpénztári igazgató. (Molnár J., SzNM)

Kaszinónak, majd 1882-ben ismét a Zöldfa vendéglőben működött (Vajna 1942: 19).

A Kaszinó anyagi helyzetének javítására 1869-től újra megszervezték az 1848-ban felfüggesztett Kaszinó-bált, melynek első három évében Benkő Pál ügyvéd, országgyűlési képviselő és Kovács István ügyvéd, az akkori egyesbíróság vezetője volt a fő rendezője, bálanyának pedig Benkő Pálné Dénes Mária kérték fel. Ezek az alkalmak ide vonzották csakhamar a vármegye úri ifjúságát és a város iparos közönségét is. A későbbiekben a jótékonyág szellemében több alkalommal is rendeztek táncmulatságot, általában az év végén, ill. a farsangi időben (N.1877.VII/8, 1878.VIII/18; SzK.1880.II/3; Vajna 1942: 18–19).

Az 1880-as évek elején a Kaszinó vezetősége mindent igyekezett megtenni annak érdekében, hogy az egyesület fennmaradjon. Azonban a különböző egyletek adománya nélkül már nem élhette volna túl ezt a nehéz időszakot. Kovács István járásbíró, az akkori alelnök kezdeményezésére minden hónap

első keddjén, a tanítók dalkörével közreműködve társas vacsorákat, úgynevezett *keddi estélyeket* szervezett, melynek az volt a célja, hogy az iparos és kereskedő osztályt megnyerjék a Kaszinó számára. Az első *keddestélyt* 1882. november 17-én tartották, amit sikeresnek ítélték, de a két utána következő rendezvény már nem hozta meg a várt eredményt, s végül is érdektelenség miatt kénytelenek voltak a rendezvénysorozatot beszüntetni. Abban az évben a kaszinóbál is hiánnyal zárt, de a korcsolya egylet által szervezett sikeresebb bál nyereségéből 50 forintot a Kaszinónak adományoztak. 1883-ban a Jótékony Nőegyesület a *fillérestély* jövedelméből 58 forint 41 krajcárral támogatta a Kaszinót. Ezek az adományok azért számottevőek, mert a korábban sikeres kaszinóbálok tiszta nyeresége ezekben az években jóval az adományok alatt maradt (Vajna 1942: 20).

1885-ben a kereskedő ifjak is beléptek a Kaszinóba, így a tagok száma csakhamar 150-re növekedett, ami ideiglenesen javított egy keveset az egyesület anyagi helyzetén, de továbbra is a Takarékpénztár, a Nőegylet, a főiskolai tanuló ifjúság adományai, vagyis a külső segély éltette. Vajna Károly, az akkori könyvtáros 1886. májusában *A haldokló olvasóegyesület* címen terjedelmes írást jelentetett meg a *Székelyföld* című helyi újságban, melyben felsorolta a Kaszinó problémáit, és erős hangon bírálta a kereskedő és főleg az iparos osztályt, hogy távolmaradásukkal a Kaszinót megszűnésre ítélték. Ugyanakkor belátta azt is, hogy a távolmaradás oka az iparos, ill. kereskedő egyleti tagok és némely urak összeférhetlenségéből adódik, aminek megoldásaként egy több szobás színház szükségességét hangsúlyozta. Továbbiakban pedig élesen bírálta a

Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatóságát és részvényeseit azért, mert nem követik a szász és a román bankok példáját, akik jelentős összegekkel támogatták saját művelődési egyesületeiket, iskoláikat és egyházaikat. A cikk általános feltűnést és érdeklődést váltott ki, melynek következtében a Takarékpénztár igazgatósága, akik egyébként Kaszinó tagok is voltak, 1886. december 8-án ajánlatot tett egy piactéri egyemeletes ház öt szobájának hasznobérlésére. A kedvező ajánlatot a Kaszinó vezetősége elfogadta, és már a következő évben, január 17-én itt tartotta választmányi gyűlését Székely János református lelkész, egyesületi elnök és Gyöngyössy István felső-népiskolai tanár, egyesületi jegyző elnöklete alatt (Vajna 1942: 20–23).⁶⁴

Az új székház nagy lelkesedéssel töltötte el a tagokat, ismét nagy számban jelentek meg, ugyanis abban igyekeztek olyan feltételeket megteremteni, ami a tagság széles körű érdeklődését kielégíthette. Néhány hét alatt barátságos és otthonos biliárd-, kártya-, társalgó, valamint olvasó szobát rendeztek be. A szórakozás mellett ismét tudtak a művelődési és a hazafias életre is koncentrálni. 1888. február 16-án Vajna Károly indítványára, a választmány elhatározta 1848. március 15. megünneplését. Első évben csak székházon belül, ill. a székház alatt működő vendéglőben ünnepeltek, ahol a megemlékező beszédek mellett a tanítók dalköre hazafias dalokat adott elő. Második évben már a városház nagytermében,⁶⁵ szélesebb körben ünnepelték az eseményt. Annak megrendezésére Bartók Károly polgármestert kérték fel, aki elfogadta a megbízást, de az ünnepség előtt néhány héttel visszalépett, mint később kiderült, az államhatalom nyomására. Feladatát azonban Bartos Károly ügyvéd vállalta, aki éveken át teljesítette ezt a hazafias megbízatást. Attól az évtől kezdődően Kézdivásárhely összes iskolájában is minden évben megemlékeztek március 15-re, ill. más egyesületek is szerveztek különböző, alkalomhoz illő ünnepséget (Sz.1904.XXII/22).⁶⁶

Bartók Károly, 1889–1896 között Kézdivásárhely polgármestere. (Papp Ferenc, SzNM)

⁶⁴ A ház földszintjén a Popovics András-féle vendéglő működött.

⁶⁵ A jelenlegi Incze László Céhtörténeti Múzeum időszakos kiállítóterme, az egykori városház tanácsterme, amely 1904-ig, a Vigadó megépüléséig a város fontos rendezvényeinek helyszíne volt.

⁶⁶ A helyi lapok minden évben hírt adtak az ünnepségekről. Vajna 1942: 22–24.

A hazafias érzelmek megerősítése és reprezentálása a későbbiekben is jellemezte a Kaszinót. 1896-ban a millenniumi évforduló idején a Kaszinó tisztikarában és választmányában találjuk mind azokat a személyeket, akik 1894. március 11-én Turinban átadták a város részéről Kossuth Lajosnak a díszpolgári oklevelet. Molnár Józsiás malomtulajdonos, a későbbi országgyűlési képviselő (az 1848–49-es puszkaporkészítő id. Molnár Józsiás fia) és felesége, Gaál Emília vezette a küldöttséget, akik között ott volt Benkő István szeszgyáros, Jakab István takarékpénztári tisztviselő pénztáros, dr. Bánffy Zsigmond ügyész, dr. Szacs vay Gyula ügyvéd és Tóth Lajos szeszgyáros. A Kaszinó választmánya 1894-ben Kossuth Lajos halálát követően egy szobor felállítását is elhatározta, melyre az évek során összesen 14.000 koronát sikerült összegyűjtenie. Az első világháború kitörése azonban már nem tette lehetővé a terv megvalósítását (Sz.1904.XXII/35, Vajna 1942: 24).

1896-ban a Kézdivásárhelyi Kaszinó tagjainak száma 155 személy volt. Benke Gyula országgyűlési képviselőt és báró Szentkereszty Stephanie földbirtokosnőt alapító tagként, Székely János református lelkészt pedig örökös tiszteletbeli elnökként tartották számon. A Kaszinó elnöki tisztségét Jakab Rudolf törvényszéki elnök töltötte be. A tagság az állami hivatalokban dolgozó tisztviselőkből, katonatisztekéből, földbirtokosokból, gyárosokból, orvosokból, tanárokból és tanítókból, egyházi személyekből, kereskedőkből, valamint néhány kézművesből tevődött össze. Mindössze egy női tagja volt a Kaszi-

A Kossuth Lajos díszpolgári oklevelét átadó kézdivásárhelyi küldöttség 1894-ben.
 Ülnek (balról): Molnár Józsiás, Molnár Józsiásné Gaál Emília, dr. Szacs vay Gyula.
 Állnak (balról): Benkő István, ifj. Jakab István, dr. Bánffy Zsigmond, Tóth Lajos. (SzNM)

nónak, özvegy Nagy Mózesné földbirtokos asszony személyében (Málík et al. 1899: 372, Vajna 1942: 92–96).

1899-ben Fejér Károly vezető járásbíró, az egyesület akkori elnöke és Török Andor jegyző, a későbbi polgármester új alapszabályzatot szerkesztett, amely a belügyminiszter jóváhagyása után 1899. május 19-én jogilag is életbe lépett, s egészen az egyesület 1948-ban történt felszámolásáig érvényben, használatban maradt. Ebben az új szövegben az egyesület már Kézdivásárhelyi Kaszinó néven szerepelt. Jogi státusa az impériumváltást követően csak 1924. december 2-án nyert hivatalos elismerést a román állam részéről (Vajna 1942: 27).

A Kaszinó vezetését 1903-ban Fejér Károly elnök, dr. Bánffy Zsigmond és ifj. Jakab István alelnökök, dr. Bándy titkár, Ikafalvi Diénes Ödön jegyző, Nagy Iván Lázár pénztáros, Vajna Károly és Rada Elek könyvtárosok, Zayzon Sándor gazda, dr. Balogh Vendel ügyész, valamint Vertán Vencel, Fejér Antal és Kiss Károly számvizsgálók látták el. Az egyesületnek az év elején 2 tiszteletbeli, 2 alapító és 126 rendes tagja volt, amiből az év folyamán elhalálozás és elköltözés miatt 16 személyt töröltek, ugyanakkor 10 új tagot vettek fel. A könyvtár állománya az év végére már 2586 kötetből állt. A lapok közül járt a *Budapesti Hírlap*, *Budapesti Napló*, *Pesti Hírlap*, *Egyetértés*, *Független Magyarország*, *Magyar Világ*, *Magyar Állam*, *Székely Nemzet*, *Székelyföld*, *Ellenzék*, *Magyar Polgár*, *Brassói Lapok*, *Bukaresti Magyar Újság*, *Magyar Szó*, *Jó Egészség*, *Borsszem Jankó*, *Bolond Istók*, *Kakas Márton*, *Budapesti Szemle*, *Új Idők* és a *Vasárnapi Újság*. Az egyesület 1903. január 29-én Rákóczi-ünnepet szervezett és megünnepelte március 15-ét. A jótékonyág jegyében begyűlt támogatásokat a kézdivásárhelyi Szabadság-szobor alapba, valamint a Kassán felállítandó Rákóczi- és Mikes Kelemen-szobrokra adományozták (Sz.1904.XXII/16, XXII/17).

A 20. század első éveiben a kézdivásárhelyi polgárok egy része fontosnak látta még egy újabb művelődési egyesület megalakítását. 50-60 személy 1906. március 18-án megalakította a Polgári Olvasókört, melynek ideiglenes vezetésére a szervező bizottság Gáspár István főgimnáziumi tanárt kérte fel (SzU.1906.III/23). Az alapítók a kört az önművelődés és az önismeret körének szánták, azzal a kitételrel, hogy *nagy, mozgalmas életre, melyet politikai ideák és mozgalmak indítanak meg, nem hivatott és nem feladata*. Szerintük feladatát csak akkor töltené be igazán, ha sikerülne a polgárságot saját ügyeinek és érdekeinek megbeszélésére összevonni. Ennek érdekében könyvtárat létesítettek, és a kapcsolattartás szempontjából műsoros jótékonyági mulatságokat rendeztek, ami a kör pénztárának gyarapítását is szolgálta (SzH.1909.IV/9, IV/46;

Fejér Antal kereskedő 1884-ben. A Kaszinó számvizsgálója a 20. század első éveiben. (Molnár J., SzNM)

A Polgári Olvasókör székhelye az 1910-es években a Jancsó Mózes szeszgyáros által 1896-ban építtetett bérház második emeletén. 1907-ig itt működött a posta és távírda. (képeslap, ILCM)

SzU.1912.IX/16). A helyi politikai életben azonban aktív részt vállalt, ugyanis 1906 decemberében a Polgári Olvasókör és a Kézdivásárhelyi Függetlenségi és 48-as Kör közös bizottságot alakított annak érdekében, hogy a polgárság soraiból jelölteket válogasson a közelgő városi képviselőválasztásra (SzU.1906.III/106).

A Polgári Olvasókör tagságában már nagyobb számban vettek részt iparosok, ezért az egyesület működésének második évében, 1908-ban Szócs Károly elnök indítványára a közgyűlés megbízta a választmányt, hogy dolgozzon ki egy tervezetet a helyi ipartestület megalakítására. Ekkor már közismert volt, hogy egy új törvényjavaslat, ami az ipartestületek szerveződéséről rendelkezik, hamarosan életbe fog lépni. A választmány tagjaiból összeállt bizottság meg is tette a kellő lépéseket, de *az egész eszme az egyes iparos testületek, céhek szűkkeblűségén és nem eléggé tájékozottságán feneklett meg*. Talán éppen ezért vették be az alapszabályba az 1909. január 28-án tartott közgyűlésen, hogy olyan környékbeli fiatal emberek is lehetnek a kör tagjai, akik nem önálló iparosok (SzH.1909.IV/8, IV/9).

A Polgári Olvasókörnek már a megalakulását követően több mint száz tagja volt (SzU.1906.III/23). 1909-ben a kör tisztikarát Szócs Károly elnök, Gáspár István titkár, Bencze József pénztáros, Koncz Károly gazda és Tuzson Árpád könyvtáros alkotta. Munkájukat az alábbi választmányi tagok segítették: Bíró Lajos tanár, Tóth Balázs tanár, Dávid János kereskedő, Incze János, id. Kajtár János, Jancsó Elek, Zselinszki István, Várhelyi György, Ugrai Lajos, Bíró Mihály és Murka Károly (SzH.1909.IV/8). 1912 januárjában már Nagy Károly, az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet igazgatója volt a Polgári Olvasókör elnöke, Bíró Lajos tanár, a *Székely Hírlap* felelős szerkesztője és tulajdonosa, aki Gáspár István halála után lett titkára a körnek, a könyvtáros feladatok ellátásában pedig Szigethy Károly váltotta Tuzson Árpádot. A választmányban

Szőcs János, Kalith Géza, Bogdán Arthur fényképész, Kovács Sándor csizmadiák, Incze János, Gyárfás Károly, ifj. Nagy Ferenc műmalom tulajdonos, Hölczer Gyula, Skorka János, Megyasszay D. Lajos és Czirmay Zoltán volt benne. A körnek abban az évben összesen 156 tagja volt (SzU.1912.IX/13). Az első világháború, majd az impériumváltás valószínűleg feloszlatta a kört, mert a későbbiekben már nem találtam rá vonatkozó újságcikkeket vagy más dokumentumot.

A 19. század végén és a 20. század első éveiben Kézdivásárhely társadalmát elsősorban a gazdasági élet helyi fejlődése határozta meg, ami az egyesületek számának gyarapodásában is lemérhető. Számos polgári épület mellett a tehetősebb ipartestületek, mint a csizmadiák és mészárosok is, székházakat építettek. A Kaszinó választmányának 1912. december 27-én tartott 70 éves jubileumi díszközgyűlésén dr. Vargha Béla elnök ünnepélyesen bejelentette, hogy az egyesület székházának megépítésére egy házalapot hoznak létre. Az 1919. évi közgyűlésig 49 tag összesen 5450 koronát ajánlott fel erre a célra (Vajna 1942: 25). Az 1920. június 4-én bekövetkezett hatalmváltás a Kaszinó ezen törekvését nem állította le, de az új adminisztratív, politikai struktúrákba való beilleszkedés már olyan újabb kihívások elé állította az egyesületet, melynek következtében a székházépítés végül is nem valósulhatott meg.

A Kézdivásárhelyi Kaszinó elnöki tisztségét 1918. február 2-től 1919. október 2-ig Hász József királyi törvényszéki elnök töltötte be. Ezt követően 1920. október 28-ig az új hatalom képviselői bezárták az egyesületet (SzU.1920.XVII/77). 1921. január 23-tól lett újból elnöke a Kaszinónak dr. Ikaalvi Diénes Ödön ügyvéd, aki egészen haláláig, 1936. október 26-ig viselte a tisztséget. Annak ellenére, hogy az erdélyi magyarság kisebbségi sorsba kényszerült, Ikaalvi Diénes Ödön integratív személye serkentő hatást gyakorolt a helyi értelmiségre (SzU.1940. XXXVII(XXIV)/43).

Az új hatalom képviselői azonban fokozott figyelemmel kísérték a magyar egyesületek tevékenységét, és kétféle módon próbáltak hatást gyakorolni rájuk. Egyrészt a kulturális előadások műsorai közé, valamint az estélyek programjaiba igyekeztek román szerzők munkáit, táncokat és irodalmi darabokat is felvetetni. Másrészt kötelezővé tették a rendőri jelenléteket a közgyűléseken és később a választmányi gyűléseken is. Ugyanakkor kötelezővé tették a gyűlések időpontjának előzetes bejelentését, az alapszabályok és a tagok névsorának rendőrségi nyilvántartását, valamint ideiglenesen betiltottak minden kártyajátékot (SzU.1922.XIX/58, Péter 1942: 36).

Nagy Károly (1852–1929), az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet igazgatója. (Bogdán Ferenc, SzNM)

Az Ikafalvi Diénes testvérek (balról): Ödön, Jenő, Kálmán, Dezső és Lajos az 1910-es évek közepén. Ikafalvi Diénes Lajos közjegyző és Kovács Teréz fiai. (Bogdán Arthur, ILCM)

A nyomasztó helyzet és a túlzott ellenőrzés ellenére a Kaszinó tovább folytatta működését. A korábbi tevékenységek és a könyvtár folyamatos gyarapítása mellett Ikafalvi Diénes Ödön elnök 1922. december 27-én, a 80. jubileumi közgyűlésen egy új javaslattal állt elő. Egy önálló múzeumegyesület és múzeum létrehozását javasolta, amely a vidék közművelődésének emelését fogja szolgálni. A közgyűlés egyhangúlag fogadta el a javaslatot, és elhatározta, hogy amíg a Múzeumegyesület jogi önállóságot nem kap, a majdani múzeum a Kaszinó keretei közt fog működni (SzU.1923.XX/1). A kezdeti lelkesedés után csakhamar lankadt az érdeklődés, de Diénes Ödön tíz év kitartó gyűjtőmunka után, végül is 1932. szeptember 4-én megnyitotta a város első múzeumát az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet két termében. Ez év decemberében tartott 90. jubileumi közgyűlésen már nem csak egy önálló múzeumegyesület, hanem egy könyvtár- és kultúregyesülettel kiegészített intézmény létesítését kezdeményezte, melyen belül külön múzeumi, közkönyvtári, felolvasó, műkedvelő, zenei, színi és színpártoló szakosztályok működnének (Péter 1942: 37, Diénes 1942: 75–77, Incze 1997: 14–18).

Diénes Ödön a Múzeum-, Közkönyvtár- és Kultúregyesületet elsősorban azzal a céllal kezdeményezte, hogy a városban működő sokféle egyesület erejét összefogja. Az 1870-es és 80-as években jól működő Közművelődési Egylet mintájára kívánta megalakítani ezt az intézményt, melynek keretében összefogva nagyobb eredményt tudnának elérni mind szellemileg, mind anyagilag. Véleménye szerint azért nem tud hatékonyan dolgozni egyik egyesület sem Kézdivásárhelyen, a Kaszinót is beleértve, mert a különböző érdeklődési körökhöz tartozó személyek anyagilag nem tudnak támogatni ennyiféle egyesületet. Ugyanakkor a város lakosainak érdektelenségét is szóvá tette, de

főként azt nehezményezte, hogy az iparos osztály továbbra sem kívánt részt venni a Kaszinó életében.⁶⁷

Azonban annak életében csakhamar gyökeres fordulat következett, mert 1928-tól kezdődően a tagság számát már nők is gyarapíthatták. Molnár Dénes indítványára a februári közgyűlésen 10 női tagot vettek fel a Kaszinóba, ami június 19-én még 3 új hölgytaggal bővült (SzU.1928.XXV(XII)/9, XXV(XII)/26).

Az 1930-as évek az általános gazdasági válság éveit voltak, ami az egyesületek pénzügyeinek sem kedvezett. A emberek rossz anyagi helyzete miatt látványosan csökkent az érdeklődés a művelődési intézmények iránt, így a kézdivásárhelyi színtársulat közönség hiányában csakhamar a csőd szélére került. A Kaszinó elnöke, Diénes Ödön és tiszteletbeli elnöke, Vargha Béla a társulat megsegítésére összehívta a város jótékony, közművelődési, ipari és kereskedelmi egyesületeinek vezetőit, segítségükkel pedig a 18000 lejt kitevő adósságból 4820 lejt sikerült törleszteniük. A színtársulat támogatását azzal is próbálták felkarolni, hogy 1933. július 3-án megalakították a *színházi barátok alkalmi társaságát*, melynek elsődleges célja a színházi bérletek minél nagyobb számban való eladása volt. A taggyűjtésnél azt hangsúlyozták, hogy: *a kisebbségi sorsban egyetlen magyar érdek a szó művelésének ügye, és hogy a magyar színművészet támogatása magyar létünkben megmaradásunk egyik eszköze* (Péter 1942: 38–39).

Az Ikaalvi Diénes Ödön által alapított múzeum 1941-ben, a bezárás előtt. A fal melletti polcokon a Kaszinó könyvtárának egy része látható. (Ikaalvi Diénes Jenő, ILCM)

⁶⁷ 1932–1948 A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve. V-ik kötet.; Péter 1942: 37.

Dr. K. Kovács István (1884–1961) ügyvéd és felesége, Kovácsy Emma (1896–1974) 1913-ban. (ILCM)

A Kaszinó székházát továbbra is a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár biztosította kedvezményesen, viszont a gazdasági válság miatt csakhamar az is kénytelen volt növelni a bért. A gazdasági nehézségeket még az is tetézte, hogy 1934-ben a román állami egyedáruság közölte a Kaszinó vezetőségével, hogy a törvény értelmében csak az általa forgalmazott rómi-játékokat lehet használni. 1935-ben törvényt hoztak a szerencsejátékok betiltására vonatkozóan is, ami csakhamar a tagok számának fogyásában nyilvánult meg. 1934-ben már mindössze 131 tagja volt a Kaszinónak, de Diénes Ödön szerint a városban élt még legalább 40 olyan úriember, akinek erkölcsi kötelessége lett volna belépni egy ilyen társadalmi egyesületbe (Péter 1942: 40–42).

A nehézségek ellenére a könyvtárra folyamatosan áldoztak pénzt, így az folyamatosan tovább gyarapodhatott. Az elődök emlékének ápolása érdekében az elnökség Dadai Gerő festőművésszel megfestette Wesselényi Miklós és Szász Károly református püspök arcképét, valamint megszerezte Fábíán Dániel arcképét is, amit ünnepélyes keretek kö-

zött lepleztek le a székházban az 1934. évi közgyűlés alkalmával (Péter 1942: 42–44).

Azonban 1936. október 26-án, Ikafalvi Diénes Ödön hirtelen halálával, nagy veszteség érte a Kaszinót, de mély részvétet váltott ki Kézdivásárhely egész lakosságában is. Az általa létrehozott és működtetett múzeumot öccse, az ugyancsak ügyvéd végzettséggel rendelkező Ikafalvi Diénes Jenő vette át, aki egészen 1940-ig gondozta a gyűjteményt, de a második világháború vihara előbb bezárásra, majd felszámolásra ítélte annak állagait (Incze 1997: 17).

1937-ben K. Kovács István ügyvéd személyében új elnöke lett a Kaszinónak. Az elnöki székfoglaló beszédében ő arra hivatkozott, hogy az elődje által kijelölt úton kell és fog tovább haladni, a faji és a vallási különbségektől továbbra is elzárkózik, ill. a politikát a Kaszinó falain kívül hagyja, ugyanis ide szórakozni járnak a tagok, és nem politizálni. A következő években a Kaszinó életében jelentősebb változás nem történt, habár két alkalommal is történt erre vonatkozó kísérlet. Elsőként a Kaszinó és a helyi társadalmi erők egyesítése érdekében kísérletet tettek arra, hogy a Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulata testületileg lépjen be a Kaszinóba. Ezt azzal indokolták, hogy így a társulati helyiség fenntartása más költségekkel együtt fölöslegessé válna, és a két egyesület anyagi helyzete is jelentősen javulna. A kereskedők azzal vonták ki magukat az egyesüléstől, hogy a társulatuk olyan érdekképviseleti csoport, mely elsősorban saját szakmabeli érdekeit tartja szem előtt, és azokat igyekszik határozottan, minden eszközzel megvé-

deni. A második kísérlet 1939-ben már a Principele Carol román királyi közművelődési alapítvány Háromszék-megyei igazgatósága által történt, mely felszólította a Kaszinó elnökségét, hogy adjon be egy 12 pontos ismertetőt az egyesületről, mely azt követően, mint közművelődési egyesület, az ASTRA hatáskörébe fog átkerülni. A törvényre hivatkozva, miszerint csak a román állampolgárságú magyarok rendelkezhetnek saját közművelődési és társadalmi egyesülettel, továbbá a Dragomir Szilviusz miniszter nyilatkozata szerint a magyar közművelődési egyesületek a kisebbségi szakosztály hatáskörébe tartoznak, végül is sikerült elkerülnie a beolvasztást (Péter 1942: 48–49, 55).

A Kaszinó 1940. március 16-án tartotta rendes évi közgyűlését, amikor a tagok nagy számban vettek részt az ülésen. Annak keretében K. Kovács István elnök megemlékezett az 1939-ben elhunyt két tagtársról: Csiszár Dénesről (szeszgyáros) és Benkó Ernőről (meghalt 1939. dec. 22.). Csiszár Dénes, a Kaszinó egyik legrégebbi tagja volt, míg Benkó Ernő tagja volt az egyesület számvizsgáló bizottságának. Ugyanakkor a Kézdivásárhelyi Szentkereszty Stephanie Menház igazgatóságának is tagja volt. Az elnök kiemelte a közönség egyre nagyobb tanulási és előrehaladási vágyát, melyet azzal támasztott alá, hogy a Kaszinó könyvtárának az 1936. évhez viszonyított forgalma 69 tagról 94-re emelkedett, míg a kikölcsonzótt könyvek száma 2017-ről 3575-re nőtt. Az elnöki megnyitó után dr. Várhelyi Ödön titkár beszámolt arról, hogy a Kaszinó tagjainak száma meghaladta a 150-et, ill. a Kaszinó termeiben az elmúlt évben is élénk társas élet folyt. A katonai szolgálatát teljesítő Mihály László számvizsgáló helyett a zárszámadást Bándy Béla számvizsgáló terjesztette elő. Ugyanakkor a közgyűlés, Zajzon Sándor számvizsgáló bizottsági elnök indítványára, elfogadta az 1939-es év zárszámadását, vagyis a 124 773 lej bevétel után megmaradt 9939 lej készpénzmaradványt. A könyvtárosok jelentését Kovács Lajos terjesztette elő, miszerint a könyvtárra 1939-ben 20 000

Kézdivásárhelyi elöljárói 1940. szeptember 13-án. (ILCM)

lejt költöttek, ami 5195 lejjel volt több, mint az azt megelőző naptári évben (SzU.1940. XXXVII(XXIV)/13, XXXVII(XXIV)/14).⁶⁸

1940. július 6-án azonban a rendőrségre hívták az egyesületek és a társaságok vezetőit, és a belügyminiszter utasítására a prefektusi hivatal elrendelte az egyesületek bezárását. A tagság a politikai híreket követve abban reménykedett, hogy a Felvidék és az észak-keleti részek visszacsatolása után Erdélyben is megtörténik a változás. Végül is 1940. szeptember első napjaiban jött a hír, hogy az esemény bekövetkezett. Az 1848-as eseményekhez hasonlóan most is a Kaszinóból indult ki a nemzetőrség megszervezése, melynek az volt a feladata, hogy a közrendet és a közbiztonságot a román katonaság őrjárateival együtt fenntartsa (Péter 1942: 59).

Kéthavi kényszerszünet után szeptemberben 13-án ismét megnyílt a Kaszinó. K. Kovács István elnök, akit a város új polgármesterének választottak, első lépéseként meghívta a Kaszinó tagjai közé a magyar katonatiszteket, arra hivatkozva, hogy a magyar tisztikar mindig tagja volt az egyesületnek (SzU.1940. XXXVII(XXIV)/48).

1942-ben a Kaszinó tagsága 13 tiszviselőből, 24 választmányi tagból, 154 rendes tagból és 3 könyvtáros női tagból állt. Az egyesületnek akkor összesen 194 tagja volt, amiből mindössze 4 volt nő (Péter 1942: 96–102).

A tagság növekedésével már újabb folyóiratokat és lapokat rendelhettek, s jelentősen gyarapíthatták a könyvtárat. Mindehhez azonban nagyobb székházra volt szükség, amihez a Józsiás-féle házat bérelték ki a Józsiás és Emília Alapítványtól. A Kézdivásárhelyi

Kézdivásárhelyi előljárói a második világháború idején egy március 15-i ünnepségen. (ILCM)

⁶⁸A Stephanie Menház éves közgyűlésén is megemlékeztek róla.

Kaszinó négy éves fejlődését a második világháború utáni visszarendeződés és az utána hatalomra kerülő nacionalista, kommunista, totalitárius rendszer kettétörte. 1948-ban pedig végérvényesen betiltották a többi polgári egyesülettel együtt.⁶⁹

Művelődési és műkedvelő egyesületek

Az előbbi fejezetben bemutatott Kaszinó a művelődés és a társadalmi érintkezés előmozdítását tűzte ki céljául, tevékenysége elsősorban a hazafias eszmék felkarolására és egy könyvtár létesítésére korlátozódott. Tekintettel arra, hogy a tagságot elsősorban hivatalnokok, értelmiségiek, katonatisztek, valamint a környék földbirtokosai alkották, fokozatosan zártkörű társasággá alakult, mert a város nagyszámú iparos rétege nem tudott azonosulni velük. Napjaink idős generációja is *úri kaszinó*-ként emlékezik vissza rá. Ugyanakkor a Kaszinó által nyújtott lehetőségek még a saját tagság számára is kevésnek bizonyultak, miközben egyre élénkebb lett a helyi társasági élet, s fokozódtak és színesedtek a polgárok igényei és elvárásai. A helyi polgárság növekedő kulturális igénye a kiegészítést követően sorra hívta életre a különböző közéleti és társadalmi egyesületeket. Az egyleti élet pedig fokozatosan megszüntette a kézdivásárhelyi kulturális élet korábbi iskolaközpontúságát, mert a társas élet, az ismeretterjesztés és az önművelés is szervesen egymásra talált benne. A különféle céllal megrendezett estélyek többnyire közérdekű előadással kezdődtek, amit rendszerint művészi (színi, zenei) műsorral folytattak, végül pedig táncmulatsággal zártak (Pál 2003: 504).

A Kézdivásárhelyi Közművelődési Egyesületet 1875. október 3-án alakították meg. Az egyesület más vidéki városokban alakított közületek mintájára alakult, s három tagozatban fejtette ki tevékenységét: színi, zenei, dal és felolvasó szakosztállyal indult. Az öttagú előkészítő bizottság tagja volt Erdélyi Károly felső-népiskolai igazgató és későbbi lapalapító, akit az egyesület elnökévé választottak, valamint Harmath Domokos, a kézdivásárhelyi Fejér Lukács divatáru kereskedő unokaöccse, akit már 1864-től a műkedvelői színi előadások mindeneként ismertek. Az egyesület 1876-ban már 75 taggal működött, amit egy központi választmány tartott össze. Célként a *szellemképző és szívművesítő időtöltések által* könyvtár és székely termény- és iparcsarnok létrehozását tűzte ki. Az alapító tagok évi 25, míg a pártolók 2 forintot fizettek, melyet elsősorban színpadi kellékekre és hangszerekre fordítottak (Kozma 2008 [1879]: 463, Pál 2003: 506, SzU.1935.XXXII(XIX)/7).⁷⁰

⁶⁹ 1932–1948 A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve. V-ik kötet.; Péter 1942: 68.

⁷⁰ Harmath Domokos a Kolozs megyei Gyeke községben született 1843. augusztus 27-én. 1845-ben a család Mócsra költözött, ahol apja kereskedést nyitott. 18 évesen, anyja halála után került kézdivásárhelyi rokonához, ahol előbb kereskedőségként dolgozott, majd 1869-ben önállósította magát Kézdivásárhelyen és feleségül vette Vertán Jozefát. Két év múlva sógorával, Vertán Gézával Kolozsvárra költözött az üzletet, ami 1873-ban a gazdasági válság miatt megsemmisült. A kereskedő pályát otthagya a kézdivásárhelyi bíróságnál állami szolgálatba lépett. Előbb napidíjasként, nemsokára írnokká nevezték ki, majd a telekkönyvi szakvizsga letétele után segéd-telekkönyvvezető lett. Telekkönyvvezetőként előbb Sepsiszentgyörgyre, majd Szamosújvárra, végül pedig Tordára került. 1935-ben, 92 éves korában Kolozsváron élt lányánál.

Kézdivásárhelyi polgárok az 1880-as években.
(Molnár István, ILCM)

István (1842–1900) református másodlelkész volt. 1878. január 6-án a zenészakosztály vezetését már a kissolyosi Mátéffy Károly (1826–1881), kézdivásárhelyi törvényszéki bíró látta el.

1877–1878-ban a színi szakosztályban olyan személyek vállaltak szerepet, mint Hankó Lujza, Zayzon Lázár ügyvéd felesége, aki egyben a szakosztály első női tagja is volt, valamint Harmath Domokos feleségével, Vertán Jozefával együtt, továbbá Bartha Józsefné Köpeczi Nagy Róza (magyar királyi adótárnokné), a Jótékony Nőegylet első ideiglenes másodelnöke, Pünkösti Anna, Feil Eduárdné, Bándy Imre postás, Nagy Károly, Dobay Lajos díjnok, Jancsó Géza, Dávid Antal kereskedő, kereskedelmi tanácsos, Mihály József, Ferenc Lajos és Bene Albert színjátékosok (N.1877.VII/65, 1878.VIII/3; SzU.1931.XXVIII(XV)/30).

Ebben az időben az egyesület zene szakosztályában a karmester Potham Ferenc volt, mellette Zayzon Lázár ügyvéd, a Városi Dalárda karmestere, Szonda Józsefné, Bányai Gerőné, az Oltáregylet bizottsági tagja, Harmath Domokosné, Novák Sándorné és Székely Jánosné Incze Sarolta református papné, a Jótékony Nőegylet ideiglenes elnöke is cselekvő szerepet vállalt az egyesületben (N.1878.VIII/ 43).⁷¹

1879 végén az egyik alapító tag, Erdélyi Károly az általa életre hívott *Kézdivásárhely és vidéke*, a későbbi *Székely Közlöny* című lapban már múlt időben beszél róla (SzK.1880.II/6, II/12). Dokumentumok hiányában azonban csak találgatni lehet, hogy

Az egyesület lelkes tagsága csakhamar a kézdivásárhelyi művelődési élet, figyelem központjába került. A Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Nemere* lapnak köszönhetően tudjuk, hogy a színi szakosztály 1877. január 7-én előbb *A váróteremben* című egyfelvonásos vígjátékot adta elő ifj. Sebők József főszereplésével, majd ezt követte *A szellemdús hölgy* című, szintén egy felvonásos vígjáték, melyben Feil Edéné játszott a főszerepet. A két vígjáték között dr. Reiner Dániel orvos érdekes felolvasást tartott a „vérkeringésről”, pontosabban a női emancipációról. 1877. február 25-én Tóth Ede a *Falu rossza* szerzője halálának első évfordulója alkalmával, rendkívüli felolvasó estélyt tartottak, melynek jövedelmét részben az író síremléke, részben pedig az Erdélyi Múzeum-Egylet számára megvásárlandó Petőfi-szobor javára fordították. Az estélyt különböző felolvasások és szavalatok töltötték ki, melyhez a zenészakosztály is cselekvően hozzájárult, annak igazgatója pedig Kovács

⁷¹ Az *Acta Siculica* 2011-es kötetében közzétett tanulmányban Székely Jánosné Incze Sarolta nevét tévesen Imre Saroltaként írtam (Dimény 2011b).

végül is mi vezetett a sikeresnek ígérkező egyesület megszűnéséhez. 1878. február 28-án a korábbi dicsérő szavak mellett megjelent egy kritika is a *Nemerében Egy egyesületi tag* aláírással, melyben azt sérelmezte a szerző, hogy az egyesület nem tesz eleget célkitűzésének, ugyanakkor a meghívót hibákkal küldték ki, és nem volt egyértelmű, ami benne állt (N.1878.VIII/17). Véleményem szerint feltehetően személyi konfliktus lehetett a cikk mögött. Ugyanakkor megszűnését az is előidézhette, hogy Harmath Domokos, az egyesület legfontosabb alapító tagja hivatását követve, elköltözött a városból (SzU.1935.XXXII(XIX)/7).

A Közművelődési Egyesület megszűnése után a szakosztályok vagy önálló egyesületi formát öltöttek, vagy beépültek a már meglévő egyletekbe. Ennek feltételei azért is adva voltak, mert a tagság jelentős része már korábban is több egyesületben tevékenykedett.⁷² Egy 1880. március 21-én megjelent cikk arról értesít, hogy az *istenben boldogult „k.-vásárhelyi közművelődési egyesület”* zeneszakosztályából néhány dalkedvelő hölgy és férfi Mátéffy Károly törvényszéki bírósági író és Zayzon Lázár ügyvéd vezetésével zenei önképzőkört alakított. Az értesítés szerint március 29-én, húsvét másodnapján a római katolikus templomban az istentisztelet keretében elő fogják adni a Mátéffy Károly által szerzett *Graduale*-t (SzK.1880.II/12). Az adatgyűjtés során mindössze ennyit találtam a zeneönképzőkör tevékenységéről, ami azt támasztja alá, hogy ez az egyesület is rövid ideig működött. 1880-ban viszont a református egyház kebelében is Dalárdát alapítottak, ami viszont már több évtizedig működött, s ezért lehetségesnek látom, hogy a zeneönképzőkör református tagjai idővel ebbe tagolódtak be. A tagság ismerete nélkül feltevésemet egyelőre csak Zayzon Lázár ügyvéd látszik igazolni, akiről biztosan állíthatjuk, hogy református volt és 1917-ben hunyt el.

Az 1902–1904 között felépített Vigadó. (képeslap, ILCM)

⁷² Ekkorra már megalakult a Pedagógiai Társaság, az Önkéntes Tűzoltó Egyesület, a Lövészegylet, az Oltáregylet és a Jótékony Nőegylet, melyek a maguk során szintén rendeztek műsoros esteket.

A kézdivásárhelyi református gyülekezet férfikórusa 1910-ben. Középen Szabó Jenő református lelkész ül, mellette balról Nagy Gerő kántor-tanító karnagy. (ILCM)

A Közművelődési Egyesület színi szakosztályáról a későbbiekben már semmiféle információt nem találtam. A *Székely Közlönyben* 1880. májusában már a brassói Stupa Andor színtársulat előadásaira hívják a kézdivásárhelyi közönséget. Néhány évvel később a *Székelyföld* 1892. április 10-i számában egy rövid írás jelent meg *Egyesületi élet nálunk* címmel. A megemlített egyesületek között található egy műkedvelő egyesület, melynek pontos alakulási éve és tagsága nem ismert, de a neve alapján kapcsolatba hozható a közművelődési egyesülettel. Ugyanott említik azt is, hogy a tűzoltó egyleten belül is alakult önképző-, olvasó- és zenekör (Sz.1892.XI/29). A műkedvelő egyesület a 19. század végén a Kézdivásárhelyi Önképző- és Műkedvelő Egyesület nevet viselte. 1899. június 18-án az egyesület népiünnepélllyel egybekötött juniálist tartott a Nagy Ferenc úr rétjén. A rendezvény védnöknője Molnár Józsiásné Gaál Emília volt. A délután három órakor megkezdett szabadtéri rendezvény résztvevői az öt órakor megeredt eső miatt terembe vonultak, ahol végül is éjjel kettőig tartott a mulatság. A rendezvény bevétele 240 forintot tett ki. A rendezőbizottság nyilatkozatát az újság szerkesztője azal a megjegyzéssel tette közzé, hogy a jelen buzgalmon túl nem látják a jótékony célt, amit az egyesület szolgál. Ezért elvárják tőle, hogy időnként titkári jelentéseiben, vagy számadásai nyilvánosságra hozatala útján beszámolna azon nagy jövedelmekről, mihez elég sűrű előadásai révén jut, mert a végén is a publikumnak joga van megkövetelni a nyilvános számadást arról, hogy a jótékonyság oltárára letett áldozatai miképpen használtatnak fel (Sz.1899.XVIII/50).

A Kézdivásárhelyi Önképző- és Műkedvelő Egyesület tevékenységéről a későbbiekben már nem írtak az újságok. 1912-ben viszont a Kézdivásárhelyi Kereskedő Ifjak Társasága és az Iparos Ifjúsági Egyesület tagjai közösen egy ehhez hasonló műkedvelő

társaság alakításán gondolkodtak, annál is inkább, mivel értesüléseik szerint a Kézdivásárhelyi Takarékpénztárnál 3000 korona betétje és számos díszlete még létezett a megszűnt egyesületnek (SzU.1912.IX/29).

Az egyesületi életnek továbbra is elengedhetetlen része maradt a felolvasás, a színi- és zenei előadás. Az az igény, mely a 20. század elején egy korszerű színházterem létesítését eredményezte, ennek fontosságát támasztja alá. 1904-től már többnyire a Vigadó adott otthont az egyesületek társas összejöveteleinek, melyek mindig műsorral kezdődtek, és általában a helyi társadalom művészetekben és tudományokban jártas egyénei voltak a fellépők.

Úgy tűnik, hogy az impériumváltásig mindez, kiegészülve a városba látogató színtársulatok előadásaival, jelentős mértékben kielégítette a város társadalmának alapvető kulturális igényét. 1919-től viszont ismét elkezdődött az önálló művelődési egyesületekbe való tömörülés. Ennek egyik mozgatórugója lehet az is, hogy az új román hatalom a magyar hazafias szellemben szerveződött egyesületek működését alapvetően korlátozta, vagy teljesen betiltotta, ezért a kisebbségbe került magyarság identitásának megőrzését elsősorban művelődési egyesületekbe való tömörülésben látta megvalósíthatónak, annál is inkább, hogy ezeknek működését a hatalom kezdetben nem akadályozta.

Egy 1920-ból származó fotó alapján tíz 20. évéhez közeledő fiatalember életre hívta a Jókai Kör⁷³. Jókai Mórt fokozottan tisztelték a kézdivásárhelyi polgárok, mert még életében, 1894-ben a regényíró 50 éves írói jubileuma alkalmából a város is díszpolgárává avatta (Dávid Gy. 1991: 515–516). A Jókai Körre vonatkozóan azonban nem találtam információt a korabeli *Székely Ujságban*, ill. a *Székely Hírlap* akkori számai nem találhatók meg Kézdivásárhelyen, ezért egyetlen adat a fotó hátlapján olvasható névjegyzék. Eszerint a kör egyik elnöke a kézdivásárhelyi születésű Bodor György (1904–1976) volt, aki 1932 után ügyvédként Magyarországon fejtett ki fontos közéleti szerepet, a másik elnök pedig Huszár Bálint volt. Ugyancsak két jegyzője volt a körnek Baló László és Czirmay Zoltán személyében. Az utóbbi fiatal korát tekintve valószínűleg Czirmay Zoltán református lelkész fia volt. A pénztáros (kincstáros) tisztséget Bartha János, míg a titkárit ismét két személy töltötte be, Benkő Ernő és Tompa Sándor (1903–1969). Az utóbbi Tompa Pufiként 1923-tól Kolozsváron, majd később Budapesten vált közkedvelt színésszé. Végül még Haray Andor neve olvasható a fotó hátlapján, vagyis összesen nyolc név a tíz látható személyből. Valószínűnek

A kézdivásárhelyi Jókai Kör tagjai 1920-ban.
(Fotó a lábjegyzetben megjelölt helyről.)

⁷³ Forrás: <http://www.gelenceszallas.atw.hu/Gelence/Bodorgyorgy.htm> – A fotó a háromszéki Gelence község egyik honlapján, a Bodor Györgyöt bemutató oldalon található (letöltve: 2018. 07. 14.).

tartom, hogy Jókai Mór munkásságát figyelembe véve, az ő szellemiségében alapították meg körüket, mely hamarosan fel is számolódott, mert a pályakezdés elején álló fiatalok egy része elkerült a városból.⁷⁴

Dr. Molnár Dénes ügyvéd, polgármester 1921-ben egy színpártoló egyesület létrehozását kezdeményezte. Az alakuló ülést június 16-án tartották, és a következő év októberében meg is kapták a jóváhagyást a román Kultusz és Művészeti Minisztériumtól. Elnöknek dr. Molnár Dénest, titkárnak pedig Kovács J. Istvánt, a *Székely Hírlap* felelős szerkesztőjét és kiadóját választották. Az egyesületet Kézdivásárhely Város és Vidéke Színpártoló Egyesület néven jegyezték be. Az alapszabály értelmében a kézdi és az orbai járások községei is csatlakozhattak az egylethez, melynek célja *a színművészet és színműirodalom támogatása, művészek nevelése, az érdeklődésnek a színház, mint közművelődési intézmény iránti felkeltése és a színházlátogatásnak egy olyan alap létesítése útján való megkönnyítése, a melynek jövedelme ezen célt szolgálja. Az alapjövödelme egy évenként megtartandó nyilvános előadásból származik.* A célok elérését a következő módon kívánták megvalósítani: (1) bérleteket és tagokat gyűjtenek; (2) engedélyezik a bérleti díjak részletekben való törlesztését; (3) a bérleti és tagsági díjak összegének és az adományok időközi kamataiból pedig alapot létesítenek az egyesület által választott igazgató, ill. a színtársulat segélyezésére; (4) az igazgatóval egyetértésben megállapítják a helyárat; (5) gyakorolják a kerület választmánya és igazgató között létrejött szerződésben előírt jogokat; (6) legalább egy taggal képviseltetik magukat a kerület választmányi ülésein; (7) minden rendelkezésre álló eszközzel elősegítik a

A kézdivásárhelyi szalonzenekar 1936-ban, zenekarvezető Berl Márk, az álló alak hegedűvel. (ILCM)

⁷⁴ A *Székely Ujság*ban a későbbiekben sem találtam a körre való hivatkozást, Bodor György és Tompa Sándor távozása is elősegíthette a megszűnését.

A kézdivásárhelyi Református Egyházi Dalkör műkedvelői 1937-ben a Szigligeti Ede *Cigány* című színjáték előadása után. Középen csokornyakkendővel Szini Andor gyógyszerész, csoportvezető. (KRE)

műkedvelő társulatok céljait; (8) a színpad részére felszereléseket és díszeket szereznek (SzU.1922.XIX/83, XIX/84).

Még az egyesület hivatalos bejegyzése előtt, 1922. május 7-én Dávid Dezső kereskedő a Színpártoló Egyesület égisze alatt megalakította a Műkedvelő Társaságot, melybe mintegy 50 tag jelentkezett (SzU.1922.XIX/34, XIX/36). A tagság toborzása azért nem volt nehéz, mert a Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társasága és az Iparos Ifjúsági Egyesület keretében már 1912-ben is felmerült egy hasonló társaság megalakítása (SzU.1912. IX/29). A Dávid Dezső által alakított társaság 1922 első félévében három előadással lépett fel a kézdivásárhelyi közönség előtt, amit az év végéig még kiegészített másik két darabbal. Ebből arra következtettek, hogy már korábban is összejárt a társaság, csak a háborús évek miatt nem hallattak magukról.

1922-ben Dávid Dezső kereskedő szervezői és rendezői munkáját segítette a társaság igazgatója, Fodor János valamint Száva Nusi, Teleki Vilma, Jancsó Géza, Tompa Sándor (Pufi), Kanabé Sándor, Lengyel János, Kádár Sándor, Pénzes Karola, Mágori István, Zakariás Zaki, Török Tivadar, Rác Károly, Hoffmann Lukács, Pokorny László, Hász Sándor és felesége, Balogh Margitka, Pataki Miklós, Deák Ferenc és az énekes özv. Jencsevicsné Pataki Ilonka (SzU.1922.XIX/55, XIX/74, XIX/84). A műkedvelő társaság 1925. szeptember 12-én, Mezei Kálmán nyugalmazott színigazgató 40 éves jubileuma alkalmából, a *Józsi* című darabot adta elő, a korábbiakhoz képest nagyobb sikerrel. A női szerepekben Kovács J. Istvánné, Benkő Aranka, Tóth Gyöngyi, Bartha Teréz, Serester Piroska, Paál Anuska és a főszerepet játszó Weinberger Ibolya lépett fel. A műkedvelők férfi tagjai közül Mezei Kálmán színigazgató, Vargha Lajos, Dávid Dezső, Zakariás Zaki, Benkő Lázár, Tompa Sándor, ifj. Molnár Dénes és Paál Ernő szerepeltek (SzU.1925.XXII(IX)/36).

A műkedvelők minden odaadása ellenére a közönség csak kis számban jelent meg az előadásokon, amit a *Székely Ujság* következetesen meg is említ. Habár az előadott színdarabokban és vidám kabaré jelenetekben, az újság szerint, jól alakítottak a szereplők, valószínűleg az érdektelenség miatt az 1927-es év végén a Színpártoló Egyesület *csendesesen elaludt*. 1928. január 7-én mozgalom indult az egyesület újraélesztésére, ill. teljes újraszervezésére (SzU.1928.XXV(XII)/2). Mielőtt bármit is tettek volna, kormányrendelet született arra vonatkozóan, hogy a kisebbségi kulturális egyesületek és a különböző műkedvelő társulatok előzetes miniszteri engedély nélkül nem tarthatnak színjátékokat és műsoros előadásokat (SzU.1928.XXV(XII)/20). A rendelet egy időre leállította a szervezkedést, de ennek felszabadítása után, 1933. januárjában, Dávid Dezső kereskedő kezdeményezésére a Kaszinó, a Kereskedők Köre és a Vegyes Ipartársulat küldötteiből megalakították a Egyesületek Színpártoló Bizottságát, azzal a céllal, hogy felkarolják a magyar színészetet.⁷⁵ 1935-ben az egyesület elnöke dr. Ikafalvi Diénes Ödön volt (SzU.1935.XXXII(XIX)/4).

Az impériumváltás a város zenei életében is változást hozott. A korábban említett zeneönképzőkör a 20. század elején már nem hallatott magáról, melynek okai még nem ismertek. Ennek ellenére nyilvános zenei élet volt a városban, mert a Kaszinó, a Jótékony Nőegylet, a Tűzoltó Egyesület és mondhatni mindenik egyesület mulatsága zenés műsorral kezdődött. 1919-ben Molnár Dénes polgármester támogatásával pedig dr. Dávid István kezdte el egy műkedvelő vegyes zenekar felállítását. A januári felhívás szerint *5 első, 3 második hegedű, 2 brácsa, 2 cselló, 2 gordon, 1 fuvola, 1 pikoló, 2 klarinét, 1 szárnykürt, 1 vadászkürt, 1 tuba vagy bombardon, végül 1 pergő-dob, nagy dob, cintányér és triangulum kezelő zenészt kerestek*. A felhívás sikerrel járt, mert áprilisig a város fiataljai közül mintegy 25-en jelentkeztek a zenekarba és jártak a próbákra (SzU.1919.XVI/4, XVI/32, XVI/49). Mindez azt támasztja alá, hogy a kézdivásárhelyi társadalomban fontos volt a hangszerismeret, egyébként ilyen rövid idő alatt nem lehetett volna életre hívni a zenekart, miközben azzal egyidőben az Önkéntes Tűzoltó Egyesület zenekara is működött.

1922. április 26-án dr. Dávid István, Borbáth Béla és dr. Molnár Dénes felhívást intézett Kézdivásárhely dalkedvelő közönségéhez, melyben arra kérték az érdekelteket, hogy jelentkezzenek egy magyar dalárda alakításához. A magyar dalárdát szervezett egyesületi formában kívánták megalakítani, hogy a magyar kultúra fejlesztését szolgálhassák vele, ám a felhívásra május közepéig csupán 22 férfi jelentkezett. Azonban szeptemberig a jelentkezők száma elérte már az 57-et. Érdekes, hogy kizárólag férfiak jelentkeztek, holott a felhívás a nőknek is szólt. A Magyar Dalárda alakuló ülését 1922. szeptember 15-én tartották a református egyházközség gyűléstermében. Elnök lett Benkő Ernő, alelnök dr. Gyöngyössy István, karvezető dr. Dávid István, ügyész dr. Molnár Dénes, titkár dr. Jénáki Ferenc, jegyző Benkő Sándor tanító, pénztáros Bothár L. Vilmos, ellenőrök Lengyel Károly és Jancsó Endre, gondnok pedig dr. Nyágyuly Béla. A választmányba György Károly szabó, Lukács Viktor bádogos, Marthy Lajos tanár, Neumann Ernő, Czirmay Árpád, dr. K. Kovács István, Paál Lajos református lelkész, Oláh István, Weinberger József, Borbáth János kerültek, míg Szabó Gyula és Szabó

⁷⁵ 1932–1948 *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve*. V-ik kötet. 26. oldal.

Ferenc póttagok lettek. A próbákat hetente kedden és csütörtökön este 8 és 10 között tartották (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74).

Az 1930-as évek második felében is változatlanul felfelé ívelt Kézdivásárhely zenei élete. A késő ősztől tavaszig tartó tea- és kötőestéken, bálokon mindig jelen voltak a zenesz-műsoros előadások, de a fent említett műkedvelő egyesületekről viszont már nem írnak az újságok. Erre a választ csak újabb, rendszeres kutatás adhatja meg.

Az iparosok és kereskedők egyesületei

A következőkben említésre kerülő egyesületek, habár az őket életre hívó társadalmi osztályokat tekintve, első látásra gazdasági jellegűeknek tűnhetnek, tevékenységi területük alapján elsősorban a társas- és a művelődési egyesületek sorába tartoznak.

A kézdivásárhelyi céhek ipartársulattá való átalakulása végül is 1878-ban zárult le (Nagy E. 1899a: 175). Ha az idősebb mesterek nem is, de a fiatalabb generáció belátta, hogy a fennmaradáshoz nem elegendő a mesterség ismerete és a jól elvégzett minőségi munka. Ahhoz, hogy haladni tudjanak a korrallal, a fiatalságnak elsősorban tanulási lehetőséget kellett biztosítani, hogy értelmes iparos polgárrá válhassanak, másodsorban pedig céljaik eléréséhez érdekvédelmi szervezetek létrehozására van szükség (Buzogány szerk. 1877: 70).

Az 1872-ben megszüntetett céhes rendszerre épülő helyi társadalom arra kényszerült, hogy a kor követelményeihez igazítsa életét. 1872 októberében már iparos szakosztályú felső népiskola nyílt a városban, melynek elsődleges célja az iparos ifjúság taníttatása volt. 1873-tól az iskola igazgatói tisztségét Erdélyi Károlyra bízták, aki a későbbiekben Baló László, Kiss Károly, Kiss Jenő és Balázs Márton tanárkollégáival együtt a kézdivásárhelyi egyesületi mozgalom fontos szereplőjévé vált (Málik et al. 1899: 343).

A 19. század 70-es éveiben kibontakozó egyesületi élet nem kerülte el Kézdivásárhely kézműves és kereskedő rétegét sem. Az első ipartársulatok, a kor követelményeinek megfelelően, a céhek átalakítása révén jöttek létre az egész Székelyföldön. Ennek eredményeként Kézdivásárhelyen 13 ipartársulat alakult összesen 313 taggal. Azonban ezek a társulatok, a tagok számát és az anyagi eszközeiket tekintve, kevesen voltak ahhoz, hogy lépést tarthassanak a korrallal. Ezt az is nehezítette, hogy nem tudtak elszakadni korábbi, régi céhes hagyományaitól. A céhes mesterségeken kívül dolgozó nagyszámú iparosnak a társulati szerveződésektől való távolmaradása is alapvetően gátolta a fejlődést. Kitént, hogy ez a társadalmi osztály egyáltalán nem kívánt változtatni korábbi életmódján. Éppen ezért viszonyulásukat számos negatív kritika is érte, elsősorban az iparosítást pártolók részéről. Többek között azt nehezményezték, hogy az iparosok nem látják be azt a tényt, hogy már nem elegendő csupán előállítani a terméket, mivel megfelelő kereskedelmi ismeretek nélkül nem lesznek képesek szélesebb körben értékesíteni azokat. Ennek elsajátítását pedig a kézművesek korábbi oktatási rendszerének megváltoztatásával és a különböző társulások adta lehetőségekkel kívánták elérni (Kozma 2008 [1879]: 314–316, 335–336).

Kézdivásárhelyi ipartársulatok közös ünnepe a 20. század elején. A csoportkép alapján valószínűleg ifjú tagok felvétele alkalmából. (ILCM)

Az 1870-es évek végén nem csak az iparosoknak, de a kereskedőknek sem voltak még olyan társulatai, melyek képesek lettek volna a tagságban rejlő potenciális humán, gazdasági és anyagi erőt kihasználni. Nagyobb városokban, így Kézdivásárhelyen is alakultak ugyan Kereskedő Társulatok, de ezek sem voltak olyan helyzetben, hogy a szerény jótékonykodáson kívül egyebet tudtak volna tenni (Kozma 2008 [1879]: 316–319). Kézdivásárhelyen elsőként a kereskedő ifjúság mozdult meg. Az Erdélyi Károly által alapított és szerkesztett helyi újságban közzétett értesítés szerint a kézdivásárhelyi kereskedő ifjúság 1880. január 31-re olyan zártkörű táncestélyt szervezett, melynek bevételét a Kézdivásárhelyen felállítandó kereskedelmi iskola javára kívánták felajánlani. A későbbi híradás már arról szól, hogy a sikeres estély tiszta jövedelmét, vagyis 40 frt. 63 krt. tettek le a helyi kereskedő ipartársulat kasszájába a létesítendő új iskola alaptőkéjének gyarapítására. A Kereskedő Ipartársulat akkori elnöke Csizsár Mihály kereskedő volt (SzK.1880.II/3, II/12).⁷⁶ Ennél korábbi adatokat nem találtam a kereskedő ifjúság társulatára, ezért feltételezhetően az 1870-es évek végén alakulhatott. Ezt támasztja alá az is, hogy Kozma Ferenc 1877-ben megjelent munkájában még nem tett említést róla. A létesítendő kereskedelmi iskola is csak a jó szándékú tervek szintjén maradhatott, mert erre vonatkozóan a későbbiekben sem találtam adatot.

Az iparos ifjúság csak 1880 elején kezdett el szervezkedni. Ugyancsak a kézdivásárhelyi *Székely Közlöny* ad hírt arról, hogy mások példájából okulva [...] a város iparos ifjúsága saját körében a műveltség terjesztése, a népnevelés előmozdítása s a társas

⁷⁶ Csizsár Mihály az anyakönyvi adatok szerint 1903-ban már nem élt. 1846-ban már apa volt, tehát 1880-ban már 60-as éveiben járó kereskedő lehetett.

élet fejlesztése céljából egy mozgalmat indított meg. A kezdeményezők szándéka az volt, hogy a város összes iparos ifjúságát egy Iparos-ifjúsági egyesületbe fogják össze, ahol egy népkönyvtárral összekötött önképző-kört alakítanak, annak érdekében, hogy szer-teágazó, a *korral lépést tartó* szellemi műveltséget szerezzenek maguknak (SzK.1880. II/11). Céljuk az volt, hogy a leendő iparos generáció minden téren képes legyen meg-állni a helyét és a város gazdasági előmenetelében hatékonyabban tudjon részt vállal-ni. Az egyesület kialakításában és későbbi működtetésében jelentős szerepet vállalt az 1872-től Kézdivásárhelyen tanító M(aksai) Székely János (1849–1920). Előbb a községi (állami) elemi iskola, majd 1887-től az iparos tanonciskola igazgatójaként szoros kap-csolatban állt az iparos fiatalokkal. Az egyesület megalakulásától kezdve több éven át ő töltötte be az elnöki tisztséget, 1909 januárjában pedig korábbi tevékenysége, érdemei elismeréseként tiszteletbeli elnöknek választották (Berecz 1893: 138–139, SzU.1920. XVII/37, SzH.1909.IV/11).

Ugyancsak 1880. elején jelent meg az a felhívás is, mely az Országos Nőiparegylet soraiba toborozta a tagokat. Az 1870-es évek elején Budapesten alakított egyesület célja az volt, hogy szóbeli előadások és a sajtó útján oszlassa az előítéleteket, melyek a női keresetképeséget akadályozzák, valamint előmozdítsa a nők elméleti továbbképzését annak érdekében, hogy magukat önerőből tisztességesen fenntarthassák (SzK.1880. II/2). A felhívás azonban Kézdivásárhelyen nem talált visszhangra, valószínűleg azért, mert az 1873-tól fennálló Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet keretén belül már szervez-tek hasonló jellegű tevékenységet.

A két ifjúsági egyesület tevékenysége közel állt egymáshoz. A téli időszakban, kará-csony és farsang táján, valamint a nyár folyamán legalább egyszer táncesélyeket, bálo-kat szerveztek. Egy-két havonta felkértek valakit a helyi tanárok, értelmiségiek közül,

Kézdivásárhelyi ipartársulatok közös ünnepsége alkalmából készült csoportkép a 20. század elején. (ILCM)

hogyan felolvasson vagy előadást tartson az ifjúságnak különféle témakörökben. Ekkor többnyire ének és szavalat is színesítette az eseményt. A táncmulatságon összegyűlt pénzből, miután kifizették a rendezvény költségét (többnyire a terembért és a zenészeket), a tiszta jövedelmet az egyesület működésére, ill. karitatív célra fordították. Mindent az egyesület vezetői a helyi lapokban nyilvánosságra is hozták, majd pontos kimutató formájában meg is köszönték az adakozóknak.

Az Iparos Ifjúsági Egyesület 1903. december 26-án tartott műsoros estéjén például 397 korona 48 fillér bevételből 185 korona 58 fillér tiszta jövedelem maradt. Az egyesület nevében M. Székely János igazgató és Jancsó János egyesületi titkár köszönték meg a közönségnek a megjelenést és a pártfogást. A 20. század elején az iparos ifjúság az egyesületi gyűléseket az állami iskola tornatermében tartotta, és minden alkalommal felolvasással, előadással és szavalatokkal színezte azokat. 1904. január 17-én az elnöki megnyitó után Kelemen Gábor és Zsidó Albert szavaltak, Szabó Jenő református lelkész olvasott fel, Demeter Gyula és Elekes Lajos ének-duettet és népdalokat adott elő. Május 14-én, vasárnap Kiss Károly polgári iskolai tanár, a Kereskedő Ifjak Társaságának alelnökének előadása után M. Székely János igazgató a nagyszámú közönségnek a szocializmus veszélyeiről beszélt. Érdekes esetként írták a helyi újságban, hogy az előadás végén egy ismeretlen fiatalember kért szót, aki a szocializmus jó, pozitív oldaláról akarta meggyőzni a jelenlevőket. Azonban a felszólaló *telivér szocialista olyan izgató módon lépett fel*, hogy a jelenlévő iparos ifjúság azonnal menekülésre kényszerítette (Sz.1904.XXIII/4, XXIII/9, XXIII/40). Az 1905. február elején tartott közgyűlésen Bíró Lajos főgimnáziumi tanár az olvasás fontosságáról és az anyanyelv ápolásáról tartott előadást. A híradásból azt is megtudhatjuk, hogy az egyesület elhatározta március 15. megünneplését. Erre az alkalomra Czirmai Zoltán református lelkész, egyesületi tag készült előadással. Ezt megelőzően március 4-én az Iparos Ifjúsági Egyesület kezdte a farsangi bál sorozatát, mely a hírek szerint jó hangulatban és várakozáson felüli anyagi nyereséggel ért véget (SzU.1905.II/14, Sz.1905.II/22).

1904 februárjában a Kereskedő ifjak Társulata által szervezett bált a *Székelyföld* című kézdivásárhelyi lapban az *egyetlen elite-bál*-ként hirdették meg, melyen Bodor Lajos és Szőke István zenekara felváltva szórakoztatja a közönséget. 1904. március 22-én a kereskedő ifjak is szakfelolvasó estét tartottak, melyen a tagságon kívül az idősebb kereskedők is képviseltették magukat. Az előadásokat Fejér Antal kereskedő és Kiss Károly számtantanár, a társulat elnöke, valamint alelnöke tartotta. Az estélyt Nuridásány Kálmán választmányi tag szavolata zárta. A következő felolvasó estélyt a húsvéti ünnepek után tervezték (Sz.1904.XXIII/8, XXIII/25). A Kézdivásárhelyi Kereskedő Ifjak Társaságának legjelentősebb rendezvénye az évente megrendezésre kerülő Katalin-estély lett. Minden év november végén sorra kerülő eseményen rendszerint nagy számban vettek részt a város polgárai. Az estélyen ének, szavalat, színi-, hangszeres vagy egyéb előadás hangzott el, ami az újságok hírei szerint elnyerte a közönség tetszését. A 20. század első éveiben a szervezés Jánosy Dezső nevéhez kapcsolódik (Sz.1904.XXIII/97).

A felolvasó és előadó estélyekre nem kértek belépődíjat, de elvárták a város érdeklődő közönségének a részvételét. Ezen kívül a hölgyek figyelmét külön felhívták az eseményre. Az Iparos Ifjúsági Egyesület 1905. november 12-én megtartott közgyűlésén a hagyományos előadások mellett, rendhagyó eseményre is sor került. A jelenlévő nők

A Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének tisztikara 1931–1936 között. (KMBE)

közül többen beléptek az egyesületbe, melynek eredményeként azonnal megalakították a már régóta tervezett iparos vegyes dalkört (Sz.1905.XXIV/92).

A kereskedő ifjúsági egyesület életében 1909-ben változás állt be, ugyanis egybeolvadt a kereskedők ipartársulatával. Márciustól kezdődően külön-külön elkészítették az egyesület vagyoni leltárát, majd az október 3-án tartott közgyűlésen határozatilag kimondták az egyesülést Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulata név alatt. Az alakuló közgyűlésre október 17-én került sor a Kereskedő Ifjak Társulatának székhelyén Fejér Károly elnöklete mellett. Az egyesülés első lépéseként módosították az alapszabályokat, melynek egyik pontjaként az alsó kereskedelmi iskola felállítását foglalták be. A közgyűlés végül megválasztotta a tisztikart és a választmányt. Az új tisztikarba elnöknek Fejér Antalt, alelnököknek Kupán Józsefet és Bándy Istvánt, háznagynak Wertán Istvánt, titkárnak Zárug Lászlót, jegyzőnek Kézsmárki Józsefet, pénztárosnak Nagy S. Pált, könyvtárosnak Bordó Bélát, ellenőrnek Wetán Bénit, ügyésznek pedig dr. Varga Bélát tették meg. A számvizsgálók Hamar Zoltán, Nagy I. Lázár és Kovács Sándor lettek (SzH.1909.IV/20, IV/82, IV/84).

1909-től az Iparos Ifjúsági Egyesületben is történtek változások. M. Székely János igazgató-elnököt Czirmay Árpád váltotta. Tavasszal az egyesület tagjai közül néhányan az *Asszonyok bűne* című színdarabban álltak a kézdivásárhelyi közönség elé, de a fáradozásukért elvárt siker, a közönség hiánya miatt, elmaradt. Ez év novemberében még tartottak egy táncos mulatságot, viszont ezt követően néhány évig szünet állt be az egyesület életében (SzH.1909.IV/17, IV/91). Az egyesület végleges feloszlását azzal akadályozták meg, hogy 1912 februárjában néhányan újrászervezték az együletet. A korábbi elnök, Czirmay Árpád lett az ügyvezető igazgató, az elnöki tisztséget pedig Tóth József

A Kézdivásárhelyi Vegyes Ipartársulat és Temetkezési Segély Egylet első tisztikara 1922-ben. (ILCM)

vállalta el. Az újralakult tisztikarban alelnökök lettek Borsai Gyula és Beczman József, jegyzők Barcsa Sándor és Reinitz Ármin, pénztáros Boda Béla, könyvtárosok Boda Géza és Turóczi Mózes, gazda pedig Szigeti József (SzU.1912.IX/23).

Az Iparos Ifjúsági Egyesület újralakulását követően a Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társasága átíratban kereste meg az egyesület elnökségét és kérték, hogy a két egyesület műkedvelő tagjaiból alakítsanak egy közös műkedvelő társaságot (SzU.1912.IX/29). Valószínűleg elsősorban a közelgő háború miatt, a kezdeményezésen túl nem jutottak, viszont az 1921-ben megalakult Színpartoló Egyesület égisze alatt 1922-ben Dávid Dezső kereskedő életre hívta a kézdivásárhelyi Műkedvelő Társaságot. A Színpartoló Egyesületről és a Műkedvelő Társaságról a művelődési egyesületek keretében már részletesen írtam.

1912 novemberében a kereskedők egyesülete rendkívüli közgyűlés keretében alapszabályt módosított és ezzel együtt a Kereskedők és Kereskedő Ifjak Olvasóköre nevet vette fel (SzU.1912.IX/136). A későbbiekben azonban nem használta az olvasókör megnevezést, ugyanis folyamatosan társulat néven jelenik meg az újságokban. 1915-ben az elnök továbbra is Fejér Antal volt, azonban néhány tisztségben történt változás. Kézsmárki József jegyzőt Kovács J. István lapszerkesztő váltotta. Császár Lukács pénztáros időközben bevonult katonának, így helyébe Bándy Imre lépett, de az ő hadba vonulása miatt Wertán Istvánt, a korábbi háznagyot kérték fel a tisztségre. A háború az egyesület életét is megnehezítette. A tagság közül sokan hadba vonultak, miközben az itthon maradtakat az egyesület igyekezett felkarolni. A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara irányításával megalakították a helyi segélyező bizottságot a város kereskedői és

iparosai számára, de a beígért állami támogatásra azonban várni kellett. A bizottságban Fejér Antal kamarai tag és elnök, Bándy István, Csiszár Pál, Jancsó F. Lajos, ifj. Dávid Antal és Kovács J. István látták el a feladatokat. A már korábban beindított kereskedő tanonciskolát is csak áldozatos munkával tudták fenntartani, miközben abban reménykedtek, hogy a háború végeztével az állam majd átveszi azt a társulattól. Id. Dávid Antal kereskedőt viszont munkásságáért a korabeli hatalom csakhamar kereskedelmi tanácsosi címmel tüntette ki (SzU.1915.XII/7, XII/66, XII/129).

Az impériumváltás az iparos és a kereskedő körökben is érezte hatását. A lapokban továbbra is gyakori téma maradt az ipar fejlesztése és az iparos osztály műveltségének felkarolása, de az Iparos Ifjúsági Egyesületről már alig írnak. Valószínűleg azért kerültek háttérbe, mert 20-as évek elején a Vegyes Ipartársulat átalakítására fektették a hangsúlyt. A már 1910-ben is működő ipartársulat 1922. május 21-én alakult újra. A Vegyes Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet részben az ifjúsági egyesület által is képviselt törekvéseket vállalta fel, de anyagi lehetőségeihez mérten a tagok támogatását is fontos feladatának tekintette. Az alapszabály értelmében az anyagi támogatás elsősorban egy segélypénztár felállításában állt, mely temetkezés alkalmával segélyben részesítette a tagokat. A segélyegyletbe Lázár János fodrásznál, az egyesület akkori pénztárosánál lehetett bejelentkezni (SzU.1922.XIX/42, XIX/43). Egy akkor készült csoportkép alapján az egyesület tisztviselői és választmányi tagok összesen 30-an voltak. Az egyesület elnöki tisztségét a már 1910-ben is ezt a tisztséget betöltő Lukács József, helybéli kovácsmesterre bízta (SzU.1935.XXXII(XIX)/28), míg a titkárit Kirizs Sándor töltötte be.

Az 1931-ben alakított Kézdivásárhelyi Általános Ipartestület tisztikara. (ILCM)

A korábbi Vegyes Ipartársulatnak 1922 januárjában mindössze 27 tagja volt, de az egyesület már az első évben 201 tagot tartott nyilván. Az 1923-as év végére a tagok száma már elérte a 350-et, míg a temetkezési segélyegyletbe több mint 400-an álltak be. Ugyanakkor az egyesület könyvtára is annyira gyarapodott, hogy a nagyszámú tagságot is el lehetett látni könyvekkel. Az 1924. január 27-én tartott tisztújító közgyűlésen az egyesület felvirágzásáért végzett önzetlen munkájukért tiszteletbeli tagokká fogadták Dima Miklós görögkeleti lelkészt, dr. Szilveszter Ferenc főgimnáziumi tanárt és Kovács J. István hírlapírót. Az újonnan megválasztott tisztikarba Lukács Józsefet választották vissza társulati elnöknek. Kirizs Sándor úgyszintén megőrizte titkári funkcióját, de egyben megbízták a temetkezési segélyegylet elnöki teendőivel is. Az alelnöki tisztséget a társulatnál Lukács Viktor, a segélyegyletnél pedig Ráduly Ferenc kapta meg. A hasonlóan megosztott további tisztségek és a választmányi tagok megválasztása után a társulat frissen megválasztott vezetősége a társulati zászló alatt tette le az esküt (SzU.1924. XXI/9).

A Vegyes Ipartársulat és a mellette működő temetkezési segélyegylet tagsága folyamatosan nőtt. 1927 végére már több mint 700 tagja volt. Tevékenysége elsősorban az iparosok érdekvédelmére és a temetkezési segélyegylet működtetésére korlátozódott, ill. mindezt igyekeztek kiterjeszteni Kézdivásárhely környékére is (SzU.1928. XXV(XII)/13, XXV(XII)/15). Társulatként azonban a város művelődési életében alig hallatott magáról. Csupán egy újsághírt találtam 1935-ből, melyben arról számolnak be, hogy 1934. december 27-én az ipartestület emeleti termeiben jól sikerült teaestet tartottak. A jazz-band muzsika mellett a közönség hajnalig vidáman táncolt, miközben Szotyori Irmuska népdalokat énekelt, Zöld Koszti pedig szájharmonikával szórakoztatta a jelenlévőket (SzU.1935.XXXII(XIX)/1).

A kereskedők társasága a háborút követően a korábbi hagyományok felújításába kezdett. A többéves kimaradás után 1919-től minden novemberében ismét megrendezték a műsoros Katalin-estet, melyen mindkét alkalommal nagyszámú közönség vett részt és jelen volt a város számos előkelősége is. Időnként a nyári időszakban is szerveztek különféle mulatságokat (SzU.1919.XVI/69, 1920.XVII/89, 1924.XXI/50; SzH.1924.VIII/12; SzU.1925.XXII(IX)/47). Miután az 1920-as évek végén megszigorították a tömeges rendezvények tartását, a kereskedők is szűkebb körű teaesteket szerveztek a főtéri színházukban, melyek továbbra is nagy sikernek örvendtek (SzU.1930. XXVII(XIV)/50).

1922-től kezdődően az új kormány gazdasági szigorításai a kereskedő osztálynak is súlyos gondokat okoztak. A 100%-os pótdadó kivetése elégedetlenséget váltott ki a helyi kereskedők körében is, akik az iparosokkal együtt tiltakozó memorandumot nyújtottak be a kormányhoz (SzU.1922.XIX/36). Az évről évre súlyosbodó gazdasági válság a kereskedők körének érdekvédelmi szerepnövekedésével járt, s emiatt már kevesebb időt és energiát tudtak a művelődési életre fordítani. Dávid Antal, aki 1928–1931 között a társaság elnöke volt, februárban egészségi okokra hivatkozva lemondott tisztségéről. Helyére Dávid Dezsőnek szavazott bizalmat a társaság. Ugyanakkor a tisztikarba alelnököknek Bene Albertet és Ugray Lajost, titkárnak pedig ifj. Bándy Istvánt választotta a tagság (SzU.1931.XXVIII(XV)/9, XXVIII(XV)/47). A következő kilenc évben jelentősebb változás nem történt a kereskedők körének tisztikarát illetően. Az egyesületre nehezedő teher azonban fokozatosan nőtt, elsősorban a Nyugat-Európában kitört hábo-

rú és az egyre elviselhetlenebb gazdasági válság miatt (SzU.1940.XXVII(XXIV)/20, XXVII(XXIV)/21). A nehézségeken azonban a második bécsi döntés utáni helyzet sem javított. 1942-ben Dávid Dezső elfoglaltságára való hivatkozással lemondott az elnöki tisztségről, helyébe pedig Szabó Kálmán kereskedőt választották (SzU.1942. XXXIX(XXVI)/12).⁷⁷

A iparos és kereskedő egyesületek elsősorban a kézdivásárhelyi középosztály számára voltak fontos érdekvédelmi és művelődési intézmények. Az 1918 előtti időkben ők képviselték és terjesztették a kor haladó eszméit, melyekhez a hagyományaihoz ragaszkodó többségi kézdivásárhelyi lakosság egy jelentős része is csatlakozott. A két világháború nehézségei között is jelentős lelki, erkölcsi és anyagi támaszt jelentettek a város társadalmának. Habár a második világháborút követő új rendszerben az egyesületi kereteiket elveszítették, azonban kisebb-nagyobb átszervezéssel tovább folytathatták mesterségüket, ami jelentős megbecsülést jelentett a számukra.

Az EMKE kézdivásárhelyi fiókszervezete

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1885. május 21-én, Tisza Kálmán miniszterelnök jóváhagyásával kezdte meg működését Kolozsváron (Gaal 1995: 2–3). Kézdivásárhelyen már abban az évben megalakították annak helyi fiókszervezetét, melynek elnökévé Molnár Józsiást választották (Molnár E. 1903: 12, Incze 2004: 226). 1904-ben arról ír a *Székelyföld*, hogy Kézdivásárhely intelligens társadalmának régi óhaja teljesül azáltal, hogy végre *kebelében* vendégül láthatja az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet. Korábban alkalmas hely hiányában nem tarthattak EMKE-közyűlést a városban, de a Vigadó felépítésével végre erre is sor kerülhetett. 1904. március 8-án az akkori polgármester, dr. Török Andor elnökletével egy szűk körű társaság nagy lelkesedéssel határozta el az egyesület vendégül látását. A hivatalos meghívót a városi önkormányzat nevében kívánták kiküldeni, ill. szándékuk volt egy nagyobb rendező bizottságot létrehozni (Sz.1904.XXIII/20). A helyi lap szűkszávúsága miatt azonban nem tudtam meg, hogy megtartották-e, és ha igen, akkor hogyan zajlott le a kézdivásárhelyi EMKE-közyűlés. A későbbi újságok már majdnem hiánytalanul megvannak, de az általam átnézett lapokban nem találtam információt a kézdivásárhelyi fiókszervezetről.

Az 1920-as impériumváltás után egyre inkább felértékelődött az EMKE szerepe. A *Székely Ujságban* egy kis ablakban következetesen megjelent a következő felhívás, hogy *Aki magyarnak vallja magát, lépjen be az Emke kötelékébe* (SzU.1920. XVII/75). Tehát egy olyan EMKE mozgalom indult el, mely az impériumváltás után az anyaországtól elszakított erdélyi magyarság kulturális alapon történő önszerveződését és intézményesítését tűzte ki célul, mert *a fajt életképesen fenntartani, erősíteni csak a kultúra fegyvereivel lehet* (SzU.1920.XVII/72, XVII/81, XVII/88). A magyarság megmozdulására válaszként a román hatóság 1920 decemberében betiltott minden gyűlésezést és jótékony célú gyűjtést, ill. előzetes engedélyhez

⁷⁷ Az újság szerint Dávid Dezső a tagság érdektelensége miatt döntött a lemondás mellett. SzU.1942.XXXIX(XXVI)/17.

Paál Lajos (1833–1944) református lelkész,
az EMKE alelnöke 1922-ben. (KRE)

kötötte azoknak megszervezését (SzU.1920. XVII/93).

A sok akadályoztatás ellenére 1922. december 20-án megalakult az EMKE kézdivásárhelyi választmánya. Az alakuló közgyűlést központi megbízásra dr. Török Andor és dr. Ikafalvi Diénes Ödön hívta össze, és a Kaszinó helyiségében tartották meg. A szervezetnek ekkor mintegy 150 tagja volt a városban, akik közül az újság név szerint is megemlíti 28 személyt. A közgyűlésen továbbá jelen volt a hatóság küldöttje is Olariu Áron rendőrbiztos személyében. A jelenlévőknek elsőként arról kellett dönteniük, hogy helyi vagy vidéki szervezetként, ill. választmányként alakuljanak-e meg. Török Andor a döntés meghozatala előtt kihangsúlyozta, hogy nem egy új egyesület alakításáról van szó, hanem csupán életre keltése annak az egyesületnek, mely az utóbbi időben csak szünetelt, nem pedig megszűnt. Végül a közgyűlés a helyi választmány megalakítása mellett foglalt állást. A jelenlévők a továbbiakba a

tisztikart választották meg: elnök lett dr. Török Andor, ügyvezető alelnök dr. Ikafalvi Diénes Ödön, alelnök Paál Lajos református lelkész, titkár dr. Dávid István, helyettes titkár Kovács J. István, pénztáros dr. Nyáguly Béla és ellenőrökké választották Benkő Ernőt, Lukács Lászlót, valamint Miklós Balázst (SzU.1922.XIX/101).

1928 januárjában a tagság számát az asztalos ipartársulat is gyarapította, mely 500 lejes adományával testületileg belépett az EMKE-be (SzU.1928.XXV(XII)/2). Az 1930-as években a kézdivásárhelyi választmány a többi egyesülettel együtt a magyar nemzeti öntudat erősítésében vállalt cselekvő és hatékony szerepet. Erre elsősorban azért volt szükség, mert azokban az években a hatalom egyre több szigorítást vezetett be a magyar nemzeti kisebbség kulturális megnyilvánulásainak, eseményeinek és törekvéseinek fékezésére, visszaszorítására. Ugyanakkor a helyi román értelmiség és hivatali réteg is egyesületbe tömörült, mely szintén a számukra fontos helyi, etnikai és nemzeti identitástudat erősítését tűzte ki célul.

Az ASTRA kézdivásárhelyi fiókszervezete

Az 1928. január 26-án megtartott polgármester választáskor Kézdivásárhelynek román polgármestere lett Nastasi Cornel személyében, aki K. Kovács Istvánt győzte le két szavattal. A választás eredményének kihirdetése után a prefektus felkérte az új polgármestert, hogy végérvényesen orvosolja a hivatalnokok között kialakult ellentéteket és

állítsa helyre a belső békét, majd lásson hozzá a várost érdeklő ügyek előmozdításához (SzU.1928.XXV(XII)/5, XXV(XII)/6).⁷⁸

A román polgármester személye jelen esetben annyiban fontos, hogy az ő támogatásával dr. Bidu Valer, a kórház igazgató-főorvosa Kézdivásárhelyen is megalakította az ASTRA fiókszervezetét. A város román lakossága azonban nem volt számottevő, de a helységbe bekerült értelmiségiek és hivatalnokok 1931. november 22-én már megtartották az első önálló kultúrestjüket. Elsőként egy Ganea nevű gimnáziumi tanár tartott előadást Liviu Rebreanu íróról, majd részleteket olvasott fel annak két regényéből. Utána Dima Ioan iskolai igazgató tartott humoros előadást, amit dr. Bidu Valer visszaemlékezése követett, aki egy öt évvel korábban elhunyt román orvosprofesszorról beszélt. Végül Dabu Gheorghe énekszámait és Leu V. hegedűjátéka zárta az eseményt. Az elnök búcsúzóul elmondta, hogy ezután minden vasárnap rendeznek ehhez hasonló összejöveteleket (SzU.1931.XXVIII(XV)/50).

A később megjelenő lapszámokban már nem közöltek hírt arra vonatkozóan, hogy tartottak-e még hasonló rendezvényeket. A következő híradás 1932. december 1-én arról szól, hogy az ASTRA szezont nyitó összejövetelt tartott, ahol a szónokok az egyesülés jelentőségét fejtegették. dr. Bidu Valer Erdélyről beszélt, míg Nastasi Cornel polgármester Bukovináról értekezett. A *Székely Ujság* a következőt írta az eseménnyel kapcsolatosan: ...szó esett a revízió kérdéséről, azonban a felszólalások higgadt mederben

Kézdivásárhely önkormányzati vezetői 1928-ban. (ILCM)

⁷⁸ A 19 helyi tanácsosból 10-en Nastasi Cornelra, 8-an pedig dr. K. Kovács Istvánra szavaztak, egy szavazat érvénytelen volt, mert üres cédulával szavaztak.

folytak le. Este a Vigadó alsó termében társas vacsora volt minden incidens nélkül (SzU.1932.XXIX(XVI)/50).

1933-ban már egyre gyakoribbak a románság összejövetelei. Január 16-án dr. Suci Sibianu Mircea tartott előadást a városháza nagytermében, március 14-én pedig Goga-estet szerveztek. Május 28-án az egész országban revizionizmus elleni tüntetések voltak, így az ASTRA vezetése Kézdivásárhelyen is utcai tüntetést szervezett. A főtéren felállított emelvényről dr. Bidu Valer kórházi-főorvos, Dima Ioan állami elemi iskola igazgató, Cosma Romulus városi főjegyző, Popescu számvevő és Georgescu nyugalmazott kapitány a határok sértetlenségéről beszélt. A fáklyás felvonulást követően, az ASTRA ünnepélyen dr. Bidu Valer a Jorga-féle székelység-elméletéről beszélt. November 12-től ismét megkezdte az egyesület a kultúrafejlesztő és ismertető előadásait a városháza nagytermében. Ugyanitt december 3-án már teaestre hívták a közönséget, melyen az újság szerint előreláthatóan nagy számban fognak részt venni (SzU.1933.XXX(XVII)/3, XXX(XVII)/23, XXX(XVII)/46, XXX(XVII)/49). A kézdivásárhelyi EMKE választmánya és az ASTRA vezetősége közötti feszültségről vagy konfliktusokról egyáltalán nincs tudomásunk.

Szociális és betegégyező egyesületek

A 19. század folyamán kialakuló szegényügyi intézményrendszer legfontosabb tartópil-lérei voltak azok az egyesületek, melyek a szegénység és az ezzel járó rossz körülmények közt élő társadalmi rétegek felkarolását tűzték ki célként. Az árvák és a munkaképtelen öregek támogatásán túl például a fiatalok bűnözés visszaszorítására is alakultak egyesületek. Az egészségügyi ellátás is humanitárius tevékenységként fogható fel, viszont a korszerű betegellátás megteremtése már nem csak a szegényebb réteg támogatására jött létre. A *humánus* gondolkodáson, valamint a közjótékonyágon és a társadalmi egyesülésen alapuló munka jellemezte a korszak helyi, tehetősebb társadalmi rétegét, melynek elsősorban a nők voltak a zászlóvivői.

Az erdélyi szász társadalomban az asszonyegyletek városi közösségekben már a 19. század elején megjelentek, de a század második felében már faluhelyeken is működtek. 1886-ban Teutsch püspök kezdeményezésére széles körben elterjedtek, általában a helyi lutheránus lelkész felesége vagy a tanítóné vezette azokat. A kezdetben erős egyházi befolyás alatt álló asszonyegyletek alapvető célja az egyházi élet elősegítése, a szegények, árvák és betegek megsegítése volt. Ugyanakkor fontosnak tartották az iskolák, árvaházak, menhelyek, óvodák, népkonyhák és betegápoló intézetek létesítését is. A kiváló iskolai eredményeket elért lányok továbbtaníttatásával a lányoktatást mozdították elő, míg a népkönyvtárak létesítésével már a női társadalom művelődési szintjének fokozatos emelését segítették elő. Önművelés céljából összejöveteleiken irodalmi műveket olvastak fel, verseket és színdarabokat tanultak stb. A működésüket és karitatív tevékenységüket elsősorban tagdíjából és saját készítésű kézimunkák értékesítéséből finanszírozták, de alkalmanként különböző gyűjtéseket is szerveztek. Az asszonyegyleteket a 19. század folyamán szervesen illeszkedtek be a férfiak irányította szász társadalomba, melynek következtében fokozatosan átrendeződtek a férfiak és az asszonyok

közötti viszonyok, ez pedig a falusi közösségekben is felgyorsította a polgárosodás folyamatát (Pozsony 1997: 72–76). A magyar és szász falusi és városi nőegyletek hatására Kézdivásárhelyen is csakhamar sajátos nőmozgalom bontakozott ki (Bokor 2013).

A kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet

A 19. század második felében kibontakozó európai és hazai nőmozgalmak hatására Kézdivásárhelyen is lehetővé vált, hogy a nők cselekvően részt vehessenek a helyi közéletben. Ezt az is elősegítette, hogy az oktatási, egészségügyi, szociális, pénzügyi és adminisztratív életben létszámuk fokozatosan növekedett. Mellettük a kor helyi nagyszonyjai, mint pl. báró Szentkereszty Stephanie, Cserey Jánosné Zathureczky Emília, Székely Jánosné Incze Sarolta, gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina és még sok nőtársuk, megfelelő érzékenységgel tapintottak rá a helyi társadalom égető, szociális problémáira. Kezdeményezésüket csakhamar támogatta a korabeli hatóság, s így viszonylag rövid idő alatt árvaházat, öregeknek menházat, betegeknek pedig kórházat létesítettek Kézdivásárhelyen (Incze 2004: 228, Pozsony 2009c: 133, Dimény 2010: 452).

Jelen kötetben nem célozom az előbb említett létesítmények kimerítő bemutatása, tekintettel arra, hogy a helyi hatóság, a vármegye és később az állam által is támogatott intézményként működtek, így részletesebb bemutatásuk csak egy későbbi tanulmány témája lehet. A helyi társadalom karitatív jellegű adakozása és szándéka elsősorban a *három humánus intézet*⁷⁹ keretében bontakozott ki és nyilvánult meg, éppen ezért nem lehet teljesen eltekinteni tőlük. Ugyanakkor ezek az intézmények is kezdetben közadakozás eredményeképpen alakultak, majd sokáig társasági formában működtek.

A kézdivásárhelyi református egyház 1872. január 1-én tartott istentiszteletén hangzott el elsőként egy olyan bejelentés, mely a helyi szegények felkarolását kezdeményezte. Az indítványozó Pap András, egyházi jegyző és felesége, Nagy Karolina 100 forintot adományozott az egyháznak azzal a céllal, hogy az alapul szolgáljon egy szegények számára létesítendő háznak. Az indítvány megvalósítása érdekében egy bizottságot neveztek ki. Székely János református lelkész elnökle mellett, Nagy Dániel, Nagy Ezekiás, Szócs József és Balog Sámuel egyházi tanácsosok feladatuk kapták, hogy egy soron következő tanácsülésig gyűjtsenek véleményt az ügygel kapcsolatban.⁸⁰ A bizottság az április 21-én tartott ülésen pénzhíányra hivatkozva azt javasolta, hogy egy ilyen jellegű intézmény létrehozását a helyi tanács hatáskörébe kell átutalni.⁸¹

A kézdivásárhelyi szociális és egészségügyi intézményrendszer megalakítása elsősorban a zágoni származású báró Szentkereszty Stephanie (1842–1906) nevéhez kapcsolódik. A korabeli Nyugat-Európát megjárt, művelt arisztokrata származású nő hazatérve Zágónba, 1871. szeptember 21-én a vármegyében elsőként alakította meg a

⁷⁹ A helyi újságok többnyire így írnak róluk, ill. a választmányi üléseket és közgyűléseket is többnyire egy nap tartották.

⁸⁰ KREkL – I/19, 1872. január 07., 9.

⁸¹ KREkL – I/19, 1872. április 21., 38.

Bárnő Szentkereszty Stephanie (1842–1906).
(ILCM)

lasztmányát. Ezzel egyidőben a sepsiszentgyörgyi és az erdővidéki asszonyok is hasonló mozgalomba kezdtek báró Szentkereszty Zsigmondné Haller Anna grófnő vezetésével. 1873. augusztus 5-én Maksán találkoztak a két *tábor* asszonyai, ahol azért gyűltek össze, hogy a létesítendő árvaház helyét kijelöljék. Azonban Szentkereszty Stephanie és a mellette álló nagyszámú felső-háromszéki asszony elérte azt, hogy Kézdivásárhelyen létesüljön az új árvaház. A döntést elősegítette az is, hogy a kézdivásárhelyi tanács épületet és tűzifát adott a célra. Ezek után 1873. október 12-én az első tíz árva lány számára az egykori órnagyi lakban megnyílt az árvaház (Málik et al. 1899: 360–361, SzU.1931. XXVIII(XV)/6, Pál 2003: 398–399, Incze 2007: 115). Négyévi működése alatt az árvák száma 25-re növekedett és annyira fejlődött az árvaház, hogy 1877-ben a belügyminisztérium önálló intézménnyé alakította át Háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet néven. Az intézet igazgatóságát Kovács Etelka kisasszony vezette, mellette az *árvaanya háztartási* dolgokat pedig édesanyja, özv. Kovács Lajosné végezte, a pénzügyekkel pedig Baló László foglakozott. Az intézet egy öt osztályos iskolát is működtetett, ahol elemi iskolának megfelelő oktatásban részesültek a lányok, mellette pedig olyan munkára tanították őket, ami az intézetből való távozásuk után rendes és becsületos megélhetést biztosíthatott számukra (N.1878.VIII/100, VIII/101; Erdélyi–Nagy–Benkő 1887: 7–21; Málik et al. 1899: 361; Dimény 2013: 39–40). 1879-ben Hankó Lászlóné Kovács Lotti és Pap Andrásné Nagy Karolina másodelnökök is segítettek az árvaház működésénél (SzK.1879.I/6). 1886-tól Szentkereszty Stephanie végleges otthonául az árvaházat választotta, így azt már közvetlenül irányíthatta (Boga 1991: 11).

1899-ben a kor jeles és tehetős személyei mellett az elnöki tisztséget báró Szentkereszty Stephanie töltötte be, az iskolaszék Székely János református lelkész elnökle

Zágoni Nőegyesületet. Az összefogás eredményeként rövid idő alatt számba vették az árvákat, a szegényeket és az orvosi kezelésre szorulókat, majd a jószívű adományokból támogatásban részesítették őket (Málik et al. 1899: 375, SzU.1931.XXVIII(XV)/6).

A siker láttán a bárónő Kézdivásárhelyre és Sepsiszentgyörgyre is kiterjedő szervező munkába kezdett. A Szentkereszty Stephanie által kezdeményezett első két intézmény Kézdivásárhelyen a Háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet és az ő nevét viselő Stephanie Menház volt. A bárónő kezdeményezését a helyi hatóságok is messzemenően támogatták, ugyanis egy 1871-ben megjelent községi törvény kötelezővé tette a helyhatóságoknak, hogy gondoskodjanak az illetőség szerint hozzájuk tartozó szegényekről (Pál 2003: 397).

1872. október 9-én a kézdi- és az orbai-széki asszonyok támogatásával megalakították a leendő leányárvaház ideiglenes vá

alatt működött, az intézet igazgatója pedig Nagy Károly volt (Málik et al. 1899: 361). 1902-ben az elnöki tisztséget már gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina vette át, aki egészen a második világháború végéig látta el ezt a tisztséget. Az 1880-tól funkcióban lévő Nagy Károly igazgatót a húszas évek elején Balogh Katalin váltotta, aki az 1940-es években még tisztségében volt (Sz.1905.XXIV/103; SzH.1909.IV/57; SzU.1928. XX-V(XII)/13, 1940.XXXVII(XXIV)/15).

Az árvaház sikerét látva, Szentkereszty Stephanie 1874. augusztus 21-én a kézdí-
vásárhelyi képviselőtestületet azzal a javaslattal kereste meg, hogy a várossal közösen
hozzanak létre egy menházat a munkaképtelen, szegény öregek számára. A kezdemé-
nyezés csakhamar támogatásra talált, mert többek között az ügy mellé állt Szócs József
polgármester, Benkő Pál egykori polgármester és országgyűlési képviselő feleségével,
Dénes Máriával együtt, valamint Nagy Gábor városi főkapitány is. A bárónő munkáját
Pap András tanácsos felesége, Nagy Karolina, a titkári minőségben tevékenykedő Erdé-
lyi Károly felső-népiskolai igazgató és Baló László polgári iskolai tanító mint felügyelő
segítette. A második *humánus* intézetet 1874. november 8-án nyitották meg a város
által átengedett épületben, ugyanakkor a bárónő iránti tiszteletből a Stephanie Men-
ház nevet adták az intézménynek (N.1878.VIII/100, VIII/101; Málik et al. 1899: 364;
SzU.1931.XXVIII(XV)/6, 1931.XXVIII(XV)/34). Az kezdetben egy kétszobás házban
működött,⁸² de 1904-ben a Vasút utcában egy új épületet emeltek számára (Sz.1904.
XXIII/41). Az 1878-beli 12 személyhez ké-
pest 1896-ban már 15 munkaképtelen sze-
gényt gondoztak benne, kikre özv. Szotyori
Jánosné felügyelőnő vigyázott (Málik et al.
1899: 364). Az intézmény adományok nélkül
nem működhetett volna sokáig. A tárgyi és
az anyagi támogatás mellett a rászorulóknak ét-
keztetése is részben ettől függött (SzK.1880.
II/1).

A két *humánus* intézményhez néhány
év múlva csatlakozott a kórház is, mely-
ről a későbbiekben lesz szó. Habár a három
intézménynek külön igazgató bizottsága és
választmánya volt, de a gyakorlati és a szak-
mai feladatokat ellátó személyek kivételével,
a 20. század elejétől többnyire ugyanazok
töltötték be a vezető tisztségeket, akiket már
említettem az árvaház kapcsán. A Stephanie
Menház első elnöke az egyik kezdeményező,
Pap Andrásné Nagy Karolina lett, akit halála
után 1896-ban Benkő Pálné Dénes Mária kö-
vetett 1902-ig. Ekkor a három intézmény el-
nöki tisztségét gróf Mikes Árminné Bethlen
Klementinára bízta. 1878-ban Nagy Gábor

Gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina
(1871–1954).
(gróf Mikes Borbála tulajdona)

⁸² 1848-ig ez volt a német tannyelvű leányiskola épülete.

városi főkapitány látta el a titkári teendőket, Szócs József polgármester pedig a pénztárosi feladatokat végezte (N.1878.VIII/100, VIII/101; Sz.1905.XXIV/103; SzU.1922. XIX/32).

Ilyen előzmények után 1878. február 10-én alakult meg a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet Székely Jánosné Incze Sarolta református papné és Bartha Józsefné Köpeczi Nagy Róza (magyar királyi adótárnokné) kezdeményezésére. A több mint 30 egybegyűlt hölgynek Székely Jánosné megnyitó beszédében többek között a következőket mondta: *Reális, gyakorlatias századunkban a nőknek a tettek mezején is szép és nemes feladat jutott osztályrészül, mi nők is hordhatunk egy-egy fővény szemét a nemes eszmék építendő szent templomához; a jótékony intézetek u. m. árvaház, menház, kórház, megannyi bizonyíték a női ügybuzgóság és tetterőről, itt városunk kebelében is, részben a leendő kórház létesítése is női kezekre bízott – ebből kifolyólag és áthatva azon meggyőződéstől, hogy minő szükséges egy összetartó kapocs közöttünk, úgy helybeli, mint ideszármazott nők között, mint kik között egy ideig a kor és rangkülönböztetés egy nagy válaszfalat vont, szükségesnek láttuk és célul tűztük ki egy „fillérestély” cím alatti társas összejövetelt hetenként egyszer összehozni, hol az egyenlőség, testvériség és a szabadság eszméi képviselve legyenek, hol a gazdag, mint szegény az idős és fiatal, munkálkodás közben szellemileg és nemesen élvezve az időt hasznosítsa, közreműködve ének, zene, szavalat, felolvasás, elbeszélés stb. üdvös dolgok által – kinek-kinek tehetsége és ízlése szerint fennmarad a választás miként közreműködni,*

Székely Jánosné Incze Sarolta (1842–1933)
református papné. (Dudás Levente tulajdona)

azok pedig, kik ezzel nem akarnak, ép oly jót tesznek, ha az estélyeken megjelenve, mint hallgatók, és kézi munkával foglalkozva társalognak. Majd a „fillérestélyek” célját és működési körét ismertette: (1) Lehetőleg egyszerűen p. o. mosó- és szövotruhában, nem kivágott estélyi szabású öltözékben (a selyem estélyeinkről számúzve van és ki abba jelenik meg, adózik) kötés, vagy más könnyebb szerű munkával az estélyen megjelenni 8 krajcár belépti díj mellett. (2) „Fillérestélyeink” mindenike más-más célra u. m. házi szegények, árvaház, menház, kórház stb. javára rendeztetik. (3) Egy választmány kinevezése, [...] és egy 30 tagból álló vegyes t. i. férfiak és nőkből álló bizottmány kinevezése. (4) Fillérestélyeink végcélja egy jótékony nőegylet felállítása, ép e célért kell hogy némi alapra szert tegyen kis egyletünk. A „fillérestély-egylet” alapító tagsági díja egy évre 2 frt, rendes tagság 1 frt, pártoló tagság 50 kr, tovább estélyeink bár mindig jótékony célra rendeztetnek – a jövedelem fele része takarékpénztárba tőkésítetik. A megnyitó beszéd után ideiglenes

Iparművészeti, textil- és varrottas kiállítás Kézdivásárhelyen az 1940-es évek első felében.
(Bogdán Elemér, ILCM)

elnöki tisztségre Székely Jánosnét, másodelnöknek Bartha Józsefnét, titkárnak pedig Harmath Domokosné Vertán Jozefát választották, ugyanakkor felállítottak egy 20 tagú bizottságot és kijelöltek még egy 5 tagból álló szabálykészítő bizottságot is (N.1878. VIII/16).

A fillérestélyeket eleinte minden hét péntekén a városháza nagytermében tartották, melyekre a meghívókat a *Nemerében* is közzétették. Az estélyek mellett például majálist (Pozsony 2015: 185–186, Bányai 1917: 8–9),⁸³ a kézimunkákból pedig tárlatot is szerveztek. Az összegyűlt bevételről mindig nyilvános számadást készítettek, ezáltal megköszönve az önzetlen adományokat, melyeket a későbbiekben a fent megjelölt célra fordítottak. 1878. október 6-án a Közművelődési Egyesület zene- és dalszakosztályával közösen kerti *sétahangversenyt* és gyűjtést rendeztek a Boszniában megsebesült magyar harcosok segélyezésére (N.1878.VIII/43, VIII/89, VIII/91). A műsoros, mulatsággal egybekötött fillérestélyek gyakorisága csökkent a későbbi években, de az továbbra is a Jótékony Nőegylet egyik legfontosabb bevételi forrása maradt.

Az egyesületet azonban nem csak dicséret érte. Az 1880-es évek elején Figyelő álnev alatt megjelent egy újságcikk, melyben a szerző három pontban bírálta a Jótékony Nőegyletet. Elsőként a fillérestélyeken kialakult merev kasztrendszerrel ellenezte, ami szerinte elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a rang, a pénz, az értelmiség és az arisztokrácia képviselői külön csoportokat alkotnak. Másik észrevétele, hogy a drága selyem

⁸³ A pünkösdi ünnepkörhöz, ezen belül május első napjához kötődő májusfaállítás, valamint a polgári-sult lakosság körében elterjedt hajnali zenés ébresztés és köszöntés az 1870-es évek végétől bontakozott ki Kézdivásárhelyen. A korabeli helyi lapokban olvashatunk arról, hogy május 1-én kora reggel a város lakossága felkereste a határban lévő Május-kutat, melyről azt tartották, hogy vize számos betegségre jó hatással van. Bányai János geológus két forrást is megjelölt 1915-ben a *Május-rét*, vagy ahogy korábban nevezték, a *Szőcsi nád* város felőli szélében, a domb alatti részen.

és egyéb anyagokból készült ruhákban megjelenő hölgyek elrettentik a szerényebb anyagiakkal rendelkező, de műveltségüknél fogva a tagságba jól beleillő személyeket. Harmadik megjegyzésként a felolvasásokat inkább mulattatónak, mint hasznosnak ítélte, ill. nehezményezte, hogy az előadásokon a jelenlévők többsége nem a műsorra figyel, hanem egymással hangosan beszélget (SzK.1880.II/9). A nőegylet, valószínűleg erre az írásra reagálva, 1880. május 18-ra, pünkösd harmadnapjára *cretonbálba* hívta a vidék, valamint a város művelt hölgy- és férfiközönségét. A bált egyszerű és fesztelen táncmulatságként hirdették meg (SzK.1880.II/19).

1878–1879-ben az egyesületet az ideiglenesen megválasztott vezetőség tartotta életben. Az öttagú választmányban a már említett személyek mellett Szabó Istvánné pénztárnok, Kovács Etelke jegyző és Török Bálintné Balogh Mária titkár, a későbbi polgármester Török Andor édesanyja tevékenykedett. Az utóbbi Hamar Domokosné váltotta a tisztségben. Munkájukat a 15 tagú bizottmány segítette: Balog Izráné, Fejér Károlyné, Kovács Istvánné papné, ifj. Jakab Istvánné, Welnreiter Györgyné, özv. Fitzus Mártonné, Balog Ilona, Barthos Balog Irma, Dobál Pepi, Bölcskői Ilona, Miletz Mariska, Jakab Vilma, Kis Klára, Simó Vilma, Kovács Etelka. Velük együtt a tagságot alkotta még 26 tiszteletbeli és 52 pártoló tag (SzK.1880.II/10).

A kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet 1880. március 15-én megtartott közgyűlésen választották meg a nőegylet végleges elnökségét, miután 1879. december 17-én a belügyminiszter jóváhagyta a közgyűlés által felterjesztett alapszabályt (Sz.1882.I/74, I/75). Az új és megerősített alapszabály értelmében elnöknek Cserey Jánosné Zathureczky Emiliát, alelnököknek Szócs Józsefné Balogh Annát (polgármesterné) és Székely Jánosné Incze Saroltát (református papné), pénztárosnak Balogh Jánosné Vízi Emmát, Török Bálintné ellenőrnek, ifj. Sebők Józsefet titkárnak és Kovács Etelkát jegyzőnek választották. A bizottmányi tagoknál nem történt változás. Az egyesületnek tagja volt még báró Szentkereszty Stephanie is, aki az egylet működtetésében már vezető beosztást nem vállalt (SzK.1880.II/13).

Csereyné Zathureczky Emília (1823–1905).
(Molnár István, ILCM)

A kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet 1880. május 4-én tartotta évi közgyűlését a városháza nagytermében. Az eseményt özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília nyitotta meg, aki beszédét azzal kezdte, hogy rövidesen elköltözik a vidékről, de ez nem fogja gátolni abban, hogy elnöki kötelességének eleget tegyen. A családjában történt *mostoha események* és közügyek élén való tevékenységek nehézsége ellenére a Háromszéki Jótékony Nőegylet elnöki tisztségét is elvált

lalta, mert ez a munkakör és a nemes ügyekkel járó elfoglaltság mindig *üdítőleg hatott lelkére*. A beszéd egyben elnöki székfoglaló is volt, melyben az elnök asszony elkötelezte magát arra, hogy ő is az Erzsébet királynő elnöklete alatt működő országos Jótékony Nőegylet célkitűzését követve kíván tovább tevékenykedni. A részvét, a könyörület és jótékonyosság szem előtt tartásával a nőnevelést állította a nők *első és legszentebb* feladatának, melynek eléréséhez felkérte Kézdivásárhely és vidékének vagyonos osztályának hölgyeit, hogy műveltséget és adakozó kedvet tanúsítva minél többen csatlakozzanak az egylethez.

Ezen a közgyűlésen került szóba egy „Vereskereszt” nőegylet alakítása is, melynek létrehozására átiratban kérték a Jótékony Nőegyletet. A létesítendő egylet alapszabályainak tanulmányozására és megvitatására Székely Jánosné alelnök vezetésével egy bizottságot neveztek ki, melyben Vizi Istvánné, Kovács Áronné, Jancsó Mózesné, Török Bálintné, Kovács Istvánné (papné), Baló Lászlóné, Kovács Etelka, Bölcskévi Ilona, ifj. Sebők József vettek részt. Ugyanakkor elhatározták, hogy a meglévő kevés pénzalap javára a nyár folyamán több mulatságot szerveznek. A bálrendező bizottság elnökeinek Bak Pálnét és Székely Jánosnét, tagoknak Bölcskévi Ilonát, Kiss Klárát, Szócs Vilmát, Jancsó Amált, Nagy Terézt, ifj. Sebők Józsefet és legifjabb Jancsó Mózeszt választották (SzK.1880.II/19).

Cserey Jánosné a 19. század végének egyik legaktívabb háromszéki nagyműveltségű asszonya volt. Nevéhez fűződik a Székely Nemzeti Múzeum alapítása, de ott találjuk az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, a Stephanie Menház, a Rudolf Kórház alapító tagjai között is. Továbbá a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegyletek alapításánál is jelen volt, később pedig cselekvően és tudatosan vállalta mindkettőnek elnöki tisztségét is (SzU.1905.II/92, 1923.XX/91).

A kézdivásárhelyi Polgári Leányiskola létrehozása szintén Cserey Jánosnéhoz és segítő nőtársaihoz kapcsolódik. A több éves múlttra visszatekintő kezdeményező és szervező munka eredményeként 1899-ben nyílt meg az egyetlen olyan intézmény a környéken, melynek létrehozója és fenntartója egy civil szervezet volt. Igazgatónak a Polgári Fiúiskola akkori magyartanárát, Balázs Mártont (1867–1948) kérték fel, aki egészen nyugdíjba vonulásáig vezette az intézményt. Kezdetben az elemi iskola épületében kaptak helyet, ami az egyre növekvő tanulói létszám következtében csakhamar épületgondokhoz vezetett. Az intézmény fenntartását és működtetését később államosítás révén próbálták orvosolni. Habár már 1901-től kérvényezték, de csak 1904-ben államosították az iskolát, mely azt követően állami támogatásban részesült, ami 1911-ben egy új

Ikafalvi Diénes Lajos közjegyző felesége,
Kovács Teréz (1857–1937).
(Papp Ferenc, ILCM)

iskolaépület átadásában finalizálódott (Szabó J. 1997: 92–93; Incze 2004: 223–224; Sz.1904.XXIII/17; SzU.1912.IX/54, XXV(XII)/40).

A 19. század végére a Jótékony Nőegylet a társadalmi élet igazi központja lett. A rendszeresen megszervezett fillérestélyein, farsangi *kalikó* jelmezes- és álarcos báljain, nyári multságain találkozhattak a város és vidékének művelt, tehetős polgárai és aszszonyai. Az egyesület által szervezett összejövetelek voltak a kor legnépesebb rendezvényei. Ennek eredményeként 1899-re az egyesület takarékpénztárában őrzött alapvagyon már közel 3000 forintot tett ki, de évente ennél sokkal többet osztottak szét karitatív céllal (Málik et al. 1899: 375, Sz.1904.XXIII/8).

A Jótékony Nőegylet mindenkori tisztikara is garanciát jelentett a humanitárius célokra adakozó közönségnek. 1899-ben az elnök munkáját három másodelnök: Nagy Mózesné Nagy Róza földbirtokosné, Székely Jánosné Incze Sarolta református papné és ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilma, a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatójának felesége segítette. Továbbá Kiss Károlyné pénztáros, Török Bálintné Balogh Mária ellenőr, Kovács Amál jegyző és dr. Balogh Vendel (1855–1917) ügyvéd, mint egyesületi titkár vállaltak szerepet a vezetőségben (Málik et al. 1899: 375). A város előkelő férfitársadalmi rendszerint kevesebb tisztséget vállalt a nőegyesület mindennapi életében, de feleségeik révén folyamatosan támogatták azt.

Mivel Cserey Jánosné 1905. november 4-én elhunyt, a humanitárius intézmény élére december 10-én zabolai gróf Mikes Árminné Bethlen Klementinát választották díszelnöknek, aki egészen a kommunista diktatúra kezdetéig látta el ezt a tisztséget. Az elnöki feladatokat özv. Nagy Mózesné Jancsó Mária (1826–1907) vállalta fel, aki egészen 1907. november 15-ig, a 81 éves korában bekövetkezett haláláig vezette az együletet.

<p>MEGHÍVÓ.</p> <p>A KÉZDIVÁSÁRHELYI JÓTÉKONY NŐEGY- LET A HAZI SZEGÉNYEI FELSEGÉLYE- ZÉSÉRE 1924. ÉV MÁRCIUS HÓ 4-ÉN A :: VIGADÓ FÖLDSZINTI TERMEIBEN ::</p> <p>ZÁRTKÖRŰ</p> <p>Jelmezes Táncestélyt</p> <p>RENDEZ. MELYEN T. CIMET ÉS CSALÁD- JÁT SZIVESEN LÁTJA</p> <p style="text-align: center;">A RENDEZŐSÉG.</p> <p>KEZDETE ESTE 9 ÓRAKOR. BELÉPŐJEGY SZE- MÉLYENKÉNT 30 LEI AZ ÁLARCBAN MEGJE- LENŐK MEGHÍVÓ ELŐMUTATÁSÁVAL KÖTELE- SEK MAGUKAT IGAZOLNI. — ITALOKRÓL ÉS o o ÉTELEKRŐL GONDOSKODVA VAN. o o</p>	<p>VIGALMI-BIZOTTSÁG:</p> <p>Szűcs Mihály <i>elnök</i></p> <table border="0"> <tr> <td>Borbély Jolán</td> <td>Almási Izor</td> </tr> <tr> <td>Bőgözi Irénke</td> <td>Bartha Emil</td> </tr> <tr> <td>Dávid Ella</td> <td>Borbély Lajos</td> </tr> <tr> <td>Elekes Dóra</td> <td>Cseh Jenő</td> </tr> <tr> <td>Jancsó Aranka</td> <td>Dobál Lajos</td> </tr> <tr> <td>Jancsó Margit</td> <td>Dr. Draskóczy Aladár</td> </tr> <tr> <td>Kövács Gizi</td> <td>Dr. Elek György</td> </tr> <tr> <td>Kövács Terézke</td> <td>Ezerjési Endre</td> </tr> <tr> <td>Kroniczky Erzsé</td> <td>Eöry Arpád</td> </tr> <tr> <td>Kroniczky Kati</td> <td>Fejér Antal</td> </tr> <tr> <td>Laczkó Böske</td> <td>Hudnagyi Pál</td> </tr> <tr> <td>Máthé Ilonka</td> <td>Kádár Sándor</td> </tr> <tr> <td>Nagy Mihály Anna</td> <td>Kölcse József</td> </tr> <tr> <td>Nagy Mihály Mariska</td> <td>Mihály László</td> </tr> <tr> <td>Nagy Dóka</td> <td>Sáfron Béla</td> </tr> <tr> <td>Oláh Ica</td> <td>Szabó Dezső</td> </tr> <tr> <td>Sylvester Anna</td> <td>Szabó Ferenc</td> </tr> <tr> <td>Szabó Terézke</td> <td>Szabó Imre</td> </tr> <tr> <td>Szini Dóra</td> <td>Dr. Várhegyi Ödön</td> </tr> <tr> <td>Szűcs Hajnal</td> <td>Witting Richárd</td> </tr> <tr> <td>Török Margit</td> <td>Zakariás Zaharás</td> </tr> </table> <p style="text-align: right;">Császár József <i>igazgató</i></p>	Borbély Jolán	Almási Izor	Bőgözi Irénke	Bartha Emil	Dávid Ella	Borbély Lajos	Elekes Dóra	Cseh Jenő	Jancsó Aranka	Dobál Lajos	Jancsó Margit	Dr. Draskóczy Aladár	Kövács Gizi	Dr. Elek György	Kövács Terézke	Ezerjési Endre	Kroniczky Erzsé	Eöry Arpád	Kroniczky Kati	Fejér Antal	Laczkó Böske	Hudnagyi Pál	Máthé Ilonka	Kádár Sándor	Nagy Mihály Anna	Kölcse József	Nagy Mihály Mariska	Mihály László	Nagy Dóka	Sáfron Béla	Oláh Ica	Szabó Dezső	Sylvester Anna	Szabó Ferenc	Szabó Terézke	Szabó Imre	Szini Dóra	Dr. Várhegyi Ödön	Szűcs Hajnal	Witting Richárd	Török Margit	Zakariás Zaharás
Borbély Jolán	Almási Izor																																										
Bőgözi Irénke	Bartha Emil																																										
Dávid Ella	Borbély Lajos																																										
Elekes Dóra	Cseh Jenő																																										
Jancsó Aranka	Dobál Lajos																																										
Jancsó Margit	Dr. Draskóczy Aladár																																										
Kövács Gizi	Dr. Elek György																																										
Kövács Terézke	Ezerjési Endre																																										
Kroniczky Erzsé	Eöry Arpád																																										
Kroniczky Kati	Fejér Antal																																										
Laczkó Böske	Hudnagyi Pál																																										
Máthé Ilonka	Kádár Sándor																																										
Nagy Mihály Anna	Kölcse József																																										
Nagy Mihály Mariska	Mihály László																																										
Nagy Dóka	Sáfron Béla																																										
Oláh Ica	Szabó Dezső																																										
Sylvester Anna	Szabó Ferenc																																										
Szabó Terézke	Szabó Imre																																										
Szini Dóra	Dr. Várhegyi Ödön																																										
Szűcs Hajnal	Witting Richárd																																										
Török Margit	Zakariás Zaharás																																										

A kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet meghívója 1924-ből jelmezes táncestélyre. (ILCM)

Egy 1925-ben rendezett farsangi bál műtermi emlékfotója. (Bogdán Arthur, ILCM)

Őt követte az elnöki székben ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilma (1852–1928). Mellettük 1912-ig olyan személyeket találunk, mint Kiss Lajosné Jancsó Albina és Török Bálintné alelnökök, bizottsági felügyelő elnök Baló László polgári iskolai igazgató, titkárok Balázs Márton, majd Tóth Balázs főgimnáziumi tanár, valamint a jegyzők Balázs Mártonné Tauber Róza, akit Bíró Sándor polgári iskolai tanár váltott. Az 1911-es esztendő végén már 154 tagja és több mint 18.000 korona alapvagyonra volt a Jótékony Nőegyesületnek (SzU.1905.II/92, II/94, II/97; Sz.1905.II/101; SzU.1912.IX/53, IX/54, IX/55, IX/56).

Az egyesület humanitárius szerepe az első világháború kitörésével még jobban felerősödött. 1914 nyaratól a nőegylet tagjai férfiak társaságában járták a várost, és gyűjtötték a hadba vonult katonák családtagjainak. Ősztől már a bakák téli ruházatának kiegészítésén dolgoztak, de a frontról hazakerült sebesült katonák kötözését és ápolását is elősegítették. A háború ideje alatt sem hagyták abba a műsoros estélyeket, mert az ebből származó anyagi jövedelemre egyre nagyobb szükség volt (SzU.1915.XII/60).

A háborút követő években a humanitárius intézmények támogatása, a házi szegények felkarolása továbbra is a Jótékony Nőegyesület elsődleges feladata maradt. Mivel a '30-as évek gazdasági válsága Kézdivásárhelyen is megmutatkozott, egyre nagyobb szükség volt arra, hogy az akaratukon kívül elszegényedő társadalmi rétegeket, csoportokat és személyeket felkarolja valaki. Habár 1931-re az egyesület takarékpénztári alapjai rendre mind kimerültek, mégis a szilveszteri teaestélyek, a *kalikó* álarcos bállok, és egyéb multságok alkalmával összegyűlt bevételt minden évben hagyományosan szétosztották a rászorulóknak között. Az anyagi gyűjtésen kívül az egyesület műsoros estjei fontos szerepet játszottak a magyar nemzeti kultúra ápolásában, annál is inkább, mert

az egyesület továbbra is a társadalmi élet központjában működött (SzU.1922.XIX/47, 1925.XXII/2, 1931.XXVIII(XV)/1, 1931.XXVIII(XV)/7). 1932 tavaszán a Háromszék-megyei Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet javára rendezett estélyeken Kovács András, dr. Török Andor, Szócs Mihály, dr. Elekes Béla, dr. Fekete András, Ujlaki János, dr. Molnár Dénes, dr. I. Diénes Ödön és dr. I. Diénes Jenő tartottak előadásokat. A befolyt jövedelmet pedig az árvaház megsegítésére fordították.⁸⁴

1935-ben a Jótékony Nőegylet elnöki tisztségét Tóth Balázsné Szabó Teréz töltötte be. Férje Kézdivásárhely egyik jelentős személyisége volt, főgimnáziumi tanár és igazgató, aki számos egyesületben töltött be tisztségeket, de volt bankigazgató és országgyűlési képviselő is.⁸⁵ A nőegyesület pénztárosa ekkor Fülöp Kálmánné Ugray Mária volt, dr. Gyöngyössi István királyi járásbíró (Sárkány – Fogaras vármegye), majd nyugalmazásáig királyi ügyész, a számvizsgáló bizottságot képviselte (SzU.1935.XXXII(XIX)/16).

A második világháború az egyesület belső életében is nehézségeket hozott. Az időközben elnöki tisztséget vállaló dr. Fekete Andrásné Bajkó Kálmánné váltotta, de 1942 telének végén ő is lemondott. Az elnöki tisztséget ekkor Vargha Etelka vállalta. A lemondások mögött, véleményem szerint, a város női társadalmának érdektelensége állt. Az új elnökő székfoglaló beszédét elsősorban a távolmaradt asszonytársaihoz intézte (SzU.1942.XXXIX(XXVI)/13). A háborús viszonyok között a Jótékony Nőegylet is már a túlélésért küszködött, azonban továbbra sem hanyagolta el alapvető és elsődleges célját. Az egyesület végleges bezárása a kommunista diktatúra kezdetére esik.

A kézdivásárhelyi Kórház Egyesület és a Rudolf Kórház

A korszerű beteggondozás Kézdivásárhelyen a kiegyezés utáni egyesületi mozgalmak idején, keretében bontakozott és épült ki. A korábbi időszakban az egészségügyi ellátást a 18. század harmadik negyedétől felállított II. székely határőr-gyalogezred orvosai végezték, akik a kaszárnya falain kívül is tevékenykedtek. 1830-ban a gyalogezred orvosát már egy szakképzett bábaasszony is segítette. 1861-ben gyógyszertár alapításában, székelyföldi viszonylatban Marosvásárhely után a második helyen állt Kézdivásárhely, ugyanis már itt is két patika működött, egy-egy segéddel és laboránssal (Boga 1991: 7, Pál 2003: 391).

Az orvosokra vonatkozóan a keresztelési anyakönyvben 1790-es években Bertalan Dániel és egy lengyel orvos, 1815-ben Rettegi, 1818 előtt Márkus, az 1830-as években pedig Szócs Sámuel és Rindel doktor neve fordul elő.⁸⁶ 1816. július 2-án hunyt el Láng Márton gyógyszerész, Gábriányi József gyógyszerész és felesége, Bürger Terézia az 1820-as évek elején telepedett le a városban és köztudottan jelentős szerepet vállalt az 1848–49-es szabadságharc idején a puszkapor előállításában. Jancsó József gyógyszer-

⁸⁴ Előadások 1932-ből, különlenyomat a *Székelyföld* II. évfolyamából.

⁸⁵ Gyászjelentő, 1947. június 22.

⁸⁶ SÁL Fond 105/612. A bejegyzésben a keresztzülők rovatban található és csak lengyel *chirurgusként* írták, viszont feleségét Pál Borbálának hívták. A Pál családnév a születési anyakönyvekben a szülők bejegyzésnél csak 1828-ban jelenik meg első alkalommal. Rettegi doktornak Szász Mária volt a felesége, aki viszont régi kézdivásárhelyi családnevet viselt.

rész neve 1848-ban fordul elő első alkalommal az anyakönyvben. Ő már a helyi közönség szülöttjeként tanulta ki a mesterséget, viszont Varga Polixéna nevű feleségét már nem a városból választotta.

Az orvosok és gyógyszerészek munkáját főként a bábák segítették. Mivel 1828-tól kötelezővé vált a bábák neveinek feltüntetése az anyakönyvekben, így nyomon követhető kilétük és tevékenységük gyakorisága. 1850-ig 54 bábának a neve jelenik meg az anyakönyvben, de többségük 1-2 szülésnél nem vezetett többet. Évente általában 4-5 bába segítette világra az újszülötteket, így több-kevesebb változással ismétlődnek a nevek, ami már szervezett keretekben elsajátított, tudás alapú szakmai ismeretekre utal. A legtöbbet igénybe vett bábák a következők voltak: 1828–1831 között Novák Cecília, András Klára és Petrikó Sára, 1831–1837 között Eibel Karolina regiment bába, Hangel Dánielné és Bihariné, 1836–1844 között Szabóné, 1843–1850 között Kovács Józsiásné, Jancsó Eszter, Petrikó Rebeka, Smagola Zsuzsanna, Luizné és Bertalan Klára. Három bába, Albné, Dávidni és András Klára pedig 1830–1850 között működött folyamatosan.

A gyakori járványok miatt a 19. században egyre több helyen fontossá vált a kórház létesítése. Ebben az időben Kézdivásárhely településszerkezeti adottságai közegészségtani szempontból valóságos járványtani göcot jelentettek, ugyanis a város lakosságának több mint fele egyszobás lakásban, korszerű vízhálózat és közművesítés nélkül élt (Boga 1991: 6, Pál 2003: 338, 642). 1846-ban már Háromszéken is megfogalmazódott az igény egy kórház felállítására. Gábriányi József gyógyszerész felajánlotta, hogy ellátja a létesítendő kórházat gyógyszerekkel, amennyiben ezt Kézdivásárhelyen építik fel. A város vállalta a tervek elkészítését és ingyen telket ajánlott fel erre a célra, viszont állami beruházás hiányában, végül is elnapolták a kórházépítést (Cserey 2009: 238).

A szabadságharc utáni időkben, a Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredán beinduló kórházakra hivatkozva, az állam továbbra sem hagyta jóvá a kézdivásárhelyi építkezést. A hatóság hozzáállása azonban 1867 után sem változott, ezért 1874-ben a város és környékének közössége báró Szentkereszty Stephanie segítségét kérte. A korábban említett leányárvaház és az öregek menházának létesítése után azt remélték, hogy ő a kórházalapításban is sikerrel fog járni. Az anyagi fedezetet viszont továbbra is a város tehető polgáraitól várták, annak ellenére, hogy a már létező egyesületek fenntartása is mind rájuk hárult. A kórház építésével kapcsolatosan az első közgyűlést 1877. november

Jancsó József (1827–1864) gyógyszerész eltűnt síremléke a református temetőből. (Dimény Attila, 1994)

Dr. Sinkovits Aurél ezredorvos.
(Bogdán Ferenc, SzNM)

21-re hívták össze, ahol elhatározták, hogy a két korábbi intézet mintájára fogják azt létrehozni. A Kórház Egyesület alakuló közgyűlésére végül is 1878. január 13-án került sor, tehát egy hónappal korábban, mint ahogy a Jótékony Nőegyesületet életre hívták (Málík et al. 1899: 380, SzU.1931.XXVIII(XV)/6, Boga 1991: 8, Pál 2003: 395).

Az egyesület korai tevékenységére vonatkozó adatokat dr. Boga Olivér, nyugalmazott kórházigazgató gyűjtötte össze az intézmény 100 éves évfordulójára (Boga 1991: 8–13). Kéziratából tudjuk, hogy a Kórház Egyesület első vezetőségét Szentkereszty Stephanie elnök, Székely János református lelkész alnök, Nagy Károly jegyző és Erdélyi Károly titkár alkotta. 1880-ban a közgyűlés hat évre Igazgató Tanácsot választott, melyet vagyonekezeléssel és anyagi felelősséggel bízott meg. Igazgatósági elnöknek Szőcs József polgármestert, igazgatósági jegyzőnek Benkő Sándor rendőrfőkapitányt, pénztárosnak Kovács Károly kereskedőt jelölték. A kórház főorvos-

sának dr. Sinkovits Ignácot, orvosoknak pedig dr. Cseh Károlyt, dr. Barabás Sándort, dr. Szini Gyulát és dr. Sinkovits Aurélt választották. Két tiszteletbeli orvos is képviselte az Igazgató Tanácsot: az egyik dr. Antal Mihály megyei főorvos, a másik pedig dr. Fuchs Ignác volt.

Az egyesület elsődleges feladata a megfelelő mennyiségű pénzalap előteremtése volt a kórház beindításához. Ennek érdekében gyűjtőíveket indítottak, mulatságokat szerveztek, képműkiállításokat rendeztek. A gyűjtőmunkába a Jótékony Nőegylet is besegített, de ennek ellenére a pénzalap nehezen gyűlt. A város azzal támogatta az ügyet, hogy a létesítendő kórház számára felajánlotta az egykori Kapitányi Szálló épületét. A támogatás reményében az új intézmény névadójának Rudolf trónörökösöt kérte fel az egyesület, de a várt támogatást nem kapták meg tőle, mert a 3000 forint alaptőkét a nevéhez méltatlannak tartotta.

Már 1883 őszére egyértelművé vált a Kórház Egyesület tagjainak, hogy önerőből nem képesek megnyitni és fenntartani a kórházat. A megoldást az Országos Vereskereszt Egyesülethez való csatlakozás jelenthette, melynek érdekében csakhamar meg is tették az első lépéseket. A kölcsönös feltételekhez kötött egyesülésnek viszonylag gyorsan meglett az eredménye. A Kórház Egyesület szervező munkája révén Kézdi és Orbai járásokban tíz Országos Vereskereszt fiókegylet alakult, összesen 634 taggal, akik vállalták a tagdíjak rendszeres fizetését. Ennek alapján a Vereskereszt Egyesület a létesítendő kórház számára vállalta az évi 1200 forint támogatást, átengedte a fiókegyletektől befolyt tagdíjak kétharmadát és biztosított két ápolónőért. A feltételek és kötelezettségek véglegesítése után 1884. március 1-én megtörtént az Országos

Vereskereszt Egyesülethez való csatlakozás. Néhány napra rá Kézdivásárhely tanácsa a kórház számára átadta a Kézdivásárhelyi Vereskereszt fiókegyletnek az egykori Kapitányi Szálló épületét. A fiókegylet elnökségét Hankó László középirtokos, özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília, Apor János, Török Bálintné Balogh Mária, Hollaky Attila főszolgabíró és Gábor Béla alkotta. A kórház működését engedélyező jóváhagyást 1884. július 29-én adta ki a városi hatóság nevében Szócs József polgármester, valamint a tisztí főorvos részéről dr. Sinkovits Ignác főorvos és Varga József főigazgató. 1884. október 5-én a Kórház Egyesület közgyűlése az igazgatósági tanácsba elnöknek Szócs József polgármestert, jegyzőnek Kovács István református lelkészt, pénztárosnak Kovács Károly fűszerkereskedőt, ellenőrnek Baló László felső népiskolai tanítót, ügyésznek pedig dr. Pethő Józsefet választotta. Igazgatósági tagok lettek id. Tóth Istvánné Jancsó Rebeka szeszgyár-tulajdonosné, Szabó Mózesné Sebesi Ilona birtokosné, ifj. Kupán József kereskedő, Székely János református lelkész, Kovács Dániel városi tanácsos, ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilma földbirtokosné, K. Csiszár József, Ambrus Albert szeszgyáros, Kölönte Mózes kisbirtokos és borárus, ifj. Tóth István szeszgyáros, Nagy Ferencné Csiszár Sára szeszgyár-tulajdonosné, Tóth Sámuel királyi postamester, Szabó Elekné Oláh Anna barátosi kisbirtokosné, Benkő Gyula takarékpénztári főkönyvelő és Vertán Vencel divatárus. Az orvosi kart dr. Sinkovits Ignác főorvos-igazgató, valamint dr. Barabás Sándor, dr. Szini Gyula és dr. Sinkovits Aurél tiszteletbeli orvosok alkották (Boga 1991: 13, 22–23).

A Kézdivásárhelyi és Vidéki Rudolf Kórház ünnepi megnyitójára 1884. október 19-én került sor (Antal M. 1899: 380, Boga 1991: 23). Ezt követően a Kórház Egyesület és Kézdivásárhelyi Vereskereszt fiókegylet tevékenysége szorosan egybekapcsolódik, egyetlen és legfontosabb céljuk az intézmény fenntartása és működtetése. A Székely Já-

Az egykori Kapitányi Szálló, 1884-től a Rudolf Kórház épülete. (SzNM)

nos református lelkész által kidolgozott kórházi szabályzatot előbb az Országos Vereskereszt Egyesülettel egyeztették, majd annak végleges változatát 1886. augusztus 25-én a belügyminisztérium is jóvá hagyta (Boga 1991: 14–21). A 40 cikkelyt tartalmazó első alapszabályzat a kórház adminisztratív, gazdasági és szakmai hatáskörét volt hivatott meghatározni. Ennek 17. pontja a kórház alapvagyonát veszi számba. Az ingatlanokból, tagdíjakból, hagyatékokból, önkéntes adományokból és főként az Országos Vereskereszt Egylet által nyújtott támogatásra épülő vagyon gyarapodását az is segítette, hogy a város és az itt székelő bíróságok is átengedték az intézménynek a különböző büntetésekben befolyt pénzek egy részét, valamint a kulturális előadások, bálók tartásából befizetett összegekből is juttattak a kórháznak. Az intézmény megszűnése esetén az alapvagyon jogos örökösének a háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézetet határozták meg.

A kórház a rendszeres támogatásnak köszönhetően folyamatosan fejlődött, és így fokozatosan egyre több beteget tudott ellátni. Azonban 1895-re már szükségessé vált az ingatlanok bővítése, célszerű átrendezése, amire akkor nyáron közel 18 000 forintot fordítottak. 1896-ban a kórház felügyeletét báró Szentkeresztly Stephanie elnöklete alatt igazgató gondnokként Dobay János rendőrkapitány, főorvosként dr. Szini Gyula járásorvos, rendelő orvosként dr. Szentpéteri Bálint körorvos és dr. Bardócz Gyula gyakorló orvos látta el. Az intézmény vagyonkezelését dr. Bánffy Zsigmond vezetésével K. Csiszár József, ifj. Jakab István, Fejér Antal, Benkő Gyula, Benkő István, Kovács Károly és dr. Balogh Vendel végezték minden díj nélkül (Antal M. 1899: 380).

A Vöröskereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókegylete a 19. század végén 17 évi működés után az egyik legeredményesebb helyi egyesület volt a városban, de ezt nem kizárólag a tagságnak köszönhette. 1899-ben 153 tag szerepelt az egyesület pénztárnaplójában, ami évi 205 forint tagdíjat jelentett. Ez az összeg azonban jóval kevesebb volt annál, mint amit a központ elvárt a fiókegylettől, de ennek ellenére a kórház támogatására továbbra is jelentős mennyiségű pénzt utalt vissza. Dr. Balogh Vendel ügyvéd, a fiókegylet vezetőségi tagja 1899. évi beszámolóját azzal a kéréssel zárta, hogy a jövőben az elvesztett tagok helyett újabb és buzgóbb tagok gyűjtése lesz a feladat (Sz.1900.XIX/12).

A 20. század elején az egyesület a megyei vöröskereszt szerkezetébe tagolódott be, de 1912-ben ismét alkalom adódott a különválásra. Az újraalakult Vörös Kereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának elnöki tisztségét Elekes Béláné Zakariás Róza táblabírónéra és dr. Vargha Béla ügyvédre bízta a több mint 75 személyből álló tagság. Alelnököknek ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilmát, ifj. Tóth Istvánné Szabó Róza, Hász József királyi ügyészt és Benkő István szeszgyárost választották (SzU.1912.IX/13). Az egylet feladatai között továbbra is szerepelt a helyi kórház támogatása, ami abban is megnyilvánult, hogy a választmányban a kórház részéről is voltak küldöttek. A háború közeledtével azonban már a sebesült katonák és hozzátartozóik támogatása lett a legfontosabb feladata. A helyi újságokban, főleg 1915-től kezdődően, lehet sokat olvasni az egylet működéséről. Az impériumváltást követően azonban felszámolódott, mert a központi szervezet Budapesten maradt, de 1940-ben 357 taggal dr. Vargha Béla elnöklete alatt a Magyar Vörös Kereszt fiókjaként ismét újraalakult. A két világháború között az egylet tagságát a Kórház Egyesület keretében találjuk. Dr. Vargha Béla ügyvéd, mint a Kórház Egyesület elnöke az egyesület fennállásáig töltötte be a tisztséget gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina védnöksége alatt (SzU.1915.XII/2, XII/31, XII/43, XII/45, XII/46, XII/47,

A 20. század első éveiben épített sebészeti és nőgyógyászati pavillon. (Dimény Attila, 2011)

XII/48, XII/49, XII/97; SzU.1942.XXXIX(XXVI)/5, XXXIX(XXVI)/30, XXXIX(XXVI)/39, XXXIX(XXVI)/41, XXXIX(XXVI)/43).

A 20. század első évtizedében a Rudolf Kórház irányítását és felügyeletét a Kórház Egyesület igazgatótanácsa látta el. Dobay János tanár, az akkori kórház-igazgatóság ügyvezetőjének jelentéséből ismert, hogy 1904–1907 között milyen változások történtek az intézmény életében (SzH.1909.IV/1, IV/2). Mivel az Országos Vereskereszt Egyesület az egyéb tehervállalás mellett nem tudott kellő számú ápolónót biztosítani a kórház számára, néhány éven át nagyobb gondot jelentett a kórházi betegápolás és a kórtermek tisztán tartása. Ennek javítása érdekében előbb protestáns diakonisszákat igyekeztek megnyerni az intézet számára, de miután ez nem sikerült, 1908. január 1-től 7 Ferenc-rendi apácát bízta meg a feladattal. A négy év alatt a tisztviselők között is történt változás. Dr. Szini Gyula halálát követően dr. Dávid János kórházi osztályorvost bízta meg az igazgatói teendővel, de ő 1908 novemberében lemondott erről a tisztségről. Osztályorvosnak visszahívták dr. Szentpéteri Bálintot, aki körorvosként korábban már dolgozott Kézdivásárhelyen.

A Kórház Egyesület alapszabályának értelmében 1917. január 1-től a Rudolf Kórház Kézdivásárhely város tulajdonába és kezelésébe került volna át. Tekintettel arra, hogy a kórházépítés és annak berendezése a tervezettnél hamarabb elkészült, az egyesület vezetősége módosítani kívánta az alapszabályt annak érdekében, hogy az átadásra már 1911. január 1-vel sor kerülhessen. Ezt indokolta az is, hogy a kórházi igazgatóság, az orvosi és tisztviselői kar 6 éves megbízatása 1910. december 31-én lejár, és nem látják értelmét egy újabb megbízatásnak (SzH.1909.IV/2). A tervezett átadásra azonban soha nem került sor, annak ellenére, hogy 1911. január 13-án létrejött egy szerződés a Kórház Egyesület és városi tanács között (Boga 1991: 40–41).

A kórház és az egyesület életében a gyökeresebb változások 1916-ban kezdődtek.

A kézdivásárhelyi kórház személyzete a második világháború idején. (Bogdán Elemér, ILCM)

A várost megszálló román, majd német katonaság hadikórházként használta a Rudolf Kórházat, és a korábbi vezetőségi tagokból senkit sem engedett be az intézménybe. A katonai lefoglalás és a későbbi menekülés során a kórház majdnem teljes felszerelése megsemmisült. A Kórház Egyesületnek csak 1918 végén sikerült újra megnyitnia az intézményt, de csakhamar az új hatalommal támadtak alapvető gondjaik. Végül 1924. január 6-án államosították a kórházat, de a hivatalos átadásra csak október 18-án került sor. A korábbi 120 ágy helyett azonban ekkor csak 60 ágygal indították el, ami jelentős anyagi veszteséget jelentett az intézménynek (Boga 1991: 40–41, SzH.1924.VIII/8).

Az államosítást követően a rendelet szerint a kórház tulajdona továbbra is a Kórház Egyesületé maradt, csak a vezetése lett állami (SzH.1924.VIII/8). Végül azonban nem ez történt. Előbb jogtalanul megfosztották az egyesületet a vagyonától, majd 1928-ban a nehezen fenntartható intézményt az egészségügyi minisztérium felajánlotta Kézdivásárhely tanácsának, de miután ez sem vállalta, átadták a megyének. 1930-ban a Kórház Egyesület a megyéhez fordult a tulajdon visszaszerzése végett (SzU.1931.XXVII-I(XV)/13).

Az 1940-es második bécsi döntést követően a kórház visszakerült az egyesület ügykezelésébe, s azt kezdetben magánkórházként igyekeztek fenntartani. Azonban 1941–1942-ben már a kórház államosításáról folytattak tárgyalásokat a magyar kormánnyal, melynek eredményeként 1942. április 26-án a Kórház Egyesület magyar állami tulajdonba helyezte a helyi kórházat (SzU.1940.XXXVII(XXIV)/39, 1942.XXXIX(XXVI)/18; Boga 1991: 43). Ez volt egyben a Kórház Egyesület feloszlásának utolsó mozzanata. Helyébe létrehozták a Szentkereszty Stephanie Kórház Alapítványt, melynek működését a későbbi kommunista hatalom jelentős mértékben korlátozta, majd megszüntette.

Összegzés

A 19. század első felében szerte a Kárpát-medencében fokozatosan kibontakozott a polgári nemzeti kultúra, nemzetállam és nemzeti közösség kiépítése. Ennek a folyamatnak a keretében a reformkor eszméi rendre eljutottak Erdély, ill. a Székelyföld legkeletibb mezővárosába, Kézdivásárhelyre is. Amikor gróf Széchenyi István és báró Wesselényi Miklós kezdeményezésére Magyarország és Erdély nagyobb városaiban megkezdődött a lakosság sajátos érdekek és értékek mentén történő önszerveződése, Kézdivásárhely polgársága sem maradt ki a makroszinten zajló társadalmi és kulturális folyamatokból.

A 19. század közepén Erdély különböző nemzeti közösségei (magyarok, szászok, románok), elsősorban saját identitásuk erősítése végett, a kor szellemének megfelelően, rendre létrehozták etnikai alapon szervezett közművelődési egyesületeiket. Elsőként 1841-ben az erdélyi szász közösség hívta életre a Verein für Siebenbürgische Landeskunde nevű honismereti egyesületét. Csakhamar azt követte a gróf Mikó Imre által kezdeményezett Erdélyi Múzeum-Egyesület, melynek működését a bécsi kormány csak 1859 novemberében hagyta jóvá. Az erdélyi román értelmiségiek pedig 1861-ben Nagyszébenben alakították meg ASTRA nevű művelődési, honismereti és tudományos intézményüket.

A 19. század során Kézdivásárhely közművelődésében is olyan változások történtek, melyek fokozatosan átrendezték az itt élők gondolkodását, mentalitását, értékrendjét és világszemléletét. Elsősorban ezeknek a változásoknak köszönhető, hogy Kézdivásárhelyen is egyre több öntevékeny egyesület alakult. A helyi sajtó kialakulása pedig azt eredményezte, hogy a lokális társadalom tagjai pontosan nyomon tudták követni az egyesületek életét, programjait, saját adományaik hasznosulását és eredményességét. Az egyesületek hatékonyan elősegítették az új polgári társadalmi normákhoz és életmintákhoz való folyamatos igazodást, de megteremtették a társadalmi ellenőrzés informális és formális úton történő gyakorlását is. Lehetőséget teremtettek a vezetőségükben résztvevő tagok tehetségének, szervezőképességének bemutatására, tehát presztízsszerzésére és versengésére is. Mindegyik kézdivásárhelyi egyesület visszatükrözte a város sajátos társadalmát, annak belső rétegzettségét és kapcsolatrendszerét is. A székházakban vagy a bérelt helyiségekben szervezett közös programokban való részvétel, a polgári kulturális- és életminták átadása, meghonosodása mellett, kiváló alkalmat teremtett egy-egy társadalmi csoport találkozására, együvé tartozásának reprezentálására is.

Kézdivásárhely polgárai, közvetlenül az 1834-es tűzvész után, Wesselényi Miklós anyagi és szellemi támogatásával olyan Kaszinó létesítését határozták el, mely elsősorban a város „intelligens polgárainak” kívánt alapvető művelődési és szórakozási lehetőséget, szervezett keretet biztosítani. A város egyházi és világi vezetői végül is 1842 decemberében hívták életre a Kézdivásárhelyi Társalkodót, Háromszék első közművelődési egyesületét. Az egyesület meghatározó szerepet játszott a magyar polgári nemzet, nemzeti kultúra és identitás helyi kiépítésében, megerősítésében és reprezentálásában, majd az 1848–49-es szabadságharc sodrában az önvédelem megszervezésében is. Sze-

repe még jobban felértékelődött az önkényuralom éveiben, majd a két világháború közötti „régí román világban”. Az alapító tagok között ott találjuk a helyi egyházi és városi vezetésben meghatározó szerepet játszó személyeket, valamint a kor művelt egyéniségeit. A református egyház jegyzőkönyvei pedig azt tanúsítják, hogy abban a korban a presbiterek nagyobb része a város polgári életben is jelentős vezető funkciót töltött be, ill. a helyi céhek elöljárói is aktív szerepet játszottak a város világi vezetésében. Az 1848–49-es szabadságharcban való részvételük azt igazolja, hogy akkor az egységes magyar polgári nemzetben való gondolkodás jellemezte a város egész lakosságát.

A tehetősebb réteg azonban csakhamar kitermelte azokat az iskolát végzett hivatalnokokat is, akik később a város vezetésében jelentősebb szerepet vállaltak, feltehetően háttérbe szorítva vagy teljesen kizárva Kézdivásárhely irányításából a korábbi iparos osztály elöljáróit. Megjegyzem, hogy míg a kézművesek reggeltől estig dolgoztak, addig az úri osztály tagjai már több szabadidővel rendelkeztek, s a kor szellemében jóval többet tudtak foglalkozni különböző közügyekkel, hazafias és szabadidős programokkal. A felsorolt folyamatok csakhamar azt eredményezték, hogy a város két (kézműves és elit) társadalmi rétege jelentős mértékben eltávolodott egymástól. A Kaszinó mindenkori elnöksége, már a 19. század második felétől kezdődően, folyamatosan azon fáradozott, hogy az iparos és kereskedő réteget is bevonja a tagok közé, mivel az egyesület kisszámú tagsága folyamatosan anyagi gondokkal küzdött. A különböző társadalmi rétegek együttműködését elősegítő próbálkozások csak a kereskedőknél jártak kisebb-nagyobb eredményekkel.

A Kaszinó elsősorban a szórakozás és az intelligens emberekhez méltó hasznos időtöltés helye és kerete kívánt lenni, így a később alakított egyesületek között is megtartotta vezető szerepét, részben azért, mert az általa létrehozott magyar nyelvű könyvtárral és a különböző magyar nyelvű, központi lapok megrendelésével folyamatosan ápolni tudta a magyar nemzeti kultúrát és identitást. Jelentősége első ízben 1849 és 1867 között, tehát az önkényuralom éveiben, majd 1920 után mutatkozott meg, amikor az erdélyi magyarság hirtelen kisebbségi sorsba került. A magyar nemzeti ünnepek (március 15. és augusztus 20.) megszervezésével pedig a nemzeti identitás tudatos megerősítését szándékozott elérni. A Kaszinó különösen a saját, zártkörű tagságának biztosított szervezett keretet a társas szórakozásra és a közművelődésre. Székházán belül mindennapos volt a kártya-, rómi- és biliárdjáték. A kaszinó-bálok és a különböző jótékonyági esték pedig jó lehetőséget biztosítottak a tagok kikapcsolódására. Az általuk szervezett eseményekre rendszerint a város egész lakossága meghívót kapott. Habár a Kézdivásárhelyi Kaszinó nem mindig talált megértésre és fogékonyságra a város összes, különösen az alsóbb társadalmi rétegében, egészen a második világháború végéig jelentős szerepet töltött be a helység polgárosodásában. Az 1948-ban bekövetkezett végleges betiltásáig voltaképp a polgári létforma megteremtésének és reprezentációjának egyik legfontosabb helyi intézménye maradt.

A műsoros multságok, a különféle bálók, valamint a fillér- és teaesték az önszerveződő társas élet szerves részét képezték, valójában mindegyik egyesület ezek által tudott anyagi nehézségein részben enyhíteni. Ugyanakkor rendezvényeik jelentős, meghatározó szerepet játszottak a magyar nemzeti kultúra folyamatos helyi építésében és megőrzésében is. Habár az új román hatalom 1920 után nem tiltotta be az összes szervezetet, azonban fokozott figyelemmel követte mindegyik egyesület tevékenység-

gét. Ikafalvi Diénes Ödön, a Kaszinó akkori elnöke, 1932-ben az egyesület évfordulós közgyűlésén egy Múzeum-, Közkönyvtár- és Kultúregyesület létesítését kezdeményezte azzal a céllal, hogy a városban működő sokféle egyesület erejét összefogja. Tehát az 1870-es 1880-as években jól működő Közművelődési Egylet mintájára kívánt alapítani egy olyan egyesületet, melynek keretében a tagok még nagyobb eredményt tudtak volna elérni. Véleményem szerint a kor egyesületei azért nem tudtak hatékonyan dolgozni, a Kaszinót is beleértve, mert a különböző érdeklődésű személyek anyagilag már nem tudták támogatni és fenntartani a sokféle egyesületet. A művelt ügyvéd kezdeményezése azonban nem járt sikerrel a két világháború közötti időszakban. Az új román kommunista hatalom képviselői, közvetlenül 1944 után, viszonylag rövid idő alatt, erőszakkal megtiltották az összes kézdivásárhelyi öntevékeny egyesület működését.

A kézdivásárhelyi Kaszinó megalapítását csakhamar több más egyesület létrehozása is követte. Részben annak mintájára, a kiegyezést követően sorra alakult az Önképzőkör, a Közművelődési Egyesület és a Pedagógiai Társaság, az Önkéntes Tűzoltó Egylet, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Tanítói Dalkör, a Közművelődési Egyesület Zeneszakosztály és a református és római katolikus egyház keretében működő dalkör és dalárda. Ugyanakkor létrejött a Kereskedő Ifjak Társulat és az Iparos Ifjúsági Egyesület dalköre is. A kézdivásárhelyi és a város környéki falvakban élő nagyszonyok, elsősorban az európai és a magyar nőmozgalmak hatására, szociális érzékenységet tanúsítva szándékoztak kezelni a helyi társadalom legégetőbb problémáit. Jelentős szerepet játszottak az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, a Stephanie Menház, valamint a Kézdivásárhelyi és Vidéki Rudolf Kórház alapításában és működtetésében. Habár ezek fenntartásában jelentős szerep jutott az összes helyben működő egyesületnek, csak az 1878-ban megalakított Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet fogalmazta meg alapszabályzatában elsődleges célként a szegények támogatását.

A kézdivásárhelyi egyesületek jelentős részét elsősorban a helyben élő polgárság kezdeményezte. Azonban a vidék megkésétt, felemás polgárosodását tükrözi az a tény is, hogy a háromszéki nemesi famíliák nagyszonyjai (pl. Cserey Jánosné Zathureczky Emília, Szentkereszty Stefánia, Mikes Árminné Bethlen Klementina) is cselekvő részt vállaltak az egyesületi élet megszervezésében, támogatásában és működtetésében. Megjegyzem, hogy különösen a szociális, egészségügyi és kulturális jellegű egyesületek fokozatosan egyre szélesebb intézményes keretet jelentettek és kínáltak a nők közszereplésére is.

Habár az Osztrák–Magyar Monarchiában látott kulturális és társadalmi minták mind nagy hatást gyakoroltak az itteni egyesületek kialakulására és működésére, voltaképp mindegyiket valós helyi, társadalmi igény, szükséglet hozta létre. Ugyanakkor a kézdivásárhelyi egyesületek hatékonyan hozzájárultak a város, valamint a vidék polgárosodásának kibontakozásához, a polgári életminták és értékrend meghonosodásához. Érdekes jelenségnek tartom, hogy az itt életre hívott kulturális, szociális és szabadidős egyesületek elősegítették és serkentették, hogy hasonló intézmények alakuljanak és működjenek a környék falvaiban is (Pozsony 2009c). Megjegyzem, hogy a kézdivásárhelyi szociális és egészségügyi célokat követő egyesületek időben mind megelőzték, előkészítették a későbbi, hasonló céllal működő, állami intézmények megalapítását és működését.

A városban alapított és működő kulturális, szociális, egészségügyi, szabadidős és sportegyesületek visszatükrözték Kézdivásárhely lakosságának belső, társadalmi, kulturális tagoltságát, jellegzetes kapcsolatrendszerét, életmódját, értékrendjét és életstratégiáját. Azt is jelzik, hogy az egyes társadalmi rétegek milyen szükségletek, érdekek, célok mentén mobilizálódtak, hogyan viszonyultak a korszak makro- és mikrofolyamataihoz, valamint a polgárosodás helyi kibontakozásához. Az *Adattár*ban olvasható névjegyzék pontosan azt dokumentálja, hogy a mezőváros társadalmának mely része, rétege vett részt az egyesületi élet megszervezésében és programjainak megvalósításában.

A publikus tér alakulása és használata Kézdivásárhelyen a 18–20. században

Az antropológusok és a néprajzkutatók az utóbbi évtizedekben megkülönböztetett figyelmet fordítottak a tér és a helyi társadalom kapcsolatának elemzésére, értelmezésére. A magyar kutatások irányvonalát elsősorban Gyáni Gábornak a budapesti társadalom térhasználatával kapcsolatos eredményei határozták meg alapvetően (Gyáni 1999). Ebben a fejezetben elsősorban az ő eredményeire támaszkodva mutatom be röviden, hogy a polgári korszakban hogyan változott Kézdivásárhely publikus térhasználata. Tudatában vagyok annak, hogy a városi tér olyan képződmény, kontextus, melynek alapvető sajátossága a sokféleség (Pásztor Gy. 2006: 69). Úgy vélem, hogy Kézdivásárhely térhasználatának is számtalan fizikai, gazdasági, társadalmi, szimbolikus és mentális vetülete van, s mivel a térben való élés és térhasználat időben itt is folyamatosan változott, e székely mezőváros terét sajátos konstrukciónak, hosszú történeti folyamat eredményének tartom (Pásztor Gy. 2006: 72).

A piactér és az udvartérhálózat

Mivel a vásároshely öt fontosabb út találkozásánál fekszik, már a 14. századtól kezdődően folyamatosan vonzotta az embereket. Kézdivásárhely legjelentősebb publikus tere a központi piactér volt évszázadokon át.⁸⁷ Orbán Balázs, Székely János, Bakk Endre, Török Andor, Vámszer Géza és Incze László helytörténeti kutatásai révén számos történelmi adatot ismerünk a város térszerkezetével, múltjával kapcsolatban. Földi István 2004-ben megjelent könyvében pedig a piactér 20. század eleji hangulatát, jellegzetességeit és használatát idézte fel (Földi 2004). Az eddigi eredmények ellenére a piactéren és a környékén zajló hétköznapi életről még ma is viszonylag keveset tudunk, számos településszerkezeti kérdés pedig újabb kutatásokra, megválaszolásra, illetve pontosításra vár.

A piactér 19. század eleji arculatát Bakk Endre írta le szemléletesen a Jancsó családok történetét bemutató könyvében (Bakk 1895: 185–187). Munkájában azt emelte ki, hogy a tér központi részén, annak keleti felében állt egykor az úgynevezett *kőköböl*. Ez egy 3 lábnyi (kb. 1 méter) magas kő emelvény volt, melyről a városi *kikiáltó* tette közzé

⁸⁷ Volt idő, amikor a város piacterét (Luxemburgi) Zsigmond, a két világháború között Mária királynő (Piața Regina Maria), a kommunista időkben pedig Vöröshadsereg térnek hívták.

Kézdivásárhely piactere a 19. század utolsó éveiben. (Háromszék Vármegye Emlékkönyve, 1899)

a helyi és a központi hatalom, adminisztráció által megfogalmazott, közérdekű hirdetéseket és nevezetesebb döntéseket. A kőköböltől déli irányban (ma a múzeum felé) egy boltnyi távolságra volt a *cigányok ketrece*, vagy másképp a *tolvajok kalickája*, melybe a lopáson ért tolvajokat zárták. A kőköből északi szomszédságában 4-5 bolt állt egymás mellett, a piactér közepe táján pedig egy kút foglalt helyet. A tér déli oldalán álltak a hivatali épületek. A református templommal szemben a tanácsház, mellette kelet irányban a II. székely gyalogezred *várdaháza*, vagyis az ezred főépülete állt. Ennek keleti részén volt a fogház, vele szemben, az út túloldalán, a keleti oldal zárásaként pedig a *Jancsó-féle patikaház*.

A Bakk Endre által bemutatott piacteret Pap István református lelkész tüzetről írott feljegyzéseivel egészíthetjük ki. 1834-ben a tér nyugati oldalát déli irányból a református templom, az északit pedig *Cserey Zsigmond fogadója* zárta. Köztük görög kereskedők boltjai álltak. A piactér északi részén is különböző üzletek és kocsmák foglaltak helyet. A piactér központi részét, a kúttól északra, egészen az 1834-es tűzvészig, a kézművesek deszkából épített, földött bódéi foglalták el. Ezek és a korábban leírt épületek a nagy égésben gyorsan elpusztultak, mindössze a piactér északi vonalától lefelé lévő épületek, beleértve a Cserey Zsigmond-féle fogadót, élték túl a tűzvészt. A 19. század végén készült fényképekkel még sikerült ezeket megörökíteni.

A fentiek alapján a 19. század első felében Kézdivásárhely piacterét voltaképp két részre oszthatjuk: egy nyilvános és egy gazdasági oldalra. A nyilvános, adminisztratív térnek a református templom, a tanácsház, a mellette álló várdaház és fogda, valamint a szomszédságukban felállított kikiáltó hely és megszégyenítő ketrec záródását tekinthetjük. A közszemlére kiállított ketrecétől északra, a piactér nagyobbik részét azonban a helyi kézművesek deszkabódéi uralták, melyek elsősorban a gazdasági, a kereskedelmi

és a vásári életben játszottak szerepet. Szerintem a piactér déli oldalának reprezentatív helyé alakulásában elsősorban a Brassót Moldvával összekötő főútvonalnak volt nagyobb, meghatározó szerepe, ugyanis a városon áthaladó országút a legfontosabb adminisztratív épületek és a templom előtt haladt keresztül. Véleményem szerint a korábbi századokban is ezt tekinthetjük Kézdivásárhely központi helyének, részének, sőt talán azt is meg lehet fogalmazni, hogy a település voltaképp innen nőtte ki magát.

Az 1850-es években bekövetkezett adminisztratív változások már jelentősebben módosították a piactér kettős tagolását. A hatóság, a tűzvészt követő években, elsősorban tűzbiztonsági szempontok miatt, már nem engedte visszaépíteni a fabódékat a piactérre, így helyüket könnyen szétszedhető sátrak vették át, de idővel ezeket is csak a heti vásárok alkalmával lehetett felállítani. A tűzvészben azonban végleg odaveszett a határőr gyalogezred parancsnoksági épülete, és nincs tudomásunk arról, hogy utána új-jáépítették volna bárhol is a piactéren. 1857-ben az új tanácsház felépítésével a piactér déli részéről az északi részére került át a város adminisztratív irányításának központja, ami a korábbi térfelhasználásban is csakhamar gyökeresebb változásokat eredményezett, ugyanis a tér társadalmi súlypontja gyökeresen megváltozott. A későbbi közintézmények megjelenése is ezt igazolta, erősítette meg.

A piacteret körülhatároló településszerkezet, közismert nevén az udvartérhálózat jelenti azt az életteret, ahol Kézdivásárhely mindenkori társadalmá lakott. Ennek kialakulásáról a város településszerkezetének ismertetésekor már írtam, most csak néhány társadalmi vetületére kívánom felhívni a figyelmet.

Az udvarterekben sűrűn egymás mellett álló faépületek tűzbiztonsági szempontból jelentős veszélyt jelentettek. A már többször említett 1834. július 29-én bekövetkezett pusztító tűzvész Kézdivásárhely fejlődésében több éves visszaesést eredményezett. A város akkori épületeinek háromnegyede hirtelen a tűz áldozata lett, és velük együtt a főtéren álló református templom is súlyos károkat szenvedett. Az anyagi kárt még az is tetőzte, hogy sok lakosnak a tűzben végleg megsemmisültek (a kor szóhasználata szerint) az örökséget és szerzemény-javakat megörökítő, bizonyító tulajdonlevelei, valamint a városi tanács és a református egyház iratai is.⁸⁸

A tűzeset körülményeit és következményeit az utókor számára Pap István, az akkori helybéli református lelkész fogalmazta meg írásban, közvetlenül a szomorú esemény után, az újrakezdett presbiteri jegyzőkönyv első oldalain.⁸⁹ A

A 17. udvartér hátsó része az 1970-es évek elején. (Incze László, ILCM)

⁸⁸ KREkL – I/15, 1835., 1–4.

⁸⁹ KREkL – I/15, 1835., 1–4.

Országos vásár Kézdivásárhely piacterén az 1910-es években. (képeslap, ILCM)

négyoldalas leírásból tudjuk azt, hogy a piactér keleti oldalán Szotyori Lajos háza délelőtt tíz óra körül, ismeretlen okok miatt kigyulladt, és a hathetes szárazság következtében a tűz gyorsan elterjedt. Eleinte a piactér északi irányába, a Kanta felé. A zsindéllyel fedett faházak könnyen lángra lobbantak, de a szemtanúk szerint annak gyors terjedését az segítette még elő, hogy a fellobbant tűz szomszédságában volt egy vegyszerekkel teli patika és egy szeszszel, olajjal, valamint puskaporral kereskedő görög boltos háza, ami csakhamar felrobbant. Annak következtében a tűz hirtelen átterjedt a nyugati oldalra, ahol végül a templomot is elérte. Mivel a férfi lakosság nagyobb része akkor éppen a mezőn volt, ahol árpakaszálással volt elfoglalva, ha tehetné volna, akkor sem tudott volna idejében, gyorsan segíteni a tűz megfékezésében. Pap István mindössze 14 emberáldozatról számol be feljegyzésében, de a városi lakosság háromnegyedének minden anyagi java odaveszett. A lángokat közel három óra tombolás után a Nemere szél állította meg, amely felkelve visszafordította a tüzet a már elpusztított terület felé. A tűz megszűnése és eloltása után a kézdivásárhelyiek több napon át a város határában, a mezőn alakítottak ki ideiglenes szállásokat, mindaddig, míg a leégett házak pincéjét annyira helyre tudták hozni, hogy oda visszaköltözhetnek. A következő telet sokan a pincékben ideiglenesen kialakított szállásokon vésztették át. Az égés után a polgári és a katonai előljárárság bizottságot állított fel a kár minél pontosabb felmérése végett. Ennek eredményeként a városi lakosságot ért kár pénzbeli összegét 1 166 297 váltó rénes forintra értékelték, míg a református eklézsia kárát 128 000 váltó rénes forintra becsülték.⁹⁰

⁹⁰ KREkL – I/15, 1835., 1–4. A Bakk Endre által közölt adatok szerint a teljes kár értéke 1142292 váltó R. frt. volt (Bakk 1895: 271–272).

A következő években a kézdivásárhelyi lakosság legfontosabb feladata és célja a város újjáépítése volt. Ebben segítségükre volt mind a polgári, mind a katonai vezetés. Ugyanakkor a közeli falvakból szekérszám hozták a város lakóinak az élelmet, ruhákat és ágyneműket, magas rangú személyek pedig jelentős pénzadománnyal járultak hozzá az újjáépítéshez (Bakk 1895: 272–273). Tény, hogy a város lakói, a súlyos katasztrófa ellenére, nem fogadtak el minden támogatást. A településszerkezet bemutatásánál is említtem, hogy a központi hatóság 100 ezer forint segélyét visszautasították, mert ez a telkek újraosztását jelentette volna, és ezt sem a városvezetés, sem a polgárok nem voltak hajlandóak elfogadni (Pál 2003: 56). Feltételezésem szerint a döntést jelentős mértékben befolyásolta azt a tény, hogy ekkor már a családi telkek fel voltak aprózódva. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az akkor felajánlott támogatás összege csak töredéke volt a több mint 1 millió forintra becsült kárnak.

Az említett támogatások, de főként a jelentős önerő révén az elpusztult városrészt, elsősorban a korábbi telekbeosztásokat követve, építették vissza. 1839-ben ürögdi Nagy Ferenc (1804–1876) református tanár Kézdivásárhelyről azt írta, hogy „építészeti módorja a legszerencsétlenebb – akár gazdasági, akár szépízlési, akár közbátorsági oldalról vizsgáljuk”. Útleírásában megjegyezte, hogy a szűk telkeken lévő sikátorokban lakóházak és gazdasági épületek állnak szorosan egymás mellett. Némelyikben 4–6, sőt 8 gazda is együtt élt, itt tartva gazdaságát, kereskedését és minden takarmányát. Szerinte „ezen szorult lakásokban mindent keressen az ember, csak kényelmet ne”, hiányzik a tisztaság, *peshedt* a levegő és az udvar sárfészek (Nagy F. 1973 [1839]: 109, Pál 2003: 57).

A városkép a 20. század elejére sem változott jelentős mértékben, ugyanis Földi István a *Századelő az udvartereken* című szociográfiai munkájában a következőket írja: „Az udvarterek sora a piacon kezdődött, és az onnan kiágazó négy fő útvonalon folytatódott az útvonalak mindkét oldalán. Ezen kívül néhány mellékutcában is voltak udvarterek, ahová alapos tájékozó készséggel lehetett bejutni, vagy kitalálni onnan” (Földi 2004: 26). Továbbá szemléletesen jellemzi a kor társadalmát is: „Az udvarterekben mindenki ismert mindenkit. Nemcsak névleg, hanem teljességgel. Még azt is pontosan tudták, hogy ki mit főz, mikor mos, mikor alszik, vagy mikor volt gyomorrontása. Olyan szoros emberközelség, amilyen az udvarterekben volt, semmiféle bérházban nem képzelhető el. Egymás szagát ismerték az emberek, s minden udvartérnek valósággal megvolt a maga szaga. [...] Vívezetéknek, csatornának nyoma sem volt. Legfeljebb nyitott kanálist készítettek, s ha sikerült, ez levezte a nagyobb utcákba a szennylevet, ha nem sikerült, az esővíztől kezdve minden felgyűlt egy-egy rossz kanálisöbölben, és ez adta az utca jellegzetes bűzét. Ebből a szagtömegből aztán, különösen nyáron,

A Ráczok utca egy része az 1970-es évek elején.
(Incze László, ILCM)

kialakult Vásárhely speciális »illata«, amelyet nehéz lenne pontosan meghatározni. Állatok, emberek, kocsmák, csizmadia-, asztalos-, tímárműhelyek, nagy vegyesboltok és a mindig füstölgő zsindeyes házak keverék szaga, ami annál jobban érvényesült, minél közelebb jutott az ember a város központjához” (Földi 2004: 26–27).

A Földi István által leírt állapotok Erdély-szerte általánosak és érvényesek voltak 19. század végén. A csatornahálózat kiépítése és a házak ellenőrzött ivóvízzel való ellátása legelsőként Kolozsváron valósult meg a 19–20. század fordulóján (Gyarmati 2005: 19). Nem véletlen tehát, hogy a kor társadalmának még a 19. században is számos egészségügyi problémával kellett megküzdenie, melynek megoldására később több állami és civil kezdeményezés született. Kézdivásárhelyen a csatornarendszer és ivóvízhálózat kiépítése csak az 1950-es években indult el, de még a 21. század elején sem mondható befejezettnek.⁹¹

A településen belül a fejlődés során a központi piactér mellett további kisebb terek is kialakultak, melyek elsősorban a különböző kereskedelmi célok lebonyolításának sajátos színterei lettek. Kézdivásárhely és Kanta északnyugati határán, a mai Mesterek utcájának kiszélesedő részét napjainkban is szén-, ill. mészpiacként emlegeti az idősebb generáció. Annak neve is arra utal, hogy ott olyan termékeket árusítottak, melyek az élelmiszerekkel nem fértek meg egyhelyen. A faszén használatának háttérbe szorulásával a 20. század derekáig az építkezéshez szükséges meszet forgalmazták itt.

Az állatkereskedelem köztudottan külön erre a célra kijelölt helyen, a barompiac

A Kovács-szer keleti része az 1970-es évek elején. (Incze László, ILCM)

⁹¹ 2011-ben a 8. és 9. udvartérben még nem volt kiépítve a városi ivóvíz- és csatornahálózat.

zajlott. A 18. század elején még a piactér észak-nyugati részén álló telkek közé volt beékelődve (a mai Vigadó helyén), ahonnan később a város Brassó felőli határába költöztették (Török 1905/98). Ezt követően a heti, ill. országos vásárok alkalmával mindig a településen kívül tartották az állatvásárokat, azonban a barompiacnak kijelölt későbbi helyek behatárolása, lokalizálása még további kutatásra vár.

Ugyancsak belső tér jellege van a főtérsi piac északkeleti végéhez közeli Kovács-szernek is, ahol néhány zsákutca egy kisebb térbe szalad össze, s még napjainkban is ott található az a kerekes kút, mely egykor vízzel látta el az ott lakókat. Olasz Gabriella kutatásai szerint a fazekasságnak is itt lehetett a központja (Olasz 1998: 67–68). A város vezetői 1864-ben Pesty Frigyesnek azt írták, hogy az ide települt első *kovácmesterek [...] közül kellett, hogy a település kezdetét vegye* (Csáki 2012: 74). A 18. századi református anyakönyvekben még *kovácsszeri* jelzővel illeték az itt lakókat. Ebben az időben többségében a Nagy, míg kisebb számban a Kovács családnevűek laktak itt, de a 18–19. század fordulóján már egy Baka és egy Jantsó családnév is előfordult a Kovács-szerben. A kovácsszeri megjegyzés jelentősége azért is fontos, mert abban az időben csupán az idegenből jöttek nevei után és alkalmanként egy-egy személy városon belüli azonosítására írtak be kiegészítő adatokat.⁹² A Kovács-szer kiemelése feltehetően az azonos nevű családok közötti megkülönböztetést szolgálhatta, de az sem kizárt, hogy adminisztratív szempontból a 18. században még a közeli Kantához tartozott. A korábbi ismeretekkel ellentétben az anyakönyvekben nem találtam fazekas mesterségre utaló hivatkozást az itt lakókkal kapcsolatban, azonban néhány név után beírták a csizmadia, a varga, a szíjgyártó és a szűcs foglalkozást.

A felvázolt városi téren belül négy szakrális jellegű helyszínt is elkülöníthetünk. A piactér délnyugati sarkában áll a református, attól északra lévő Kantában a római katolikus, annak közelségében az ortodox templom, míg a főtér keleti végének szomszédságában volt a zsidó imaház. A főtéri templom a 16. század második felében, híveivel együtt vált reformátussá, azóta a város többségének lelki és szellemi központja. A római katolikus közösség a 17. század végén Nagy Mózes esztelneki minorita szerzetes Kan-

Kézdivásárhely piacterének északnyugati bejárata az 1940-es években. (Lénárd, ILCM)

⁹² SÁL Fond 105/612, 613. – Például ilyen bejegyzések a *vizmelléki, kőköbölnél, kőházi* vagy *szarvas körnél*, ill. *szalában lakó*. A *kovácsszeri* megjegyzést Nagy Kelemen (1750–1754), Kovács István szíjgyártó (1750–1762), Nagy Mihály csizmadia (1751–1761), Nagy István varga (1742–1757), Kovács Mihály (1758), Nagy János (1759), Nagy Márton (1766), Kovács István szűcs (1767–1772), Nagy András (1772), Nagy József (1773), Baka Mózes (1796), Jantsó Sámuel (1802) nevei után írták be.

Kézdivásárhely piactérének északkeleti látképe az 1940-es évek elején. (ILCM)

tába települését követően kezdett el építkezni. A korábbi kápolna mellé a 18. század folyamán emelték impozáns templomukat, majd ezt követően a mellette álló rendházat. Az ortodox románok, görögök és feltehetően kantai szerbek (rácok) a 18. század második felében építettek saját templomot egy kisebb kantai telek belső, utcától távolabb eső részén. Mivel a zsidó közösség Kézdivásárhelyen mindig viszonylag kis létszámú volt, nem épített nagyobb zsinagógát, ezért a piactérhez közel eső *Mézesdomb* alatt (ma az Apafi utcáról nyíló 6. udvartérben) működtetett imaházat (Dimény 2010: 450). Elsősorban a helyi közösség vallási életének voltak fontos helyszínei és hajlékai ezek a szakrális létesítmények, de számtalan esetben szerveztek bennük híveiket érintő világi eseményeket is.

A 16. század harmadik negyedétől sorra alakuló céhek tagjai közérdekű dolgaikat rendszerint a piactéren bonyolították, de belső ügyeik megbeszélését, intézését általában már szűkebb körben, testületen belül vitatták meg. Mivel erre a célra még az egyházakhoz képest is szűkebb térre volt szükségük, a céhgyűléseket legtöbbször a főcéhmester lakásán tartották, mely ilyenkor ideiglenesen közösségi helyé alakult át. Tehát a mester családi, privát otthona ilyenkor publikus térré változott. A 19. század elejéig csak négy céh működött a városban, de a század közepére még hét mesterség nyert céhes kiváltságlevelet. Ezek a szervezetek, egészen az 1872-ben történt felszámolásukig, a régi, hagyományos életüket élték (Kovách–Binder 1981: 51–56).

A céhek számbeli gyarapodása, a gazdasági fejlődésen túl, a reformkori polgári eszmék terjedésében is segített. A céhbeli kézművesek mindenkor elöljárói a városi és egyházi vezetésben is szerepet vállaltak, tehát szakmai tevékenységükön túl jól ismerték a város alapvető dolgait és gondjait is. Így napirenden voltak a kor követelményeivel, s azok hogyan valósíthatóak meg. Elég, ha csak az 1848–49-es háromszéki önvé-

delmi harcban való részvételükre gondolunk. Ugyanakkor fontos szerepet töltöttek be a publikus térhasználat kiszélesedésében is.

Az 1842-ben megalakult Kézdivásárhelyi Társalkodó a város első polgári alapon szerveződő közössége, intézménye, melyet elsősorban az egyház, a város és a céhek haladó gondolkodású vezetői hívtak életre. A társaság első székhelyét Tóth Mihály szeszgyáros egyemeletes házának földszinti részén bérelték, rendezték be, de a tagság gyarapodása miatt, még a szabadságharc előtt, azt nagyobbra kellett kicserélniük. Később a Nagy Jáfettől, nyugalmazott császári és királyi főhadnagytól bérelt házba költöztek, mely az egykori Szarvas fogadóval (ma a helyén áll a posta épülete) szemben álló építmény volt. A kommunista időkben milícia működött benne, ma vendéglőnek ad otthont (Vajna 1942: 7). A társalkodó (Kaszinó) több mint 100 éves fennállása során végül is nem épített saját székházat. Azáltal, hogy bérelt helységben kezdett el működni, a közösségi térhasználat területén egy új korszakot nyitott. Kézdivásárhelyen a későbbiekben számos újonnan alakult egyesület hasonlóképpen járt el.

A város társadalmi életében elsősorban a fenti profán és szakrális terek jelentették a közösségi élet legfontosabb helyszíneit egészen a 19. század közepéig. Ugyanakkor a városi tanács a piactéren hirdette ki a közérdekű dolgokat, itt állították pellengérré a törvény és a helyi erkölcsi rend ellen vétkezőket. Mint a várost irányító testület helyszíne, a tanácsház is sajátos publikus térnek tekinthető. A helyi céhek is a főtéren, a nyilvánosság előtt felolvasva hitelesítették különböző privilégiumaikat, értékesítették termékeiket. A templomokon belül azonban már vallás szerint különült el a város társadalma, de a felekezeti életen túl itt is hoztak nagyobb közösséget, illetve várost érintő fontosabb döntéseket, szerveztek világi eseményeket.

Kézdivásárhely publikus terei elsősorban az 1834-es tűzvészt követően válnak igazán kutathatóvá. Részben a források nagyobb száma miatt, de főként azért, mert a város azt követően jelentős átalakuláson ment át, s ezt a változást számtalan írott és vizuális forrás dokumentálja. A fejlődés során gyökeresen megváltozott a piactér arculata, illetve a polgári igényeknek megfelelően újabb és újabb publikus terek, objektumok alakultak, épültek a városban.

Közüntézmények ingatlanjai

A tűzvész alkalmával Kézdivásárhely adminisztratív irányítása súlyos kárt szenvedett azzal, hogy elpusztult a II. székely határőr gyalogezred központi épülete és a mellette álló tanácsház. A város rekonstrukciója során a főtéren *várdaház* újjáépítéséről már nincs tudomásunk. Valószínűleg azért nem állították helyre, mert a város nyugati részén még számos épülettel rendelkeztek. 1764 februárjában az osztrák hatóság rendelkezése a város átadta a gyalogezred számára azt a telket, melyre a lakosság a kaszárnyák és a tisztek számára többnyire egyemeletes téglapépületeket emelt, az előttük végighúzódó utcát pedig *Új útnak* nevezték el, mely napjainkban az Ady Endre utca nevet viseli (Olasz 2004: 11, Incze 2007: 113). Mivel 1851-ben a határőrvidéket polgárosították, vagyis a korábbi huszár- és gyalogezredeket felszámolták, helyükbe öt seregre szerveztek (Miskolczi 1987: 1435). Ennek eredményeképpen a kézüntézmények a kézüntézmények gyalogez-

redet is felszámolták. Az Új utcában és a katonanevelde mögött (Kovászna felé, Vasút utca) lévő ingatlanok visszakerültek a város tulajdonába, és különböző polgári rendeltetést kaptak. Incze László helytörténész kutatásai révén részben ismerjük ezek sorsát (Incze 2007), de a 19. század fordulóján és a 20. század elején készült fotók, képeslapok is jelentős mértékben segítik a kutatót (Beke 2004).⁹³

Incze László közleményeiből tudjuk, hogy az Új út Brassó felé vezető bejáratánál egymás mellett több tiszti lakásnak emelt épület is állt, melyek idővel laktanyává alakultak. Az épületek mögött gyakorlótér volt, és mindegyik épülethez még istállók és raktárak is tartoztak. Az építmények sorában az *Alezredesi lak* volt az első. Amikor az elveszítette katonai funkcióját, benne kapott helyet az ügyészség, majd a kommunista időben lakásnak utalták ki, de 1986-ban a tömbházépítési lázban végül is lebontották. A mellette álló épület viszont túlélte az idő viharát. A hadi bíróságnak épített *Auditoriális szállás* előbb szintén laktanyaként működött egy ideig, majd az 1867-es kiegyezést követően a Királyi Törvényszék székhelye lett. Az épület hátsó szárnyában egykor még fogda is működött. Az ingatlant a kezdetek óta az igazságszolgáltatás használja. Az emeleti részén napjainkban is a bíróság működik, míg a földszinten a telekkönyvi hivatal kapott helyet. Az Alezredesi lakról és az Auditoriális szállásról a 20. század elején több képeslap is készült. A következő épület *Tárnokmesteri szállásnak* épült, de ez is laktanyává alakult át. A két világháború közötti időben a román hadsereg használta, amikor a lovas katonai szolgálatot teljesítők állomásoztak benne. A második világháború idején a 24-es gyalogezred határvadász zászlóalj használta az épületet, de a háború után átadták a tanügynek. A tömbházépítések során az istállókból és színekből kialakított

Az 1986-ban lebontott egykori Alezredesi lak 1975-ben. (Incze László, ILCM)

⁹³ ILCM, KMBE, SZNM, KRE fotótárai.

Az egykori Auditorialis szállás, a későbbi Királyi Törvényszék épülete a 20. század elején. (képeslap, ILCM)

osztálytermeket rendre lebontották, de a megmaradt épületekben azóta is iskola működik, jelenleg pedig a helyi református kollégium használja (Incze 2007: 114). Annak ellenére, hogy számmal, illetve később névvel is megkülönböztették az ott működő iskolát, a közép- és idős generáció még napjainkban is *kaszárnnyaként* tartja számon.

A régi kaszárnya mellett még két tiszt lakást is építettek a 18. század végén. Az emeletes *Ezredesi lakot*, amely a Torja felé vezető út bal oldalán állt, 1872-től az elemi fiúiskola számára adták át. Az iskola 1876-tól iparszakosztályú felső népiskolává alakult át, mely 1892-ben polgári fiúiskolává változott. Az egykori Ezredesi lakban egészen 1920-ig, voltaképp megszűnéséig működhetett. Utána több funkciót is betöltött, míg végül az Iskoláskorú Gyermekekotthonnak adott szállást. A kommunista hatalom azonban 1985-ben lebontatta, a helyén napjainkban a Millennium park található (Incze 2007: 114–115).

Az ezredesi lakkal átellenben, a torjai út jobb oldalán ma is áll az egykori *Órnagyi szállás*, ahol 1848–49-ben a puskapor készítésének központja volt, majd katonai rendeltetésének megszűnése után, 1873 októberében itt nyílt meg a Háromszéki Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet. Az 1874-ben alakított Stephanie Menház szintén itt kapott menedéket egy évre, mindaddig, amíg a város saját épületet nem adott át számára.⁹⁴ Az Órnagyi szállás épülete az impériumváltást követően is árvaházi célokat szolgált, viszont rendszeresen helyt adott humanitárius egyesületek közgyűléseinek és számos művelődési rendezvénynek. Az Ikafalvi Diénes Ödön ügyvéd által alapított múzeum is itt talált otthonra 1932–1941 között. A második világháború után továbbra is az árvaház maradt benne, melynek utódintézménye mind a mai napig benne működik (Incze 2007: 114–115).

⁹⁴ MITGY 1874, 19. – *A Stephanie Menház jegyzőkönyve 1874–1879.*

Az 1897–1898 között kibővített egykori Órnagi szállás a 20. század elején. (képeslap, ILCM)

Az intézeten belüli körülmények javítása érdekében az árvaház vezetősége már 1895-ben kérte a kultuszminisztérium támogatását, melyet az ígéretnek megfelelően 1897-ben meg is kapott. Egy külső lépcsőház építésére kért 4075 forint támogatást végül a főépület déli szárnyának bővítésére fordították. A 10 800 forintra emelkedett építkezési költség hiányzó részét, vagyis 6725 forintot báró Szentkereszty Stephanie kölcsönözte az intézetnek. Az építkezésekre báró Szentkereszty György, Hunyad vármegye főispánja is felajánlott még 2000 forintot. Az alapkövet 1897. július 19-én fél tízkor tették le ünnepélyes keretek között. Az alapkőbe a szokásos dokumentumokon kívül néhány forgalomban lévő pénzt is elhelyeztek. Az építkezés kivitelezésével Dézsi Bálintot bízták meg. A bővítés során a külső feljáró helyett egy belső lépcsőház és egy többszobás egyemeletes épületszárny került a korábbi mellé. Az új szárny megépítéséhez a beltelek déli oldalán (a Torja felé vezető út mellett) egy régi faházat bontottak el, melynek faanyagát Nagy Károly igazgatónak engedte át a bárónő (Dimény 2013: 46).⁹⁵

Az új épületszárny 1898 végére készült el, melynek egy szobájában Szentkereszty Stephanie lakosztályát alakították ki. Egy másikban képtárat hoztak létre, ahol a bárónő által festett olajképek mellett számos fénykép és egyéb apróbb tárgy kapott helyet. A harmadik szobában pedig kápolnát rendeztek be, melyben római katolikus és református istentiszteleteket tartottak az intézet növendékeinek. Az átépítés idején, a régi épületszárny emeletén még egy kényelmes mosdóhelyiséget is kialakítottak, ill. a földszinten bővítették az irodahelyiségeket, és az igazgató számára itt alakítottak ki egy lakosztályt (Dimény 2013: 46–47).⁹⁶

A *Kapitányi szállás* számára emelt épület régebben a város déli határában (Stephanie, ill. később Vasút utca) állt. A hozzá tartozó telken 1848–49-ben számos műhely

⁹⁵ EAnIJ 1895. december 15., 17.; EAnIJ 1898. január. 9., 54–56.; 65–66.; 67.

⁹⁶ EAnIJ 1899. január. 8., 87–89.; 93–95.

működött, többek között itt szerelték talpra az ágyúkat. Ebben az épületében kapott helyet 1884-ben Kézdivásárhely és vidékének első egészségügyi intézménye, a Rudolf Kórház. Az ingatlan és a hozzá tartozó terület napjainkig egészségügyi célt szolgál (Incze 2007: 115). A *Kapitányi Szálló* ma üresen áll, a helyi önkormányzat a jövőben öregotthonként szeretné hasznosítani.

Az 1834-es tűzvész után a katonai *várdaházzal* ellentétben a tanácsházat a régi helyére építették vissza, a piactér déli oldalán, feltehetően régi formájában. A korábbi évszázadokból nem lehet tudni, hol lehetett a város tanácsháza, a „dormos praetoria-lis”. Török Andor polgármester 1905-ben sajnálattal írja, hogy nem sikerült megtudnia annak pontos helyét, mindössze annyit sikerült kiderítenie, hogy 19. század elejéig a mindenkori főbíró magánlakásán volt (Török 1905/98).

1847-ben merült fel egy új tanácsház építésének gondolata, melyet szintén a város közterületére, a piactér egy másik részén szerettek volna felépíteni. Azonban az Építési Igazgatósághoz benyújtott tervet visszautasították, tekintettel arra, hogy egy *új divat-szerű épületet a város [...] gyengélkedő pénztára és a piac szűk volta* nem tett volna lehetővé. A tanács ezek után úgy döntött, hogy a régi épületet javíttatja ki és húznak rá egy emeletet (Pál 2003: 411).

A szabadságharc bukását követő néhány év alatt, minden nehézség ellenére, a város gazdaságilag annyira megerősödött, hogy 1857-ben megépíthette új, egyemeletes tanácsházát a piactér északkeleti szegletében. Ezt valószínűleg az is elősegíthette, hogy 1851-ben a gyalogezred által használt ingatlanok átvételével jelentős mértékben gyarapodott a város vagyona. Az 1857-es népszámlálás alapján készült, erdélyi városokat minősítő elemzés szerint Kézdivásárhely a négy *teljesen városi* település után a *nagyon városi* települések közé volt sorolva, de a 12, hasonló kategóriában lévő településen belül már az utolsó helyen állt. Kevéssel volt előbbre, mint az *eléggé városi* kategó-

Az polgári igényeknek megfelelően épített tanácsház a 20. század elején. (képeslaprészlet, ILCM)

Közösségi esemény az 1940-es évek első felében a városháza előtti téren. (ILCM)

riában lévő Sepsiszentgyörgy, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda vagy a városi ranggal akkor még nem rendelkező Székelykeresztúr. A lakosság számarányát tekintve a 84., városi ranggal rendelkező erdélyi település között Kézdivásárhely a 25. helyet foglalta el (Sonkoly 2001: 337–354, Pál 2003: 565). Beluszky Pál dualizmuskori hasonló elemzése szerint a magyarországi városok hierarchiájában Kézdivásárhely a *középvárosok* között helyezkedett el (Beluszky 1990: 32–36).

Az 1857-ben megépített tanácsház nem csak az adminisztrációnak és a képviselő testületnek lett központi helye, hanem hosszú időn át a város legfontosabb társadalmi eseményeinek kiemelt színhelyévé vált. Az új tanácsház emeletén kialakított nagy tanácskozó terem több évtizeden keresztül Kézdivásárhely legnagyobb polgári termévé vált.⁹⁷ Az 1867-es kiegyezés után kibontakozó egyesületi életnek szintén fontos, központi helye volt. Itt beszéltek meg és határozták el az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, a Stephanie Menház és később Rudolf Kórház létrehozását. A tanácssteremben tartotta alakuló ülését a Jótékony Nőegylet, valamint a többi 19. században megalakult közművelődési egyesület. Az önszerveződő intézmények még sokáig ide hívták össze választmányi és közgyűléseiket is. A korabeli újságokból ismert, hogy a városi tanács rendszerint ingyen engedte át a termet fillérestélyek, különböző táncos mulatságok és egyéb művelődési rendezvények számára. A város vezetése egyébként is aktív szerepet vállalt az egyesületek életében, de ezzel is hozzá kívánt járulni az egyesületek támogatásához.

A három humánus intézet, létrehozása után, már saját épületet kapott a várostól, ami lehetővé tette a kisebb létszámú választmányi ülések házon belüli megtartását. A három épület közül az árvaház épülete, vagyis az egykori Órnagyi szállás volt a legna-

⁹⁷ 1972-től a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum időszakos kiállítóterme.

gyobb, ezért többnyire itt gyűltek össze. Közgyűléseiket viszont továbbra is a tanácsház nagytermében tartották meg. Annak pedig a város művelődési és egyesületi életében játszott kiemelt szerepe végül is csak a Vigadó 1904-es átadása után csökkent, de alkalmanként továbbra is teret nyújtott különböző társasági és közéleti eseményeknek.

A 20. század elején készült képeslapok feliratai jól tükrözik, hogy a városi tanácsház milyen más intézményeknek adott otthont. Például 1912 körül rendőrség, amelyhez fogda is társult, és mértékhitelesítő hivatal működött az épületben. A rendőrség ablakai akkor a földszinten a piactérre néztek és a háromablaknyi hosszú *Rendőrség* felirat hirdette az intézményt, de 1943-ban már nem működött az épületben. A rendőrség korábbi helyiségeiben egészen 1968-ig a polgármester és a jegyző (a későbbi alpolgármester) irodája kapott helyet. Az épület bejáratától balra, a földszint udvar felőli szárnyában a város gazdasági és adóügyi hivatalai működtek. 1968-ban, a mai megyerendszer kialakítását követően, a korábbi *rajonrendszer*t felszámolták, s ezzel együtt annak hivatalai is megszűntek. A város vezetését ekkor már a hatalom által kinevezett párttitkár irányította, akinek székhelye a valamikori Kisegítő Takarékpénztár impozáns épületében volt. Az egykori tanácsház két évre lakóházzá változott, de 1971-ben átadták az akkor szerveződő múzeumnak. Az épület azóta is a város tulajdonát képezi, de a Céhtörténeti Múzeum ügykezelésében van. Kiemelem, hogy 1857-től kezdődően folyamatosan a város művelődési életének szolgálatában állt. Még az 1944–1968 közötti időben is, amikor csak számos korlátozás mellett engedélyezték, hogy mozifilmeket vetítsenek az egykori tanácssteremben.

A dualizmus korának közösségi épületei

A kiegyezést követően Kézdivásárhely lakossága is a polgári fejlődés útjára lépett, melynek egyik fontos lépése éppen az egyesületekbe való szerveződés volt. Kezdeményezőik elsősorban a tehetősebb polgárságból kerültek ki, ahonnan az anyagi támogatás is érkezett. Szintén ők voltak azok, akik a város építészeti arculatában alapvető változásokat kezdeményeztek és valósítottak meg.

Elsőként néhány tehető polgár létrehozta Háromszék egyik legkorábbi pénztintézetét, a Kézdivásárhelyi Takarékpénztárt. Fejér Lukács (1816–1888), marosvásárhelyi születésű örmény kereskedő kezdeményezésére a város közgyűlése 1870-ben elhatározta egy takarékpénztár alapítását, majd 1872. december 15-én meg is tartották annak első, alakuló közgyűlését. A takarékpénztár első elnöke Székely János református pap lett, igazgatónak Fejér Lukácsot, jegyzőnek pedig Kovács István (1842–1900) református papot választották (SzU.1931.XXVIII(XV)/22). A következő évben ifj. Jakab István (1849–1936) földbirtokos is bekerült a vezetőségbe, melynek több mint 50 éven át volt vezérigazgatója (SzU.1923.XX/34).

A pénztintézet vezetősége és részvényesei aktívan részt vettek az egyesületi életben és főként annak támogatásában. A mindenkori elnökségben általában a város legtehetősebb rétege képviseltette magát. Nem véletlen az sem, hogy már a takarékpénztár szervezeti megalakulásának idején elkészült az intézmény saját épülete is. Az eklektikus stílusú impozáns épület ma is áll az egykori Új út és a főtér között. A korabeli képesla-

Az 1872-ben alapított takarékpénztár épülete a 20. század elején. (képeslap, ILCM)

pok alapján megállapítható, hogy arcu-
lata alig változott az eltelt bő száz év alatt.

A mezővárosban nem minden köz-
épület maradt fenn napjainkig. A Kézdi-
vásárhelyi Takarékpénztár egykori fejlé-
cén és az épületről készített képeslapokon
is jól látható a bejárat fölötti felirat, mely
szerint a pénztintézet udvarán gőzfürdő
működött, amit a vezetőség rendszerint
bérebe adott ki. A gőzfürdő tehát az épü-
let mögötti „kicsi sétatér” szerves részét
képezte, és egészen a 20. század elejé-
ig, a nagyobb sétatérrel együtt, a város
nyilvános életének egyik kedvelt színhe-
lye volt. A nagyközönség általában csak
hét végén használta a gőz- és kádfürdőt.
Például 1922. nyarán zárva tartották, de
októbertől már újra lehetett benne fürö-
dni. A kádfürdő rendszerint este 10 óráig
tartott nyitva, a gőzfürdőt pedig az *urak*
csak vasárnap használhatták (SzU.1905.
II/92, 1922.XIX/78, 1923.XX/57). 1928-
ban már azt lehetett olvasni egy újságban,
hogy eladták a gőzfürdőt, ami sok helyi la-
kos felháborodását váltotta ki (SzU.1928.
XXV(XII)/21). Habár megszűnt a gőzfür-
dő, annak épülete részben még mindig
áll, s a kézdivásárhelyi sportéletnek (teke,

asztali tenisz) lett a helyszíne.

1885-ben egy másik pénztintézet is alakult Kézdivásárhelyen. A Kézdivásárhelyi Kise-
gítő Takarékpénztár ifj. Kupán József (1853–1912) kereskedő kezdeményezésére, Szé-
kely János református pap közreműködésével jött létre. Kupán József 1899-ben épít-
tette fel bérház jellegű emeletes lakóházát a piactér nyugati oldalán, a Kanta felé vezető
út elején (Dobolyi 2007: 483). Ezzel szemben, a piactér északi oldalán 1907-re épült fel
a Kisegítő Takarékpénztár új, kétemeletes székhelye (Olasz 2004: 16). Az újságcikkek
alapján azt emeljük ki, hogy ez az intézmény már nem volt olyan bőkezű az önzetlen tá-
mogatások területén, mint a korábbi pénztintézet. Az igazgatósági tagokat viszont mind
ott találjuk a különböző egyesületek élén. Az impériumváltás időszakában dr. Sinkovits
Ottó, dr. Sinkovits Aurél, Tóth Lajos, Tóth G. István, Cseh Gyula, dr. Réz Béla és Jancsó
F. Lajos álltak a Kisegítő Takarékpénztár élén (SzU.1920.XVII/21). 1931-ben azonban
komoly gazdasági nehézségei támadtak, s ezért a megoldást a Brassói Általános Taka-
rékpénztárral való egyesülésben látták. Ez az unió valójában a Kisegítő Takarékpénztár
felszámolását jelentette (SzU.1931.XXVIII(XV)/26). A világháború után már a város
kommunista vezetése költözött az épületbe, és napjainkig abban működik a város ad-
minisztratív vezetése, a helyi tanács, valamint a polgármesteri hivatal.

1904-re épült fel Kézdivásárhely egyik legfontosabb épülete, a *Vigadó*. A közösségi élet felporzódása révén a városnak egyre nagyobb szüksége lett egy olyan reprezentatív épületre, mely képes nagyszámú közönség befogadására, ugyanakkor megfeleljen az alapvető művelődési igényeknek is. Azonban egy ilyen jellegű épület felépítésének elsődleges feltétele Kézdivásárhelyen egy szabad, beépíthető telek volt. Mivel a sűrűn beépített város centrumában ilyen nem volt található, 1888-ban bizottság alakult az Új úttól a piactér északkeleti végéig húzódó Cserey-féle telek felmérésére és esetleges megvásárlására. Végül 1892-ben sikerült a városnak megvásárolnia a telket, melynek piacra néző végében a Jancsó Dénesné Pap Ilona (1849–1911)⁹⁸ által bérelt vendéglő működött. Egy 19. század végén készült fényképen még látható az az épület, melynek bontását 1902 tavaszán kezdték el. Még abban az évben elkezdték a Vigadó építését, és többszöri tervmódosítás után, végül is 1904-ben készültek el vele (Dobolyi 2007: 484–491).

A Vigadó funkcióját úgy képzelték el, hogy színházi előadásokat, különböző társasági találkozókat és nagyszabású közösségi összejöveteleket lehessen szervezni benne, illetve szállodát is alakítottak ki az épületben, ami még 1924-ben is üzemelt (SzU.1924. XXI/45). Egy 1945-ben készített tervrajz szerint a nagyteremben 602 személy, a 15 páholyban még 90-en, a karzaton pedig 120-an fértek el (Dobolyi 2007: 489).

A korabeli újságok, valamint a Vigadóban zajló eseményekről készített fényképek arról tanúskodnak, hogy a város közössége a lehető legjobban kihasználta az épület nyújtotta lehetőségeket. A színházi előadások és a táncos mulatságok mellett, a mozgófilm megjelenése után, az első mozi is itt kapott helyet. Annak nagytermében, erké-

Heti vásár a Kisegítő Takarékpénztár és a Vigadó előtti téren a 20. század elején. (képeslap, ILCM)

⁹⁸ Pap András református főgondnok és közgyám Szócs Rebekával kötött második házasságából született lánya.

lyein és páholyain minden társadalmi réteg megtalálta a saját helyét, s így ez a létesítmény vált csakhamar a város legjelentősebb művelődési és szórakozó helyévé.

A 20. század elejére a helyi református egyház is olyannyira megerősödött gazdasági szempontból, hogy jelentősebb építkezésbe kezdhetett (Dimény 2015a: 47–48). Az egyházi vezetés 1903 szeptemberében egy építetű bizottságot nevezett ki, melybe Czirmay Zoltán lelkész mellett dr. Bodor Ferenc királyi közjegyzőt, dr. Török Andor polgármestert, Benkő Gyula takarékpénztári főkönyvelőt, Nagy Ferenc szeszgyártulajdonost, Benkő István földbirtokos-szeszgyárost, Nagy Károly árvaházi igazgatót, M. Székely János iskolaigazgatót, Szócs Károlyt, Kovács Jánost és Zajzon Lázárt kérték fel.⁹⁹ Az elképzelés az volt, hogy egy belső udvarral rendelkező kétszárnyú nagy bérházat, valamint egy lelkészi és egy kántori lakást építtetnek a templom nyugati oldalán, a főbejárattal szemben lévő telekre. Néhány 19. század végi fényképen még lehet látni azokat a földszintes faházakat, melyeknek helyére tervezték az épületegyüttest.

A bizottság 1904 első napjaiban Gyárfás Győző királyi főmönököt kérte fel a tervek és az építkezés költségvetésének elkészítésére. A felkért tervező azonban a rendelkezésére álló több mint fél év alatt nem készítette el azokat, ezért az egyház elhatározta, hogy pályázatot fog kiírni 500, ill. 300 korona jutalomdíj ellenében.¹⁰⁰ A végső határidőt 1905. január 15-re tűzték ki, de csak májusra készült el a brassói Gáborj testvérek terve és árajánlata. Ennek alapján a nagy bérház megépítéséhez 126 388,65 koronára, a lelkészlakra 20 481,52 koronára, az *énekvezéri lakra* pedig 14 338,78 koronára volt szüksége az egyháznak. Ennek előteremtésére 1905. december 3-án született döntés, ami azt jelentette, hogy a 61 208,97 koronát részben saját jövedelemből, 100 ezer koronát pedig a Kézdivásárhelyi Takarékpénztártól kívánták kölcsön venni 45 éves lejáratra.¹⁰¹

1906 januárjában Bodor Géza esperes közbenjárására az *építésügyi* kérést az egyházi igazgatótanács elé terjesztették, mely válaszában aggodalmát fejezte ki az építkezés következtében fennálló *háztartási egyensúly megzavarodása felől*, ugyanakkor az *amortizációs kölcsön felvételét elvileg feltételeesen engedélyezi*. Válaszként a kézdivásárhelyi presbitérium az írta, hogy nemrég egy 30 ezer koronás örökséghez jutott, valamint a 3 ezer koronás évi teher, ami az öreg lelkész (Székely János) nyugdíjaként az egyházban van és ez *a természet törvényei szerint már nem sokáig áll fenn*, biztosítja azt, hogy a háztartási egyensúly hosszú időre nem zavartatik meg. Ennek ellenére az 1906-os év első hónapjaiban még folytak az anyagi háttér körüli viták és egyeztetések, azonban annak tavaszán már elkezdődtek az építkezési munkálatok. A református egyház végül is Nagy Lajos építkezési fővállalkozóval kötötte meg a szerződést, aki elsőként a telken álló épületek bontását kezdte el, többek között ekkor került elbontásra az egykor iskolaként használt kántori lak is.¹⁰²

Az építkezés előrehaladtával az építési árak is rendre emelkedtek, így a 100 ezer korona kölcsönt 1906 októberében 120 ezerre kellett megemelni. Ezt többek között az ingatlanok vízvezeték-hálózatának kialakítása is megkövetelte. Az építkezések megin-

⁹⁹ KREkL – I/23, 1903. augusztus 9., 81.

¹⁰⁰ KREkL – I/23, 1904. január 10., 10.; 1904. április. 17., 48.; 1904. június 26., 64.; 1904. november 6., 109.

¹⁰¹ KREkL – I/23, 1905. május 14., 28.; 1905. november 26., 59.; 1905. december 3., 13/2.

¹⁰² KREkL – I/23, 1906. január 14., 8.; 1906. január 29., 16.; 1906. február 2., 18.; 1906. március 11., 21.

A piactér délnyugati bejárata az 1910-es években. Jobbról a református egyházpalota, háttérben a postapalota. (képeslap, ILCM)

dulásával egyidőben a lehetséges bérlők is kezdték benyújtani kéréseiket az egyházhoz, ami már komoly garanciát jelentett egy ilyen nagyszabású befektetés időbeni megtérülésére. Például dr. Bodor Ferenc királyi közjegyző, az építetők bizottság tagja 1906 júliusában 10 évre jelentette be igényét egy lakosztály bérbevételére. Novemberben már azt írták be a jegyzőkönyvbe, hogy egy Schuster Márton nevű brassói kávézó is benyújtotta kérését a nagy bérház főterre néző helyiségeinek bérbevételére.¹⁰³

1907. február 1-én már az épületasztalos munkálatok is a vége felé jártak, ugyanis Turóczy Dénes asztalos alvállalkozó az elvégzett munkadíj kifizetését kérte az egyháztól. Ugyanakkor Nagy Lajos fővállalkozó nyilatkozatban biztosította a beruházót a munkálatok időben való befejezéséről. Az év júliusában már a nagy bérház lakrészeinek és üzlethelyiségeinek árverezésre bocsátott bérbeadási összegeiről és a bérlőkről határozott a presbitérium. Az igénylők között volt a sarokbolthelyiségért Nagy Sándor Pál fűszerkereskedő, a mellette lévő bolthelyiségért Koncz Károly, egy másik üzlethelyiségért Piblinger Gyula kereskedő, az emelet balszárnyán lévő lakásért Kádár Ákos törvényszéki bírósági írnok, az utcavonalon lévő 3 szobás lakásért Ikfalvi Diénes Kálmán takarékpénztári segédkönyvelő, a földszinti 3 szobás lakásért Turóczy A. Béla, de egy lakásra és a többi bolthelyiségre már nem jelentkezett senki. Szeptember 15-én azonban már arról tesznek jelentést, hogy a nagy bérház összes lakrészét és üzlethelyiségét bérbeadták évi 7470 korona értékben.¹⁰⁴

Az 1872-ben felszámolt céhes szervezetek rendre ipartársulatokká alakultak át, de korábbi hagyományaik alig változtak. Megtartották jelvényeiket (zászló, behívótábla,

¹⁰³ KREkL – I/23, 1906. július 7., 48.; 1906. október 7., 49.; 1906. november 28., 57., 58., 61.

¹⁰⁴ KREkL – I/23, 1907. február 1., 4.; 1907. február 11., 13.; 1907. július 7., 31.; 1907. július 14., 32.; 1907. szeptember 15., 36.; 1907. szeptember 27., 48.

A piactér délkeleti bejárata 1943-ban. Balról a második erkélyes épület a Csizmadia Ipartársulat 1910-ben épített székháza. (ILCM)

díszkorsó) és szervezeti életükben sem történt jelentős változás, többek között továbbra is az előljáró mester házában gyűltek össze közös dolgaik megbeszélésére. A 19. század végén kibontakozó építkezési hullámhoz a kézdivásárhelyi iparos réteg csak a 20. század első évtizedének végén csatlakozott, s akkor is csak a csizmadiák és a mészárosok. A csizmadiák évszázadokon át Kézdivásárhely legjelentősebb kézműves csoportját alkották, ami a mindenkori számbeli arányukból is látható. A 19. század végén a Marosvásárhelyi Iparkamara adatai szerint összesen 107 csizmadia mestert tartottak nyilván a városban. A mészárosok 79-en voltak, ami azt jelentette, hogy a város iparosai között ők akkor a második helyen álltak (Nagy E. 1899: 107).

A mészáros céh már 1847-ben nagyméretű áruházat szeretett volna építtetni a piactér nyugati oldalán, melynek terveit el is készítette, de feltehetően az 1848–49-es szabadságharc akadályozta meg ennek kivitelezését (Dobolyi: 543–544). A Mészáros Ipartársulat végül is 1909-ben elsőként építtette fel emeletes, bérház jellegű székházát a piactértől egy kicsit távolabb, a Brassó felé vezető út bal oldalán. Közvetlen szomszédságában, a piactér felé a postapalota épülete emelkedett, melyet 1907-ben építettek az egykori Szarvas fogadó helyére (Beke 2004: 69–70).¹⁰⁵

A csizmadia céh az 1865–1885 között vezetett számadási könyvében azt rögzítették, hogy már 1870-ben saját tulajdonban lévő vásárolt székházzal rendelkezett. A dokumentumból azonban nem derült ki, hogy hol volt ez az épület.¹⁰⁶ A későbbi Csizmadia Ipartársulat 1910-ben a főtér közelében építtette fel a mészárosokéhoz hasonló bérházát, amit az épület homlokzatán lévő márványtábla is jelez. Ez az ingatlan a Bereck irányába vezető út elején (ma Függetlenség utca), a valamikori katonai *várdaház* és a

¹⁰⁵ ILCM fotótára.

¹⁰⁶ ILCM – *A csizmadia céh számadási könyve 1865–1885*, 65., leltári száma A.I.121.

fogda szomszédságában állt. Azt is lehetségesnek tartom, hogy az új épület voltaképp a korábbi székház helyére épült.

A város többi mestersége azonban már nem tartotta fontosnak a székházépítést. Elképzelhető, hogy nem is rendelkeztek elegendő tőkével jelentősebb, reprezentatívabb épület megépítéséhez. A két világháború közötti időszakban azonban már számos olyan rendelet is megszületett, ami a korábbihoz viszonyítva más irányba mozdította el az iparosság életét. A Vegyes Ipartársulat és a későbbi Általános Ipartestület létrehozása pedig megosztotta a város iparosait, ugyanis az egykori céhes mesterségek képviselői többnyire elzárkóztak az új szervezeti formáktól.

A korabeli követelmények szerint újraalakított *Vegyes Ipartársulat* 1922-ben elfogadott alapszabályában székhelyként Kézdivásárhelyt jelölte meg. Az újság 1924-ben már arról ad hírt, hogy a társulat helyisége kicsinek bizonyult a tisztújító közgyűlés megtartására, ezért a tagok a városháza nagytermében gyűltek össze. A későbbiekben is többnyire a városházán tartották gyűléseiket, de alkalmanként a város nagyobb vendéglőit is használták gyűlésteremnek. Az 1930-as években már arról olvashatunk, hogy a társulat emeleti helyiségeiben rendezték meg eseményeiket (SzU.1922.XIX/42, 1924.XXI/9, 1928.XXV(XII)/15, 1935.XXXII(XIX)/1). Valószínűnek tartom, hogy az 1931-ben, többszöri nekiindulás után megalakult Általános Ipartestület is a Vegyes Ipartársulat termeit használta, mert mindkettőnek elnöke Lukács József, helybeli kovácsmester volt (SzU.1931.XXVIII(XV)/36).

A második világháborút követően a kézműipar képviselőit arra kényszerítették, hogy lépjenek be a kézműipari Munkás Kisipari Szövetkezetbe, ami az államosítás-kor tulajdonba kapta a kézművesek által épített, illetve használt korábbi ingatlanokat. Mivel az akkori törvények kötelezővé tették a szakmájukban dolgozni akaró mesterek számára az új szövetkezetbe való belépést, a műhelyként használható ingatlanok száma már kevésnek bizonyult. Éppen ezért néhány államosított magánházban is műhelyeket rendeztek be. Például erre a sorsra jutott a Csizmadia Ipartársulat bérházának szomszédságában lévő emeletes épület is, melyet Benkő Sándor szeszgyáros, egykori rendőrkapitány, országgyűlési képviselő építtetett 1887-ben. A szövetkezet egészen 1989-ig – némelyik épületnél még tovább is – különböző kézműves műhelyeket működtetett az ismertetett ingatlanokban.

A dualizmus korának polgári épületei és bérházai

A kézműipari magánépületek építési idejére és az építetőkre vonatkozóan még viszonylag kevés adat áll a kutató rendelkezésére. Elsősorban a telekkönyvek nyújthatnának hasznos információkat, de ezek kutatása még nem lehetséges, így írott forrásként csak a magánirattárakból és -gyűjteményekből előkerülő szűkös információkra támaszkodhatunk, ill. az intézményes keretek között történt építkezések esetében az erre vonatkozó jegyzőkönyvek tájékoztattak a kutatásban. Sokat segít azonban az a régi szokás, hogy az új házak építésével kapcsolatos adatokat bevésték a mestergerendákba, ami az építés évén kívül legtöbbször az építetők nevét is megörökítette. Azonban a 19. század első felében épített kő- és téglaházakban már nem volt helye a mestergerendá-

nak, de némelyiknél ezeket az információkat (évszám és monogram formájában) megtaláljuk az épület homlokzatán, a kovácsoltvas tornácon vagy a pincék mélyén lapuló kőtáblákra vagy szemöldökfába vésvé. Az alábbiakban elsősorban ezekre a forrásokra támaszkodva mutatom be Kézdivásárhely polgári építkezésének időbeli alakulását egészen az első világháború kezdetéig.

A közösségi épületekkel szemben a magánszférában látványosabb fejlődés történt. Kézdivásárhely lakosságának gazdasági erejét igazolja az, hogy a tűzvész után viszonylag rövid idő alatt újjáépítették a várost. Az 1834 előtti időkben többnyire itt is falusias faházak voltak általánosan elterjedve, melyekről képet alkothatunk a város északi részén és a Kantában fellelhető épületek alapján. Ezekhez viszonyítva a piactér körül lakó jómódú polgárok már akkor is nagyobb és emeletes házakkal rendelkeztek. Erre példa a főtér északkeleti szögletében (a 8. udvartér bejárata) ma is álló emeletes épület, melyet a 19. század első évtizedeiben építettek. A 19. század második felétől az ide települt örmény Welnreiter György sörgyáros tulajdona lett, majd János fia örökölte, így a köztudatban *Welnreiter-házként* maradt fenn.

A tűzvész utáni újjáépítések során sok mindent gyökeresen átalakítottak, de a korábban készített, kőből rakott, nagyméretű boltíves pincéket megtartották, s azok alapján napjainkban is következtetni lehet a korábbi épületek méreteire. Az 1860-as évek végén Orbán Balázs által közzétett Bicsérdy J.-rajzon még látható, hogy milyen volt az újjáépített piactér nyugati oldala (Orbán 1869: 106). Egy ehhez hasonló ábrázolás látható a Kézdivásárhelyi Szabadalmazott Polgári Csizmadia Társulat 1870-es évek végén nyomtatott felszabadulási okmányának fejlécében is. A Bicsérdy-rajzon a *Cserey-féle* fogadó és a mellette álló Szócs család tulajdonát képező épület kivételével a teljes nyugati oldal látható. A csizmadia okmányon csak a templomtól jobbra levő négy épület tű-

Részlet a Kézdivásárhelyi Csizmadia Ipartársulat 1870-es évek végén nyomtatott felszabadulási okmányából. (ILCM)

Nagy Ferenc szeszgyáros és leszármazottai által emelt kuriális épület az Apafi utca alsó végén.
(Dimény Attila, 2007)

nik fel, viszont az annyival több, hogy a főtér déli oldalán húzódó épületekből is látszik még három.

A rajzokon a református templomhoz közel egymás mellett két *csapott tetejű*, a szász vidékre jellemző egyemeletes téglapépület látható, mellettük pedig egy tornácos emeletes ház is állt. Habár ezeket a 20. század első éveiben átépítették, néhány hasonló épület azonban túlélte a dualizmuskori építkezési hullámot. Ilyen a főtér északnyugati kijáratánál, a Kantába vezető út bal oldalán napjainkban is álló két egymás mellett álló emeletes épület, valamint a piactér délkeleti kijáratánál, a mai Függetlenség utca bal oldalán elhelyezkedő ház. Ezekhez sokban hasonlító, emelet nélküli épületek ma is találhatóak a piactérről észak-kelet irányba kivezető Apafi utcában, ill. a Kovács-szerben.¹⁰⁷ Az 1970-es években városszerzte többfelé megtalálhatók voltak az ilyen típusú, zsindeföldesű, földszintes faházak, azonban a város korszerűsítése során nagyrészüket elbontották. Mivel a település északi részeit már nem érte el a tűz, az is elképzelhető, hogy a város jómódú és középosztálya már 1834 előtt is ilyen típusú házakban lakott. A 18–19. század fordulóján azonban még nem lehetett sok kőépület a városban, ugyanis az akkori református anyakönyvekben mindössze két kőépületben lakó személyre utaló bejegyzést találtam. Elsőként 1765-ben Kovács Kelemen, majd 1826-ban Jantsó József neve után jegyezték be azt, hogy *kőházi*.¹⁰⁸ Valószínűbbnek tartom tehát, hogy az emeletes kőépületek közvetlen a tüzeset előtt, ill. után épültek. Ezt igazolja az is, hogy a piactér északi oldalán, ahol a tűz nem pusztított, a 19. század végén még földszintes faházak álltak.

¹⁰⁷ Az Apafi utcában több épületet Nagy Ferenc szeszgyáros és leszármazottai építettek. Az utca végén ma is áll az egykori gazdasági épület, tőle balra boltíves kőkapuk mögött két kuriális épület található.

¹⁰⁸ SÁL Fond 105/612.

Az Apafi utca elején álló házsor 1972-ben.
(Incze László, ILCM)

Az említett rajzokon látható emeletes épületek már teljes egészében téglából készültek, azonban a földszintes házak még többnyire faépületek voltak. A tornácos házak esetében az emeleti lakótérbe az épület falához kívülről erősített, nyitott falépcsőkön keresztül lehetett feljutni. A földszinti helyiségekben, a bejáratok fölött olvasható feliratok alapján, üzletek működtek. A említett épülettípusokban az a közös, hogy a pincék vasajtókkal elzárt lejáratai közvetlenül az utca szintjéről nyíltak. A pincék 3–4 méteres belmagassága néhány földszintes épületnél embermagasságú kőalapot eredményezett, ami a ház emeletes hatását keltette. Ezt némelyiknél a tornác, ill. későbbi kovácsoltvas erkély is kihangsúlyozta. A pincék utcaszint fölé emelkedése miatt többnyire két-három lépcsőfok segítségével lehetett bejutni a házakba és az üzlet-helyiségekbe, melyek a későbbi nagyméretű átépítések után is megmaradtak.

Kézdivásárhely belvárosában napjainkban elsősorban a dualizmus korában épített házak vannak többségben. A piacteret többnyire a nagypolgári házak sora veszi körül, melyek a főterre vezető közeli főutcákban is folytatódnak, de elszórtan az udvarterekben is találunk belőlük. A korszerű épületek emelését Kézdivásárhely előjárói már a 19. század 60-as éveitől szorgalmazták, ugyanis az udvarterek lakóházainak és gazdasági épületeinek zsúfoltsága tűzveszélyes, ill. egészségtelen volt. Ennek felszámolása érdekében Szépítő Bizottmányt hívtak életre, mely a városban zajló építkezéseket és javításokat volt hivatott felügyelni. A bizottmány összeírása alapján 1868-ban Kézdivásárhelyen összesen 1382 lakrészt tartottak számon, amiből 1076 lakrészben tulajdonosok, míg 308-ban bérlők laktak. Egy későbbi összeírás szerint a 19. század végén a városban összesen 1174 lakóház állt, melyből mindössze 273 épült kőből, a többi 901 még mindig faépület volt (Dobolyi 2011a: 544–545). A polgári gondolkodás szélesebb körben való elterjedése minden bizonnyal folyamatosan segítette a Szépítő Bizottmány munkáját, ugyanis a piactér és a főutcák épületei a kornak megfelelően rendre megújultak és megszépültek, így a belváros képe esztétikusabbá vált. A városban élő jelentős számú idegen komoly garanciát jelentett a tehetősebb polgároknak arra, hogy bérházak építésébe kezdjenek.

Napjainkban összesen 41 épület veszi körül a város főterét, melyek zömében a dualizmus ideje alatt épültek, közülük pedig néhány már ismertetett középület.¹⁰⁹ A piactér polgári épületei közül három napjainkban is az Orbán Balázs által közzétett rajzon lát-

¹⁰⁹ A keleti oldalon 19, a déli oldalon 5, a nyugati oldalon 14 és az északi oldalon 3 épület.

ható tornácos házhoz hasonlít. Az egyik a *Finta-házként* ismert épület a piactér keleti oldalán, a 12. udvartér elején, melyet az 1970-es évek elején bontottak el és építettek újat a helyére. A korábbi emeletes faházat akkor teljesen átépítették téglából, de megőrizték az utcaképbe illő sajátosságait, vagyis továbbra is egyemeletes tornácos épület maradt. A régi épület tornácrészlete és mestergerendája a bontás után a kézdivásárhelyi múzeumba került. Innen tudjuk, hogy özvegy Szabó Dánielné született Kováts Anna építtette 1835. május 27-én. Egy másik régi épület a piactér nyugati oldalán, a 40. udvartér bejáratánál álló, *Vörös-házként* ismert, egyemeletes, *oldallépcsős* ingatlan. Ez az épület már teljesen téglából épült, de nem ismert építési éve (Dobolyi 2011a: 544). A 20. század elején még a református egyház tulajdonát képezte, de 1912-ben eladták Szőcs M. Lajos kereskedőnek.¹¹⁰ A 2000-es évek elején zajló épületjavítás során a vakolat alól előkerülő régi ajtók és ablakok helyéből kitűnt, hogy már korábban is jelentősebb átalakulásokon ment keresztül. Egykor a járósínt a földszinten magasabban volt, amit a régi gerendák helyei igazoltak. Ugyanakkor a megszenesedett gerendamaradványok arról árulkodtak, hogy a korábbi épület az 1834-es tűzvészben pusztulhatott el. Azonban 1912-től a Szőcs család tulajdona volt, alul üzlethelyiséggel, felül pedig lakószobával. A legutóbbi javítások során vendéglőt és panziót alakítottak ki benne. A harmadik épület a *Wellenreiter-ház* a piactér északkeleti sarkán, az Apafi utca jobb oldalán, a 7. és 8. udvartér között, amely sokban hasonlít az előbbiekhöz, annyi különbséggel, hogy ez 2017-ig megmaradt eredeti állapotában. Mivel az épület az 1834-es tűzvészben nem pusztult el, a 20. század elején készített képeslapokon és fotókon még eredeti állapotában lát-

A Wellenreiter György sörgyáros házaként számontartott épület. (Dimény Attila, 2006)

¹¹⁰ KREkL – I/24, 1912, 59/190–191.

ható. Habár a főtér egyik markáns épülete volt a tanácsház szomszédságában, állapota napjainkban nagyon megromlott. Annak ellenére, hogy a zsindelet több helyen beszakadt, az oldalfalhoz illesztett lépcső és tornác pedig elvált az épülettől, 2016-ig lakták a házat. Időközben tulajdonosváltás történt és jelenleg felújítás alatt áll az épület.

Az építkezések során a piactér nyugati felén, a Vörös-ház és a Vigadó között található emeletes házakon sem történt jelentősebb átalakítás. A Vigadó melletti épületet a 42. udvartér bejaratánál, amely a 20. század elején még a Vörös-házhoz hasonlított, Szócs M. Lajos¹¹¹ kereskedő az első világháború utáni években alakította át mai formájára. Az udvartér bejárata fölé boltívet képezve lakószobával toldotta meg az emeleti részt, melynek eredményeként az épület hozzásimult a mellette álló házhoz. Korábban is történtek átalakítások az épületen, ugyanis a pince kiképzése arról tanúskodik, hogy egykor az udvartérből lehetett oda lejutni, de napjainkban a belső lépcsőház padlószintjéről közelíthető az meg. Az épület pincéjében található egy olyan írott szemöldökfa, melyen Hankó László bíró és Turóczy Anna neve, valamint az 1824-es évszám olvasható. Ennek alapján arra lehet következtetni, hogy a ház építtetője és tulajdonosa a város akkori bíróját volt. Ez az épület valószínűleg a tűzvészben elpusztult, de a későbbi tulajdonosok a pincét megtartva építették fel a ma is álló kőházat.

A 41. udvartér baloldalán Fejér Lukács kereskedő emeletes háza is egyike a város tűzvész utáni kőépületeinek. A többszobás házat a kommunista időszakban szállodává alakították át, melynek során az épület frontját korszerűsítették. Az udvartér jobb oldalán, a Szócs M. Lajos és Fejér Lukács háza között álló emeletes épület viszont a korabeli rajzokon látható formájában maradt meg, és egyidős lehet a szomszédos épületekkel.

A piactér keleti oldalán további három épület sok hasonlóságot mutat az előbb ismertetett Vörös-házzal. A közös bennük az, hogy ezek az egyemeletes épületek sem

A főtér északnyugati oldala 1917-ben. (képeslap, ILCM)

¹¹¹ Szócs Mózes fia.

A főtér keleti oldala 1917-ben. (képeslap, ILCM)

épültek rá az udvartér bejáratára, és méretüket tekintve is majdnem azonosak. A nagypolgári épületekhez simulva azonban nem rendelkeznek külső lépcsőfeljáróval, hanem inkább a Szőcs M. Lajos-féle házra hasonlítanak. Az egyik ilyen épület idős Tóth István kétemeletes házával van összeépítve (12. udvartér bejáratánál), a másik pedig a Szabó Mózes épülete (17. udvartér bejáratánál) és egy másik ház által közrefogva áll, míg a harmadik a piactér délkeleti bejáratánál (22. udvartér bejáratánál) a mellette álló épülethez simulva található. Az első teljesen téglából épült, és az időközben történt javítások és bővítések során sem változtattak korábbi kinézetén. A 20. század elején készült fényképeken a ház frontján Szőcs János vegyeskereskedő, majd Csávássy Endre neve is olvasható, építtetőjét azonban nem ismerjük. A két épület között található emeletes kőházat, a jelenlegi tulajdonos elmondása szerint, egy Pánczél nevű szabómester építtette.¹¹² Egy korabeli képeslap alapján 1905-ben Serester Ferenc sepsiszentgyörgyi vegyeskereskedő üzlete működött benne.¹¹³ A 22. udvartér elején álló faépületet azonban 2010-ben elbontották és teljes egészében átépítették téglából, részben megtartva annak korábbi formáját. A bontáskor előkerült mestergerenda szerint a házat 1845-ben építtette Szabó Dániel és Turóczi Terézia, aki Turóczi Mózes üstgyártómester és ágyúöntő testvére volt.

Az 1857-ben emelt tanácsház építési stílusát és díszítő elemeit figyelembe véve, néhány házról azt feltételezhetjük, hogy azok az 1850–60-as években épülhettek. A korábban említett épületekhez viszonyítva ezek az épületek méretükben nagyobbak, amit az udvartér bejárata fölé épített lakótér is kihangsúlyoz. A régebbi házaktól eltérően megjelennek rajtuk az egyszerűbb díszítőelemek, például az ablakkereteket kiemelő

¹¹² Hegedüs Ferenc vállalkozó közlése szerint.

¹¹³ ILCM fotótára; KPHA 1904.

Kézdivásárhely főterének déli oldala. Balról a második épület Benkő Dániel 1868-ban emelt háza. (Dimény Attila, 2006)

egyenesvonalú stukkók és az eresz alatti gerendákat utánzó díszek. Az egyik ilyen épület közvetlen a tanácsház (jelenleg múzeum) mellett található, mely a mai 11. udvartér bejáratára épült rá. Az idők folyamán több tulajdonra oszlott, ezért mindössze két ablakszem és az épület díszítő elemei árulkodnak koráról. Ugyancsak a keleti oldalon, a *kőköből* és a *cigányok ketreце* mögötti részen, vagyis a későbbi 18-as és 19-es udvarterek közötti szakaszon másik három egymás melletti épület formája és ornamentikája hasonlít az előbb említett épületekhez. A déli oldalon, az egykori *várdaház* feltételezett helyén is épült egy hasonló emeletes kőház, melynek építési terveit 1868-ban Benkő Dániel készítette el.¹¹⁴ Az épület pincéjében lévő kőtábla szerint ebben az évben feleségével, Molnár Rózával fel is építette a tervezett házat.¹¹⁵ Véleményem szerint ezek a házak a városiasodás, ill. a polgári gondolkodás térhódításának első látványos elemei. Méretük alapján az sem kizárt, hogy ezek voltak az első bérházként is szolgáló épületek a városban.

Kézdivásárhely polgári építkezésének korai szakaszát az évszámmal és a monogramokkal ellátott épületek vizsgálatával egészíthetjük ki. A belváros területén összesen 13 olyan épületet találtam, melynek homlokzatán, ill. kovácsoltvas tornácán látható az építető személyek évszamos monogramja. Ezen belül is néhánynál csak az évszám vagy csak a monogram olvasható. Az 1870 előtti időszakból nem találtam hasonló módon megjelölt épületet, ami a település városiasodásában egy újabb korszakhatárként is felfogható.

Az 1870-től épített házak többsége elsősorban méreteiben különbözik a korábbi polgári épületektől. A házak frontját díszítő elemek kezdetben mindössze annyiban változtak, hogy fokozatosan markánsabbá és gazdagabbá váltak. A 19–20. század fordulójától kezdődően a tehetősebb polgárok a figuratív díszítőelemek használatára tértek át, ami alapján az évszám nélküli épületeket is megközelítőleg korszakolni lehet. A nagyméretű és több lakrészes épületek elsősorban bérházaknak épültek, talán éppen ezért tartották

¹¹⁴ Dobolyi Annamária szóbeli közlése, levéltári kutatásai alapján.

¹¹⁵ A kőtáblára vonatkozó információt Iochom Istvántól kaptam 2016-ban.

fontosnak az épületen feltüntetni tulajdonosaik nevét. Szerintem ezek építését már jól megfontolt gazdasági érdek vezérelte, amit az is alátámaszt, hogy ebben az időszakban a városban jelentős volt a lakásbérlők száma (Dobolyi 2011a: 544).¹¹⁶

Az évszámok alapján pedig azt látjuk, hogy Kézdivásárhely jómódú polgársága első-sorban a piactér keleti oldalán kezdett el építkezni. A városi tanácsház szomszédságában 1870-ben idős Tóth István szeszgyártulajdonos második feleségével, Kovács Idával együtt kétemeletes téglaházát építtette. A város akkori arculatában különös színfoltként jelenhetett meg ez az épület, ugyanis méreteiben majdnem kétszer akkorra volt, mint a korábbi emeletes épületek. Tőle balra, négy udvartérrel délebbre Szabó Mózes birtokos és szeszfőzde vállalkozó Sebesi Ilonával közösen 1871-ben emelte a következő korszerű bérházat. Habár ez az épület az előzőhöz viszonyítva méreteiben szerényebb volt, de így is a mellette álló házak fölé emelkedett. Ugyancsak a keleti oldalon épült fel a város második kétemeletes épülete. 1875-ben Csiszár Pál szeszgyáros és Sebesi Sára a piactér dél-keleti sarkánál (a mai 23. udvartér fölé) két udvartér frontját is meghatározó házat építtetett.

A főtér keleti oldalán zajló építkezésekkel egyidőben a város és a Kanta találkozásánál is hasonló jellegű építkezés kezdődött. Napjainkban is számszerint négy egyemeletes és több lakrészes épület található itt, melyből a jobb oldalon három össze van építve, míg a velük szemben lévő már különálló épület. A három összeépült ház a hasonló formai és építészeti stílusjegyek alapján közel áll korban egymáshoz. A középső épületet Nagy Lázár szeszgyáros feleségével, Keresztes Rozáliával közösen építtette 1863-ban, melynek bizonyítéka egy ma is látható kőtáblán olvasható az épület bejárati gangjában. A tőle jobbra lévő épület ugyancsak az 1860-as években épülhetett, de talán kicsivel

A Kanta és a Márton Áron utcák találkozásánál álló épületek. (Dimény Attila, 2016.)

¹¹⁶ 1868-ban 1382 lakrészből 1076-ban a tulajdonosok, míg 308-ban bérlők laktak.

korábban, mint a Nagy Lázár háza. Méretében kisebb és alacsonyabb mint szomszédja, de így is jelzi azt, hogy jelenleg ismeretlen építtetője a város előkelő polgárai közé tartozott. A három épület közül a Kanta felőli ház tulajdonosa a 19. század végén Török Samu (1863–1954) sörgyáros volt, aki Török Sándor szeszgyáros apjától örökölte vagyonát. A ma is álló épület építési idejét nem ismerem, de feltehetően az előbb említettekkel egy időben emelték, de sorban a harmadikként. Egy 1938-ban készült fényképen még látható az épület utcai frontján a román és magyar nyelvű sörgyár felirat, miközben a gyár közvetlenül a ház mögött, egy erre a célra emelt épületben működött, melynek nyomai ma is láthatóak.

A három épülettel átellenben egy évszámmal és monogrammal megjelölt emeletes ház található, melyet Csizsár József és Bányai Róza építtetett 1872-ben. Ettől néhány házzal fennebb, a mai Mester utcán túl, az 50. udvartér bejáratánál is található egy nagyméretű épület, melynek építési éve és építtetője ugyancsak ismeretlen. Megjegyzem, hogy ezek az impozáns lakóházak bérházként is működhettek.

A következő évszámot viselő épület a piactér délnyugati sarkán található, a református templom közelében. Tóth Dániel mészárosmester és Benkő Rebeka építtette 1877-ben. A sarokház keskenyebb része a piactérre, míg a szélesebb fele a Brassó irányába vezető főútra nézett. A főtér déli frontján a következő datált épület 1884-es, melyet ebben az esetben a pincében elhelyezett kőtábla jelez. A Tóth Dániel házatól egy épület távolságra Csizsár Mihály kereskedő és Kovács Emília emelte a sorban következő épületet. Ez a hajlék a 19. század végén újabb épületrésszel egészült ki, melynek következtében az összeépült a mellette álló, korábban említett Benkő Dániel-féle házzal, és így alakult ki annak mai arculata. Néhány házzal keletebbre, a piactérről kivezető főútca jobb oldalán, a székely katonanevelde épületével szemben Benkő Sándor szeszgyáros és Nagy

Benkő Sándor szeszgyáros 1887-ben építtetett háza. (Dimény Attila, 2006)

Kézdivásárhely piactere egy 19. század végén készült grafikán.
(www.keptar.oszk.hu, azonosító DKA-083548)

Mária 1887-ben építtetett nagyméretű bérházat. Az 1948-as államosítást követően a Kísipari Munkásszövetkezet kapott helyet benne, feltehetően azért, mert a csizmadiák 1910-ben épített bérháza volt a közvetlen szomszédja.

A 19. századból több évszámos épületet nem találtam, de a házak számából és az említett stílusjegyek alapján láthatjuk, hogy az építkezés ennél jóval nagyobb méretű volt. Az 1858-tól érvényben lévő építési szabályrendeletet a városi tanács az 1890-es évek elején egy korszerűvel váltotta fel (Dobolyi 2007: 482), ami újabb lendületet adhatott az építkezésekhez. Egy korabeli fotó alapján tudjuk, hogy a piactér északi oldalán a 19. század végéig nem kezdődtek el az építkezések, de egy 1890-es évek végén készült grafikán a tér keleti, déli és nyugati oldalain is láthatók még régi házak, az említett új épületek között. Egy ilyen helyre épült fel 1895-ben, a tér keleti oldalán, a mai 16. udvartér elején Szabó Mózes házához símulva Kökösi Károly (1843–1900) ügyvéd háza is. A keleti oldal déli végében ugyanekkor építették házaikat a Dávid és a Vertán családok is. A nyugati oldalon, a Vörös-ház mellett Bándy István ozsdolai születésű (1857) vegyeskereskedő emeletes épülete (ma a Román Kereskedelmi Bank épülete) is az 1890-es években épült. Rá egy évre, 1896-ban Jancsó Mózes (1839–1902) szeszgyáros már kétemeletes házat építtetett a Kanta felé vezető utca jobb oldalán, melyben kezdetben a posta is helyet kapott. A főtér déli oldalán Csiszár József földbirtokos, valamint Séra Imre asztalos és temetkezési vállalkozó is ekkor építtette bér- ill. lakóházát (Dobolyi 2007: 482).¹¹⁷ Ugyancsak ebben az időben épülhetett a piactér délnyugati kijáratánál, a későbbi posta épületével szemben, ifj. Molnár Mózes szücsmester és Veres Amál emeletes háza is, melyet a ház homlokzatán látható monogram tanúsít. Ezzel majdnem szemben, az utca másik oldalán is áll egy impozáns emeletes épület, mely jellegzetes stílus-

¹¹⁷ KPAH adatai.

Kézdivásárhely főterének északi oldala 1917-ben. (képeslap, ILCM)

jegyei alapján szintén ebben az időben épülhetett, de építetőjéről és az építés évéről egyelőre még nem tudunk semmit.

Kupán József kereskedő, miután az 1880-as években aktívan részt vett a város második pénzintézetének létrehozásában, a 19. század utolsó éveiben saját bérház építésébe kezdett, melyet 1899-ben fejezett be (Dobolyi 2007: 483). A piactér északnyugati sarkán álló emeletes épület homlokzatán ma is látható a K. J. monogram.

Az építkezések a 20. század elején is tovább folytatódtak. Ekkor alakult át a piactér korabeli fényképekről jól ismert északi oldala. Elsőként 1901-ben Jancsó Sámuel mézsáros és felesége, Máthé Rózália egyemeletes bérházat építettek a tér északkeleti sarkára. Egy háznyi távolságra ezt követte 1902-ben Szócs Károly sörgyáros szerényebb, de úgyszintén emeletes és függőfolyosós lakóháza. A korabeli képeslapokon még látható az épület a Kisegítő Takarékpénztár kétemeletes épületéhez simulva, de 1965-ben az akkori hatalom összeépítette egy korszerű épülettel (Dobolyi 2007: 483–484).

A piactér templomhoz közeli nyugati oldala is a 20. század első éveiben nyerte el mai arculatát. A Bándy-ház mellé 1903-ban Dobál Lajos dohánytözsds és kereskedő impozáns emeletes házat építtetett. A köztudatban napjainkban is *Dobál-házként* ismerik. A mellette álló, tűzvész utáni emeletes házat is feltehetően ezekben az években építették át mai formájára. Az épület korábbi tulajdonosait nem ismerjük, viszont az idős kézdívásárhelyiek *Jancsó-féle házként* emlegetik. Ennek földszinti részében hosszú időn át gyógyszertár működött.

A piactér keleti oldalán a már említett 19. század végén készült metszeten még látható régi épületek helyére a díszítő elemei alapján, az 1900-as évek elején építették fel a ma is álló S. B. monogrammal megjelölt emeletes épületet, és ezzel együtt kialakult a keleti oldal mai arculata.

A keleti oldal piactéren kívüli folytatásaként az épületsor balra kanyarodik a székely katonanevelde irányába. Ennek mai kinézete is a 20. század első évtizedében alakult

ki. Elsőként 1905-ben Csiszár Dénes szeszgyáros és Török Rozália építette fel emeletes lakóházát a katonaneveldével szemben. Pár évre rá Jancsó Béla¹¹⁸ mészáros és felesége, Nagy Liza is megépíttette emeletes házát Benkő Sándor szeszgyáros házával szemben. A kovácsoltvas erkélyen az 1912-es évszám látható, ez azonban nem mindig az épület építési évét jelöli, de mindenképp közel áll hozzá.

A piactérhez közel még épültek emeletes polgári épületek, de nagyrészüik nincs datálva. Ilyen például a székely katonanevelde bal oldalán, a Stephanie (későbbi Vasút) utca bejáratánál lévő négy épület is. Egy hasonlót találunk ugyancsak a keleti oldal másik, vagyis északi folytatásában, annyi különbséggel, hogy ennek kovácsoltvas erkélyén Nagy Ferenc szeszgyáros és Csiszár Sára monogramja olvasható. A városnak ezen a részén (mai Apafi utca) a többi polgári lakás már földszintes épület, de néhány közülük a Nagy család tulajdonát képezte. Ugyanakkor itt találjuk K. Kovács István ügyvéd házát is.

Ahogy távolodunk a piactértől, az emeletes magánházak sorra eltűnnek. A főtérre vezető utak két oldalán, egymástól udvarnyi távolságra, többnyire jómódra utaló földszintes házak jelennek meg, melyek stílusjegyeik alapján az említett időszakban épülhettek. A piactér emeletes házsorai mögött azonban csak ritkán találunk ezekhez hasonló, impozáns polgári épületeket. Az udvarterekben még napjainkban is többnyire a tűzvész után épített faházak állnak.

Az említett átalakításokon kívül mindössze két kommunista időkből épített épület nem illik belé a főtér 20. század eleji arculatába. Az egyik a piactér északkeleti bejáratánál, a valamikori tanácsház melletti gabonaraktár elbontása után maradt üres telekre épített ingatlan, melyben a Kisipari Munkásszövetkezet különböző műhelyei kap-

Kézdivásárhely főterének nyugati oldala 1937-ben a 20. század első éveiben épített házsorral. (képeslap, ILCM)

¹¹⁸ 1901-ben a főtér északi oldalán házat építő Jancsó Sámuel mészárosmester testvére.

tak helyet. A másik a tér északi oldalán áll, az egykori Kisegítő Takarékpénztár épülete mellett. Miután a kommunista hatalom kisajátította a takarékpénztár épületét székház számára, a mellette álló, Szőcs Károly által 1902-ben építtetett egyemeletes tornácos épületet beépítette egy korszerű kétemeletes épületbe (Dobolyi 2007: 483–484).

Vendéglők, kávéházak és kocsmák

A modern szállodák, a hozzájuk tartozó vendéglőkkel és kávéházakkal együtt, a 19. századvégi építkezés során kezdtek megjelenni és működni Kézdivásárhelyen. A jómódú kereskedők és polgárok által emeltetett épületekben többnyire a bérlők nyújtottak különféle szolgáltatásokat. Ezeknek az épületeknek a 19. század végén már a korszerű közegészségügyi és tűzrendészeti előírásoknak is meg kellett felelniük, tekintettel arra, hogy nagyobb tömegek befogadása volt alapvető, elsődleges céljuk. A mulatni és a szórakozni vágyó polgárok rendelkezésére nyári időben elsősorban a kerthelyiségek álltak, de a város számos kocsmája általában késő éjszakáig várta a vendégeket. Földi István a *Századelő az udvartereken* című szociográfiai munkájában szemléletesen írt a 20. század elején itt működő szórakozóhelyekről (Földi 2004: 159–182).

A 19. század végéig két nagyobb fogadója volt a városnak. Az egyik 1892-ig a Cserey Zsigmond telkén állt, amit éppen a Vigadó építéskor bontottak el. A másik pedig a *Szarvas fogadó* volt, a Brassó felé vezető út baloldalán. Ebben a fogadóban szállt meg Petőfi Sándor, amikor az Ojtozi-szoros irányába tartott, hogy ott Bem Józseffel találkozzon. A Szarvas fogadó épületét a 20. század első éveiben bontották le, és építették helyébe a *postapalotát*. Mindkét épület a 19. század végén készült fényképeken még jól látható (Beke 2004).¹¹⁹

Az 1870-es években két vendéglő is működött Kézdivásárhelyen. Az egyik a *Korona*, a másik pedig a Dézsi-féle *Zöldfavendéglő* volt. Tekintettel arra, hogy néhány évig az emeleti részeit a Kaszinó székházaként is bérelték, feltehetően csak a tehetősebb polgárság látogatta (Vajna 1942: 19).

A Pál Judit által közétett statisztikai adatokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy 1836-ban Kézdivásárhelyen 75 korcsmárost és 221 szeszfőzőt jegyeztek fel. A század végéig mindössze a szeszfőzők száma csökkent, feltehetően a törvény szigorítása következtében. A 19. század végén az iparkamara adatai szerint 71 korcsmáros és 4 vendéglős, illetve szállodás, 2 serfőző és szeszgyáros élt a városban. Ugyanakkor 10 szeszgyár működött Kézdivásárhelyen (Pál 2003: 164–165, Nagy E 1899: 166–167). Az 1834-es tűzvész alkalmával feljegyzett 558 házszámhoz viszonyítva 1836-ban már majdnem minden második házban állítottak elő szeszt, és szinte minden hetedikben kocsmát is működtek. Ez az arány a lakosság növekedésével egy kicsit visszaesett, de az 1850-ben feljegyzett 863, illetve az 1857-béli 921 házszámhoz viszonyítva is még eléggé számottevő volt (Sonkoly 2001: 249).

A kocsmárosok száma, úgy tűnik, nem sokat változott a század végéig sem, amikor a város lakossága megközelítően 5000 lelkes volt. Földi István leírása szerint a többségi

¹¹⁹ ILCM fotótára.

A Vigadó építéskor elbontott Cserey-féle fogadó a 19. század utolsó éveiben.
(Bogdán Ferenc, ILCM)

iparos társadalom elsősorban azokat a kocsmákat kedvelte, melyek nem voltak *úrhatnám* helyek, és ezekből volt a legtöbb. Ezek nem a piacon és nem is főútvonalakon helyezkedtek el, hanem az udvartereken belül, a város kisebb terein, vagyis viszonylag távol a nagyobb forgalomtól. Nem voltak hivalkodók, és a kocsmárosok sem fő foglalkozásként űzték ezt a mesterséget. Javarészt ugyanolyan iparosok voltak, mint fogyasztók. Forgalmuk csak a csütörtöki napon megszervezett heti vásárok alkalmával volt jelentősebb, hétköznap alig volt vendégük (Földi 2004: 171). Minden korcsmának saját törzsközönsége volt. *Lujziné korcsmájába* például a mészárosok jártak. A csizmadiák a *Szotyori* (Vasút utcai) és *Lukácsné* (szénpiaci) *korcsmájába*, valamint a *Kölönte gangja alatti Pihenőbe* tértek be szívesebben (Földi 2004: 175–176). Ugyanakkor volt néhány olyan mulatóhely is, ahova elsősorban az átutazó vagy a városban ideiglenesen tartózkodó béresek és kocsisok tértek be. Ilyen kocsmá volt az *Illéséké* a 30. udvartérben és a *Perdiné korcsmája* a kaszárnyával (székely katonanevelde épülete) szemben (Földi 2004: 176–180). A kocsmák megnevezései után arra lehet következtetni, hogy elsősorban az iparosok feleségei üzemeltették ezeket.

A város szegényebb rétegének is megvoltak a saját törzshelyei. A Városháza és a Millennium Szálloda között az 1970-es évek elején még állt az a ház, amelyet az idősebbek *Finta-házként* vagy *Laci bá' vendéglőjeként* emlegettek. Egy csizmadiából lett vendéglős működtette azt, aki elsősorban attól vált ismertté, hogy a város és környékének szegényebb rétege tért be hozzá. A Laci bá' vendéglőjéhez hasonlóan a *Kicsimama* kifőzdéje is a kevésbé tehető társadalmi réteg törzshelye lett. A Kupán József kereskedő háza melletti 43. udvarteret ma is *Kicsimama* utcaként ismerik a városban. Jó hírnevét pedig onnan szerezte, hogy egy kis zsindeyes faházban élő idős asszony némi fizetség ellenében kezdetben mesterlegényeknek, szegényebb agglégényeknek, majd később kispénzű tisztviselőknek is *kosztot* (étkezést) biztosított (Földi 2004: 180–182).

Középen az emeletes épület a postapalota építésekor elbontott Szarvas fogadó a 19. század utolsó éveiben. (Bogdán Ferenc, ILCM)

A már említett két nagyobb fogadó 1895-ben kiegészült egy korszerű vendéglő-szállóval. A piactér keleti oldalán dr. Sinkovits Aurél megépíttette a későbbiekben *Millennium Szállóként* ismertté váló épületet (Dobolyi 2007: 482).¹²⁰ Egy 1890-es évek első felében készített fotó lenyomatán jól látható, hogy az új épület megépítésekor már emeletes téglaház állt a helyén és valószínűleg azt korszerűsítették. Az épület jobbról idős Tóth István szeszgyáros 1870-ben épített kétemeletes épületéhez simult, miközben a bal oldalán már egy korszerűbb épület állt. A másik két szálló lebontása összefüggésben állhat azzal, hogy időközben egy korszerű szálló épült a város központi helyén. A Millennium Szálló bejárata fölött a 20. század elején, Földi István visszaemlékezése szerint, egyetlen nagy, fehér betűkkel kiírt KÁVÉHÁZ felirat jelezte az épület alapvető funkcióját. Az 1940 szeptemberében készült fotókon viszont már egy fehér alapú félköríves táblán a *Millennium / Szálloda / Étterem* olvasható (Illésfalvi 2010: 8). Az 1944 utáni államosítást követően az épület az egészségügy kezelésébe került, és egészen 2006-ig itt működött a városi nőgyógyászat és szülészet.

A Vigadó is rendelkezett saját étteremmel és kávéházzal. Az épületet használó nagyszámú közönségnek szüksége is volt erre. A Vigadó elsősorban a tehetősebb kézdivásárhelyiek találkozó- és szórakozóhelye volt, így a benne működő vendéglő és kávézó a *Millennium*hoz hasonlóan viszonylag drága helynek számított.

A város középosztálya általában a kisebb és az olcsóbb helyeket kedvelte. A 20. század elején a főtéri ifj. Dávid István (1838–1913) divatáru-kereskedő boltja melletti udvartérben a *Plevna*, az *Európa* és még néhány hasonló kis vendéglő, valamint kocsmák várta a vendégeket. A közkedvelt helyek elsősorban azok voltak, ahol az evés-ivás mellett egyéb szórakozásra is volt lehetőség. Ilyenek voltak a nyári időszakban nyitva tartó

¹²⁰ KPHA adatai.

kerthelyiségek. Az egyik a *keleti-kertek* mögötti *Unió-kert* volt, melyet első tulajdonosa, Kölonthe László (1825–1906) vendéglős hozott létre. Kölonthe László a kertet Molnár Józsiástól vásárolta meg az 1860-as évek közepén, amit a család 1849 utáni vagyonának és vállalkozásainak összeomlása végett kényszerült eladni (Molnár D. 1941: 18, SzU.1928. XXVXII)/16). Később Diénes Ignác tulajdonába került a négy-ötszáz négyszögöles (kb. 1700 m²) kert a rajta álló néhány szobás házzal, két tekepályával és egy nagy nyári táncteremmel (Földi 2004: 162).

Közvetlenül az *Unió-kert* előtt állt az *Első-kert*, illetve a későbbiekben *Vendégszerető* néven ismert kerthelyiség. Itt a gesztenyefák árnyékában elsősorban *flekkenezésre*, valamint tekézésre volt lehetőség (Földi 2004: 163). Az általam átnézett helyi lapokban erről a helyről nem találtam semmiféle adatot. A korabeli képeslapok tanúsága szerint a főtérhez közeli gőzfürdő előtti sétaterén is volt kisebb kerthelyiség, ahol a szabadban leülve vidáman lehetett italozni és szórakozni (Beke 2004: 152).

A helyi lapok szerint, főként a kereskedők és iparosok egyesületeinek elöljárói a közgyűlések végeztével majdnem minden esetben társas vacsorán vettek részt valamelyik vendéglőben. Érdekes tény, hogy a Jótékony Nőegylet, a humanitárius intézmények és a felekezeti egyesületek eseményeiről készült beszámolókból egyáltalán nem írnak arról, hogy a tagok meg a vezetőség vendéglőbe vonultak volna vissza társas vacsorára. Évente azonban két alkalomkor minden vendéglőben telt ház volt. Ilyen alkalmak voltak a szilveszteri multságok és – addig, amíg a hatalom engedte – a március 15-i ünnepek.

Sétaterek

A fent említett kerthelyiségek nem csak a mulatni és szórakozni vágyókat várták, hanem azokat is, akik szabad levegőn szerettek volna lenni, sétálni és pihenni. Ez a viselkedési forma a polgári életvitel egyik sajátos megnyilvánulásaként jelentkezett, így a 19. század végére a kézdivásárhelyiek körében is már általános igény mutatkozott erre az időtöltési formára. Megfelelő tér hiányában kezdetben a református temetőben sétáltak az erre vágyók. A kézdivásárhelyi református egyháztanács 1863. július 31-én tartott gyűlésén határozta el, hogy *többek javaslata után jónak láttatik a temető rendezése, majd pedig először is a temető keleti hegyes oldalnak sétatérre való változtatása, mi által alkalom nyílik egyrészbe sétatér alakulás – másrészben következőleg családi sirboltok építésére is alkalmas helyek nyílnak.*¹²¹ A 19. század végén a ugyancsak a református egyház próbált segíteni a továbbra is fennálló problémán úgy, hogy átengedte a Kertmege utcából (ma Iskola utca) nyíló és a Kézdivásárhelyi Takarékpénztárig húzódó üres telket sétatér céljára. A kicsi sétatérként ismertté váló teret, a takarékpénztár mögött, a gőzfürdő zárta. A takarékpénztár támogatásával és a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság táncmultságainak csekély jövedelméből egy zenepavilont is építettek a térre, ahol az önkéntes tűzoltók fúvósai időnként térzenével szórakoztatták a sétáló közönséget (Incze 2004: 228, Molnár D. 1941: 8).

¹²¹ KREkL – I/17, 1863, 42/114–116.

A kicsi sétatér és a gőzfürdő 1911-ben. (képeslap, ILCM)

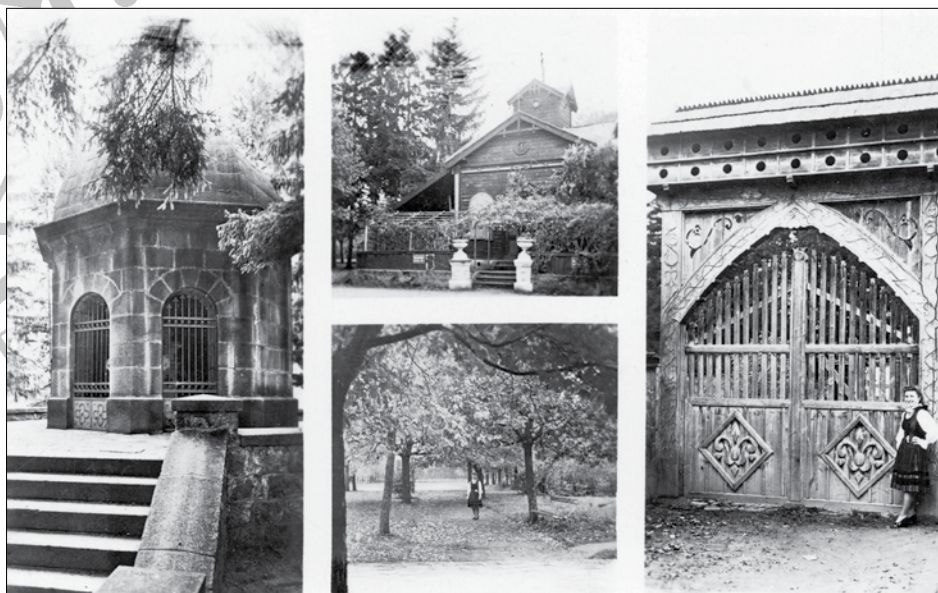
Kézdivásárhely közösségi életében kiemelt szerepet játszott Molnár Józsiás (1841–1903) és felesége, Gaál Emília (1845–1909). Molnár Józsiás, az 1848–49-es puskapor-készítő id. Molnár Józsiás fia, akinek a család meghurcoltatása és vagyoni leromlása után immár csak felnőttként sikerült talpra állnia. Gazdasági vállalkozásba kezdett, malmot vásárolt, és visszaküzdötte magát a jómódú polgárok körébe. Az egykori *Ezereskert* egy részét felvásárolva alakította ki saját életterét. A viszonylag nagy területre előbb lakóházat épített és mellette mintakertészetet hozott létre. Társadalmi téren is számos közfeladatot vállalt: 1880-ban a Lövész-egylet alelnöke, 1885-ben az EMKE kézdivásárhelyi fiókszervezetének első elnöke, 1892–1896 és 1900–1903 között országgyűlési képviselő a függetlenségi párt színeiben, 1894. március elején feleségével együtt tagja volt a Kossuth Lajost felkereső turini küldöttségnek. Neje, a kovásznai származású Gaál Emília a 19. században kibontakozó helyi nőmozgalmak egyik aktív résztvevője és támogatója volt.

Molnár Józsiás még halála (1903. március 15.) előtt feleségével közösen úgy rendelkezett, hogy mivel nem volt gyerekük, a házukat és a mögötte álló kertet a városra hagyják, hogy ott megfelelő sétateret alakítsanak ki a kézdivásárhelyi polgárság, fiatalok számára. Molnár Józsiás már az 1880-as években is megengedte, hogy a kertben idegenek járjanak, de csak nappali órákban, és azzal a feltétellel, hogy betartják a kiskapura akasztott „Szemnek mindent, kéznek semmit” rendelkezést. Erre elsősorban azért volt szükség, mert az ott lévő, gondosan ápolt gyümölcsös, szőlős és virágoskert mintavértékű volt a maga idejében. Gaál Emília 1909-ben bekövetkezett halála után indult el

az a folyamat, melynek eredménye a ma is közparkként működő *Józsiás-kert* (Molnár D. 1941: 4–7).¹²²

Mindenekelőtt az adományozók kívánsága szerint létrehozták a Józsiás és Emília Kézdivásárhelyi Sétatéri és Tanulmányi Alapítványt a vagyon jogos tulajdonosaként, majd az egészet átadták kezelésébe a mindenkori város vezetésének. A végrendelet szerint a kertet nyilvános parknak szánták, melybe ingyenesen léphet be bárki. Az épületek hasznosításából befolyó összegek egyharmadát kézdivásárhelyi születésű, szegény, de jó képességű diákok közt kellett szétosztani, egy másik harmada pedig a kezelés fejében a várost illette, míg a fennmaradó összeget az épületek fenntartására kellett fordítani (SzH.1909.IV/23, Bögözi–Gáll 2008).

1909-től kezdődően a helyi lapokban gyakran olvashatunk a Józsiás-kertről, vagy, ahogyan általában nevezték, a sétaterről. 1911-ben az alapítvány eladta a városnak a kert végében álló kertészi lakot (Molnár D. 1941: 12),¹²³ de minden egyéb tulajdonában maradt. 1912-ben a városi közgyűlés elhatározta a sétatér rendezési tervének kidolgozását, illetve mozgalom indult egy zenepavilon társadalmi úton történő felépítésére. A közelgő háború és egyéb adminisztratív gondok miatt a park rendezése mindig halasztódott, de a pavilon felépítésére szervezett multságok és estélyek időközben jelentősebb eredménnyel jártak. Így Kézdivásárhely társadalmi élete fokozatosan beköltözött a sétatérre. A város lakossága szívesen tért be sétálni oda, vagy alkalmanként meghall-

A Józsiás-park nevezetességeit bemutató képeslap az 1940-es évek elején. (ILCM)

¹²² A Vasút és a mai Béke utca között elterülő telekről, valamint a rajta lévő ingatlanokról pontos kimutatást készített dr. Molnár Dénes ügyvéd. Az adományozó unokaöccseként és a város polgármestereként (1919–1922) szívügyének tekintette a park és az ingatlanok gondozását.

¹²³ A kertészi lak napjainkban is a városi kertészet tulajdonában van.

Az 1928-ban készített Molnár Józsiás-mellszobor.
(Dimény Attila, 2011)

gatni a fúvószenekar előadásait. A sportélet kibontakozásával tenispályát is létesítettek a Józsiás-kertben. Miközben az új park benépesült, addig a régi kicsi sétatér fokozatosan elnéptelenedett. Egy 1915-beli újságcikk a város mostoha gyermekének nevezi, ahol már nincsenek padok, nem égnek a lámpák, a hely pedig tele van szeméttel. A cikk írója szerint még mindig lenne rá igény, ugyanis azok, akiknek nincs idejük nappal a Józsiás-kertben fényelni, szívesen használnák továbbra is a kicsi sétatert (SzU.1915.XII/77). A kicsi sétatér 20 éven keresztül állt elhanyagoltan, míg 1935 nyarán a Kézdivásárhelyi Sport Egyesület érte el azt, hogy ismét megnyílhatott a nagyközönség számára (SzU.1935.XXXII(XIX)/25).

1919-ben, tekintettel arra, hogy dr. Molnár Dénes lett a polgármester, elkészült a park rendezési terve, és sikerült újabb területtel is bővíteni azt. A kert szomszédságában álló 2000 m²-es Benkő Pál-féle telekre, amely a város tulajdoná-

ba került, korcsolyapályát kívántak létesíteni. 1920-ban már egy Molnár Józsiás-szobor elkészítését tervezték, amely végül 1928-ban a Neumann Ernő által kivitelezett gipsz mellszoborban öltött testet.¹²⁴ Mivel az új politikai hatalom 1922-től átvette a város vezetését, az impériumváltás ismét lelassította a park fejlesztésével kapcsolatos, korábban elkezdett munkálatokat (SzU.1919.XVI/65, 1922.XIX/46, 1928.XXV(XII)/34).¹²⁵

Az alapítvány törvényes bejegyzése, annak ellenére, hogy már az 1910-es években felterjesztették a budapesti kormányhoz, a háborús évek, majd az impériumváltozás következtében végül is nem történt meg. 1924-ben a jogi személyekre vonatkozóan új jogszabály lépett érvénybe, melynek értelmében a város az alapítványi tulajdonban lévő sétatert nem kezelhette. Ezt csak az alapítvány igazgatósága tehette meg. A törvény alapján a város 1926-ban új alapító levelet készített, és megválasztotta a tulajdon gondozásáért felelős alapítványi igazgatóságot. Ebben a református és katolikus egyházak egy-egy lelkésze, a városi tanácsból két tag, a lakosság köréből 3 tag, a Kaszinó elnöke, valamint a Molnár és Gaál családok egy-egy tagja került be. Az ideiglenes igazgatóság 1927-ben véglegesítette az alapítvány jogi státuszát, majd 1928. február 8-án megvá-

¹²⁴ A szobor a parkban lévő mauzóleumban kapott helyet, ahol a kommunizmus idején a pusztulás fenyegette. Ennek elkerülése végett a Molnár család leszármazottai kivették a mauzóleumból, és otthon őrizték az 1990-es évek elejéig. Ekkor ismét visszakerült eredeti helyére, de az új korszak sem kedvezett a szobor épségének. 2003-ban, Molnár Józsiás halálának 100. évfordulója alkalmával bekerült a Céhtörténeti Múzeumba, ahonnan 2008-ban a jeles személyről elnevezett iskolában talált otthonra.

¹²⁵ A két világháború között a Benkő-féle telken kocsimosót működtettek.

lasztotta az új igazgatóságot. Eszerint Ikafalvi Diénes Ödön, a Kaszinó elnöke lett az igazgatóság elnöke, dr. Török Andor a helyettes elnök, Neumann Ernő nyugalmazott honvédszázados a pénztáros, Huszár Jusztin római katolikus pap és Dálnoki Paál Lajos református lelkész az ellenőrök, valamint Tréger Rezső városi jegyző a gondnok. Az igazgatóság egyéves eredményes működése révén, 18 év után első alkalommal, sikerült az adományozó akarata szerint újra szegény diákokat támogatásban részesíteni. Ugyancsak abban az évben, augusztus 12-én a Józsiás-kertben álló mauzóleumnál megemlékezést tartottak Molnár Józsiás halálának 25. évfordulója alkalmából (SzU.1928. XXV(XII)/7, XXV(XII)/26, XXV(XII)//34).

Többéves munka és a város pénzügyeinek támogatása révén sikerült bevezetni a vizet a Józsiás-kertbe, melynek eredményeként 1929 telén ott jégpályát működtettek. A bevételek eleinte a vízvezetésre kölcsönként összegek visszafizetésére kellettek, ezért az újságokban gyakran tettek közzé felhívást, melyben a sportolni szerető közösség önzetlen támogatását kérték (SzU.1930.XXVII(XIV)/6).

Ikafalvi Diénes Ödön 1936-ban bekövetkezett halála után K. Kovács István, a Kaszinó új elnöke lett az alapítvány igazgató elnöke. 1940-ben őt választották meg a város polgármesterének, így az elkövetkező években a sétatér dolgai is jobban működtek. A második világháború utáni évek a Józsiás és Emília Sétatéri és Tanulmányi Alapítványnak sem kedveztek, mivel az új hatalom ezt is felszámolta. Az alapítványi vagyonból a történelem viharai csak a Józsiás-parkot hagyták meg az alapítók kívánsága szerint. Az egykori lakóház még áll, de rendeltetése időközben megváltozott, és a szegény sorsú diákok támogatása is elfelejtődött.

A kézdivásárhelyi sportélet és színterei

A szabadidő, mint új kulturális és társadalmi jelenség, a polgári életvitel egyik velejárója, jellegzetes produktuma (Keszeg 2014: 191–194). Az előző fejezetben bemutatott sétaterek kialakítása is voltaképp ennek eredménye volt. A szabadban való mozgás és a későbbi rendszeres sporttevékenység a szabadidő kihasználásának már jóval fejlettebb, polgárabb formája (Killyéni 2009). Kézdivásárhely polgári közössége a 19. század második felétől kezdődően ezen a téren is megtette az első lépéseket.

Már 1877 előtt megalakították a polgári lövészegyletet, melynek tagsága a városi lőtéren rendszeres lögyakorlatokat tartott. Ezekre az eseményekre rendszerint vasárnap került sor, és többnyire vidám mulatsággal voltak egybekötve. A tagságon kívül az *egylet iránt érdeklődéssel viseltető illetékes közönséget* is elvárták a rendezvényeken. 1880-ban külön, névre szóló meghívót már nem küldtek szét, hanem azt közzétették a helyi lapban. Az eseményt ezen kívül azzal is jelezték, hogy kitértek az egyesület zászlóit a piac téren. A lövészegylet alelnöki tisztségét 1880-ban Molnár Józsiás töltötte be, de a június 27-én tartott tisztújításnak az eredményét, dokumentumok hiányában már nem sikerült megtudnom. A későbbi években már az újságok sem írnak a lövészegyletről, ami arra enged következtetni, hogy a 19. század végére a tagságát a Kézdivásárhelyi

és Vidéki Vadászegylet soraiban kell keresnünk (SzK.1880.II/23, II/26).¹²⁶ A vadászat a természetben való mozgást is magában hordozza, azonban nincs tudomásom arról, hogy Kézdivásárhelyen az általam vizsgált időszakban az Erdélyi Kárpát-Egyesülethez hasonló mozgalom bontakozott volna ki.

A kézdivásárhelyi sportmozgalom másik úttörő jellegű intézményének a korcsolya egyeslet tekinthető. Azt tudjuk róla, hogy 1882 telén az egyeslet által szervezett bál nyereségéből 50 forint támogatást adományozott a Kaszinónak (Vajna 1942: 20). Az egyesletről ezt megelőzően és utána sem találtam adatokat. Amennyiben nyereséges bál szervezésére volt képes, feltehető, hogy már akkor kellő figyelem központjában álló egyesület lehetett. A később alakult egyesületek többségénél azt láttam, hogy a kezdeti ügybuzgalom viszonylag hamar érdektelenségbe váltott. Ennek alapján arra következtetek, hogy a korcsolya egyeslettel is fokozatosan ez történhetett.

Az említett két egyesületi mozgalmon kívül a város 19. századi sporttevékenységére vonatkozóan nincs több adatunk. Ennek ellenére Kézdivásárhelynek volt egy jeles közéleti személyisége, aki az 1880-as évek második felében aktív sportolóként kimagasló eredményeket ért el. Dr. Balogh Vendel (1855–1917) ügyvéd Csíkborszován született, és csak jogi tanulmányai után került a városba. Kolozsvári egyetemi éve alatt a Désen és Kolozsváron 1885–1887 között megrendezett atlétikai versenyeken gát- és síkfutóként aratott győzelmeket (Kalith 2003: 7).¹²⁷ Az egyetem befejezése után kézdivásárhelyi ügyvédként a kibontakozó egyesületi életnek lett aktív résztvevője. Számos egyesületben és a római katolikus egyházban vállalt feladatot.

Kézdivásárhely sportéletével kapcsolatosan 1912 júliusában kezd el foglalkozni a sajtó. Az egyik cikkből kitűnik, hogy a városban korábban is volt, aki sportolt valamilyen szinten, de ezeknek a személyeknek rendre szembe kellett nézniük a helyi előítéletekkel, ugratásokkal és gúnyolódásokkal. Példaként Benkő Géza postatisztet említhetem, akinek *ideális gondolkodású* turistaként és *kiváló amatőr* birkózóként kellett elviselnie a helyiek folyamatos ugratását és viccelődését. A cikk írója azzal zárja sorait, hogy *álljanak össze [...] az egyesületek által amúgy is összehozottak és egy-egy ügyesen rendezett kirándulás által ne csak testüket, hanem lelküket is erősítsék a tapasztaltak által* (SzU.1912.IX/87).

Egy hét múlva már az olvasható a *Székely Ujságban*, hogy ifj. Benkő Géza posta- és távirtdatiszt futballcsapat alakításán fáradozik, melynek tanítására Róna Károly kiváló futballista vállalkozott (SzU.1912.IX/90). A felhívásra kezdetben csak nyolcan jelentkeztek és délutánonként Kézdivásárhely oroszfalvi határában, a vasúti őrház alatti területen Róna Károly irányításával tartották edzéseiket. A lap szerint dr. Török Andor polgármester egy sporttelep létesítésével kívánta támogatni az ügyet (SzU.1912.IX/97).

A sport iránti érdeklődés hirtelen feléledt, ugyanis 1912. szeptember 15-én a Tanácsház nagytermében megtartották a Kézdivásárhelyi Sport Egyesület (KSE) alakuló ülését. Az új egyesületet 39 személy hívta életre (SzU.1912.IX/108, IX/110). Első bemu-

¹²⁶ A zászlóval való híradás a helyi nyomtatott média megjelenése (1879) előtt kialakult szokást jelez, amely a céhek szokásaihoz áll közel. A céhekkel ellentétben ez már a nagy nyilvánosság előtt zajlott. A zászló(k) láttán feltehetően nem csak az egyeslet tagjai, hanem az egész közösség pontosan tudta mikor és hol lesz lövészegylet találkozó. Ehhez hasonló híradással a későbbiekben többet nem találok.

¹²⁷ A szerző szerint kézdivásárhelyi születésű volt, de ezt az anyakönyvi adatok nem támasztják alá, ugyanis édesapja csíkborszovai földbirtokosként lett bejegyezve.

Kézdivásárhely első labdarúgó csapata 1912-ben. (ILCM)

tatkozásuk a futballcsapat mérkőzésével kezdődött, melyre 1912. október 6-án került sor. Ellenfélnek a brassói Iparos Ifjak Önképző futballcsapatát hívták meg, melyet 2-0 arányban legyőztek. A hónap végén már azt a hírt hozta az újság, hogy a KSE családi-as estélyt szervez a Tanácsház termében, melyet ezentúl már hetente megismétel, annak érdekében, hogy a befolyt összegek az egyesület anyagi megerősödését elősegítsék (SzU.1912.IX/118, IX/123).

A KSE szépen induló működésében a közelgő háború visszaesést hozott. Hosszú időn keresztül nem írtak róla az újságok, de az első hír 1919-ben arról értesíti a kézdivásárhelyieket, hogy elkezdődött a KSE újraszervezése és várják az érdeklődők csatlakozását. A mozgalom ismét gyors eredményt hozott, ugyanis pár év múlva már a régi, háború előtti lendülettel szervezkedtek. 1922. júniusában, pünkösd másodnapjára már jelentős sportünnepélyt szerveztek a város melletti *Fortyogó fürdőn* (Csáki 2012: 76, Bányai 1917: 9),¹²⁸ ahol *kötélhúzásra, akadályversenyre, kacsavadászatra, kugliversenyre, szépség- és csúnyaságversenyre, konfetti és szerpentin csatára* került sor. Ugyanekkor a nap központi eseményét a sepsiszentgyörgyi *Concordia* futballcsapatával való mérkőzés jelentette. 1922 júliusában már a *Csiszár-füredi* (a mai Bálványos fürdő) Anna-bál szervezésével voltak elfoglalva. A július 23-án megrendezett eseménysorozatot Szabó Jenő, kézdivásárhelyi református pap-költő istentisztelete nyitotta, melyet női és férfi

¹²⁸ A Fortyogó ásványvízforrás Oroszfa délnyugati határában, melyet 1860 körül alakítottak fürdőhellyé, de a 19. század eleji térképeken már feltüntettek. Bányai János geológus 1915-ben írt tanulmányában részletesen bemutatja Kézdivásárhely és vidékének 20. század eleji hidrográfiai és geológiai viszonyait.

Kirándulókról készült csoportkép az 1930-as években. (ILCM)

újszövevény követett. Este szépségversenyt rendeztek, majd reggelig tartó táncmulatsággal zárták az eseményt (SzU.1919.XVI/52; SzU.1922.XIX/43, XIX/45, XIX/59). A mulatságok célja továbbra is az volt, hogy anyagi bevételt hozzon az egyesület kasszájába, ami a résztvevők számát tekintve többnyire nem is maradt el. A műsoros estek viszont már kisebb érdeklődésnek örvendtek (SzU.1923.XX/28).

1923 tavaszán régi vágya teljesült az egyesületnek, mivel felvették az Országos Sport Szövetségbe. Ekkor az egyesület elnöki tisztségét Miklós Balázs bankigazgató, az alelnököt Molnár Józsiás tanár (dr. Balogh Vendel veje), a titkári feladatokat pedig Kovács J. István látta el. Ez a csatlakozás az egyesület futbalcsapata szempontjából jelentős előrelépést hozott. Ebben az évben a KSE a várostól átvette a Józsiás-kertben létesített teniszpálya kezelését, ami egyben az egyesület szakosodását is jelentette. A tenisz-szakosztály első vezetője Neumann Ernő nyugalmazott százados lett. Továbbá magalakult az atlétika szakosztály, valamint a 40 tagból álló cserkész és turisztika csapat is (SzU.1923.XX/23, XX/35; SzU.1925.XXII(IX)/15).

A KSE működésével kapcsolatosan nem csak dicsérő szavakat írtak az újságban. 1925 februárjában a *Székely Hirlapban* az egyik cikk írója az egyesület vezetőit okolta azért, hogy megbotránkoztató goromba játék, durvaság, káromkodás, egyszóval a sportszerűtlen játék kezdett eluralkodni a (futball) játékosok körében, amit a tagság nemtörődömsége és udvariatlansága is tovább tetézt. Szerinte ennek köszönhetően apadt a sport iránt érdeklődő közönség száma is. Ugyanakkor a megoldást többek kö-

zött abban látta, ha a pénzes osztályba tartozó egyleti vezetőket a sport iránt érdeklődő fiatalokkal váltják fel, akik szigorú büntetéseket vezetnek be az erkölcsi normákat megsértő egyleti tagokkal szemben. Válaszként a tanár Molnár Józsiás ügyvezető elnök a református bérpalota üléstermében sorra kerülő március 1-i közgyűlés témájaként az egyesület megmaradásának kérdését javasolta megvitatásra (SzH.1925.IX/8). Az én olvasatomban a cikkből az tűnik ki, hogy a KSE vezetőségének elmarasztalása elsősorban annak köszönhető, hogy ekkora már a középosztály is annyira megerősödött, hogy képesnek tartotta magát a vezetői szerepre, annál inkább, hogy a sport iránt érdeklődők elsősorban ebből és az alatta lévő társadalmi rétegből kerültek ki. Ugyanakkor a tömegsportok megjelenését követő kicsapongások első jeleit is látom benne.

A gondok orvoslására a város 1925 áprilisában átengedett a KSE-nek egy olyan területet a város szélén, ami egy korszerű sporttelep felépítésének lehetőségét vetítette elő (SzU.1925.XXII(IX)/15). Ennek ellenére 1928-ra a helyzet nem változott, amiért továbbra is a vezetőséget vádolják, kevesellve a szezononkénti két-három futballmérkőzést és hiányolva a fiatalság erkölcsi nevelésében való cselekvőbb szerepvállalást (SzU.1928.XXV(XII)/17). Az 1928. május 20-án tartott tisztújítás eredményeként az egyesület elnöke lett Benkő Ernő, ügyvezető elnök Kiskó Antal, alelnökök Molnár Józsiás, Boldizsár Menyhért és Kirizs Sándor, titkár Kovács J. István, jegyző Pajorin Tamás, pénztáros Kalith Géza, ellenőrök Földi István és Dobra Miklós, tenisz- és korcsolya szakosztályvezető Csiha Lajos, intéző Héjja Jenő, valamint szertáros Csiki Imre (SzU.1928.XXV(XII)/22).

Az új vezetőségnek sikerült fokozatosan életet lehelnie az egyesületbe. Ehhez az is hozzájárult, hogy 1929-ben dr. Sinkovits Aurél orvos az egyesületnek adományozott egy területet a város Brassó felőli határában, ami megnyitotta a fejlődés lehetőségét az egyesület számára. Ekkor már a korábbi szakosztályok mellett kerékpár, pingpong, birkózó és úszó szakosztályok is alakultak. Ezen túlmenően könyvtárat is sikerült létesíteniük (SzU.1930.XXVII(XIV)/9). A közgyűlésről készült cikk azzal fejeződik be, hogy az egyesület példaértékű, sportemberekhez illő magatartása abban is megnyilvánult, hogy a találkozó végeztével a tagság nem ment el korcsmázni.

A telek kiépítése már 1930 tavaszán elkezdődött. Nem szigorúan vett sporttelep kialakítását képzeltek el, ahova csak a sportesemények alkalmával pénzért lehet bejutni, hanem egy olyan helyet kívántak kialakítani, amely a város második, üdülést nyújtó tere lehet. A sportkedvelő vá-

Atlétikaverseny az 1930-as évek végén.
(ILCM)

Mérkőzés előtti csoportkép az 1933-ban épített lelátó előtt. (ILCM)

rosi közösség önzetlen munkája, a támogatók és a város hathatós segítségével 1930. augusztus 24-én nagyszabású ünnepség keretében nyílt meg a *Füleki Sinkovits Sport Telep* (SzU.1930.XXVII(XIV)/19, XXVII(XIV)/32, XXVII(XIV)/35, XXVII(XIV)/36).

A fejlődés abban is megnyilvánult, hogy 1931-ben az egyesület Kantában lévő szék-háza már szűknek bizonyult, ezért átköltöztek a Vasút utcába, a néhai özvegy Baka Mihályné-féle épület emeleti részébe. Itt már a klubéletre is nagyobb lehetőség nyílt. 1933-ban közadakozásból megépítették a telken a földött lelátót, majd 1935-ben már azt tervezték, hogy saját klubházat építenek. Ennek felépítését a *Takarékpénztár* mögött tervezték. A város közösségének öröme, csakhamar bérbe vették a kicsi sétateret, amit felújítva ismét használatba helyeztek (SzU.1931.XXVIII(XV)/12; SzU.1935.XXXI-I(XIX)/8, XXXII(XIX)/25, XXXII(XIX)/26).

A második bécsi döntést követően az egyesület nevet változtatott. A helyi lap 1942-ben a Gábor Áron Sportegyesület néven írt róla (SzU.1942.XXXIX(XXVI)/9). A háború után erre az egyesületre is az a sors várt, mint a többi egyesületre. A szervezet megszűnt, de a különböző sportágak képviselői tovább folytatták a sportolást különböző iskolákban vagy a később alakult gyárak keretei között.

A kézdivásárhelyi egyesületek történelmében a KSE volt az egyedüli olyan egyesület, melynek életében az együttműködni vágyó emberek mindenféle társadalmi rangot, státuszt félre tudtak tenni. Másrészt pedig ez volt az az egyesület, amihez a konzervatív iparos réteg is eléggé nagy számban csatlakozott, sokszor csak szurkolóként is.

Összegzés

Kézdivásárhely piactere már a mezőváros alapításától kezdődően központi szerepet játszott az urbánus központ és falusi környékének gazdasági, társadalmi, egyházi és iskolai életében, valamint a különböző tárgyi, szellemi javak és információk cseréjében. Annak déli felén a 16. századtól kezdődően a reformátusok építették fel hatalmas templomukat, parókiájukat, iskolájukat, bérpalotájukat. Majd a központi vásártértől északra, a vármegyei területhez tartozó Kantában már a római katolikusok emeltek impozáns templomot, kolostort és iskolát. Az osztrák katonaság 1764 után a piactértől délre és nyugatra fekvő külterületeken emeltette tűzálló téglából és cseréppel fedett épületeit.

Mivel az 1834-es tűzvész teljesen elpusztította a mezőváros központjában fekvő fa-épületeket, a város kézművesei és kereskedői a század közepétől kezdődően gyakorlatilag újraserkesztették a települést. Habár a város továbbra is megőrizte jellegzetes udvartérhálózatát, a különböző gazdasági, kulturális, egyházi és más közintézmények, valamint a tehetősebb polgárok családjai elsősorban a központban, tehát a felértékelt jelentőségű piactéren, vagy annak szomszédságában emeltek impozáns, szecessziós stílusú ingatlanokat. Kiemelem, hogy a központi piactér reprezentatív, emeletes épületei mögött továbbra is, szinte egészen a közelmúltig, elsősorban fából ácsolt, zsindellyel fődött szerényebb házak sorakoztak. A dualista korszakban itt is elkezdődött a magán- és a publikus terek fokozatos szétválása, mely folyamat csak jóval később finalizálódott, a második világháborút követő erőszakos modernizáció keretében. Szintén a 19–20. század fordulóján létesítettek olyan újabb publikus helyszíneket (pl. sétateret, sportpályát, fürdőt), melyek az újabb objektumokkal (pl. Vigadó, szállodák, vendéglők, kocsmák, kávéházak, iskolák, kórházak) együtt a polgári társas élet színtereivé váltak. Miközben a mezőváros térvilága fokozatosan megszínesedett, a korábbi piactér és templomok mellett olyan új helyszínek és objektumok épültek, melyek pontosan visszatükrözték a város társadalmának belső rétegzettségét, tagoltságát is. Kihangsúlyozom, hogy ebben a békebeli korszakban a térhasználatnak újfajta, jellegzetesen urbánus mintái alakultak ki.

A különböző társadalmi rétegek tagjai a város terét minden korszakban sajátosan használták. A helység központjában elhelyezkedő piactér, a főtéri református és a kantai római katolikus templom, valamint azoknak szűkebb környéke, a rendi korszakban olyan publikus térként működött, ahol a különböző társadalmi rétegek tagjai összegyűlhetnek, találkozhatnak heti és országos vásárok, különböző szakrális események, hétköznapi és emlékünnepek idején. Kihangsúlyozom, hogy egészen a 18. századig Kézdivásárhely szakrális terét elsősorban a piactéren felépített, hatalmas méretű református templom dominálta. Amikor a római katolikusok és ferencesek is befejezték impozáns templomukat és kolostorukat a szomszédos Kantában, a település szakrális tere voltaképp bipolárisra vált: a helység déli részét a kálomista templom, míg északi felét a ferences központ dominálta. Az ortodox és az izraelita hívek e két objektum közé, igaz csak eldugottabb helyen, építhették fel saját kisebb templomukat, imaházu-

kat. Már említettem, hogy a Kantában élő római katolikusok saját vallási identitásukat úgy reprezentálták a város református többségű területén, hogy az Úrnapi körmenetek alkalmával évente felvonultak a szimbolikus funkciókkal és tartalmakkal rendelkező központi piactéren is.

Többször kihangsúlyoztam, hogy Kézdivásárhely térszerkezetét az osztrákok által kényszerrel alapított határőrség is gyökeresen módosította. Előbb a város nyugati, kertes részében építették fel különböző katonai funkciókat ellátó épületeiket, majd a 19. század elején a helység déli részén is impozáns méretű honvédiskolát emeltek. Ezek a téglából készített és cseréppel fődött épületek tovább fokozták és gazdagították a település városias arculatát.

Említettem, hogy a rendi korszakban a város polgármesteri „hivatala” legtöbbször a bíró saját családi házában működött, vagy egy-egy kézműves céh tagjai rendszerint a céhmester privát hajlékában gyűltek össze közös dolgaikat megbeszélni. Továbbá kiemeltem, hogy egészen a polgárosodás kibontakozásáig még egy-egy kézműves család életében sem különült el élesen a privát és a publikus szféra, mivel legtöbbször egy fődél alatt kapott helyet a mester műhelye, a nyersanyagok és az elkészített termékek raktára, üzlete, valamint a kézműves család lakótere. Kézdivásárhely jellegzetes udvarteres szerkezetéből pedig az is következett, hogy mindig beláthattak a szomszédos családok életterébe és életvezetésébe, nagyon sok bizalmas információval rendelkeztek mindennapi életstílusukkal kapcsolatban. A 19. század végén felépített bérpalotákban a polgári családok már jóval eredményesebben, elkülönülve élhették meg privát életüket.

A polgárosodás Kézdivásárhely publikus térhasználatában is csakhamar gyökeres változásokat eredményezett. Habár az egyes társadalmi rétegek képviselői a város területének jól meghatározott, különböző részén éltek mindennapos privát életüket, a polgárosodás keretében kialakított új művelődési, gazdasági, szociális és szabadidős egyesületek székházaiban már egy térben találkozhattak, gyűlhetek össze kisebb vagy nagyobb létszámú, legtöbbször azonos érdeklődésű, hovatartozású, értékrendű embercsoportok. Tehát elsősorban a hosszú 19. század végétől vált egyre színesebbé, egyre specifikusabbá és artikuláltabbá a város belterülete.

A 19. század második felétől kezdődően gyökeresen átrendeződött a piactér funkciója és szerepe is. Például annak északnyugati szegletéből, szomszédságából elköltöztették a barompiacot a város délnyugati peremére. Mivel a várost pusztító 1834-es tűzvész után a jelentősebb közintézmények (helyi tanács, pénzügyintézetek, művelődési ház) épületeit elsősorban a tér északi felében emelték fel, csakhamar az vált a város legfelértékeltébb részévé, míg a déli része veszített korábbi, domináns presztízséből. Ugyanakkor a tehetősebb családok szintén a piactérré építették fel impozáns, szecessziós stílusú házaikat, szállodáikat és üzleteiket, míg a teret domináló emeletes téglaházak mögött elsősorban boronából épített, zsindegyel fődött, földszintes, vízvezeték és csatornázás nélküli faházak sorakoztak egyre szűkebb területen, szinte napjainkig. Habár a helyi jellegzetes udvarterek még sokáig lehetőséget nyújtottak arra, hogy a szomszédok egymás privát életterébe bepillantsanak, a vizsgált időszakban kis lépésekben megkezdődött a nyilvános és a privát tér fokozatos elkülönülése.

A polgári egyesületek alapításával egy időben Kézdivásárhelyen is rendre kialakultak olyan fél-magán vagy fél-nyilvános terek (pl. kávézók, éttermek, egyesületek székházai, családi szalonok stb.), melyek a gyakori használat során idővel otthonosakká váltak.

De ugyanakkor vissza is tükrözték a település jellegzetes belső társadalmi tagoltságát, rétegződését is.

Megjegyzem, hogy Kézdivásárhelyen a lakóhely és a munkahely csak a 20. század második felében, az erőltetett szocialista industrializáció eredményeképpen vált el véglegesen és funkcionálisan egymástól, amikor a magánélet itt is szűk családi térbe szorult vissza. Ugyanakkor a közterek és a különféle intézmények székhelyei a nyilvánosság és a közösségi élet olyan színtereivé váltak, ahol különböző társadalmi csoportok (pl. értelmiségiek, hivatalnokok, vállalkozók, kereskedők, kézművesek) tagjai igyekeztek saját létüket és értékrendjüket láthatóvá tenni, reprezentálni (Pásztor Gy. 2006: 76–77).

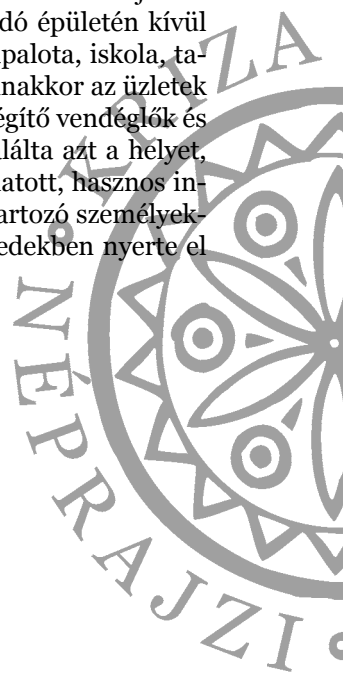
A piactér, mint fontos kereskedelmi, gazdasági és rituális helyszín, továbbra is a társadalmi élet legfontosabb publikus színhelye maradt. Ebben a nyilvános, központi térben fogadták 1917-ben IV. Károly magyar királyt, osztrák császárt, 1940-ben a bevonuló honvédeket, itt szerveztek katonai díszszemléket és tömeges nemzeti ünnepeket 1940–44 között. A magyar nemzeti ünnepeket a 19. század végén előbb még csak iskolákban, különböző egyesületek székházaiban, majd 1920 után csak a magyar templomokban szervezték meg.

A település gazdasági és társas életében meghatározó szerepet játszó piactér, valamint a templomok szakrális terei mellett 1904-től kezdődően a Vigadó vált a város legjelentősebb, legnagyobb kulturális és társadalmi helyszínévé. Az egyesületi élet kibontakozása után egyre nagyobb lett az igény a közösségi helyek iránt. Mivel a többnyire magántulajdonban lévő bérelt székházak kis helyiségei, de még a Tanácsház nagyterme sem volt már elegendő nagyobb számú közönség befogadására, így a 20. század elején felépített Vigadó már igazi mérföldkőnek számított a város művelődési életében, ahol azóta folyamatosan szervezik a legjelentősebb kulturális eseményeket. Szintén a békebeli polgári korban fejezték be a római katolikus főgimnázium, valamint a polgári leány- és fiúiskola épületeit is, melyek elsődleges oktatási funkcióik mellett számos kulturális és sport rendezvénynek, különböző történelmi és nemzeti emlékűnnepségnek is helyet adtak.

A központi piactér, valamint a templomok mellett a 19. század végétől kezdődően előbb a temető, majd a sétateretek és a parkok váltak a társas élet fontos, polgári jellegű színtereivé. Ebben a városban is igény mutatkozott a szabadidős és a különböző sport foglalkozások megszervezésére. Erre elsőként a Józsiás és Emília Alapítvány kínált megoldást, amit a Kézdivásárhelyi Sport Egyesület a tömeges sportolás intézményes kereteivel és lehetőségeivel egészített ki. Érdekes jelenség, hogy a szervezett mozgás, tömegesebb sportolás iránti igény viszonylag későn, csak a 20. század első két évtizedében, majd a két világháború közötti évtizedekben bontakozott ki a mezővárosban. A tömeges sportmozgalom elterjedése és kibontakozása pedig azt eredményezte, hogy előbb korcsolya-, tenisz- és jégpályát alapítottak, majd a két világháború között a város délnyugati peremén egy nagyobb sporttelepet is létesítettek. Kihangsúlyoztam, hogy éppen ezekben a terekben gyűltek össze egyre nagyobb számban azok a kézművesek is, akik korábban egyáltalán nem kapcsolódtak be a felsőbb rétegek által szervezett kulturális eseményekbe. Kutatásom során azt tapasztalhattam, hogy a település alsóbb néprétegeihez tartozó személyek már cselekvően vagy éppen hangos nézőként kapcsolódtak be a városi sportéletbe.

Itt említem meg, hogy a századfordulón kibontakozó polgárosodás hatására, előbb a város tehetősebb polgárainak körében honosodott meg a természetjárás és az ásványvizekben bővelkedő, közelebbi fürdőhelységek látogatása. Ennek keretében a szerényebb anyagiakkal rendelkező családok elsősorban a helység határában található Fortyogó-fürdőt, míg a tehetősebbek az akkor Csiszár-fürdőnek nevezett mai Bálványost, valamint a Szent Anna-tavat látogatták előszeretettel. Tehát a polgárosodó kézdivásárhelyi családok már nemcsak a város szűkebb belterületét érezték sajátjuknak, mivel beépítették a 15–20 kilométerre fekvő turisztikai létesítményeket is, ahol fokozatosan egyre otthonosabban mozogtak, s a felüdülés mellett különböző kulturális programokban vettek részt.

Kézdivásárhely gazdasági fejlődése a 19. század végén, közvetlenül a vasúthálózat kiépítése után és a 20. század első évtizedében bontakozott ki látványosabban (Gidó Cs. 2013, Sári szerk. 2011). A város piacterét övező épületeket a helyi tanács és a jómódú kézdivásárhelyi polgárság majdnem teljesen újjáépítette. A Vigadó épületén kívül impozáns emeletes lakó- és bérházak, ipartársulati székházak, postapalota, iskola, takarékpénztár és szálloda is épült Kézdivásárhely központjában. Ugyanakkor az üzletek mellett megjelentek a jómódú polgárság igényesebb elvárásait is kielégítő vendéglők és nyári kerthelyiségek is. A város belterületén mindegyik réteg megtalálta azt a helyet, ahol saját családi teréből kilépve másokkal találkozhatott, szórakozhatott, hasznos információkat cserélhetett ki elsősorban a saját társadalmi rétegéhez tartozó személyekkel. A település voltaképp csak ekkor, az úgynevezett békebeli évtizedekben nyerte el igazán városias arculatát.

Kézdivásárhely a fényképek tükrében

A fényképezés mesterségének térhódítása Kézdivásárhelyen

A fényképek a 19. század közepétől kezdődően előbb a hivatásos, majd az amatőr fényképezésnek köszönhetően a lokális társadalom és kultúra kimerevített lenyomataivá váltak. Segítségükkel az átlagemberek számára is felidézhetővé lettek elhalt vagy távoli családtagok, barátok, múltbeli események. A képeslapok megjelenésével pedig egy-egy távoli hely látványa került közelebb az emberekhez. A fénykép egyik legfontosabb funkciója és tulajdonsága végül az lett, hogy fontos, személyes információk hordozójaként, megőrkítőjeként a társadalom, a család és az egyén életének szerves részévé vált.

A 19. század utolsó negyedében, alig 35 évvel az első erdélyi fényképezőműterem alapítása után (Miklósi-Sikes 2001: 245), Kézdivásárhelyen egyszerre több *napfényir-da* is működött. 1875-ben nyitott műtermet Kézdivásárhelyen az első két képviselője az új mesterségnek, név szerint Molnár Antal és Borosjenői Molnár István. Miklósi-Sikes Csaba a *Fényképezés és műtermek Erdélyben 1839–1919* című kötetében közli a rájuk vonatkozó információkat. Molnár Antarról mindössze annyit lehet tudni, hogy 1875–1883 között Kézdivásárhelyen és Máramarosszigeten működtetett műtermet (Miklósi-Sikes 2001: 170). Borosjenői Molnár Istvánról azonban már több adat került elő. A kézdivásárhelyi műtermet 1875-ben nyitotta és 1896-ig működtette, ezen kívül 1880 után már Sepsiszentgyörgyön és Tusnádon is nyitott műtermeket. Foglalkozását tekintve gyógyszerész volt Kézdivásárhelyen (Miklósi-Sikes 2001: 245, Fóris 1972: 147),¹²⁹ ami megmagyarázza érdeklődését a fényképezés iránt, ugyanis a vegyszerek ismerete akkor még elengedhetetlen része volt az új mesterségnek. Ezen a területen, mint ahogy az általa készített fényképek hátoldalán is látható, jelentős eredményeket ért el, ugyanis 1879-ben, 1880-ban és 1887-ben is kitüntették. A kolozsvári *Fényképezési Lapok* 1882. decemberi számában hirdetést tett közzé, melyben betegségére hivatkozva eladásra kínálja egyik „nagy, vidéken egyedül lévő és jól rendezett fényképezési” műtermét (Miklósi-Sikes 2001: 349), viszont nem tudni, hogy akkor melyik műtermétől akart megválni. Molnár István fényképezéssel kapcsolatos érdeklődéséről Fóris Pál 1972-ben jelentetett meg hosszabb írást (Fóris 1972).

1880 körül újabb két személy nyitott műtermet Kézdivásárhelyen. Az egyiket Nagy Györgynek hívták, de munkásságáról semmit sem tudunk. Életéről annyit tudunk, hogy

¹²⁹ Találtam olyan fotót is, melyen a kép előlapján a Molnár J. név olvasható, a hátlapon viszont B. Molnár J. látható, ami számomra azt jelenti, hogy az „I” betű helyett „J”-t nyomtattak, feltehetően tévedésből.

Mühlfay Albert (1846–1880).
(Brassay Sándor tulajdonában)

még a műterem megnyitása előtt, 1876-ban bankóhamisítással vádolták, amiben ártatlannak bizonyult (Fóris 1972: 174). Az 1880 körül műtermet nyitó Bogdán Ferenc 1918-ig dolgozott Kézdivásárhelyen. A 20. század elején a Kézdivásárhelyhez közeli Kovásznán is műtermet alapított, de annak működéséről már keveset tudunk. Ő volt az, akinek a munkássága kihatott egész családjára, olyannyira, hogy leszármazottai egészen az 1990-es évek végéig folytatták Kézdivásárhelyen a családi hagyományt (Dimény 2006, Kaszta 2007, Bogdán 2012).

A fényképezés helyi úttörői közé tartozik még két fényképész. Mindössze néhány fénykép tanúsítja azt, hogy a 19. század második felében Mühlfay Albert és ifj. Kohányi Róbert nevű fényképészek is dolgoztak Kézdivásárhelyen.¹³⁰ A Mühlfaytól származó eddig egyetlen fotó egy szabadtéren, feltehetően vásárban készített családi fénykép, amiből arra következtetünk, hogy a fényképész nem rendelkezett műteremmel Kézdivásárhelyen. Miklósi-Sikes Csaba kutatásai szerint 1892 körül Csíkszentmártonban tartott fenn műtermet (Miklósi-Sikes 2001: 173).

Mühlfay Alberttel kapcsolatosan 2011-ben kaptam részletes adatokat a Magyarországon élő dédunokájától, az akkor 81 éves Brassay Sándortól. Ezek alapján Mühlfay Gergely cipésmester és Spányik Veronika gyermekeként Marosvásárhelyen született 1846 körül. Felesége Kónya Berta volt és két gyerekük született, Gizella és András. A szülők korai halála miatt a gyerekeket Mühlfay Sándor, a fényképész Gyergyótölgyesen élő orvos öccse vette magához. Mühlfay Albertnek kezdetben Marosvásárhelyen volt műterme, de a családi emlékezet szerint Háromszéken és Nagyenyeden is dolgozott.¹³¹

Kohányitól két fotó került elő, az egyik fényképen egy női portré, a másikon pedig egy 7 éves kislány látható. Mindkét fénykép arra enged következtetni, hogy műteremben készültek. A kislányt ábrázoló fénykép Gelencéről került a kézdivásárhelyi múzeum tulajdonába, melynek hátoldalára tollal ráírták, hogy „utoda Papp Ferenc”.¹³²

Egy másik meghatározó alakja a helyi fotózásnak Papp Ferenc fényképésmester volt. 1865. május 10-én született Kolozsváron, Papp Sámuel földbirtokos és Pataky Zsuzsanna háztartásbeli ápolónő gyermekeként. Kézdivásárhelyen nősült 1896. május

¹³⁰ Az egyik, ifj. Kohányi Róbert által készített fotót Szócsné Gazda Enikő bocsátotta rendelkezésemre, míg a Mühlfay A. fotó előlapját digitális formában kaptam meg a kézdivásárhelyi Báró Wesselényi Miklós könyvtártól.

¹³¹ Köszönöm Brassay Sándornak a kutatáshoz nyújtott segítségét.

¹³² ILCM, fotótára.

3-án, felesége a kézdívasárhelyi születésű Szigeti Mária volt, Szigeti Károly csizmadiamester és Nagy Mária Amál leánya. Papp Ferenc még házasságkötése előtt, 1890-ben Kolozsváron nyitotta meg első műtermét. Ugyanabban az évben átvette a kolozsvári Császár József Külmonostor utcai műtermét is, de 1905-ben már Kézdivásárhelyen dolgozott (Fóris 1972: 179). Figyelembe véve, hogy 1896-tól Kézdivásárhelyen lakott, feltételezhető, hogy az itteni műtermét már azokban az években megnyitotta. 1910-ben visszatért Kolozsvárra, ahol a Heltai utcában nyitott műtermet, de valószínűleg a kézdívasárhelyi műtermét is fenntartotta. Ezt igazolja az a tény, hogy 1939-ben bekövetkezett haláláig számos Papp Ferenc által készített fénykép került elő környékünkön, ugyanakkor sírja a kézdívasárhelyi református temetőben található.

Az első világháború idején már amatőr fényképész is fotózott Kézdivásárhelyen. Egy Guzbeth Béla nevű személynek köszönhetően számos olyan fénykép maradt az utókorra, mely IV. Károly osztrák császár és magyar király 1817-ben Kézdivásárhelyen tett látogatását örökítette meg.¹³³

Bogdán Ferenc halála után a mesterséget fia, Bogdán Arthur folytatta. Ő 1883-ban született és apja halálakor 35 éves volt. A fényképezést édesapja mellett tanulta. 1910-ben, 27 évesen már önálló műteremmel rendelkezett Kézdivásárhelyen, melynek vezetését egészen az 1933-ban bekövetkezett haláláig ellátta (Miklósi-Sikes 2001: 102, Dimény 2006: 91, Kaszta 2007: 92).

A családi hagyományt az 1914. október 19-én született Bogdán Elemér folytatta. Apja halálakor mindössze 19 éves volt. Akkor még túl fiatal volt ahhoz, hogy átvegye a műhely vezetését, ezért az özvegyen maradt édesanyja 1934 márciusában visszaadta

Bogdán Arthur fényképez a műterme előtt a 20. század elején. (SzNM)

¹³³ ILCM fotótára.

A Bogdán műterem fényképreklám kirakata a 40. udvartér bejáratánál 1940-ben. (ILCM)

ni. 1932–1933 között egy évet a Kézdivásárhelyen működő Bartha Károly fényképész¹³⁴ műhelyében inaskodott, majd ennek kérésére a Kézdivásárhelyi Általános Ipartestület 1933. december 30-án felszabadította az inasság alól, és munkakönyvet állított ki számára. A rövid inasév elfogadását azzal indokolták, hogy nem volt inasiskola, ahol lányok ilyen jellegű képzést kaphattak volna. Jakó Etelka 1936-ban kérte a brassói Munkaügyi Hivataltól, hogy szabadítsák fel fényképészességé besorolása alól, és adják meg a fényképész minősítést. Felszabadulásáig, 1937. május 1-től 1938. május 15-ig, a gyergyószentmiklósi Lőrincz István fényképésznél segédként dolgozott. A családi napfényműtermet Bogdán Elemér 1988-ban bekövetkezett haláláig vezette. Utána felesége tartotta azt fenn, aki ugyancsak haláláig, 1999 augusztusáig fényképészként dolgozott benne (Dimény 2006, Kaszta 2007: 93).

A két világháború közötti időszakban a fényképezés tudománya fokozatosan elérhető lett számos érdeklődőnek, amatőr fotósnak. Ugyanakkor a technika fejlődésével a fényképkészítés fokozatosan elhagyta a műterem falait, és egyre több szabadtéri eseményről készült fotó. Bogdán Elemérnek és feleségének már jelentős konkurenciát jelentett az a Lénárd családnevű fényképész, akitől főként az 1940–1944 közötti időszakból maradtak fenn fényképek. A hivatásos fényképészek mellett számos amatőr fényképész által készített fotó is maradt az utókorra, melyek többnyire családi vonatkozású eseményeket örökítettek meg, de találunk köztük közéleti pillanatképeket is. Ezek a fényképek a korszak polgári életvitelét, annak elsősorban ünnepi pillanatait örökítették meg, mivel a fotósok legtöbbször a jómódú polgári családok köréből kerültek ki. Kihangsúlyozom, hogy a 19. század végétől a műtermi fénykép készítettése, a fotózás a korszerű polgári életforma divatos, szerves részévé vált. A Kézdivásárhelyen és a

az iparendélyt. Bogdán Elemér 1937-ben kérte, és ugyanabban az évben meg is kapta a kézdivásárhelyi műhely működésére vonatkozó engedélyét. Nem tudom azonban, hogy akkor a műtermet újraindította-e a család, ugyanis Bogdán Elemér csak 1939 októberében vált hivatalosan fényképész mesterré. Ennek ellenére 1936-ban addig, amíg Baróton lakott, fényképészként dolgozott az erdővidéki kisvárosban. A kézdivásárhelyi műterem működtetésére vonatkozó iparendélyt csak 1940 áprilisában kérte és 1941. májusában kapta kézhez (Dimény 2006).

Bogdán Elemér 1939 végén nősült. Felesége, a szintén fényképezést tanult lécfalvi Jakó Etelka volt, aki a fényképezés mesterségét 17 évesen kezdte el tanulni.

¹³⁴ Mindössze annyit tudok róla, hogy az 1930-as évek elején dolgozott, tagja volt a Kézdivásárhelyi Általános Ipartestületnek és műterme Kézdivásárhely főterén volt (a bélyegző szerint Mária királynő tér 88. szám).

környékén élő polgárosult családok tudatosan arra törekedtek, hogy a jelesebb családi eseményeiket (keresztelőt, konfirmációt, első áldozást, berukkolást, esküvőt, ritkábban temetést), a helyi közéleti rendezvényeket, a kirándulásaik és az utazásaik során meglátogatott nevezetességeket megörökítsék. Az elkészült fotókat rendszerint olyan díszes albumokba gyűjtötték össze, melyek nem csak egy-egy család privát történelmét, hanem egy-egy família polgárosult életvitelét, nívóját reprezentálták különböző baráti vagy családi összejövetelek alkalmával. Nem utolsósorban pedig jelentős mértékben emelhették a család társadalmi presztízsét.

Kézdivásárhely a 20. század elején készített képeslapok tükrében

A világ első postai levelezőlapját az osztrák birodalomban dr. Emmanuel Hermann kezdeményezésére, Gervay Mihály és Von Malyt postaigazgatók hozták forgalomba 1869. október 1-én, előbb osztrák *Correspondenz – Karte*, majd magyar *Levelezési-lap* felirattal (Tripcovici 1985: 95–97).¹³⁵ Habár Kézdivásárhelyen jelentős számú fényképész működött, a városról csak a 19. század utolsó éveiben jelent meg levelezőlap. Véleményem szerint azért ilyen megkésve, mert a város arculata csak ekkor kezdte elnyerni korszerű kinézetét. Másodsorban pedig a vasutak kiépítése, valamint a nagyobb városi központok iparosítása olyan migrációs folyamatokat indított el, melyek a szétszóródott családtagok, rokonok és barátok közötti kommunikációnak újabb, írott, postai levelekkel és levelezőlapokkal történő formáit tette szükségessé. Éppen ezért a helyi postahivatalnak és nyomdáknak már gazdaságilag is megérte felvállalni ezek forgalomba hozatalát. A nyomdák esetében a technikai fejlettséggel is számolni kell, mert korábban nem volt lehetőségük igényesebb, képes levelezőlapok nyomtatására. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a fényképezés technikai fejlődésére is szükség volt a jóminőségű szabadtéri fotók elkészítéséhez. Kézdivásárhely főterén csak a 19. század utolsó éveiben készültek fényképek, melyeken a mozgó alakok legtöbbször még elmosódva jelennek meg, míg a jól látható személyek mozdulatlanul állnak, és kizárólag a fényképezőgép lenséjébe néznek.¹³⁶

A Kézdivásárhelyről készült levelezőlapokat Beke Ernő, helyi gyűjtő adta közzé 2004-ben. Az 1898–1968 közötti időszakból 221 képeslapot mutat be kiadványában, elsősorban a lapok témájának megfelelően rendszerezve (Beke 2004). A köztett levelezőlapok kisebb hányada megtalálható az Incze László Céhtörténeti Múzeum fotótárában is, ahol találtam néhány eddig ismeretlen felvételt is. Napjainkban még más magángyűjtők birtokában is vannak városról készült levelezőlapok, melyek a digitális technikának köszönhetően már tanulmányozhatók.

Az 1898-ban megjelent első levelezőlap Bogdán Ferenc fényképész fotójáról készült. Az *alsó piacteret*, vagyis a főtér északnyugati részét ábrázoló fényképen még látható a

¹³⁵ Forrás: http://www.mabeosz.hu/belyegvilag.a_kepes_levelezolapok_kialakulasanak_tortenete (letöltve: 2013.09.18.)

¹³⁶ ILCM fotótára.

néhány évvel később elbontott Cserey-fogadó és a tér északi oldalán húzódó korabeli egyszintes faházak sora. A téren a hétköznapi élet egy jellegzetes pillanata zajlik: kerek kútnál álló asszonyok, fogadó előtt megállított szekerek, valamint néhány ember látható a fényképen. A később megjelent levelezőlapok többsége szintén ezt a kisvárosi világot, hangulatot örökítette meg.

A kutatás szempontjából fontosnak tartom, hogy a 20. század első két évtizedében, egy-egy kiadás alkalmával, általában egyszerre készült levelezőlap a piactér mind a négy oldaláról, így általuk pontosan követhető a város arculatának alakulása. Tekintettel arra, hogy a keleti és a déli oldalak is akkor már elnyerték mai arculatukat, elsősorban az északi és a nyugati oldalon történt változások a szembevetőbbek.

Habár a főtér épületsorairól készült a legtöbb képeslap, néhány utcarészletet, ill. egy-egy jellegzetes épületet ábrázoló levelezőlapot is kiadtak a 20. század elején. Ezek alapján lehet tudni, hogy milyen is volt a központi piactérről a Kanta és a Csernáton felé vezető utca. A Kanta irányában lévő épületek közül a levelezőlapokon a Jancsó-féle kétemeletes épület, az egykori postahivatal jelenik meg leggyakrabban, de a vele szemben és mellette álló emeletes kő- és faházak is jól látszanak. Csernáton felé, a Gábor Áron utcában 1907-ben épült fel az új postapalota és a református egyház bérháza, melyek szintén gyakran jelennek meg különböző levelezőlapokon.

Ebben az időszakban számos középületről készült levelezőlap. Ezek között nagy számban találunk a főtéri református és a kantai római katolikus templomról, valamint a kantai minorita rendházról és főgimnáziumról készült képeslapokat. Kisebb szám-

A fényképész által beállított utcakép a 19. század végéről. (Bogdán Ferenc, ILCM)

ban, de készültek levelezőlapok az állami polgári iskola, az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, az állami elemi iskola és a polgári leányiskola épületéről is. A középületek közül a Vigadóról, a székely katonanevelődeiről, a bíróságról és ügyészségről, a takarékpénztárról, valamint a háta mögött működő gőzfürdőről maradtak fenn dokumentumértékű képeslapok.

A 19. század utolsó évtizedében a vasút eljutott Kézdivásárhelyre is. Közvetlenül a pályaudvar megépítése után képeslap készült annak főépületről, melyen az állomás személyzete mellett néhány utazó polgárt is megörökítettek. Érdekes jelenség, hogy a szabadidő kellemes eltöltésére kialakított kis sétatér és a Molnár Józsiás-park is megjelent pár levelezőlapon, de a később létesített sportpályát, pontosabban a bejáratánál felállított székelykaput és a földött lelátót is érdemesnek tartották képeslap formájában közzétenni.

Megjegyzem, hogy csupán a 19. század végén készült korai képeslapok őrzik és tükrözik a város korai képét, mert a későbbiek már tudatosan csak a város legújabb, legkorszerűbb, elsősorban főtéri, ünnepi arcát mutatták meg a külvilágnak. Az udvartér-hálózatról, vagyis a település hétköznapi, szegényesebb részéről egyáltalán nem maradt fenn, akkor nem készült nyomtatott vizuális emlék, s így nem is forgalmazták azokat képeslapok segítségével. Éppen ezért kutatásaim során én is elsősorban csak a piactéren zajló eseményeket és épületeket tudtam bemutatni különböző levelezőlapok segítségével.

A többnyire Kézdivásárhelyen készített, kiadott levelezőlapok tudatosan tükrözik és reprezentálják a polgári értékrend és kultúra térhódítását a városban. Megjelenítik a polgári, urbánus élet legfontosabb új intézményeit (pl. iskolákat, bankokat, szállodákat, postahivatalt, vasútállomást), azoknak korszerű, impozáns épületeit, bérpalotákat, iparosok székházait, a városban élő polgárok divatos viseleteit, népszerű szabadidős helyeit (pl. sétateret, fürdőt, sportpályát, Vigadót), tehát a „békebeli” korszakban egyértelműen felfelé ívelő, látványosan urbanizálódó település legkiemelkedőbb büszkeségeit, legfontosabb lokális szimbólumait tették láthatóvá.

Élet a piactéren a 20. század első felében készült fotók alapján

Habár a levelezőlapok is számos értékes információt hordoznak, közvetítenek a különböző köz- és magánépületekkel, valamint a társadalmi élettel kapcsolatban, a korabeli fényképek révén már sokkal árnyaltabb képet formálhatunk a város polgári fejlődéséről és mindennapi életéről. A háromszéki köz- és magángyűjteményekben feltve őrzött fényképek feldolgozása és közzététele csak az utóbbi években kezdődött el. Ennek első jelentősebb eredményeként jelent meg 2012-ben a Demeter Lajos és Kisgyörgy Tamás által összeállított *Életem, Háromszék. Boldog békeidők* című, megfelelő történelmi kontextusba helyezett képes albuma (Demeter–Kisgyörgy 2012). A szerzőpáros korabeli fényképekre és újságcikkekre támaszkodva, kronológiai sorrendben mutatja be az 1848–1849-es forradalom és az első világháború közötti korszak legfontosabb háromszéki eseményeit. A kötetben jelentős mennyiségű, kézdivásárhelyi vonatkozású, doku-

Valószínűleg az 1906 augusztusában megtalált Gábor Áron-ágyú ünneplése Kézdivásárhely főterén.
(Bogdán Ferenc, ILCM)

mentumértékű fotó is található, ami a kézdivásárhelyi múzeum fotótárában archivált anyaggal együtt a település hiteles korpét nyújtja az érdeklődők számára.

A már említett levelezőlapokon több esetben a piactér elsődleges, vásáros funkciója került előtérbe, megörökítésre. Ezekben a felvételeken legtöbbször az országos vásárok alkalmával szorosan egymás mellett álló sátrakkal teli piacteret láthatjuk. Érdekes tény, hogy a fényképek kizárólag csak az *alsó piac* irányába fotóztak, ami azzal magyarázható, hogy akkor már a tanácsház előtti tér volt a város legfelértékeltőbb része, adminisztratív és kulturális centruma. Egészen 1857-ig a piactér déli része, a református templom melletti tér töltötte be ugyanezt a szerepet, de a katonaság 1851-ben történt átszervezése és az új tanácsház felépítése már gyökeres változást eredményezett a piactér funkcionális szerkezetében. Nem tartom véletlennek, hogy a 20. század első éveiben a Vigadót, majd néhány év múlva a kisegítő takarékpénztárt is éppen ebben a felértékeltbb részben építették fel.

A képeslapok és a fotók azt tükrözik, hogy akkor már a piactér északi felében zajlottak a legjelentősebb világi rendezvények. A legtöbb fennmaradt fotó éppen IV. Károly osztrák császár és magyar király fogadását örökítette meg, aki 1917. június 17-én látogatta meg Kézdivásárhelyt. Habár az eseményt számos képeslap is megörökítette, a Guzbeth Béla által készített fényképek segítségével jóval pontosabban nyomon tudjuk követni a kiemelkedő politikai esemény forgatókönyvét, a fogadást megelőző néhány naptól egészen a király megérkezéséig és ünnepélyes köszöntéséig. Az akkor készült fotóknak köszönhetően tudjuk, hogy a város vezetősége fenyőágakkal ékesített díszkaput emeltetett a főter északnyugati sarkában, a Kanta irányába vezető út elején, ugyanis a

király autóját Csíkszereda irányából várták. Több fotó a Kézdivásárhelyen állomásozó csapatokat örökíti meg, amint a főtéren készülődtek az ünnepélyes díszszemlére. Szintén a fényképek révén tudjuk, hogy IV. Károly ünnepélyes fogadására a tanácsház előtt került sor, ahol a magas rangú vendég üdvözölte a megye és a város vezetőit, valamint azoknak családtagjait.

Ehhez hasonló nagyszabású politikai eseményről az impériumváltás utáni két évtizedből már nincs tudomásunk. A következőre 1940. szeptember 13-án került sor, amikor a második bécsi döntés után a magyar csapatok bevonulását várta itt a környékbeli lakosság. Akkor is a főtér Kanta felőli bejáratánál állítottak díszkaput, de a szónokok számára készített emelvényt már a főtér központi részén, a Millennium Szálloda szomszédságában építették fel, valószínűleg a nagy tömegre való tekintettel. Az utána következő négy évben a nemzeti ünnepeket rendszerint a főtéren tartották, ugyanitt fogadták a városba látogató magasabb rangú vendégeket is. Az akkori polgármester, K. Kovács István ügyvéd fotóhagyatékában több olyan fénykép is fennmaradt, mely azt tanúsítja, hogy ezeknek az ünnepeknek ő volt az egyik szónoka. A második világháború éveit alatti időnként, ideiglenesen katonai gyakorlótérre vált a város főtere.

A központi piactér a kantai római katolikus egyház Úrnapj körmenetei során szintén kiemelt szerepet játszott. Ez a felvonulás voltaképp a létszámában látványosan növekvő katolikus közösség reprezentációját és szimbolikus térfoglalását valósította meg. Habár az első világháború utáni években az új román hatalom nem tiltotta be a publikus térben megszervezett, nagyobb tömegeket mozgósító vallásos rendezvényeket, mégis úgy tűnik, hogy a nagyobb vásárokat leszámítva, csak ekkor gyűlt össze nagyobb számú tömeg a város főterén.

A főtéren zajló nagyobb horderejű rendezvények mellett számos hétköznapi eseményre is sor került. Például néhány fotó arról árulkodik, hogyan vágta ki a harmincas évek elején egy nagyra nőtt fát a főtér nyugati oldalán, az akkori gyógyszerár előtt. Egy másik pedig a piactér kövezési munkálatait örökítette meg.

A fotográfia technikai modernizálódásával egyidőben már nem csak zárt terekben, műtermekben, hanem szabadban is készítettek különböző privát fényképeket, s a fényképezés a 20. század elején a polgári életvitel szerves részévé vált. A város életéről készített különböző riport-, esemény- és magánfotók, vonalas rajzok, térképek, színes festmények és képesla-

Egy nagyra nőtt fa kivágása Kézdivásárhely főterén az 1930-as évek elején. (Balázs Károly, ILCM)

pok elsősorban azt jelzik, hogy a helyben élő polgárok a városról milyen képét szándékoztak megörökíteni, kifelé forgalmazni. A felsorolt vizuális hordozók segítségével pedig napjainkban is hatékonyan, árnyaltan lehet dokumentálni, bemutatni a város korábbi, mindennapi, vásáros és ünnepi életét, jellegzetes polgári társadalmát és térhasználatát.

Összegzés

Miközben gyökeresen átalakult a város gazdasági, társadalmi és kulturális élete, speciális funkciókkal és jelentésekkel rendelkező újabb terek és helyszínek alakultak, a kézdivásárhelyi polgárok pedig egyre fokozottabban igényelték, hogy fényképek és képeslapok segítségével megörökítsék és reprezentálják, elsősorban kifelé, a városban élő személyek, családok, itt működő egyesületek, intézmények életét, jelesebb eseményeit, életmódjukban, lakáskultúrájukban, idő- és térhasználatukban bekövetkezett gyökeresebb változásokat. Ennek az alapvető szükségletnek a kielégítésére csakhamar több fotográfus műhely alakult a városban, élmesebb vállalkozók pedig színes képeslapokat is nyomtattak, tehát egyfajta szokássá, gyakorlattá vált, hogy vizuális hordozók segítségével reprezentálják a város és a család életében bekövetkezett alapvető változásokat, eredményeket. Elsősorban a központi piactérről, valamint az ott emelkedő impozáns középületekről, templomokról, sétaterről készítettek számos olyan képeslapot, amit büszkén postáztak távolban élő rokonaiknak, barátaiknak és ismerőseiknek. A településről készített korabeli képeslapok és fényképek egyrészt azt tükrözik, hogy a kézdivásárhelyiek mit akartak reprezentálni polgárisodó életvilágukból. A fotózás már a 20. század elejétől kezdődően fokozatosan kilépett a műtermek falai közül, s a polgári életvitel szerves részévé vált. Kiemelem, hogy kutatómunkám során összegyűjtött fényképek messzemenően elősegítették a város épített örökségében, intézményrendszerében, életmódjában és kultúrájában bekövetkezett alapvető változások dokumentálását, lokalizálását és bemutatását is.

Összefoglalás

A kézdivásárhelyi múzeum néprajzosaként, muzeológusaként napi kapcsolatban állok a városban egykor fontos szerepet betöltő céhes mesterségek ránk maradt írott és tárgyi anyagával. Incze László (1928–2007) szerteágazó helytörténeti kutatásai révén ma már sokat tudunk a városról és az egykor benne működő céhes életről. Mivel a közismert muzeológus, kutatásai során, tudatosan csak a kézdivásárhelyi céhes kézműves társadalom vizsgálatára összpontosított, feltáratlan maradt a város 19. századi polgári átalakulása, valamint annak a helyi társadalomra, kultúrára és életmódra gyakorolt hatása.

Kutatásaim során arra törekedtem, hogy feltárjam Kézdivásárhely urbanizációjának, várossá válásának alapvető tényezőit, jellegzetességeit, annak társadalmi, kulturális vetületeit és hatásait. Kötetem első részében egyházi anyakönyvek, népesség-összeírások, hivatalos népszámlálások adatainak segítségével rendre feltártam és bemutattam, hogyan alakult Kézdiszék vásáros központjának demográfiai, társadalmi, felekezeti és etnikai szerkezete a 18. század közepétől kezdődően egészen a második világháború végéig.

A különböző történeti, demográfiai elemzések azt jelzik, hogy Kézdivásárhelyen a 18. század elején körülbelül 1500 személy élhetett. A népesség felét akkor elsősorban kézművesek és kereskedők alkották, míg egyharmada folyamatosan agrártevékenységet folytatott. Ennek ellenére e kétarcú (kézműves és agrár jellegű) mezőváros a fény századában is végig megőrizte középvárosi rangját.

A református többségű városka életében gyökeres fordulatot eredményezett a vidék erőszakos militarizálása 1764-ben, valamint a székely katonanevelde alapítása 1823-ban. Mivel a nagyszámú katona sok kézműves szolgáltatását és portékáját igényelte, csakhamar fellendült a város gazdasági élete, s még újabb céhek is alakultak. Habár az itt tanuló céhes legények korábban is vándoroltak nagyobb, fejlettebb, nyugati kézműves központok felé, és folyamatosan érkeztek ide más városokból és vidékekről is mesteremberek és kereskedők, a katonai intézmények kiépítése, viszonylag rövid időn belül, nagyszámú idegen betelepődését eredményezte. A befelé irányuló migráció tehát folyamatosan módosította és átalakította Kézdivásárhely társadalmi, felekezeti és etnikai szerkezetét is.

Kézdivásárhely összlakossága 1850-ben már 3559 főből állt, tehát százötven év alatt a helyben élők száma gyakorlatilag megduplázódott. Az 1724-től vezetett római katolikus és az 1734-től fennmaradt református anyakönyvek adatai azt mutatják, hogy ebbe a városba folyamatosan érkeztek német, örmény, szerb, szlovák, román, cigány és zsidó családok, személyek. A keresztelési anyakönyvek nominatív feldolgozásával pedig azt tudtam bemutatni, hogy az egyház által vezetett anyakönyvekben előforduló 301 csa-

lárnév közül 230 csak a 18. században bukkant fel első ízben, míg 71 már korábban is előfordult.

A nominatív elemzések segítségével pedig azt is dokumentáltam, hogy a folyamatos betelepedés ellenére, a mezőváros lakossága elsősorban a régi, helyben élő kézműves családok természetes szaporulata révén gyarapodott. A levéltári források adatai pedig azt erősítették meg, hogy a város már a 17–18. században is nyitott volt az idegenek előtt. Tehát folyamatosan sok idegen, elsősorban a katonai intézmények révén, tartózkodott ideiglenesen vagy tartósan a településben. Továbbá kiemelem, hogy az innen kitelepedettek, vagy járványok idején elpusztult személyek helyét mindig az újonnan betelepedők pótolták.

A hivatalos népszámlálások és egyházi anyakönyvek adatai azt jelzik, hogy az 1881–1891 között keletkezett 500 fős fogyást, amit elsősorban a vámháborút követő, Románia felé tartó elvándorlás okozott, később éppen a befelé tartó migrációval pótolták. Habár a város népességének fejlődése megtorpant az első világháború és az impériumváltás hatására, közvetlenül a második bécsi döntés után, 1941-ben már 6615 személy élt Kézdivásárhelyen, tehát 1850–1941 között fokozatosan újra meg tudta duplázni összlakosságának számát. Ha ezt a demográfiai gyarapodást összevetjük más erdélyi, magyarországi vagy nyugat-európai városokéval, azt láthatjuk, hogy Kézdivásárhely fejlődése a vizsgált időszakban megtorpant, látványosabb urbanizációja elmaradt, s az itt élők pedig bezárkóztak korábbi hagyományaikba.

Habár a központi hatalom a dualista korszakban sem fordított jelentősebb figyelmet vagy erőforrásokat a mezőváros és a vele szomszédos térségek felzárkóztatására, a Kézdivásárhelyen élő polgárok folyamatosan új életmintákat és intézményeket hozítottak meg. Ezt a folyamatot az is elősegítette, hogy a városba frissen betelepített személyek, családok rendszerint új urbánus jellegű kulturális elemekkel, társadalmi mintákkal és életvezetési stratégiákkal érkeztek.

Kutatásaim kezdetén azt feltételeztem, hogy a mezővárosban folyamatosan élő céhes kézműves családok kezdeményező szerepet játszottak a polgári egyletek létrehozásában és fenntartásában. Az öntevékeny egyletekben meghatározó szerepet vállaló személyek jegyzéke azonban azt bizonyította, hogy nem a huzamosan helyben élők, hanem éppen az újonnan betelepítettek játszottak meghatározó szerepet a polgári gondolkodás, érték- és intézményrendszer meghonosításában. Kihangsúlyozom, hogy a Kézdivásárhelyen alapított egyesületek jelentős mértékben hozzájárultak nemcsak a város, hanem a vidék polgárosodásának kibontakozásához, valamint a polgári életminták elterjedéséhez is.

Az a hipotézisem, hogy az urbanizálódást kísérő polgárosodás jelentős mértékű hatást gyakorolt a város térhasználatára és épített környezetére, kutatásaim során beigazolódott. Az 1764-es militarizálást követő évtizedekben a város nyugati és déli felében olyan téglából épített, cseréppel fődött épületeket emeltek, melyek hosszú időn át kövendő mintát nyújtottak a mezőváros tehetősebb polgárságának is. A piactér déli részén előbb a reformátusok, majd annak északi, kantai felében a római katolikusok építettek impozáns egyházi központot. A város központi részét elpusztító 1834-es tűzvész után, majd a 19. század utolsó évtizedeiben a gazdagabb családok és a különböző művelődési, egyházi, szociális, gazdasági egyesületek, közintézmények emeltek látványos épületeket a piactéren. Tehát a mezőváros központi piactere voltaképp olyan felértékelt helyszínné

vált, ahol a sikeresebb vállalkozók és a különböző közintézmények impozáns szecessziós épületeikkel is reprezentálták elért eredményeiket. Kutatásaim során arról győződtem meg, hogy a dualista korszakban Kézdivásárhelyen is elkezdődött a magán- és a publikus terek fokozatos szétválása, azonban ez a folyamat csak jóval később, a második világháborút követő erőszakos modernizáció idején finalizálódott. Habár a helyi jellegzetes udvarterek még sokáig lehetőséget nyújtottak arra is, hogy az egyes családok bepillantassanak szomszédjaik privát életterébe, a vizsgált időszakban kis lépésekben megkezdődött a nyilvános és a privát tér fokozatos elkülönülése is.

Különböző térképek, ábrázolások, leírások segítségével azt dokumentáltam, hogy a 19. század második felében gyökeresen elmozdult a város korábbi adminisztratív, kulturális súlypontja a piactér déli részéről annak északi felébe, mely szomszédos volt a katolikus többségű Kantával. Ez a változás visszatükrözte a település felekezeti szerkezetében bekövetkezett nagyobb változásokat is. A Kézdivásárhelyre újonnan érkezett családok jelentős része legtöbbször római katolikus volt, gyarapodásukat pedig elősegítette nagyobb természetes szaporulatuk is. A 16. századtól református jellegű kisvárosban a vizsgált korszak végére már a római katolikusok kerültek többségbe.

Miközben a helyben élő lakosság fokozatosan átépítette a város főterét, az új funkciójú egyházi, művelődési, gazdasági, társadalmi és szabadidős objektumok gyökeresen megváltoztatták nemcsak a térszerkezetét, hanem annak használatát is. Kutatásaim végül is igazolták előzetes feltevésem: az urbanizáció során olyan új objektumok épültek, olyan referenciapontok alakultak a településben, melyek pontosan visszatükrözték a város társadalomszerkezetében bekövetkezett alapvető változásokat is.

Kézdivásárhely lakosai a 19–20. század fordulóján olyan publikus helyszíneket (pl. sétateret, sportpályát, fürdőt) létesítettek, melyek az újabb objektumokkal (pl. Vigadó, szállodák, vendéglők, kocsmák, kávéházak, iskolák, kórházak) együtt csakhamar a polgári társas élet közkedvelt színtereivé váltak. A város művelt és tehetős polgárai nemcsak a település belterületén fekvő temetőket, sétatereteket, hanem a közelebb fekvő természeti nevezetességeket (pl. Bálványosfürdőt, Fortyogót, Május-kutat, Szent Anna-tavat) is szervesen integrálták életterükbe. A hétvégi és a nyári kirándulások, tehát a turizmus a kézdivásárhelyi polgárok életének szerves részévé váltak. Kihangsúlyozom, hogy a békebeli korszak idején a térhasználatnak újfajta, jellegzetesen urbánus, polgári mintái alakultak ki Kézdivásárhelyen is.

Miközben a 19–20. század fordulóján megváltozott, átrendeződött Kézdivásárhely tér- és társadalomszerkezete, a fényképezés is fokozatosan a polgári életforma szerves részévé vált. A privát fotók és a szélesebb körben forgalmazott képeslapok az urbanizálódó város életének csak részleges reprezentációját valósították meg. Készítőik mindig tudatosan szelektáltak, tehát a városnak csak azokat az objektumait mutatták be, melyek hatékonyan, megfelelően közvetítették Kézdivásárhely ünnepi arcát, így soha nem reprezentálták annak jellegzetes, szegényesebb udvartereit.

Befejezésképpen kiemelem, hogy a vizsgált korszakban gyökeresebben nem változott meg Kézdivásárhely demográfiai szerkezete. Mivel gazdasági életében nem történt látványosabb fejlesztés, fokozatosan elmaradt még a szomszédos székelyföldi városok (Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely) jóval dinamikusabb fejlődésétől és kibontakozásától is. Habár a kultúrában és a társadalmi életben a polgárosodás számos eredménye meghonosodott, nagyobb léptékű industrializáció hiányában messze elmaradt a többi

hazai és európai város fejlődésétől. Miközben Kézdivásárhely megrekedt céhes tradícióiban, megőrizte korábbi etnikai és társadalmi szerkezetét.

A polgári átalakulás során, a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben fokozatosan új gazdasági és kulturális minták honosodtak meg Kézdivásárhelyen. Azonban a 20. század nagy történelmi megrázkódtatásai (világháborúk, impériumváltások, államosítás, kollektivizálás, erőszakos iparosítás) sokáig visszarántották és fékeztek ezt az ígéretesen induló folyamatot. Miközben a 20. század során Kézdivásárhely fokozatosan lemaradt a Székelyföld más városainak látványosabb fejlődésétől, tovább őrizte nemcsak korábbi, több évszázados múltra visszatekintő polgári hagyományait, hanem jellegzetes etnikai szerkezetét is.

A kommunista hatalom, közvetlenül a második világháború után, rendre ellehetetlenítette a város kézműves- és magániparát, majd erőszakkal megtiltotta a közművelődési egyesületek működését is. Mindezek csakhamar éles törést okoztak a város lakók gazdasági, társadalmi és szellemi életében, Kézdivásárhely korábbi polgári fejlődésében. Különösen 1968 után, az erőszakosan megszervezett szocialista iparosítás következtében olyan jelentős mértékben felduzzadt a város lakossága, elsősorban a felső-háromszéki katolikus falvakból beköltözött fiatalokkal, hogy a település korábbi magiát alkotó református polgári réteg teljesen háttérbe szorult. Annak ellenére, hogy a kommunista korszakban gyökeresen átrendeződött a város hajdani társadalom-, felekezeti és etnikai szerkezete, a korábbi céhes és polgári tradícióira büszke kézdivásárhelyi családok egészen napjainkig megőrizték az „aranykorként” emlegetett békebeli polgári kor értékrendjének, kultúrájának számos szellemi és tárgyi elemét és társadalmi mintáit.

Levél- és irattári források

Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár (SÁL)

- Fond 105 / Dosar 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 620: *A kézdivásárhelyi református egyház keresztelési, esketési és temetkezési anyakönyvei és esketési névindexe (1734–1927)*
- Fond 105 / Dosar 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629: *A kézdivásárhelyi (kantai) római katolikus plébánia keresztelési, esketési és temetkezési anyakönyvei és a vegyes házasságok nyilvántartói*

Kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum irat- és fotótára (ILCM)

- A.I.201: *A csizmadia céh számadási könyve 1865–1885.*
- *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, 1932–1948 (V. kötet)*
- B.IV.1533: *A Kézdivásárhelyi Szünidőző Tanuló Ifjuság jegyzőkönyve 1901–1914.*
- A kézdivásárhelyi korabeli sajtó múzeumban őrzött példányai (kiegészítve a kézdivásárhelyi Báró Wesselényi Miklós Könyvtárban található számokkal)
- Bánffy Miklósné Fülöp Erzsébet, Ikafalvi Diénes Jenő ügyvéd, K. Kovács István ügyvéd, Kovács Katalin, Nagy Éva múzeumban őrzött hagyatéka
- A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum fotótára

Kézdivásárhelyi Református Egyházközség levéltára (KREkL)

- I/15: *Kézdivásárhelyi református egyház 1835–1846 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/16: *Kézdivásárhelyi református egyház 1846–1861 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/17: *Kézdivásárhelyi református egyház 1861–1866 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/18: *Kézdivásárhelyi református egyház 1866–1871 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/19: *Kézdivásárhelyi református egyház 1871–1875 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/20: *Kézdivásárhelyi református egyház 1875–1883 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/21: *Kézdivásárhelyi református egyház 1884–1889 között írott presbiteri jegyzőkönyve*
- I/22: *Kézdivásárhelyi református egyház 1889–1897 között írott presbiteri jegyzőkönyve*

- I/23: *Kézdivásárhelyi református egyház 1897–1907 között írott presbiteri jegyzőkönyve*

Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete fotótára (KMBE)

Kézdivásárhelyi Gyermekotthon és Rehabilitációs Központ (EAnIJ)

- *A háromszékvármegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő intézet III.-ik jegyzőkönyve 1895. dec. 8-tól 1909. júl. 10-ig.*
A háromszékvármegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő intézet kezelőbizottsági gyűléseinek jegyzőkönyve 1898. okt. 31-től 1914. dec. 16-ig.

Kézdivásárhelyi Polgármesteri Hivatala, Anyakönyvi Hivatal (KPHA)

- *Kézdivásárhelyi polgári anyakönyvek 1895–1910*

Magánirattár és -gyűjtemény (MITGY)

- *A Stephanie Menház jegyzőkönyve 1874–1879.*

Irodalom

Andorka Rudolf

1981 A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben. *Ethnographia* XCII. (1) 94–110.

1988 *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 4.) KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.

2006 *Bevezetés a szociológiába*. Második javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.

Andorka Rudolf – Balázs-Kováts Sándor

1984 A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia* XCV. (2) 177–241.

Antal Árpád

1997 Márton Áron és Földi István közös népszolgálat. In: Incze László (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 62–78.

2004 Közelképek Földi István „életregényéből”. In: Földi István: *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*. (Kriza Könyvtár.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 5–24.

Antal Mihály

1899 Egészségügy. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*. Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsi-Szent-Györgyön, 380.

Bácskai Vera – Nagy Lajos

1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bakk Endre, Szentkatolnai

1893 *A Bak és Jancsó család története*. Nyomatott a „Hunyadi János” intézetben, Budapest.

1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*. Nyomatott ifj. Jancsó Mózes, könyvnyomdájában, Kézdivásárhely.

Bakk-Dávid Tímea

2003 Örmény leszármazottak Kézdivásárhelyen. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivá-*

sárhely *Képes Kalendárium* 2003. Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, Kézdivásárhely, 88–92.

Bánszki Hajnalka

é. n. *Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák*. Elérhetőség: <http://www.olvass-sokat.hu/leveltar/?q=content/nepossze%C3%ADrások-nepszámlálások-és-statisztikák> (letöltve: 2013.03.04.)

Bányai János

1917 Kézdivásárhely vidéke Háromszék vármegyében. *Földtani Közlemények* XLVII. (1–3) 1–20.

Beke Ernő

2004 *Üdvözet Kézdivásárhelyről*. Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely.

Beluszky Pál

1990 A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. I. (Városhierarchia–vázlat, tényképekkel.) *Tér és Társadalom* IV. (3–4) 13–56.

Benda Gyula

1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*. (2–3) 169–176.

1997 Keszthely népessége 1696–1851. *KSH – Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. (16) 75–144.

Benedek József

2000 *Organizarea spațiului rural în zona de influență apropiată a orașului Bistrița*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.

2000 *A társadalom térbelisége és térszervezés*. Risoprint, Kolozsvár.

Berecz Gyula

1893 *Háromszék-Vármegye Népoktatási Intézeteinek Története*. Alexi könyvnyomdája, Brassó.

Bibó István

1989 Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Uó: Válogatott tanulmányok* II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 569–621.

Biczó Gábor

2005 Vizuális séta a debreceni Kossuth téren, avagy „vizuális narratológia” gyakorlatban. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 85–114.

Bodó Márta

2009 *Iskola és színház. Az iskoladráma neveléstörténeti és pedagógiai szerepe*. Verbum Kiadó, Kolozsvár.

Boér Hunor – Biró Rózsa

2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei. *Acta (Siculica)* 2001. (1) 7–58.

Boga Olivér

1991 *A Kézdivásárhelyi Városi Kórház és a Szentkereszty Stephanie Kórház Alapítvány monográfiája*. Kézdivásárhelyi Múzeum, Kézdivásárhely.

Bogdán Rozália

2012 Napló életemről 1896 (I. rész). *Örökségünk* VI. (4) 12–15.

2013 Napló életemről 1896 (II. rész). *Örökségünk* VII. (1) 21–24.

Bogdán Arthur – Nagy Elek, ifj.

1899 Pénzügy. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*. Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsi-Szent-Györgyön, 187–202.

Bokor Zsuzsa

2013 Úrinők – hisztérikus asszonyok vagy tisztességes anyák. In: Uő: *A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. (Documenta et Studia Minoritatum.) Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 135–142.

Bögözi Tímea – Gáll Orsolya

2008 Molnár Józsiás élete és hagyatéka, avagy hogyan tűnik el városunk egyik híres szülöttjének emléke a köztudatból. *Művelődés* LXI. (5) 28–32.

Bősze Sándor

1987 Az egyesületek mint forrástípusok és ezek kutatása – különös tekintettel a dualizmuskori Somogyra. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján 1986. szeptember 28–30*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 37–40.

Bucur, Corneliu (szerk.)

1995 *Civilizația milenară românească în Muzeul „Astra” – Sibiu*. ASTRA-Museum, Sibiu.

Buday Barna (szerk.)

2001 [1902] *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. 2. kiadás. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda.

Bukta Zsuzsa

2001 Napfény-műteremből fotómúzeum. A kézdivásárhelyi Bogdán-féle fényírda. *Antiquité*. (3) 25–28.

Buzogány Áron (szerk.)

1877 *A Székely Mivelődéskei és Közgazdasági Egyesület első Évkönyve 1876-ra*. Nyomatott Kocsi Sándornál, Budapest.

Cannadine, David

1995 A 19. századi városok lakóhelyi differenciálódása; a térformáktól a társadalmi alakzatokig In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 63–73.

Corfield, Penelope J.

1995 Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1–14.

Csáki Árpád

2010 Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban. *Acta Siculica* 2010. 277–287.

2012 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I.* Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, Budapest – Sepsiszentgyörgy, 74–77.

2012 *A kézdivásárhelyi református templom*. Tortoma Kiadó, Barót.

Cserey Zoltán

1997 Kézdivásárhely a határőrség korában (1764–1848). In: Incze László (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 38–45.

2009 *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18–19. században*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Dányi Dezső

2000 A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. In: Faragó Tamás – Óri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2000*. KSH Népeségtudományi Intézet, Budapest, 21–115.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.)

1960 *Első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH, Budapest.

Dávid Gyula

1991 Jókai Mór emlékezete. In: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 2*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 515–530.

Dávid Zoltán

1997 A székelyek száma 1567–1992. *KSH – Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. (16) 7–74.

Demény Lajos

1998 *Székely Oklevéltár IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Demeter Lajos

2007 A háromszéki temetők jelképvilága. In: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7/I. Konferencia Sepsiszentgyörgyön, 2005. szeptember*. Székely Nemzeti Múzeum – Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 373–410.

Demeter Lajos – Kisgyörgy Tamás

2011 *Életem, Háromszék. I. Boldog békeidők. Emlékképek a XIX–XX. századból az 1848–49-es szabadságharctól Szarajevóig*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Diénes Jenő, Ikafalvi

1942 Múzeumunk első 20 éve. In: *A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*. Turóczy Nyomda, Kézdivásárhely, 73–91.

Dimény Attila

1997 Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen. *Acta (Siculica) 1996/2.* 183–188.

2000 Az oroszfalvi iskola rövid története. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2001.* Media Kiadó, Kézdivásárhely, 76–77.

2002a Oroszfaalu demográfiai képe. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2002.* ProPress Kiadó, Kézdivásárhely, 58–60.

2002b Vallás és oktatás Oroszfaaluban. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* (Kriza Könyvek, 12.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 181–188.

2003a Házassági szokások Oroszfaaluban az 1895–1950 közötti polgári anyakönyvek tükrében. In: Dimény Attila – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken.* (Kriza Könyvek, 17.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–153.

2003b Oroszfaalu család típusai. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2003.* Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, Kézdivásárhely, 85–88.

2006 A kézdivásárhelyi fényképezés kezdetei. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Évkönyve 2006.* Kézdivásárhely Muncípium Polgármesteri Hivatala, Kézdivásárhely, 91–92.

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig. *Acta Siculica 2010.* 445–457.

2011a A publikus tér használata Kézdivásárhelyen a 19–20. században. In: Kinda István (szerk.): *Beavatás. Tanulmányok a zabolai Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumának anyagából (2008–2011).* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár–Zabola, 69–108.

2011b A kézdivásárhelyi polgárság egyesületi élete a 19. század második felétől a 20. század közepéig. *Acta Siculica 2011.* 511–541.

2013 Az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet első harminc éve az árvaházalapító báró Szentkeresztly Stephanie elnöksége alatt (1872–1902). In: Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Szentkeresztly Stephanie Emlékkönyv. A Háromszék Vármegyei Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet alapításának 140. évfordulójára.* Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 29–56.

2015a A kézdivásárhelyi reformátusok bérházépítése (1903–1913). *Lustra II.* (1) 47–48.

2015b Kézdivásárhely református és római katolikus társadalma 1724–1853 között, az egyházi anyakönyvek tükrében. *Acta Siculica 2014–2015.* 593–612.

2017 A kézdivásárhelyi oktatási intézmények rövid története a 17. századtól a 20. század első feléig. *Korunk XXVIII.* (1) 3–10.

Dobay János

1893 Kézdi-Vásárhely városi és vidéki „Rudolf” kórház és vereskereszt-egylet Kézdi-Vásárhely városi és vidéki választmányának története. In: *Emlékkönyv a zágoni báró Szentkeresztly Stephanie által alapított Jótékony Intézetek és Egyletekről.* Kolozsvár, 137–146.

1899 Kézdi-Vásárhely város története. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére.* Nyomatott a Jócai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsiszentgyörgyön, 101–118.

Dobolyi Annamária

2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén. *Acta Siculica* 2007. 481–495.

2011a Épületmesterek és a Szépítő Bizottság tevékenysége Kézdivásárhelyen a 19–20. század fordulóján. *Acta Siculica* 2011. 543–554.

2011b A kézdivásárhelyi kis sétatér és gőzfürdő. *Acta Siculica* 2011. 555–561.

Egyed Ákos

2008 *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület*. Kolozsvár.

Egyed Emese (szerk.)

2004 *Aranka György gyűjteménye I. Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 249.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Enyedi Sándor

1988 *Aranka György erdélyi társaságai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Erdei Ferenc

1974 *A magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Első kiadás: 1939.)

Erdélyi Károly

1893a A háromszékmegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő intézet története. In: *Emlékkönyv a zágoni báró Szentkereszty Stephanie által alapított Jótékony Intézetek és Egyletekről*. Kolozsvár, 9–16.

1893b A kézdivásárhelyi munkaképtelen szegények ápolására hivatott „Stephanie” menedékház története. In: *Emlékkönyv a zágoni báró Szentkereszty Stephanie által alapított Jótékony Intézetek és Egyletekről*. Kolozsvár, 87–95.

Erdélyi Károly – Nagy Károly – Benkő Gyula

1887 *A háromszékmegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő intézet első évkönyve 1872-től 1887-ig*. Kiadja az Intézet Kezelő Bizottsága, Budapest.

Féder Zoltán

2006 *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény 1690–2004*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

Fejős Zoltán

1998 Modernizáció és néprajz. In: Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány, modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 7–20.

2003 A városi kultúra régi és új elemei: szempontok Budapest átalakulásának értelmezéséhez. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 95–117.

Fodor Zsuzsa, V.

1995 Iparosélet Veszprémben a két világháború között. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 4.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 207–215.

Fóris Pál

1972 Adatok az erdélyi fényképezés történetéhez. A fényképezés elterjedése Kovászna megyében. *Aluta*. 137–152.

Földi István

2004 *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia.* (Kriza Könyvtár.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Gaal György

1995 Lenni vagy nem lenni? In: Dávid Gyula – Nagy Pál (szerk.): *EMKE 1895–1995.* Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 1–30.

Gagy József

2009 *Fejezetek Románia huszadik századi társadalomtörténetéhez.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Garai László

1995 *Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról és a rajta vándorló emberről.* Scientia Humana, Budapest.

2003 *Identitásgazdaságtan. Gazdaságpszichológia másképpen.* Tas Kiadó, Budapest.

Gidó Attila

2013 *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 276.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Gidó Csaba

2013 *Vasszekér és mozdonygőz. A székelyföldi vasút története (1863–1915).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Granasztói György

1998 Polgár, polgárosodás. *Nagyvilág* 43. (11–12) 924–933.

2009 Az átmenet előtti magyarországi városok területhasználatának modellje. In: Cíger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei.* Atelier, Budapest, 217–236.

2010 *Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében. Kiskunhalas 1760–1850.* (Tabula Könyvek, 10.) Néprajzi Múzeum, Budapest.

Granovetter, Mark

1995 A gyenge kötések ereje. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 371–340.

Gyáni Gábor

1990 A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és Társadalom* IV. (1) 1–13.

1995 Elkülönülés és egységesülés. Szegregáció és egyesületek a dualizmus kori Vásárhelyen. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör kezthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 4.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 181–190.

1999 *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

2002 A polgári átalakulás problémái. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 13–24.

2005 A reprezentatív város – a reprezentált város. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 229–237.

2007 „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* XVIII. (7) 4–12.

2012 *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Korunk–komp–Press, Kolozsvár.

Gyáni Gábor (szerk.)

1995 *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Gyáni Gábor – Kövér György

2006 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.

Gyarmati Zsolt

2005 *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. KOMP-PRESS Kiadó, Kolozsvár.

Habermas, Jürgen

1993 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Századvég–Gondolat, Budapest.

Hanák Péter

1962 A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* V. (3) 23–39.

Hannerz, Ulf

1999 A világvárosok szerepe a kultúrában. *Replika*. (38) 91–103.

Héra Gábor – Ligeti György

2006 *Módszertan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest.

Horváth Gyula (szerk.)

2003 *A Kárpát-medence régiói. Székelyföld*. MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Illésfalvi Péter

2010 *Kézdivásárhely, 1940. szeptember 13*. Tortoma Könyvkiadó, Barót.

Imreh István

1979 *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Incze László

1997 A Kézdivásárhelyi Múzeum rövid története. In: Uó (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 6–45.

2000 Elődök méltatása. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Képes Kalendáriuma 2001*. Media Kiadó, Kézdivásárhely, 85–92.

2002 A rendtartó székely város. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2002*. ProPress Kiadó, Kézdivásárhely, 53–58.

2003 Molnár Józsiásra emlékezünk. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Képes Kalendárium 2003*. Kézdivásárhely Muncipium Polgármesteri Hivatala, Kézdivásárhely, 59–60.

2004 Amit a céhes városról még tartozunk elmondani. In: Földi István: *Századelő az udvartereken. Rendhagyó szociográfia*. (Kriza Könyvtár.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 216–229.

2006 A 600 éves város. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Évkönyve 2007*. Kézdivásárhely Muncipium Polgármesteri Hivatala, Kézdivásárhely, 46–51.

2007 Kézdivásárhely katonai építményei. In: Szócs Géza (szerk.): *A lélek hangja*. TypoGraf, Kézdivásárhely, 113–117.

2012 Kézdivásárhely múltja. In: Uő: *A rendtartó székely város*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 13–44.

Irvins, William M. Jr.

2001 *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. (Fordította Lugosi Lugo László). Enciklopédia Kiadó, Budapest.

Issekutz Sarolta

2008 *Erdélyi örmény konyha, fűszerezve*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület Kiadó, Budapest.

Jakó Zsigmond

1992 Másfél évszázad az erdélyi honismeret szolgálatában. *Erdélyi Múzeum* LIV. (1–4) 150–155.

Kalith Attila

2003 *Emlékeim – Kézdivásárhely fanatikus atlétái 1963–1979*. A.F. Bandi, Kézdivásárhely.

Kaszta Áron

2007 A fényképész Bogdán család. In: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely Évkönyve 2008*. Kézdivásárhely, 91–93.

Katona Szabó István

1997 Gyermek- és ifjúkorom példaképeiről. In: Incze László (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 80–86.

2001 *Mi történt Erdélyben? Közügyé vált magántörténelem 1918–2000*. Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány, Budapest.

Kemecsi Lajos

2006 Életutak – hagyatékleltárak. Tata és Tóváros, 1768–1846. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – Történelmi idő. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 4.) Vas Megye Levéltára, Szombathely, 167–175.

Kertzer, David I.

1995 Urbanizáció és együttélés. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 36–62.

Keszeg Vilmos

2003 A „mai nap” mint rítus és mítosz. *Tabula* 6. (2) 187–215.

2004 Az ünneplő Torda. Az ünneplés alkalmi és terei egy kisvárosban. In: Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. L’Harmattan – Marcali Város Helytörténeti Múzeum, Budapest, 21–42.

2014 *Aranyos-vidék. Honismereti könyv*. Kriza János Néprajzi Társaság – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Kilián István

1980 Magyar nyelvű színjátszás Kézdivásárhelyt a XVIII. században. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 221–231.

Killyéni András

2009 *A kolozsvári sportélet hőskorának képes története*. Apáczai Csere János Baráti Társaság, Kolozsvár.

Kocka Jürgen

1988 Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert. Europäische Entwicklung und deutsche Eigenart. In: Uő (hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. I. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 11–76.*

Kocsis Gyula

2012 Parasztpolgár a XIX. század első felében. In: Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera: *Emlékeztető könyv régi ceglédiekről*. Magánkiadás, Cegléd, 7–14.

Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera

1993 A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszer (18–19. század). In: Kocsis Gyula (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. (Ceglédi Füzetek, 28.) Kossuth Múzeum, Cegléd, 77–91.

Kolumbán Zsuzsánna

2018 Kiegyezés kori egyletekről id. Daniel Gábor Emlékiratai alapján. *Lustra* V. (1) 40–47.

Kósa László

1990 *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Kovács Géza – Binder Pál

1981 *A céhes élet Erdélyben*. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovács Géza és Binder Pál. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Kovács Zoltán

1981 *A történeti demográfiai kutatások új módszerei*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Klny. Szeged.

Kozma Ferenc

2008 [1879] *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Kiadja a Székely Mívelődési és Közigazgatási Egylet, Budapest.

Kövér György

1995 Kisvárosi elit társaságok. Hajdúböszörmény a két világháború között. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 4.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 217–221.

Kulcsár Kálmán

1981 A modernizáció – a fogalom és a valóság. *Magyar Tudomány.* (6) 444–453.

Kuszálik Péter

1996 *Erdélyi hírlapok és folyóiratok. 1940–1989.* Teleki László Alapítvány – Közép-Európa Intézet, Budapest.

2001 *A romániai magyar sajtó 1989 után.* Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár.

Málik József et al.

1899 Közművelődés. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére.* Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsi-Szent-Györgyön, 308–378.

Miklósi-Sikes Csaba

2001 *Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839–1916.* Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely.

Mirk Szidónia-Kata

2015 Néhány adalék a XX. század eleji csíki rítusváltoztatások történetéhez. *Székelyföld XIX.* (8) 121–135.

Miskolczy Ambrus

1987 *Erdély története. III. 1830-tól napjainkig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Molnár Dénes, dr.

1941 *Adatok a „Józsiás és Emília” kézdivásárhelyi sétatéri és tanulmányi alapítvány létesítésének történeti multjához.* Kézdivásárhely.

Molnár Emil

1903 *Molnár Józsiás emlékezete.* Kézdivásárhely.

Moscovici, Serge

2002 A szociális reprezentációk elmélete. In: Uó: *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest, 210–290.

Nagy Beáta

1987 Az elit társasélete a klubok, kaszinók keretében. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 69–75.

Nagy Botond

2008 Az osztrák–magyar–román külkereskedelem szállítóeszközei 1. A szárazföldi szállítás struktúraváltásának körülményei. *Acta Siculica* 2008. 377–389.

2010 Megélhetési taktikák válság idején: Kézdivásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák–magyar–román vámháború körülményei között. *Acta Siculica* 2010. 417–443.

Nagy Elek, ifj.

1899a Az ipar. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére.* Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsí-Szent-Györgyön, 160–184.

1899b Kereskedelem. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére.* Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsí-Szent-Györgyön, 184–187.

Nagy Ferenc, örögdí

1973 Brassótól – Kézdivásárhelyig. In: Egyed Ákos (szerk.): *Az utazás divatja. Útleírások, útijegyzetek az 1848 előtti Erdélyről.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 109.

Negreanu, Maria I.

1943 *Români din Tg.-Săcuiesc și satele învecinate după condica bisericii ortodoxe din Tg.-Săcuiesc (1781–1898).* Institutul de Istorie Națională, București.

Olasz Gabriella

1999 Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete. *Acta (Siculica)* 1998/2. 59–90.

2004 Bevezető. In: Beke Ernő: *Üdvözet Kézdivásárhelyről.* Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 5–16.

Orbán Balázs

1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* III Háromszék. Pest.

Örsi Julianna

1983 Exogámia és endogámia Magyarországon. *Demográfia* XXVI. (4) 572–597.

1997 Magyarremete: egy magyar település a román falvak „gyűrűjében”. *Néprajzi Látóhatár* VI. (1–4) 370–376.

1998 Mit őriznek az anyakönyvek. In: Uó: *Emberszötte háló.* Finta Múzeum – Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve, 169–215.

Pál Judit

1996 Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig. *Acta* 1995. 161–172.

1999 A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850). In: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a*

székelyföldi románság történetéről. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 25–97.
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
2005 *Armenii în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei*. Centrul pentru Studii Transilvane, Cluj-Napoca.

Pál-Antal Sándor

2003 *A Székelyföld és városai. Tanulmányok és közlemények*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2009 A háromszéki mezővárosok a 18. század elején. *Acta Siculica 2009*. 291–304.

2012 Népeségi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. *Erdélyi Múzeum LXXIV*. (2) 1–19.

Pálmány Béla

1995 Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája, 1990. június 23–25*. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 4.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 5–47.

Pásztor Ágota

2003 Egyesületek Dévaványán a XIX. század közepétől a második világháborúig. *Ethnica V*. (4) 118–121.

2004 Székházak szerepe a dévaványai egyesületek életében. *Ethnica VI*. (4) 156–157.

2006 A balmazújvárosi Rákóczi Olvasó Nép kör (1905–1949). *Ethnica VIII*. (2) 56–59.

Pásztor Gyöngyi

2006 *Városshociológia. Elméletek és problémák*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár.

Péter János

1942 Tíz év a Kézdivásárhelyi Kaszinó életéből. In: *A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*. Turóczy Nyomda, Kézdivásárhely, 36–71.

Péter János (szerk.)

1914 *A Székelyföld és székely nagyjaink*. Turóczi István kiadása, Kézdivásárhely.

Potsa József (szerk.)

1899 *Háromszék Vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*. Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsi-Szent-Györgyön.

Pozsony Ferenc

1997 *Az erdélyi szászok jeles napi szokásai*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Kultúra Tanszék, Kolozsvár.

2009a Az örmények Erdélyben. In: Uó: *Erdély népei. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 109–139.

2009b A cigányok Erdélyben. In: Uó: *Erdély népei. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 165–220.

2009c A vasárnap szerkezete egy székely kisvárosban és községben. In: Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tötszegi Tekla (szerk.): *A fiatalok vasárnapja Európában.* (Kriza Könyvek, 35.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 128–152.

2015 *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Redfield, Robert – Singer, Milton

1954 The Cultural Role of Cities. *Economic Development and Cultural Change* 3. (1) 53–73.

Sári Zsolt (szerk.)

2011 *A vasút fénykora – A vidék modernizációja.* (Kiállítási katalógusok, 2.) Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

Scheint G., Daniel

2012 [1833] *Az erdélyi székelyek földje és népe természeti, politikai, statisztikai és történelmi szempontból.* Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

Sebők László

2005 *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.

Sonkoly Gábor

2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században.* L'Harmattan–Atelier Kiadó, Budapest.

Szabó Gyöngyvér – Daczó Katalin

2012 Bogdán Rózália összegzése. Napló életéről 1896. (I. rész.) *Örokségünk* VI. (4) 12–15.

Szabó Judit

1997 Balázs Márton emlékezete. In: Incze László (szerk.): *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára.* Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 88–103.

Szabó Levente, T.

2008 *A tér képei: tér, irodalom, társadalom.* Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.

Szalma Anna-Mária

2014 *A fénykép a mindennapi életben. Fényképkorpuszok antropológiai elemzése.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Száva Tibor-Sándor

2008 *Gyergyói és szépvízi magyarörmények nyomában.* Alutus Kiadó, Csíkszereda.

Szentiváni Mihály

1986 *Gyaloglat Erdélyben.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Székely János

1876 Kézdivásárhely múltja és jelene. *A magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésének munkálatai*. 1875. (18) 233–238.

Szentiványi Miklós

1899 Közigazgatás. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*. Nyomatott a Jókai-Nyomda-Részvénytársulat Nyomdájában, Sepsi-Szent-Györgyön, 141–146.

Szijártó Zsolt

2008 *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Szilágyi Miklós

1995 *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

2000 Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 558–584.

2001 *Néprajzi forráskritika*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Szőcs Géza

2010 *Az iskola hangja*. Magánkiadás, Kézdivásárhely.

Takács Péter

1988 Az erdélyi társadalom jellemzői a XIX. században. In: Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 134–140.

Tarcai Béla

1993 A miskolci fotográfia múltjából: egy polgárcsalád a századfordulón. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 375–393.

Tóth Árpád

2005 *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Tóth István

1987 Az egyesületek hatása a szlovák társadalomra és annak anyagi, gazdasági háttere a Felvidéken a dualizmus idején. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 41–44.

Tóth László

1987 Az intézményesült érintkezési formák és a közéletiség alakulása a 20. században (Besenyőtelek). In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 45–54.

Tóth László

2016 *Kézdiszék 1916 írásban és képekben*. Magánkiadás, Kézdivásárhely.

Tóth Szabolcs Barnabás

2008 Oltáregyletek Háromszéken. *Acta Siculica 2008*. 391–400.

2009 A Háromszéki Királyi Törvényszék székhelyéért folytatott küzdelem, 1875. *Acta-Siculica 2009*. 493–499.

2010 A sepsiszentgyörgyi Olvasóegylet/Kaszinó története (1835–1946). *Acta Siculica 2010*. 459–480.

2011 *A háromszéki önkéntes tűzoltók múltja és jelene*. Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

2015 A helyi elit szerepe a háromszéki közművelődési intézmények életében a dualizmus korában. In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Élitek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Háromszék Vármegye Kiadó – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 82–124.

Tönnies, Ferdinand

1983 *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.

Török Andor

1905 Kézdivásárhelyi élet a XVIII. század elején. *Székelyföld*. XXIV. dec. 7. (98), dec. 10. (99), dec. 14. (100).

1932 Régi Kézdivásárhelyi emberekről. In: *Előadások. Különlenyomat a Székelyföld II. évfolyamából*. Kiadja a Háromszékmegyei Erzsébet Árvaleánynevelő Intézet, Kézdivásárhely, 1–24.

Tripcovici, Nicolae

1985 *Filatelia. Pasiune, competiție, studiu*. Editura Sport-Turism, București.

Vajna Károly

1942 A Kézdivásárhelyi Kaszinó 90 éves múltja. In: *A Kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*. Turóczy Nyomda, Kézdivásárhely, 3–35.

Varga E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. Teleki László Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda.

2010 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. Elérhetőség: www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm (letöltve 2015. 03. 19.)

Varga Gyula

1996 Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai. In: Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Csongrád Város Önkormányzata, Szeged, 51–70.

Varga László, Á. (szerk.)

1987 *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján 1986. szeptember 28–30.* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 1.) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.

Vámszer Géza

1977 *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Weber, Max

1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Wilhelm Gábor

2005 Kognitív térképek és a városreprezentáció. In: N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat Kiadó, Budapest, 29–46.

Adattár

Kézdivásárhelyi egyesületek, körök és társaságok jegyzéke 1842–1948 között

Az egyesület típusa	Az egyesület megnevezése	Alakulási éve
Társas és művelődési egyesületek	Kézdivásárhelyi Társalkodó / Olvasó Egylet / Kaszinó	1842. december 25.
	Kézdivásárhelyi Közművelődési Egyesület	1875. október 3.
	Zeneönképzőkör	1880
	Kereskedő Ifjak Társulata / Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulata	1880. körül / 1909. október 17-én egyesült a Kereskedők Társulatával
	Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület - kézdivásárhelyi fiók	1885
	Kézdivásárhelyi Önképző- és Műkedvelő Egyesület	1892
	Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság	1901. június 6.
	Kézdivásárhelyi Iparos Ifjúsági Egyesület (Kör)	1903. január 11.
	Kereskedők Társulata	19. század végén
	Polgári Olvasókör	1906. március 18.
	Jókai Kör	1919–1920. között
	Műkedvelő Vegyes Zenekar	1919
	Kézdivásárhely Város és Vidéke Színpartoló Egyesület / Egyesületek Színpartoló Bizottsága	1921. június 16.
	Műkedvelő Társaság	1922. május 7-én.
	Kézdivásárhelyi Magyar Dalárda	1922. szeptember 15.
	ASTRA kézdivásárhelyi tagozata	1931
	Humanitárius és betegsegélyező egyesületek / intézmények	Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet
Stephanie Menház		1874. november 8.
Kórház Egyesület / Rudolf Kórház Alapítvány (Egyesület)		1878. január 13.
Jótékony Nőegylet		1878. február 10.
Országos Vörös Kereszt Egylet - kézdivásárhelyi fiókegylet		1884. március 1.
József Főherceg Szanatóriumi Egyesület		1900
Erdélyi Pártfogó-Egyesület Háromszékvármegyei Fiókegyesülete Kézdivásárhelyen		1909. november 21.
Izraelita Jótékony Nőegylet		1925
Kézdivásárhelyi és Városi H.O.N.Sz.	1941	

Közbiztonsági egyesületek	Önkéntes Tűzoltó Egyesület	1876. október 3.
	Légvédelmi Liga	1941
Sport- és szabadidő egyesületek	Kézdivásárhelyi Lövészegylet	1877
	Koresolyázó Egylet	1882 körül
	Kézdivásárhelyi és Vidéki Vadászegylet	19. század végén
	Józsias és Emilia Tanulmányi és Sétatéri Alapítvány	1909. február 9.
	Kézdivásárhelyi Sport Egyesület (KSE)	1912. szeptember 15.
Oktatási egyesületek	Pedagógiai Társaság	1870
	Tanítói Kör	1880
	a Rom. Kat. Főgimnázium Segítő Egyesülete	1908
Gazdasági egyesületek / intézmények	Kézdivásárhelyi Takarékpénztár	1872. december 15.
	Kézdivásárhelyi Kisegítő Takarékpénztár	1885
	Kézdivásárhely és Vidéke Gazdasági Egyesület	1902
	Magyar Védő Egyesület fiókszervezete	1906. március 25.
	Kvh-i Vegyes-Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet	1922. május 21.
	Székely Méhész Szövetkezet	1923. április 19.
	Általános Ipartestület	1931. augusztus 18.
Politikai egyesületek	Kézdivásárhelyi Függetlenségi és 48-as Kör	1899. december 28.
	Kézdivásárhelyi Székely Társaság	1901
	Kossuth Lajos Asztaltársaság	1904
Vallási egyesületek	Oltáregylet	1876. november 19.
	Református Egyház Dalköre	1880
	Főgimnázium Mária Társulata / Mária Kongregáció	1903
	Konfirmáltak Egyesülete	1907
	Szent Antal Jótékony Egyesület	1920 körül
	Erdélyi Rom. Kat. Népszövetség kézdivásárhelyi tagozata	1924. december 28.
	Kézdivásárhelyi Református Nőszövetség	1928. november 6.
	Jézus Szíve Gyermekkar Egyesület	1930
	Szent Cecília Dalkör	1930
	Katolikus Otthon	1930. december 21.
	Római Katolikus Leányegyesület	1930
	Református Leányzövetség	1930
	Országos Cserkész Szövetség kézdivásárhelyi csapata	1931
	Magyar Evangéliumi Munkásszövetség kvh-i csoportja	1942. augusztus 30.

A kézdivásárhelyi egyesületekben és közéletben szerepet vállaló személyek

dr. **Antal Mihály** – megyei főorvos; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület Igazgató Tanácsának tiszteletbeli orvosa (Boga 1991: 10).

Apor János – 1884. március 1-én az Országos Vöröskereszt Egyesület kézdivásárhelyi fiókjának elnökségi tagja (Boga 1991: 23).

dr. **Asbóth József Viktor** (1863, Tatatóváros – 1924) – római katolikus; 1900–1923 között kézdivásárhelyi főgimnáziumi tanár, 1924-ben nyugdíjazták; 1922-ben praeses; 1903-ban alakította a főgimnáziumi Mária Társulatot, melyet 20 éven át vezetett; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja, 1909. december 4-től elnöke; 1905 februárjában minorita rendi házfőnök; 1905. január 10-én kinevezést kapott hat évre a kézdivásárhelyi állami polgári fiú- és leányiskolák gondnoksági tagjává; az 1908 végén megalapított római katolikus főgimnázium Segítő Egyesületének elnöke 1909 szeptemberig; 1909. szeptemberétől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre (SzH.1909.IV/76, 1924.VIII/14).

Baka Mihály (1865, Kézdivásárhely – ?) – református; 1901-ben házasságkötéskor takarékpénztári segédkönyvelő; 1903. februárig a Kaszinó tagja, távozás miatt törölték a tagságát (KPHA).

Baka Mihályné **Jancsó Amália** (1872, Kézdivásárhely – 1931, Sepsiszentgyörgy) – református; 1923-ban özvegy; 1923. május 10-ig, 15 év munkásság után, lemondásáig a Konfirmáltak Egyesületének pénztárosa (SzU.1923.XX/37, KPHA).

Balázs Márton (1867, Szilágysomlyó – 1948, Sepsiszentgyörgy) – római katolikus; magyar- és németnyelv-tanár, földrajz- és műénektanár; 1897. április 11-én kötött házasságot a balánbányai Tauber Róza középiskolai leánytanítónővel; 1893-tól az iparos szakosztályú felső népiskola tanára, 1899-től a kézdivásárhelyi állami polgári leányiskola igazgatója; 1904. május 24-től a református egyháztanács rendes tagja; A Pedagógiai Társaság titkára 1904. november 23-tól; a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet titkára 1905 januárjában; 1909. áprilisától a Segítő Egyesület tagja; 1909-ben az állami polgári fiú- és leányiskola igazgatója; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre (Potsa szerk. 1899: 343; Sz.1904.XXIII/17; SzH.1909.IV/26; SzU.1928.XXV(XII)37, XXV(XII)38; Szabó J. 1997).

Baló László (1841–1917) – református; nyelvtan- és történelemtanár; 1872. november 18-án házasságot kötött Jancsó Emmával (szül. 1855); ekkor iskolaigazgató, lakhelye Kvh.; 1874-től az iparos szakosztályú felső népiskola tanítója, 1911-ben nyugalmazott polgári iskolai igazgató; 1877. február 16-án az Olvasó Egylet gazdája; 1884-ben a Kórház Egyesület Igazgatóságának ellenőre; 1896 előtt elnöke volt a vármegyei tantestületnek, majd a testület segélyegyletének, a kézdivásárhelyi református egyház főgondnoka, tagja a kézdivásárhelyi képviselőtestületnek; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja; 1905. áprilisban a Stephanie Menház elnöke, 1909. no-

vembertől ügyvezető alelnöke; 1916 október 10-én elhurcolta a román hadsereg, fogásban halt meg 1917-ben (SÁL 617/1865–1908 esk. 241/27-lap 018; Potsa szerk. 1899: 343; Boga 1991: 22; a Kézdivásárhelyi Református Egyház gyászjelentője 1918. január; Tóth L. 2016: 197; Tóth Sz. B. 2015: 87).

Balogh János (1844, Kézdivásárhely – 1904, Kézdivásárhely) – református; 1889-ben kiegészítő takarékpénztári pénztáros; városi ellenőr; 1903-ban városi tanácsos; Vízi (Wizy) István sógora (Sz.1889.VIII./27).

Balogh Jánosné **Vízi (Wizy) Emma** (? – 1889, Kézdivásárhely) – A kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet első ideiglenes alelnöke 1878–79-ben (SzK.1880.II/13: 152–153).

Balogh Katalin – 1928-ban az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet igazgatónője (SzU.1928.XXV(XII)/13).

dr. **Balogh Vendel** (1855, Csíkborzsova – 1917, Răducăneni, ismeretlen sírban) – római katolikus; ügyvéd; 1885–1887 között diákként gátfutó atléta; 1. felesége Vertán Katinka (1870–1896); 2. felesége 1897. szeptember 6-tól Vertán Mária (1865–1898) sógorasszonya; 1902. november 25-én kötött 3. házasságot a kézdivásárhelyi Novák Terézszel; 1900 februárjában a Vöröskereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának vezetőségi tagja (talán elnök). 1904-ben a római katolikus hitközség ügyésze, májustól az egyház-község gondnoka; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság pénztárosa; 1904-ben néhány hónapig a *Székely Ujság* felelős szerkesztője; 1905. január 6-án a minorita rend konfráterévé nevezik ki az aradi rendfőnök; 1905. január 10-én kinevezést kapott hat évre a kézdivásárhelyi állami polgári fiú- és leányiskolák gondnoksági tagjává; 1906. előtt az Önkéntes Tűzoltó Egylet alparancsnoka, 1906–1909. májusáig, lemondásáig főparancsnoka; 1904–1909 között a Kossuth Lajos Asztaltársaság elnöke, 1909. szeptemberben újraválasztották (SzU.1905.II/3, SzH.1909.IV/76, Kalith 2003: 7; sírkő a romai katolikus temetőben).

Bándy István (1857, Ozsdola – ?) – római katolikus; önálló vegyeskereskedő; 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának alelnöke (SzH.1909.IV/84).

dr. **Bánffy Zsigmond** (1854–?) – országos ügyvéd; 1894. március 11-én tagja volt a turini küldöttségnek; 1901-től a kézdivásárhelyi Székely Társaság alelnöke; 1903 februárjában a Kézdivásárhelyi s Vidéki Gazdasági Egyesület tagja, 1904 júniusában az egylet ügyésze (SzNM fotótára).

dr. **Barabás Sándor** – orvos; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület Igazgató Tanácsának tagja, a Rudolf Kórház orvosa (Boga 1991: 10.)

Bartha Józsefné **Köpeczi Nagy Róza** (1850–1913) – adótárnokné; 1877–1878 között a Közművelődési Egyesület színi szakosztályának tagja; 1878-ban a Jótékony Nőegylet ideiglenes másodelnöke (N.1878.VIII/3: 11).

Bartók Károly – 1889–1896 között Kvh. polgármestere (Bakk 1895; a festmény néhai Páll Barna tulajdona, Kvh.).

Bándy Imre – 1905-ben a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának pénztárosa (SzU.1915.XII/7).

Bencze József – 1908-ban a Polgári Olvasókör pénztárosa, 1911–1912-ben jegyzője (SzH.1909.IV/8, SzU.1912. IX/13).

Bene Albert – 1902-ben asztalosmester; 1904 augusztusában az Iparos Ifjúsági Egyesület (ügyvezető) elnöke (KPHA; Sz.1904.XXIII/64).

Benkő Dániel – (1832–1874) – halála előtt a református egyház gondnoka; felesége Molnár Róza, 1880. februárban Kovács Ferencné (KREkL 1/20 1875–1883; kriptá a református temetőben).

árkosi és altorjai **Benkő Ernő** (? – 1939, Kézdivásárhely) – törvényszéki bíró; a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatósági tagja a két világháború között; 1922–1939 között a református egyház főgondnoka; 1922-ben Kaszinó tag; az 1922. szeptember 15-én alakult kézdivásárhelyi Magyar Dalárda első elnöke; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1928. márciustól az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet pénztárosa; 1935. március a KSE többszörösen visszaválasztott elnöke (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74; SzU.1935.XXXII(XIX)/15).

ifj. Benkő Géza – posta- és távírdatiszt; 1912-ben turista, amatőr birkózó; 1912 júliusában az első futballcsapat szervezője (SzU.1912.IX./87, IX./90).

Benkő Irén – a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet pénztárosa 1905 januárjában (SzU.1905.II/13).

Benkő Gyula – takarékpénztári főkönyvelő; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja; apja, Benkő Pál ügyvéd, polgármester; felesége Fejér Lukács lánya, Fejér Róza (KPHA, Boga 1991: 23, SzNM fotótára 1112_004/1884).

Benkő Gyula (1873, Kézdivásárhely – 1940, Kézdivásárhely) – református; 1897-ben cipésmester; 1902-ben városi vámszedő; 1911. október 8-án református főgondnok; (KPHA, KREkL 1/24 1908–1915).

Benkő István (1867, Kézdivásárhely – ?) – földbirtokos, szeszgyáros; 1894. március 11-én tagja volt a turini küldöttségnek; 1909. áprilistól a Segítő Egyesület 11. alapító tagja; 1912 januárjától az újraalakult Vörös Kereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának alelnöke (SzU.1912.IX/13).

Benkő Pál (1826, Kézdivásárhely – 1889, Kézdivásárhely) – ügyvéd; 1856-ban városi szenátor; 1863–1868 között polgármester; 1865–1866 között országgyűlési képviselő; 1872-től törvényszéki jegyző, majd törvényszéki vizsgálóbíró nyugalmazásáig; 1880. január 14-től városi képviselő (szenátor) (Bakk 1895: 436, SzU.1931.XXVIII(XV)/34).

Benkő Pálné **Dénes Mária** (1835, Sepsiszentgyörgy – 1902, Kézdivásárhely) – 1896–1902 között a Stephanie Menház első elnöke (SzU.1931.XXVIII(XV)/34).

Benkő Sándor – rendőrfőkapitány; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági jegyzője; 1887-ben országgyűlési képviselő; 1887-ben Nagy Mária feleségével építette fel házáat a mai Függetlenség utca jobb oldalán, a csizmadiák bérháza szomszédságában, „BS:NM.1887” (Boga 1991: 10).

Benkő Sándor – tanító; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda jegyzője; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre (SzU.1922.XIX/73, XIX/102).

dr. **Bidu V. Valeriu** – sebész és nőgyógyász szakorvos; a párizsi egyetem tanársegédje volt; 1924. októbertől az államosított Rudolf Kórház igazgatója; 1928-ban a városi tanácsos; 1931-ben az Astra kézdivásárhelyi tagozatának elnöke (SzH.1924.VIII/10, SzH.1925.IX/2, SzU.1931.XXVIII(XV)/50; Kvh. 1928-as önkormányzati csoportképen KREkL).

Bíró Lajos – 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság jegyzője; 1906-tól a Székely Hírlap felelős szerkesztője és tulajdonosa; 1904–1909 között a Kossuth Lajos Asztaltársaság titkára, 1909. szeptembertől újraválasztották; 1909. január a Kézdivásárhelyi Függetlenségi és 48-as Kör titkára; 1909–1912-ben a Polgári Olvasókör titkára; 1942-ben a székelyudvarhelyi római katolikus főgimnázium nyugalmazott igazgatója (SzH.1909.IV/76, SzU.1912.IX/13).

Bíró Sándor – polgári iskolai tanár; 20. század első éveiben a Jótékony Nőegylet jegyzője (SzU.1912.IX/54, IX/55).

dr. **Bodor Ferenc** (1869–?) – 1900-ban királyi közjegyző (KPHA).

Bodor Ferencné **Gidófalvi Irma** – 1915-től a Vörös Kereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának alelnöke (SzU.1915.XXII/31).

Bodor György (1904, Kézdivásárhely – 1976, Budapest) – ügyvéd, a Magyar Radikális Párt főtitkára. Jogot végzett a budapesti tudományegyetemen, bírói és ügyvédi vizsgája letétele (1932) után Budapesten ügyvédi irodát nyitott. Tagja, majd rövid ideig főtitkára volt a Bartha Miklós Társaságnak, tagja és időszakosan főtitkára a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Magyar Radikális Pártnak. 1939-ben a Belvárosi Színház gazdasági igazgatója. 1940-től vállalati jogász. 1945-ben a Nemzeti Paraszt Párt egyik szervezője és részt vett az 1941-ben Bácskába telepített bukovinai székelyek Baranya és Tolna vármegyében való letelepítésében. Külpolitikai érdekek veszélyeztetése miatt letartóztatták (1962) és három és fél évi börtönre ítélték; közkegyelemmel szabadult (1963). Főként történelmi, kisebbség-politikai, néprajzi tanulmányait, cikkeit 1945-től 1948-ig az *Ethnographia*, a *Szabad Szó*, utóbb a *Honismeret*, a *Művészet* és a kecskeméti *Forrás* közölte (<http://www.gelencszallas.atw.hu/Gelence/Bodorgyorgy.htm>).

Bodor Iván – 1922. decemberben a Kaszinó jegyzője (SzU.1923.XX/29).

dr. **Boga Alajos** – főgimnáziumi tanár; igazgató; tankerületi főigazgató; a kommunista egyházüldözések egyik első mártírja (Földi 2004).

Boldizsár Menyhért – 1927–1931 között a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének pénztárosa, majd ellenőr (SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1931.XXVII-I(XV)/9; csoportkép 1931-ből ILCM).

Bordó Béla – 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának könyvtárosa (SzH.1909.IV/84).

Borosnyai László – 1848–49-ben a Kézdivásárhelyi Társalkodó ideiglenes elnöke (Vajna 1942: 13.)

Bothár L. Vilmos (1896 – 1951, Zajzon) – evangélikus; a kézdivásárhelyi evangélikus szórványgyülekezet szervezője, a Székelyföldi Evangélikus Missziói Egyházközség felügyelője az alakulás óta; a sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi evangélikus templomok építtetője és igehirdetője; három éven keresztül egyházkerületi felügyelő; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda pénztárnoka; 1922–1923-ban is a Konfirmáltak Egyesület titkára; 1935. áprilisban a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár vezérigazgatója (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74; SzU.1923.XX/37; gyászjelentő 1951-ből, az ILCLI és egyéb iratok).

Czirmay Árpád (1870, Hídvég – 1941, Kézdivásárhely) – református; 1896–1901 között állami iskolai tanító Nagyteremiben; 1922. augusztusban a kézdivásárhelyi református elemi iskola igazgatója; 1909. február a Kézdivásárhelyi Iparos Ifjúsági Egyesület (Kör) elnöke, 1912. februárjától ügyvezető igazgatója; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda választmányi tagja (SzH.1909.IV/11; SzU.1912.IX/23; SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74; kézdivásárhelyi polgári anyakönyv; Református Dalárda csoportképén 1910, ILCM, F.12.51; sírkő a kézdivásárhelyi református temetőben).

Czirmay Zoltán (1876 – 1919, Kézdivásárhely) – református; 1896. augusztusban a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság titkára; 1904. szeptember 3-tól református lelkész, második rendes pap; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja; 1912-ben a Polgári Olvasókör tagja (meghívó 1896. augusztus 15-i rendezvényre ILCM; SzH.1909.IV/76.; Református Dalkör csoportképe 1910, ILCM, F.12.51; sírkő a kézdivásárhelyi református temetőben).

Császár Lukács – (1820, Csíkszépvíz –1898, Kézdivásárhely) – római katolikus; kereskedő; 1844–1847 között a Kézdivásárhelyi Társalkodó pénztárosa (Vajna 1942: 9, SzNM fotótára 1112_016).

Cseh Gyula – 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre (SzU.1922.XIX/102).

dr. Cseh Károly – orvos; 1880-tól a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület Igazgatósági Tanácsának tagja, a Rudolf Kórház orvosa (Boga 1991: 10).

Cserey Jánosné **Zathureczky Emília** (1823, Olasztelek [Alsózatursza] – 1905, Imecsfalva) – 1880-tól a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet elnöke; 1884. március 1-én az Országos Vöröskereszt Egyesület kézdivásárhelyi fiókjának elnökségi tagja; 1899-ben hathatós támogatásával nyílt meg a kézdivásárhelyi Polgári Leányiskola (Boga O 1991: 23; http://www.szekelyfoldert.info/zathureczky_emilia.html – letöltve: 2014. 05. 27. –; Acta Siculica 2005/2; Péter szerk. 1914).

Csiszár Dénes – szeszgyáros; 1923-tól az Önkéntes Tűzoltó Egyesület főparancsnoka; 1928-ban is újraválasztották (SzU.1928.XXV(XII)/22).

K. Csizsár József – 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (Boga 1991: 23, SzNM fotótára 1112_061).

Csizsár Mihály – 1880. januárjában a Kereskedő Ifjúság társulatának elnöke (SzK.1880.II/12: 142).

Csutak László – 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja (SzU.1909.IV/76).

ifj. Dávid Antal – 1928–1931-ig a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének elnöke, egészségügyi okok miatt mondott le, díszelnökké választották (SzU.1931.XXVIII(XV)/9; ILCM csoportkép 1931-ből).

Dávid Dezső – római katolikus; kereskedő; az 1922. május 7-én megalakított Műkedvelő Társaság kezdeményezője és rendező-titkára; 1928-ban a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének alelnöke, 1931–1942 között elnöke (SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1931.XXVIII(XV)/9, SzU.1942.XXXIX(XXVI)/12; ILCM csoportkép 1931-ből).

ifj. Dávid István (1838 – 1913, Kézdivásárhely) – római katolikus; kereskedő, rőfös; 1874–1881 között a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár választmányi tagja, 1881–1901 között igazgatósági tag, 1901–1905-ig elnökgazgatója, lemondása után tiszteletbeli elnökgazgató; Kereskedők Társulatának elnöke (SzU.1905.XXIV/18; KPHA; sírkő a kézdivásárhelyi római katolikus temetőben; SzNM fotótára 1112_034/1898).

ifj. Dávid Istvánné Czifra Jozefina (1838 – 1922, Kézdivásárhely) – római katolikus; 1877-ben az Oltár-Egylet bizottsági tagja (sírkő a kézdivásárhelyi római katolikus temetőben; KPHA; N.1879.IX.)

dr. Dávid István – az 1919-ben megalakult Műkedvelő Vegyes Zenekar létrehozója, karnagya; az 1922. szeptember 15-én megalakult kézdivásárhelyi Magyar Dalárda kezdeményezője és első karvezére; 1922. december 20-tól az újraalakult EMKE kézdivásárhelyi választmányának titkára; 1924. december 28-tól az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség kézdivásárhelyi tagozatának elnöke; az 1920-as évek végén városi tanácsos (ILCM fotó az 1931-es csoportképről; KPHA; SzU.1922.XIX/101; SzH.1925.IX./3).

dr. I(kafalvi) Diénes Jenő (1876 – 1946, Kézdivásárhely) – református; ügyvéd; 1896. augusztusban a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság pénztárnoka; 1944-ben Kézdivásárhely polgármestere (meghívó 1896. augusztus 15-i rendezvényre ILCM – Fond I. Diénes Jenő; KMBE fotónegatív gyűjteménye).

dr. I(kafalvi) Diénes Ödön (1874, Szemerja – 1936, Kézdivásárhely) – református, nőtlen; ügyvéd; 1896. augusztusban a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság elnöke; 1905. március 20-án a Kézdivásárhelyi Kaszinó titkára 1912. március 10-ig, ezt követően alelnöke, 1922-ben elnök; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja; 1912-ben a Kézdivásárhelyi Könyvnyomda r.t. igazgató-elnöke; 1912. decemberig, lemondásáig a Székely Társaság titkára; 17 éven át a *Székely Ujság* felelős-, majd 1925. március 29-től főszerkesztője, református presbiter, a Kézdivásárhelyi Kaszinó elnöke, A Kézdivásárhelyi Múzeum alapító elnöke, a Józsiás és Emília

Sétatéri és Tanulmányi Alapítvány igazgatósági elnöke, A KSE tiszteletbeli elnöke, A Székely Nemzeti Múzeum, az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, a Stephanie Menház igazgatósági tagja; 1922. december 20-tól az újraalakult EMKE kézdívsárhelyi választmányának alelnöke, elnöke; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; a helyi Színpártoló Egyesület (Bizottság) elnöke, az Országos Magyar Párt kézdívsárhelyi tagozatának alelnöke, a Kir. Magyar Természettudományi Társaság választott tagja stb. (meghívó 1896. augusztus 15-i rendezvényre ILCM – Fond I. Diénes Jenő; gyászjelentő 1936-ból ILCM; SzH.1909.IV/76; SzU.1922.XIX/101; SzU.1925.XII/11; SzU.1928.XXV(XII)/7; SzU.1930.XXVII(XIV)/14).

Dobay János (1854, Barátos – 1904, Kézdivásárhely) – református; 1887–1888 között közgyám; 1889–1896 között rendőrkapitány; 1898–1904 júniusában még kézdívsárhelyi városi főjegyző; 1899-ig a *Székelyföld* felelős szerkesztője (Bakk 1895, Sz.1897. XVI/97).

Dobay János – tanár; 1905-ben a Rudolf Kórház ügyvezető elnöke (SzH.1909.IV/1, IV/2).

id. Elekes Béla (1854, Szentkatolna – 1928, Kézdivásárhely) – római katolikus; 1896-ban királyi törvényszéki bíró Kvh-en; 1902-ben királyi táblabíró Kvh-en; főispán; a Kaszinó tiszteletbeli tagja; a római katolikus főgimnázium gondnoka; Kvh. díszpolgára; Lipót-rend lovagja (SzU.1928.XXV(XII)/31, SzNM fotótára 1112_032).

Elekes Béláné **Zakariás Róza** (1861, Kézdivásárhely – ?) – római katolikus; háztartásbeli; 1912. januárjától az újraalakult Vörös Kereszt Egylet kézdívsárhelyi fiókjának elnöknője dr. Vargha Bélával együtt (SzU.1912.IX/13).

dr. **Elekes Béla** – (1887 – 1961, Kézdivásárhely) – római katolikus; ügyvéd (ILCM gyászjelentő; SzNM fotótára 1112_046 – Jenő és Béla).

dr. **Elekes György** – 1922. november 11-én megjelentette a *Flekkén* című szatirikus hetilapot (SzU.1922.XIX/88).

Erdélyi Károly (1846 – 1900, Vörösberény, Zala megye) – 1873–1892 között a Kézdivásárhelyi Iparos szakosztályú felső népiskola igazgatója az iskola átalakításáig; 1892-től 1899-ig nyugdíjba vonulásáig az állami polgári fiúiskola igazgatója; 26 évet töltött iskolaigazgatóként Kézdivásárhelyen; az 1875. október 3-án alakult Közművelődési Egyesület elnöke; 1879-ben megalapítja és szerkeszti a *Kézdivásárhely és vidéke* című hírlapot, 1880-tól *Székely Közlöny*; a kézdívsárhelyi humán intézetek titkáráként tevékenykedett, Háromszék vármegye közigazdasági ügyeiben fejtett ki tevékenységet, a Háromszékmezei Tanítótestület alelnöke, majd elnöke volt (Sz.1900.XIX/12, Tóth Sz. B. 2015: 100).

Eperjesy Albert (1871, Szárazpatak – ?) – római katolikus; magyar királyi adótiszt; 1904–1909 májusában is a Kézdivásárhely és Vidéki Gazdasági Egyesület jegyzője (Sz.1904.XXIII/18, SzH.1909.IV/42).

Fábián Dániel (1810, Nagyalambfalva – 1894, Szilágycseh) – református pap; 1832–1834 között segédlelkész és rektortanító Kvh-en; 1834–1842 és 1842–1844 között má-

sodlelkész Nagyenyeden és Székelyudvarhelyen; 1844. októbertől első pap Kvh-en; a Kézdivásárhelyi Társalkodó elnöke; 1848–1849-ben Kvh. országgyűlési képviselője; a szabadságharcban való részvételéért 1850–1856 között várfogságban volt; 1857-től haláláig református pap Szilágycsehben (SzU.1931.XXVIII(XV)/5, XXVIII(XV)/6, XXVII(XV)/17; SzU.1935.XXXII(XIX)/13, XXXII(XIX)/14; Vajna 1942: 12–13, 15).

Fejér Antal – kereskedő; 1873–1928 között az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet pénztárosa; 1905. februárban a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár elnökgazgatója; 1905. június a Kézdivásárhelyi Kereskedő Ifjak Társulatának elnöke; 1919. október 17-től 1922. májusában is az egyesült Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társulatának elnöke, 1928-tól díszelnök és tiszteletbeli tag; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre (Sz.1904.XXIII/25, SzU.1928.XXV(XII)/13, SzNM fotótára 1112_006/1884).

Fejér Károly – királyi járásbíró; a kézdivásárhelyi Olvasó Egylet / Kaszinó elnöke 1880–1903. február 12-én is; 1904-től az Önkéntes Tűzoltó Egyesület tiszteletbeli parancsnoka (Sz.1904.XXIII/24, Vajna 1942: 27).

Fejér Károlyné **Lázár Mária** – 1878–1879 között a Jótékony Nőegylet bizottmányi tagja; (SzK.1880.II/11: 129–130).

Fejér Károly – (1862–?) – birtokos; kereskedő; az Önkéntes Tűzoltó Egyesület újjáalapító tagja 1904. március 20-án; 1904-ben az ÖTE mászó osztályánál okleveles tiszt; 1909. október 17-ig a Kereskedők Társulatának elnöke (KPHA; Sz.1904.XXIII/21, XXI-II/23, XXIII/24; SzH.1909.IV/84).

Fejér Lukács – római katolikus; ruhakereskedő; 1842-ben a Kézdivásárhelyi Társalkodó első pénztárosa; 1877-ben a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár vezérigazgatója, alapító tag (SzU.1931.XXVIII(XV)/22; Vajna 1942: 7; SzNM fotótára 1112_002/1884, 1112_015).

Fejér Lukácsné **Czifra Mária** (1830 – 1920, Kézdivásárhely) – Az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet támogatója (a HEÁnI első évkönyve 1887: 10).

dr. **Fekete András** – ügyvéd; 1931-ben a Kézdivásárhelyi Általános Ipartestület ügyésze (csoportkép 1931-ből, ILCM; a KMBE negatívgyűjteménye).

madéfalvi **Ferenczy Lajos** – római katolikus egyházi status tag; 1909-ben Magyarújfaluban (Kolozs m.) élt; az 1908-ban létrehozott Segítő Egyesület alapító tagja (SzH.1909.IV/15, IV/20).

özv. **Fitzus Mártonné** – 1878–1879 között a Jótékony Nőegylet bizottmányi tagja (SzK.1880.II/11: 129–130).

Fodor János – 1915-ig a Kereskedők és Kereskedő Ifjúság Társaságának választmányi tagja, a kereskedő tanonciskola igazgatója; 1915-ben katonai szolgálatot teljesített; 1916-tól 1922. december 20-ig, majd újabb 6 évig a Rudolf Kórház Egyesület pénztárnoka; 1922. május 7-től a Műkedvelő Társaság első igazgatója (SzU.1915.XII/129).

Földi István (1903, Kézdivásárhely – 1967, Dombóvár) – 1928-ban a *Székely Ujság* segédszerkesztője; 1941. őszől Háromszék vármegye művelődésügyi titkára; 1944-ben áttelepült Magyarországra (Antal Á. 1997, 2004).

dr. **Fuchs Ignác** – orvos; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület Igazgató Tanácsának tiszteletbeli orvosa (Boga 1991: 10).

Fülöp Kálmán (1905, Csíkkarcfalva – 1996, Kézdivásárhely) – főgimnáziumi tanár, igazgató (Szócs 2010: 137–139).

Fülöp Kálmánné **Ugray Mária** – 1935-ben a Jótékony Nőegylet pénztárosa (SzU.1935. XXXII(XIX)/16, Szócs 2010: 137–139)

Gábor Béla – 1884. március 1-én az Országos Vöröskereszt Egyesület kézdivásárhelyi fiókjának elnökségi tagja (Boga 1991: 23).

Gáspár István (1865 – 1909, Kézdivásárhely) – főgimnáziumi tanár; hét évig munkálkodott Kézdivásárhelyen; 1904. november 23-tól 1909. december 4-ig a Pedagógiai Társaság alelnöke majd elnöke; 1904–1909 között a Kossuth Lajos Asztaltársaság alelnöke; 1906. március 18-tól a Polgári Olvasókör ideiglenes elnöke, 1908–1909-között haláláig titkára (SzU.1906.III/23; SzH.1909.VI/12, VI/13, VI/76).

Gyöngyösi István – 1876. október 3-án az alakuló Önkéntes Tűzoltó Egyesület jegyzője; 1886-ban a Kaszinó jegyzője (Vajna 1942: 20–23).

dr. **Gyöngyössy István** (1875, Kézdivásárhely – ?) – református; 1896. augusztusban a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság alelnöke; 1898-ban királyi törvényszéki joggyakornok; 1905-ben királyi aljárásbíró (Sárkány – Fogaras vm.); királyi ügyész nyugalmazásáig; 1905. október 16-án kötött házasságot Jancsó Vilma Annával; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda alelnöke; 1935-ben a Jótékony Nőegylet számvizsgáló bizottságának tagja; 1942-ben az Erdélyi Párt kézdivásárhelyi tagozatának elnöke (ILCM meghívó 1896. augusztus 15-i rendezvényre; SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74; SzU.1935.XXXII(XIX)/16; SzU.1942.XXXIX(XXVI)/26).

dr. **Hamar Zoltán** – 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának számvizsgálója; 1930-ban a Stephanie Menház vagyongazdálkodó bizottság ügyvezetője; 1942-ben rendőrfőkapitány; 1942-ben légtalmi parancsnok (SzH.1909.IV/84; SzU.1930.XXVII(XIV)/14; SzU.1942.XXXIX(XXVI)/26, XXXIX(XXVI)/27).

Hankó Dániel – 1849–1860 között városi főjegyző; 1842-ben a Kézdivásárhelyi Társalkodó első jegyzője; 1848. március 7-én a kézdivásárhelyi református egyház tanácsa első hivatalos jegyzőjének nevezik ki; 1848–1849-ben országgyűlési képviselő (Vajna 1942: 7, 12; Bakk 1895: 436; KREkL I/16, 1847–1861. 51/101).

Hankó László – 1821–1822 és 1824–1828 között Kvh. főbírója; 1816–1849 között városi tanácsos; első felesége Fülöp Rebeka; háza a Cserei fogadó mellett épült 1824-ben, második feleségével Turóczy Annával, amely az 1834-es tűzvészben feltehetően elpusztult. A helyére a Vörös-házhoz hasonló épület került, amely a későbbiekben a Szócs család tulajdona lett (Bakk 1895: 434–436; mestergereándához hasonlító szemöldökfa Szígyártó Szócs Emese házának a pincéjében, fotó Dimény Attila; KPHA).

Hankó László (1821–1887) – középbirtokos; gyógyszerész; takarékpénztári igazgató; 1884. március 1-én az Országos Vöröskereszt Egyesület kézdivásárhelyi fiókjának elnökségi tagja (Boga 1991: 23; SzNM fotótára 1112_011/1884).

Hankó Lászlóné **Kovács Karolina** (Lotti) (1835, Kézdivásárhely – 1900, Kézdivásárhely) – 1879. decemberben az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet alelnöke (KV.1879.I/6).

Harmath Domokos (1843, Gyeke – 1938) – Fejér Lukács divatáru-kereskedő unokaöccse; 1864-től az 1880-as évekig a műkedvelői színi előadások mindenese; az 1875. október 3-án megalakult Közművelődési Egyesület alapító tagja; 1877–1880 között a Kaszinó választmányi tagja (SzU.1935.XXXII(XIX)/7, Tóth Sz. B. 2015: 97).

Harmath Domokosné **Vertán Jozefa** – 1878-ban a Jótékony Nőegylet ideiglenes titkára; kézdivásárhelyi műkedvelő, a Kézdivásárhelyi Közművelődési Egyesület tagja (N.1878. VIII/3: 11, SzU.1935.XXXII(XIX)/7).

Hassák Vidor – római katolikus; 1877-től minorita szerzetes; 1909. júniusban főgimnáziumi igazgató; a kézdivásárhelyi Pedagógiai Társaság megalapítója, elnöke 1901–1905 februárjában is, 1909. áprilisban tiszteletbeli elnöke; az 1909. március a Segítő Egyesület tizedik alapító tagja; 1909. április az állami polgári iskolák gondnokságának elnöke, az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet iskolaszékének tagja, a Kaszinó választmányának tagja, a nagybányai Múzeum Egylet tagja, a középiskolai országos tanáregyesület tagja, a matematikai és fizikai társulat tagja, a nyújtódi választó kerület törvényhatósági képviselője (Sz.1904.XXIII/94; SzH.1909.IV/79; EAnIJ 1895–1909 és 1898–1914).

Hász József (1871 – 1935, Nagyvárad) – királyi ügyész; 1918-ig az utolsó magyar törvénytudományi elnök; az 1909. november 21-én alakult Erdélyi Párfogó-Egyesület Háromszékvármegyei Fiókegyesülete Kézdivásárhelyen első ügyvezető elnöke; 1912. januártól az újjalakult Vörös Kereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának alelnöke (SzH.1909. IV/94, SzU.1912.IX/13).

dr. **Herepey Iván** – az 1908-ban létrehozott Segítő Egyesület alapító tagja (SzH.1909. IV.20).

Horváth Cyrill – 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja (SzH.1909.IV/76).

Hollaky Attila – 1899-ben főszolgabíró; 1884. március 1-jén az Országos Vöröskereszt Egyesület kézdivásárhelyi fiókjának elnökségi tagja (Potsa szerk. 1899: 380, Boga 1991: 23).

Huszár Jusztin – 1928. február 8-tól a Józsiás és Emília Sétatéri és Tanulmányi Alapítvány ellenőre (SzU.1928.XXV(XII)/7).

Incze István (1853, Uzon – 1928) – református; 1897-ben tagosító mérnök, a kézdivásárhelyi Székely Társaság elnöke 1901-től; 1905. februárban is ő az elnök; érdeklődési körei: a székely vasúti politika, a székely kivándorlás (Sz.1904.XXIII/6, KPHA, Tóth Sz. B. 2015: 100).

ifj. Jakab István (1849 – 1936, Kézdivásárhely) – római katolikus; földbirtokos, 1894. március 11-én tagja volt a turini küldöttségnek; 1877-ben a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár pénztárnoka, 1897–1922 (is) vezérigazgatója; 1922. április (1930-ban is) a Stephanie Menház vkb. elnöke; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1930. január 5-től a Kaszinó tiszteletbeli elnöke; a római katolikus egyház főgondnoka; a Ferencz József Rend lovagja (SzU.1923.XX/34, SzU.1930.XXVII(XIV)/14); sírkő a kézdivásárhelyi római katolikus temetőben; SzNM fotótára 1112_007/1886).

ifj. Jakab Istvánné Zakariás Vilma (1852 – 1928, Kézdivásárhely) – római katolikus; férje háztartásának vezetője; 1878–1879 között a Jótékony Nőegylet bizottmányi tagja, 1905. februárjában másodelnöke, 1908–1912. februárjában elnöke; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja; 1912. januárjától a Vörös Kereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának alelnöke; a Rózsafüzér Társulat igazgatónöje; a kézdi-orbai esperesi kerületei Oltár-egylet elnöke; a Vörös-kereszt ezüst díszérem tulajdonosa (SzK.1880.II/11: 129–130; SzU.1912.IX/13, IX/56; sírkő a kézdivásárhelyi római katolikus temetőben; Boga 1991: 23).

Jancsó Gáborné – 1928-ban a Stephanie Menház igazgatónöje (SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1930.XXVII(XIV)/14).

Jancsó János – 1904-ben az Iparos Ifjúsági Egyesület titkára (Sz.1904.XXIII/9).

Jancsó F(erenc) Lajos – kereskedő; 1915-ben a Kereskedők és Kereskedő Ifjak Társaságának bizottsági tagja (ILCM fotó az 1931-es csoportképről; SzU.1915.XII/7, XII/66, XII/129).

id. Jancsó Mózes (1815, Kézdivásárhely – 1903, Kézdivásárhely) – református; vegyeskereskedő; 1880 februárban a református egyház főgondnoka (KREkL I/20 1875–1883; KPHA).

ifj. Jancsó Mózes (1859, Kézdivásárhely – ?) – nyomdász; nyomdatulajdonos; 1882–1906 között a *Székelyföld* című politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hírlap kiadó-tulajdonosa (Sz.1897.XVI/97, KPHA).

dr. Jénáki Ferenc – paptanár; csángókutató; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda titkára (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74; Földi 2004).

Kádár Béla – 1901-ben a Székely Társaság jegyzője (Sz.1904.XXIII/6).

Kézsmárki József (1877 – 1947, Kézdivásárhely) – római katolikus; vegyeskereskedő; 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának jegyzője (SzH.1909.IV/84).

Kirizs Sándor – az 1922. május 21-én alakult Kézdivásárhelyi Vegyes-Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet első titkára, ezen belül 1924. januártól a temetkezési segélyegylet elnöke (SzU.1922.XIX/43, SzU.1924.XXI/9).

Kiss Jenő (1860, Sepsiszentkirály – 1902, Kézdivásárhely) – szabadkézi- és mértani rajz-, szépírás- és mintázástanár; Tanulmányait szülőfalujában Sepsiszentkirályon

kezdte, majd Hosszúfaluban, Kolozsváron és Budapesten folytatta; képesítése szerint szabadkézi, mértani rajztanár előbb a nagyróczei állami polgári iskolánál, majd saját kérésére 1890-ben a kézdivásárhelyi felső népiskolához helyezték; miután a hatóság az iskolát 1892-ben átalakította fiúiskolává, a kézdivásárhelyi magyar királyi állami polgári fiú- és (nőegylet) leányiskolákban, valamint az iparos tanonciskolában tanított; felesége a sepsiangyalosi Imre Gizella; a kézdijárási tanítói körnek titkára 7 évig, tagja a brassó-, háromszékmegyei polgári iskolai körnek; a kézdivásárhelyi Pedagógiai Társaság rendes tagja; a Kézdivásárhelyi Székely Társaság titkára 1901-től 1902. január 5-ig, haláláig; a marosvásárhelyi Székely Társaság tiszteletbeli tagja a kezdetek óta; az Országos Magyar Gazdasági Egyesület kivándorlási szakosztályának tagja; a Kézdivásárhelyi s vidéki Gazdasági Egyesület kezdeményezője és titkára; az Erdélyrészi Méhész Egyesület választmányi tagja; szabadidejében méhészkedett; Sepsiszentkirályon tették el (Potsa szerk. 1899: 343; Sz.1902.XXI/46, Sz.1903.XXII/13).

Kiss Károly (1853 – 1929, Kézdivásárhely) – mennyiségtan és testgyakorlat tanár; 1879-től Iparos szakosztályú felső népiskola, majd 1892-től polgári fiúiskolai tanára 47 éven át; 1900 februárjában a Vöröskereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának tagja; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja; 1890-től tagja a kézdivásárhelyi Kereskedő Ifjak Társulatának, 1904–1905. júniusban alelnöke; a kereskedelmi tanonciskola megszervezője; haláláig 50 éven át volt a Kaszinó tagja és 24 évig a számvizsgáló bizottság tagja (Potsa szerk. 1899: 343; Sz.1904.XXIII/25; SzU.1930.XXVII(XIV)/1, XXVII(XIV)/3).

Kiss Károlyné **Tompa Lujza** (? – 1938, Kézdivásárhely) – református; 1922. augusztusban a Konfirmáltak Egyesületének vezetőségi tagja; 1923. május 10-ig, 15 év munkásság után, lemondásáig a Konfirmáltak Egyesületének elnöknője (SzU.1922.XIX/99, SzU.1923.XX/37).

Kiss Lajosné **Jancsó Albina** – 1909–1912-ben is a Jótékony Nőegylet alelnöke (SzU.1912.IX/56, KPHA).

Koncz Károly – 1908–1912 januárjában is a Polgári Olvasókör gazdája (SzH.1909.IV/8, SzU.1912.IX/13).

Kondor Istvánné **Moldován Anna** (1857 – 1925, Kézdivásárhely) – 1922. áprilisától a Stephanie Menház igazgatónője, özvegy (SzU.1922.XIX/32; sírja a református temetőben 280. szám).

Kovács Áron – református; az 1860-as években a kézdivásárhelyi református egyház főgondnoka (KREkL I/18 1866–1871; SzNM fotótára 1112_003/1884).

Kovács Árpád – 1928-tól a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének titkára, korábban titkárhelyettes (SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1931.XXVIII(XV)/9).

Kovács Benedek – református; 1922 áprilisig kézdivásárhelyi református pap (KREkL I/77 1916–1920).

Kovács Bernárdin – 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság jegyzője (Sz.1904.XXIII/94).

id. Kovács Dániel – református; felesége Bodó Rebeka; 1828-ban kézdivásárhelyi jegyző; 1829–1834 között Kvh. főbírója; a református egyház főgondnoka (KREkL I/15 1835–1846; Bakk 1895: 434–435; SÁL F105/D612;)

ifj. Kovács Dániel – református; felesége András Susanna; 1830-ban kézdivásárhelyi jegyző; 1834–1849 között Kvh. főbírója / polgármestere; a református egyház főgondnoka (KREkL I/15 1835–1846; Bakk 1895: 434–436; SÁL F105/D612).

Kovács Dániel (1849 – 1904, Kézdivásárhely) – református; első munkahelye városi rendőr alkapitány; 1878-ban pénztáros; 1883-ban városi tanácsos; 1889-től haláláig alpolgármester; az árvaház, a menedékház, a kórház, a vöröskereszt egyesület létesítésében és fejlesztésében aktívan részt vett; az Önkéntes Tűzoltó Egyesület újratertetésében szerepet vállalt, egy ideig az egyesület főparancsnoka is, a tűzoltó zenekar, mászóház, szertárépítés és az egyesületi zászló megteremtése a nevéhez fűződik; a Kaszinó aktív tagja; a városi és vármegyei törvényhatósági bizottság tagja; 1894-től munkásságának eredménye az elemi népiskolák államosítása és épületeinek megépítése, a polgári leányiskola létrehozása; a m. kir. állami iskolák gondnokságának és polgári leányiskola felügyelő bizottságának elnöke volt; az ő javaslatára támogatta a város a romai katolikus főgimnázium épületének felépítését 20 000 koronával és Vigadó tervét és felépítését is ő szorgalmazta; K. Kovács István édesapja (Sz.1904.XXIII/17; ILCM – fond K. Kovács István; Boga 1991: 23).

Kovács Etelka – 1877–1888 között a háromszéki Erzsébet Leányárvaház igazgatója ideiglenes megbízással a tanév végéig; a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet ideiglenes jegyzője 1878–79-ben (SzK.1880.II/11; Erdélyi 1893a: 13; EÁLnIJ 1895–1909 és 1898–1914).

K(ézdivásárhelyi) Kovács István – (1884, Kézdivásárhely – 1961, Kézdivásárhely) református; Kovács Dániel alpolgármester (1889–1904) fia; ügyvéd, a csíksomlyói rom. kat. főgimnáziumban érettségizett; az egyetemet Budapesten és Kolozsváron végezte; 1904-ben hírlapíró és joghallgató Kolozsváron; 1906. november 9.–1911. február 10. között ügyvédjelölt, előbb dr. Vargha Béla kézdivásárhelyi ügyvédnél, majd 1910. március 1-től dr. Szentpéteri Ödön marosvásárhelyi ügyvédnél; 1909. május 15-én Kolozsváron megszerezte a jogtudományok doktora címet; 1910. február 10-től ügyvéd, a vizsgát Marosvásárhelyen tette le; 1917. október 17-től a m. kir. pénzügyminiszter kinevezett adóügyi biztosa; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda választmányi tagja; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1926. márciusától a Magyar Párt tanácsosaként alpolgármester egészen 1933. december 4-ig; közigazgatási szolgálata alatt az ügyvédi irodát idő hiányában elhanyagolta; 1940. szeptember 20-tól a háború végéig Kézdivásárhely polgármestere; 1936-tól a Kézdivásárhelyi Kaszinó elnöke; a Józsiás és Emília Alapítvány igazgatóságának elnöke; 1920-tól polgármesteri kinevezéséig a református egyház és a Stephanie Menház ügyésze; 1942-ig (lemondásáig) a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatósági tagja; az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, a Stephanie Menház igazgatósági tagja (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74; SzU.1930.XXVII(XIV)/39; tanácsosi fotó 1928 KREkL; ILCM – fond K. Kovács István).

kézdimartonfalvi **Kovács István** (1821–1893) – járásbíró; 1842–1845 között Háromszék vármegyei számfeletti bíró; 1846–1848 között a kolozsvári országgyűlésen Háromszék követi írnoka; 1847-ben ügyvédi oklevelet nyert; 1849 márciusától főhadnagy-hadbíró, majd százados-hadbíró Zsibón a világosi fegyverletételig; 1861 elejétől Háromszék vármegye főjegyzője és Kézdiszék törvényszéki bírója, de egy év után lemondott; 1867–1871 között egyesbíró Kézdivásárhelyen, majd nyugalmazásáig, 1888. augusztus 31-ig járásbíró; a kézdivásárhelyi református egyházmegye gondnoka; a Kaszinó tagja, 1869–1871 között a kaszinóbálok főrendezője, 1880-ban alelnök; Teréz leánya dr. Ikafalvi Diénes Lajos Kézdivásárhelyi királyi közjegyző felesége, a múzeumalapító I. Diénes Ödön szülei (SzU.1931.XXVIII(XV)/18; Vajna 1942; fotó ILCM fotótára – Fond I. Diénes Jenő; KREkL; SÁL református anyakönyvek; Tóth Sz. B. 2015: 101–102).

Kovács István (1842 – 1900, Kézdivásárhely) – református; kézdivásárhelyi református másodlelkész; 1868-ban alapító tagja az egy évig működő önképzőkörnek; 1872-ben a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár első jegyzője; egyházkerületi képviselő; városi képviselő; 1877 februárjában a Kézdivásárhelyi Közművelődési Egyesület zeneszakosztályának igazgatója (SzU.1923.XX/34; Vajna 1942: 18; sírkő a kézdivásárhelyi református temetőben; SzNM fotótára 1112_005).

Kovács Istvánné **Dézi Amália** (1855 – 1907, Kézdivásárhely) – református; papné; 1878–1879 között a Jótékony Nőegylet bizottmányi tagja (SzK.1880.II/11: 129–130; KPHA; sírkő a kézdivásárhelyi református temetőben).

Kovács István – asztalos; 1931-ben a kézdivásárhelyi Asztalos Ipartársulat elnöke és az Kézdivásárhelyi Általános Ipartestület ügyvezető alelnöke (SzU.1931.XXVII-I(XV)/35; Ált. Ipart. csoportkép 1931-ből ILCM fotótára).

Kovács J. István – 1912–1927-ig, lemondásáig a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Egyesületének előbb jegyzője, majd titkára, 1928-tól tiszteletbeli tag és titkár (1931–1936-ban is); 1921. június 16-tól a Kvh. Város és Vidéke Szinpártoló Egyesület titkára; 1922-ben a *Székely Ujság* segédszerkesztője, 1923 márciusában a KSE titkára; 1925. március 22-ig a *Székely Hírlap* felelős szerkesztője és kiadója; 1922. december 20-tól az újralakult EMKE kézdivásárhelyi választmányának helyettes titkára; 1930-ben a Stephanie Menház titkára (SzU.1915.XII/7, SzU.1922.XIX/101, SzU.1923.XX/23, SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1930.XXVII(XIV)/14; csoportkép 1931–1936 kereskedők köre ILCM fotótár).

Kovács József – református; 1924-ben kántor, a Református Dalárda új karnagya (SzH.1924.VIII/7).

Kovács Károly (1847, Kézdivásárhely – ?) – református; fűszerkereskedő; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület pénztárosa (Boga 1991: 10, KPHA).

özv. Kovács Lajosné (?–1880) – 1877–1880 között a háromszéki Erzsébet Leányárvaház háztartási dolgait vezette ideiglenes megbízással haláláig; Kovács Etelka igazgató édesanyja (N.1878.VIII/11, VIII/18; Erdélyi 1893a: 13; EÁLnI 1895–1909 és 1898–1914).

Kovács Sándor – 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának számvizsgálója (SzH.1909.IV/84).

ifj. Kovácsy Bálint (? – 1940, Kézdivásárhely) – református; földbirtokos; gyógyszerész; a Kézdivásárhelyi Gazdakör újjraalakítója; a Kézdi Gazdasági Szövetkezet alapító tagja; (SzU.1940.XXXVII(XXIV)/35).

Kölönte Mózes (1835 – 1909, Kézdivásárhely) – református; kisbirtokos, boráros, önálló vendéglős; képviselő a református kézdi-egyházmegyei gyűléseken; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (Boga 1991: 23).

ifj. Kupán József (1853, Kézdivásárhely – 1912) – református; kereskedő; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja; 1885-ben kezdeményezésére alakult meg a Kisegítő Takarékpénztár; 1900-ban, házasságkötésekor kisegítő takarékpénztári igazgató; 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának alelnöke (Potsa szerk. 1899, Boga 1991: 23, SzH.1909.IV/84, KPHA).

ifj. Lázár János (1873, Kézdivásárhely – ?) – református; borbélymester, fodrász; 1922. május 21-től a Vegyes Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet pénztárosa (SzU.1922.XIX/42, XIX/43).

Lukács József (1873, Újkécske – ?) – kovácmester; 1910-től 1935-ig a Vegyes Ipartársulat elnöke; az 1922. május 21-én alakult Kézdivásárhelyi Vegyes-Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet első elnöke; az 1920-as évek végén városi tanácsos; 1931-ben az Általános Ipartestület elnöke is (SzU.1922.XIX/42, XIX/43; SzU.1935.XXXII(XIX)/28; csoportkép 1922-ből (F.17.473) és 1931-ből (F.17.474) ILCM fotótár).

Lukács László – gyógyszerész; 1922. május 7-től a Műkedvelő Társaság ellenőre; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1922-től a kézdivásárhelyi EMKE ellenőre (SzU.1922.XIX/101, XIX/102).

Magyari Arnold – 1928-ban a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének gazdája (SzU.1928.XXV(XII)/13).

kissolymosi **Mátéffy Károly** (1826–1881) – 1878-ban kézdivásárhelyi törvényszéki bíró; 1878. jan. 6-án a Kézdivásárhelyi Közművelődési Egyesület zeneszakosztályának vezetője (N.1878.VIII/3).

Mezey Kálmán (1857 – 1928, Kézdivásárhely) – 1922. május 7-től a Műkedvelő Társaság első díszelnöke; színiigazgató (SzU.1925.XXII/36, SzU.1928.XXV(XII)/42).

gr. Mikes Árminné **Bethlen Klementina** (Tima) (1871, Mezősámsond – 1954, Marosvásárhely) – Édesapja gróf Bethlen István (1839–1881), édesanyja széki Teleki Ilona (1849–1914) grófnő volt, 1870. január 5-én Mezősámsondon kötöttek egymással házasságot, melyből három gyermek, Klementina, Ilona és István született; 1902–1909 (is) az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet és a Stephanie Menház választmányának elnöke; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület elnöknője; 1930-ban az Árvaház Egyesület elnöke (SzU.1930.XXVII(XIV)/14; gróf Mikes Borbála magángyűjteménye).

Miklós Balázs – 1912. februárjában a Jótékony Nőegylet jegyzője; 1912. március 10-ig, lemondásáig a Kaszinó gazdája; 1923-ban bankigazgató; 1923 márciusában a KSE elnöke (SzU.1923.XX/23).

Mina Kálmán – 1909. májusától az Önkéntes Tűzoltó Egyesület főparancsnoka (SzH.1909.IV/46; SzU.1912.IX/74, IX/76, IX/81, IX/83).

legid. Molnár Dénes (1845, Kézdivásárhely – 1885, Kézdivásárhely) – 1881-ben Kézdivásárhely rendőrkapitánya (KPHA).

dr. **Molnár Dénes** (id.) (1882, Kézdivásárhely – 1945, Budapest) – ügyvéd; 1912-ben a Polgári Olvasókör tagja; 1919. január 13-tól 1922. február 11-ig, lemondásáig polgármester; 1921. június 16-tól a Kvh. Város és Vidéke Szinpártoló Egyesület elnöke; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda ügyésze; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1923. május 10-től a Konfirmáltak Egyesület elnöke (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74).

Molnár Józsiás (1841, Kézdivásárhely – 1903, Kézdivásárhely) – földbirtokos, műmalom tulajdonos; 1880 júniusban a Lövészegylet alelnöke; 1885-ben az EMKE kézdivásárhelyi fiókegyletének első elnöke; 1892–1896 és 1900–1903 között országgyűlési képviselő a függetlenségi párt színeiben; 1894. március 11-én tagja volt és vezette a turini küldöttséget; 1903-ban a Józsiás és Emília Alapítvány létrehozója (SzK.1880. II/23: 274, II/26; Molnár E. 1903: 12; Incze 2004: 226; SzNM fotótára; eltemetve a Józsiás-kerti mauzóleumba).

Molnár Józsiásné **Gál Emília** (1845, Kovászna – 1909, Kézdivásárhely) – 1894. március 11-én tagja volt a turini küldöttségnek; 1903-ban a Józsiás és Emília Alapítvány létrehozója (Molnár E. 1903: 12; Incze 2004: 226; SzNM fotótára; eltemetve a Józsiás-kerti mauzóleumba).

Molnár Józsiás (1893 – 1962, Kézdivásárhely) – tanár; dr. Balogh Vendel ügyvéd veje; 1922-ben a KSE futballcsapatának a tagja; 1923 márciusában a KSE alelnöke; 1925. márciusában a KSE ügyvezető elnöke (SzU.1922.XIX/45, SzU.1923.XX/23).

ifj. Molnár Kálmán – kereskedő; 1922 előtt, majd 1923. április 5-től újra a Kézdivásárhely és Vidékének Gazdasági Egyesület alelnöke; 1922. május 7-től a Műkedvelő Társaság jegyzője; 1922. május a Kézdivásárhelyi Vegyes-Ipartestület Önművelődési és Segély Egylet támogatója (SzU.1923.XIX/32, SzU.1924.XXI/9).

Nagy Dániel – 1867-ben Kézdivásárhely város kapitánya; egyháztanácsos, a temető rendező bizottság elnöke; 1868–1875 között Kézdivásárhely polgármestere (KREkL I/18, 1867/47 – PJ/35.jpg).

Nagy Dénes – tanár; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja (SzH.1909.IV/76).

Nagy Istvánné **Csiszár Mariska** (1881, Kézdivásárhely – ?) – református; az 1928. november 6-án alakult kézdi egyházmegyei Református Nőszövetség első elnöknője (SzU.1928.XXV(XII)/46, KPHA).

Nagy Ferenc – szeszgyártulajdonos; emeletes házukat az Apafi utcában építették fel a 19–20-ik század fordulóján; 1905-től Kézdivásárhelyi Takarékpénztári igazgatósági tag (monogram az Apafi utcai emeletes ház kovácsoltvas tornácon).

Nagy Ferencné **Csiszár Sára** (1855, Kézdivásárhely – ?) – szeszgyártulajdonosné; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (Boga 1991: 23).

Nagy Gábor (1845, Kézdivásárhely – 1929) – jogász; 1874-ben városi főkapitány; 1876. október 3-án az Önkéntes Tűzoltó Egyesület első főparancsnoka; 1876–1878 között a háromszéki Erzsébet Leányárvaház, a Stephanie Menház titkára; 1876–1878 között Kézdivásárhely polgármestere; 1893-ban földművelésügyi miniszteri osztály tanácsos (ILCM – Az ÖTE 1876-os alapszabálya; N.1877.VII, N.1878.VIII/101; Potsa szerk. 1899: 364; Bakk 1898: 437; Erdélyi 1893a: 10).

Nagy Gerő (1877, Kisborosnyó – ?) – református; kántortanító; felesége Székely Mária, M. Székely János lánya; osztályparancsnok az Önkéntes Tűzoltó Egyesület 1904. március 20-i újjáalakításánál; 1903-ban újjáalakította a Református Egyházi Dalkört, 1910-ben a Református Dalárda tagja; 1912–1924-ig a Református Egyházi Dalkör karnagya (KREkL I/23. 1903, 94. – a Református Dalkör alapszabálya; SzU.1919.XVI/22; Református Dalárda csoportképen 1910. ILCM fotótár; SzH.1924.XXI/58).

Nagy Károly (1852 – 1929, Kézdivásárhely) – 1880-ig a kézdivásárhelyi (református) leányiskolai igazgató-tanító; 1880-tól az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet igazgatója, 1897–1909 között is; 1903. februárjában a Kézdivásárhelyi s Vidéki Gazdasági Egyesület tagja, 22 év szolgálat után 1923. április 5-én mint elnök vonult vissza; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja; 1904. március 20-i újrávalasztásától 1906-ig a kézdivásárhelyi Önkéntes Tűzoltó Egyesület főparancsnoka; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja; 1911–1912-ben a Polgári Olvasókör elnöke; 1917. december 31-én a református egyház főgondnoka; 1879-ben a Stephanie Menház jegyzője, 1922 áprilisban igazgatója; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület gazdája; 1923. május 10-ig, 15 év munkásság után lemondásáig a Konfirmáltak Egyesületének elnöke (SzH.1909.IV/76; SzU.1912.IX/13; SzU.1923. XX/37, SzU.1930.XXVII(XIV)/14; Erdélyi 1893a: 13; HEÁnI évkönyve 1895–1909 és 1898–1914; sírja a református temetőben 21. szám; fotó SzNM F.1508).

Nagy Károlyné **Bodó Mária** – 1880-tól az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézetben árványa (HEÁnI évkönyve 1887: 16; sírja a református temetőben 21. szám).

Nagy I(ván) Lázár (1866, Kézdivásárhely – ?) – református; első felesége, a kézdivásárhelyi Szabó Vilma meghalt 1897-ben, második feleségével a kézdivásárhelyi Ambrus Mária Rózával 1903. augusztus 8-án kötött házasságot. Takarékpénztári pénztárnok (1896–1903 is). Kaszinó pénztárosa 1903. február 12-én; 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának számvizsgálója (SzH.1909.IV/84).

Nagy I(ván) Lázárné **Ambrus Mária Róza** (1878–1957) – állami elemi népiskolai tanító; 1915. április 18-tól a Jótékony Nőegylet pénztárosa (SzU.1915.XXII/53).

Nagy Mózesné **Nagy Róza** (1826 – 1907, Kézdivásárhely) – 1899-ben a Jótékony Nőegylet alelnöke, 1905–1907 között, haláláig elnöke (Potsa szerk. 1899: 375; SzU.1905. II/97, SzU.1912.IX/56).

Nagy S. Pál (1868, Kézdivásárhely – ?) – református; vegyeskereskedő; 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának pénztárosa (SzH.1909.IV/84).

Nagy Sándor – rektor pap; 1868-ban fiatal értelmiségiekből önképzőkört alakított, ami egy évig működött (Vajna 1942: 18).

dr. **Nagy Zoltán** – 1930-ban a Stephanie Menház intézeti orvosa (SzU.1930.XXVI-I(XIV)/14).

Nagymihály Sándor (1878, Szeged – 1953, Kézdivásárhely) – építész, vállalkozó; számos kézdivásárhelyi épület kivitelezője; 1931-ben az Általános Ipartestület ellenőre (ILCM fotótára F.17.474).

Neumann Ernő – nyugalmazott honvédszázados; 1923 májusától a KSE tenisz-szakosztályának vezetője; 1928. február 8-tól a Józsiás és Emília Sétatéri és Tanulmányi Alapítvány pénztárosa (SzU.1923.XX/35, SzU.1928.XXV(XII)/7).

dr. **Nyáguly Béla** – 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda gazdája; 1922. december 20-tól az újraalakult EMKE kézdivásárhelyi választmányának pénztárosa (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74, XIX/101).

dr. **Oláh Béla** – 1923. április 5-től a Kézdivásárhely és Vidéke Gazdasági Egyesület alelnöke; (SzU.1923.XX/28).

Paál Elek – kántortanító; tankönyvíró (Földi 2004).

dálnoki **Paál Lajos** (1883 – 1944, Kézdivásárhely) – református; 1922. augusztus 27-től kézdivásárhelyi református első pap, korábban Bögözben szolgált; 1922-ig a *Székely Méhész* székelyudvarhelyi lap felelős szerkesztője; 1922. szeptember 15-től a kézdivásárhelyi Magyar Dalárda választmányi tagja; 1922. december 20-tól az újraalakult EMKE kézdivásárhelyi választmányának alelnöke; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; az 1923. április 19-en alakult kézdivásárhelyi Székely Méhész Szövetkezet igazgatósági tagja; az 1920-as évek végén városi tanácsos; 1928. február 8-tól a Józsiás és Emília Sétatéri és Tanulmányi Alapítvány ellenőre (SzU.1922.XIX/33, XIX/39, XIX/73, XIX/74, XIX/101; SzU.1928.XXV(XII)/7; kézdivásárhelyi tanácsosok 1928 csoportkép KREkL; sírkő a kézdivásárhelyi református temetőben 53 szám).

Paál Lajosné kézdivásárhelyi **Dencz Róza** (1888 – 1938, Kézdivásárhely) – református papné; 1923. május 10-től a Konfirmáltak Egyesület alelnöknője (SzU.1923.XX/37; sírkő a kézdivásárhelyi református temetőben).

Pap András (1804 – 1876, Kézdivásárhely) – református; 1838–1878 között városi tanácsnok; 1850-ben Kvh. polgármestere; 1860-as években a kézdivásárhelyi református egyház jegyzője, halála előtt főgondnoka (KREkL I/18 1886–1871; SÁL F105/D614, 41/17; Bakk 1895: 435–437; sírja a református temetőben 29. szám).

Pap Andrásné **Nagy Karolina** (?–1896) – református; Pap András harmadik felesége; 1879 decemberében a Stephanie Menház alelnöke, 1896-ban halálakor elnöke (KV.1879.I/6; SzU.1931.XXVIII(XV)/34; SÁL F105/D614, 41/17).

Pap István (? – ?) – református; felesége Pálfi Anna; kézdívasárhelyi első pap 1831. május 8-tól 1844. december 7-ig; 1844. október 2-től haláláig szászvárosi református pap (SÁL F105/D612; KREKL I/15 – 1834–1846).

Pásztóhy Tibor – 1912-ben nyugalmazott királyi törvényszéki bíró; 1912. március 10-ig, lemondásáig a Kaszinó elnöke, majd örökös tiszteletbeli elnök; 1912. március 20-tól a Kézdívasárhelyi Könyvnyomda RT. igazgatója (SzU.1912.IX/31).

dr. **Péter János** (1870, Csíksomlyó – 1944, Kézdívasárhely) – a kézdívasárhelyi rom. kat. főgimnázium tanára, 1923-ban a főgimnázium igazgatója; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1922-ben a Kaszinó tagja (SzU.1922. XIX/102, SzU.1923.XX/1; Vajna 1942; ILCM gyászjelentő).

hatolykai **Potsa József** (1836, Marosvásárhely – 1905) – felesége Potsa Mária, gyermekei Bertalan, Pál, János és Erzsébet; 1861-ben aljegyző Küküllővármegyében, 1867-től Kisküküllő vármegye főbírája, majd alispánja, 1877 nyaratól Háromszék vármegye főispánja, 1896-tól a király belső titkos tanácsosa (Sz.1905.XXIV/36, Cserey 2009).

báró **Johann Frenherr Purcell von Rorestown** (1765, Vukovár – 1829, Kézdívasárhely) – az Osztrák Nemzeti Könyvtárban adatai szerint 1771-ben született; a kantai halotti anyakönyv szerint 64 évesen halt meg; feltételezhetően ír származású, római katolikus; ezredes, a kézdívasárhelyi Katonai Nevelőintézet alapítója; a 15. (II. székely) határőrezred parancsnoka; Sósmező település alapítója (Demeter–Kisgyörgy 2011: 336; fotó a SzNM fotótárában; SÁL 622/105, rom. kat. temetkezési anyakönyv, 194. lap, 098v; http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=9190624).

Rákosi József (1860 Illyefalva – ?) – református; felesége a karatnai Szakács Mária; 1882-től állami iskolai tanító, majd igazgató tanító (1912-ben); polgári iskolai zeneoktató; 1892-től a Református Egyházi Dalkör elnöke és világi elnöke (még 1912-ben is); a Székely Társaság gazdája 1902-től (SzU.1912.IX/11; Református Dalárda csoportképén 1910. ILCM fotótár F.12.51).

Révész Cyrill – római katolikus; kézdívasárhelyi minorita rendházfőnök; főgimnáziumi tanár; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja; 1909. szeptemberben a Segítő Egyesület tagja (Sz.1904.XXIII/94; SzH.1909.IV/78, IV/79).

Róth Jenő – 1928-ban a Kézdívasárhelyi Kereskedő és Kereskedő Ifjak Körének számvizsgáló bizottsági tagja (SzU.1928.XXV(XII)/13).

dr. **Sinkovits Aurél** – magyar királyi honvéd ezredorvos; 1880-ban a Kórház Egyesület Igazgató Tanácsának tagja; az 1909-ben szerveződő Segítő Egyesület alapító tagja (SzH.1909.IV/20, KPHA, Boga 1991: 10).

dr. **Sinkovits Ignác** (1821, Nézsa, Nógrád megye – 1900, Kézdivásárhely) – református; orvos; felesége szentkatolnai Cseh Polixénia; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület Igazgató Tanácsának tagja, kórházfőorvos (Boga 1991: 10, KPHA).

dr. **Sinkovits Ottó** – a Kézdivásárhelyi Vidéki Gazdasági Egyesület elnöke 1903–1909-ben; az 1909-ben szerveződő Segítő Egyesület alapító tagja (Sz.1904.XXII-I/11, SzH.1909.IV/20).

Szabó Dániel – 1838–1849 között Kvh. főjegyzője; 1861–1863 között Kvh. polgármestere; 1861–1863 között az újraindított Kézdivásárhelyi Társalkodó / Olvasó Egyesület elnöke (Bakk 1895: 435–436, Vajna 1942: 16–17, SzU.1931.XXVIII(XV)/11).

Szabó Elekné **Oláh Anna** – baráti; kisbirtokosné; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (KPHA, Boga 1991: 23).

Szabó Ferenc – 1922. áprilisban kézdivásárhelyi református pap (KREkL).

Szabó Istvánné – a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet első ideiglenes pénztárnoka 1878–79-ben (SzK.1880.II/11: 129–130).

Szabó Jenő (1867, Kolozsvár – 1931, Kézdivásárhely) – református; költő; Szabó Dezső bátyja; a református teológiát Nagyenyeden végezte; 1904-ben református lelkész, első pap; 1922. szeptemberig nyugalmazott lelkész, majd református lelkész Bereckben (Református Dalkör csoportképe ILCM fotótár F.12.51; H.2012.XXIV/6498; sírja a református temetőben).

Szabó Kálmán – kereskedő; 1931-ben a Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének gazdája, 1942-től 1943. decemberig elnöke (SzU.1942.XXXIX(XXVI)/17; csoportkép 1931-ből ILCM fotótár).

Szabó Mózes (1822, Kézdivásárhely – 1902, Kézdivásárhely) – birtokos; szeszfőzdevállalkozó; 1871-ben emeletes házat épített Sebesi Ilona feleségével a főtér keleti oldalán, monogram „18 SZM – SI 71” (KPHA).

Szabó Mózesné **Sebesi Ilona** – birtokosné; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (KPHA, Boga 1991: 23).

dr. **Szacs vay Gyula** (1857, Esztelnek – ?) – református; országos ügyvéd; 1885. szeptember végén tette le ügyvédi vizsgáját a mvh-i ítélőtáblánál; 1894. március 11-én tagja volt a turini küldöttségnek (SzNM fotótára; Sz.1885.IV/79).

Szász István – 1896. augusztusban a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság al-elnöke (meghívó 1896. augusztus 15-i rendezvényre ILCM).

Szász Károly – 1853–1857 között kézdivásárhelyi református pap, később budapesti (dunamelléki) püspök; író, költő, műfordító, jeles szónok; a Kézdivásárhelyi Társalkodó tagja; 1876-ban a Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület választmányi tagja (Sz.1904.XXIII/6, Sz.1905.XXIV/85; SzU.1931.XXVIII(XV)/11; Vajna 1942: 16).

Száva Nusi – 1922. május 7-től a Műkedvelő Társaság jegyzője (SzU.1922.XIX/55).

Székely (Iván) János (1826, Magyarmacskás – 1907, Kézdivásárhely) – református; 1858. novemberétől 1904-ig, nyugalmazásáig református lelkész, rendes (első) pap; 1877-ben az Olvasó Egylet elnöke; 1878-tól a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja; 1879-ben az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet és a Stephanie Menház igazgatósági tagja (KV.1879.I/6; Sz.1904.XXIII/4; Vajna 1942: 16; Boga 1991: 23; a festmény a kézdivásárhelyi református egyház tulajdona; SAL F105/D614; KREkL I/23, 1904. 05. 24. / 56. Nyugdíjazása, KREkL I/23, 1907. 01. 13. / 1 – halálának református egyházi jegyzőkönyve; sírja a református temetőben; SzNM fotótára 1112_001/1884; Tóth Sz. B. 2015: 106–107).

Székely Jánosné **Incze Sarolta** (1842, Nagyenyed – 1933, Kecskemét) – református; Incze Dániel nagyenyedi teológiai professzor leánya; papné; 1866-tól Székely János lelkész második felesége; 1878–79-ben a kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet első ideiglenes elnöke; 1880-tól a Jótékony Nőegylet másodelnöke (N.1878.VIII/16: 63, VIII/43: 172, VIII/89: 355, VIII/91: 364; KREkL I/23., 1).

M(aksai) Székely János (1849, Maksa – 1920, Kézdivásárhely) – református; első felesége Barabás Róza; második felesége Forget Antónia de Barót; 1872-től tanár a községi elemi iskolában; 1880-tól a kézdivásárhelyi községi fiú- és leányiskola igazgatója; 1887-től az iparos tanonciskola igazgatásával is megbízták; 1908-ban a kézdivásárhelyi állami elemi iskola igazgatója; 1911-ben nyugalmazott iskolaigazgató; 1903-ban a kézdivásárhelyi Székely Társaság lelkes tagja; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság alelnöke; 1904. novemberétől képviselő a református kézdi-egyházmegyei gyűléseken, presbíter; 1903-tól a kézdivásárhelyi Iparos Ifjúsági Egyesület megalakítója és elnöke, majd 1909 januárjától a tiszteletbeli elnöke; 1904-ben kezdeményezésére jött létre a Napközi Otthon (Berecz 1893: 126–128; SzU.1908.V/119: 1–2; SzH.1909.IV/11; SzU.1920.XVII/37: 1; sírja a református temetőben; Tóth Sz. B. 2015: 104).

dr. Szentiványi Árpád (1866 – 1926, Kézdivásárhely) – ügyvéd; felesége Bartha Gizella (1859–1947) révén a Bartha-kriptában nyugszik, amely a jelenlegi Szócs József utcával párhuzamos kis utcában található (gyászjelentő 1947. január 14. ILCM).

Szentiványi Árpádné **Bartha Gizella** (1859 – 1947, Kézdivásárhely) – a Nagy Mózes Főgimnázium támogatója (gyászjelentő 1947. január 14. ILCM).

Szentkereszty Béláné **Florescu Mária** (? – 1919, Budapest) – 1919. augusztus 17-ig, haláláig a Rudolf Kórház Egyesület elnöknője (Boga 1991: 34).

báró **Szentkereszty Stephanie** (1842, Kolozsvár – 1906, Budapest) – 1877-ben az Oltár-Egylet ideiglenes elnöke; 1878. februárban az általa alapított Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet, a Stephanie Menedékház és a Kórház Egyesület elnöke; a kriptája az általa alapított kézdivásárhelyi árvaház udvarán található (EAnIJ 1895–1909 és 1898–1914; Péter szerk. 1914; Dimény 2013).

Szigethy Károly – 1911–1912 között a Polgári Olvasókör könyvtárosa (SzU.1912. IX/13).

dr. Szilveszter Ferenc – római katolikus pap; főgimnáziumi tanár; szónok; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság alelnöke; 1918-után városi képviselő,

alpolgármester, az 1920-as évek végén városi tanácsos, alpolgármester (SzHU.1909. IV/76; Földi 2004; csoportkép 1928-ból a városi tanácsról KREkL).

Szini Andor (1894 – 1978, Kézdivásárhely) – református; aranydiplomás gyógyszerész; 1937. április 3-án a Kézdivásárhelyi Református Egyházi Dalkör választmányának elnöke, a dalkör műkedvelőinek vezetője (csoportkép a református egyháznál; gyászjelentő 1978. december 11-ből ILCM).

dr. **Szini Gyula** – orvos; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Kórház Egyesület Igazgató Tanácsának tagja, a Rudolf Kórház orvosa; 1901-ben a Rudolf Kórház igazgatója, királyi törvényszéki és fogházorvos, az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet főorvosa (Boga 1991: 10; EAnIJ 1902. 06. 01., 223.)

Szini Gyuláné báró **Apor Polixénia** (1861 – 1938, Kézdivásárhely) – református (ILCM gyászjelentő 1938. március 8.).

Szotyori Jánosné **Kovács Teréz** (1841 – 1909, Kézdivásárhely) – csizmadiameszter; 1894–1909 között, haláláig a kézdivásárhelyi Stepanie Menedékház vezetője (SzH.1909.IV/90, KPHA).

Szotyori József – 1798–1804, 1806–1817 és 1822–1823 között Kvh. főbírója; 1824–1829 között városi tanácsos (Bakk 1895: 433–434).

Szócs József (1825–1894) – kereskedő; 1878–1888 között Kézdivásárhely polgármestere; 1880-ban a Kézdivásárhelyi Rudolf Kórház Egyesület első igazgatósági elnöke (SÁL 612/1734–1845/ ker. 1825/59 (lap 134); SÁL 614/1845–1865/ esk. 1847/2 (lap 081v); SÁL 618/1865–1895/ tem. 1894/2726–63 (lap 235); Bakk 1895: 437–438; Boga 1991: 10; SzNM fotótára 1112_013/1884).

Szócs Józsefné mikelakai **Balogh Anna**– előtte Török Bálintné (özv. 1846-tól); 1880. március 15-től a Jótékony Nőegylet egyik alelnöke (SÁL 614/1845–1865/ esk. 1847/2 (lap 081v); SzK.1880.II/13: 152–153).

Szócs Károly (1872–1932) – református; szücsmester, mészáros; felesége Nagy Vilma; 1908 végén a Kézdivásárhelyi Függetlenségi és 48-as Kör alelnöke; 1908–1909 januárjában a Polgári Olvasókör elnöke; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja (SzH.1909.IV/8, IV/76, KPHA, Tóth Sz. B. 2015).

Szócs Mihály (1894 – 1991, Kézdivásárhely) – a római katolikus status kézdivásárhely-kantai főgimnázium tanára, 1935-ben igazgatója (Szócs 2010: 355–360; sírkő a református temetőben).

Tompa Sándor (Pufi) (1903, Kézdivásárhely – 1969, Budapest) – színész; 1922-ben a kézdivásárhelyi Műkedvelő Társaság amatőr színésze (SzU.1922.XIX/55).

Tóth Balázs (1877, Atyha – 1947, Kézdivásárhely) – római katolikus, 1905-ben Szabó Terézzel való házasságakor főgimnáziumi tanár; az 1908-ban létrehozott Segítő Egyesület alapító tagja; 1909. január 4-én a Székely Társaság elnöke; 1909 februárjában a Jótékony Nőegylet titkára; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja; 1912. március 10-től a Kaszinó titkára; 1930. május 11-ig, lemondásáig a

római katolikus egyház főgondnoka; az Erdélyi Egyházmegye Igazgatói tanács tagja; címzetes főgimnáziumi igazgató, nyugalmazott tanár, rom. kat. Gazdasági Iskola felügyelő-gondnoka, volt bankigazgató és országgyűlési képviselő, a kézdivásárhelyi Asztalos Céh mestere, a helyi jótékonyági és kulturális intézmények igazgatósági tagja stb.; 1930 februárjától a Magyar Párt kézdi-járásai tagozatának elnöke; az 1920-as évek végén városi tanácsos (gyászejelentő 1947. ILCM; SzH.1909.IV/76; SzU.1930.XXVII(XIV)/6).

Tóth Balázsné **Szabó Teréz** (1878, Kézdivásárhely – ?) – 1935. áprilisban a Jótékony Nőegylet elnöke (SzU.1935.XXXII(XIX)/16).

id. Tóth István – szeszgyártulajdonos; 1870-ben Kovács Ida (második) feleségével épített kétemeletes házat a főtér keleti oldalán, a Millennium Szálló mellett „TI:KI:1870”; a családi kriptát 1877-ben építtette a református temetőben (KPHA).

id. Tóth Istvánné **Jancsó Rebeka** (1825 – 1870, Kézdivásárhely) – id. Tóth István első felesége; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (Boga 1991: 23).

ifj. Tóth István (1849, Kézdivásárhely – 1904, Kézdivásárhely) – református; szeszgyáros, földbirtokos; a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatója; törvényhatósági bizottsági tag; több humánus intézet alapító tagja; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (Boga 1991: 23).

ifj. Tóth Istvánné **Szabó Róza** – 1912 januárjától az újjraalakult Vörös Kereszt Egylet kézdivásárhelyi fiókjának alelnöke (SzU.1912.IX/13).

Tóth József – 1912 februárjától az Iparos Ifjúsági Egyesület elnöke (SzU.1912.IX/23).

Tóth G(éza) István (1873, Kézdivásárhely – 1922, Budapest) – református; szeszgyáros; presbiter; az 1900-as évek elejétől tagja a város képviselő-testületének, megyebizottsági tag; 1911-ben a Református Dalkör tiszteletbeli tagja; 1913–1922 között a Kézdivásárhelyi Kisegítő Takarékpénztár vezérigazgatója; a helyi humánus intézmények támogatója (SzU.1912.IX/13).

Tóth Lajos (1866, Kézdivásárhely – ?) – református; földbirtokos; 1894. március 11-én tagja volt a turini küldöttségnek (SzNM fotótára).

barátosi **Tóth Sámuel** (1809 – 1889) – 1848–49-es honvéd százados; felesége Szabó Otília; a börtönbüntetés után királyi postamester; 1867–1869 között az Olvasó Egyesület elnöke; a Stephanie Menedékház alapító tagja; 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (SzU.1931.XXVIII(XV)/14; XXVIII(XV)/15; Boga 1991: 23; Tóth Sz. B. 2015: 107–108; kriptája a református temetőben 06_1858).

márkosfalvi dr. **Török Andor Gyula** (1872, Kézdivásárhely – 1953, Kézdivásárhely) – református; polgármester 1901–1919. január 13. között; 1904-ben gondnoksági elnök és a kir. tanfelügyelőség megbízottja; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja; kézdivásárhelyi Székely Társaság tagja, a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja, elnöke 1905-től, 1922. december 20-tól a igazgatósági tagja újabb 6 évre; 1905. február 26-én megválasztották a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatósági tagjává, 1935 áprilisban elnökigazgatója; 1906 novembertől a Kézdi egyházmegye

főgondnoka; 1922 augusztusban a református egyházmegye tagja; 1922–1928 között is a kézdikerületi Magyar Nemzeti Párt elnöke, egy ideig Háromszék alispánja, 1935 februárban nyugalmazott alispán, a román parlamentben képviselő; 1922. december 20-tól az újraalakult EMKE kézdívásárhelyi választmányának elnöke, 1904-ben is ő töltötte be a tisztséget; 1928. február 8-tól a Józsiás és Emília Sétatéri és Tanulmányi Alapítvány alelnöke; 1940–1944 között Háromszék alispánja (Sz.1904.XXIII/20; KREkL I/23, 56; SzU.1922.XIX/101, SzU.1928.XXV(XII)/7; Molnár D. 1941: 1; EAnIJ 1902. 06. 01. 242/126.jpg; ILCM fotótára; sírja a római katolikus temetőben, apósa ifj. Jakab István sírhelye, a kriptasor mellett).

Török Andorné **Jakab Beatrix Julianna** (1879, Kézdivásárhely – ?) – római katolikus; polgármesterné; 1909–1930 az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet és a Stephanie Menház választmányának alelnöke; 1962-ben lemondott a román állampolgárságról (SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1930.XXVII(XIV)/14; sírja a római katolikus temetőben, apja ifj. Jakab István sírhelye, a kriptasor mellett).

márkosfalvi **Török Bálint** (1843, Kézdivásárhely – 1900, Kézdivásárhely) – református; 1895-ben kereskedő; 1900-ban takarékpénztári vezérigazgató; dr. Török Andor édesapja (KPHA, SzNM fotótára 1112_008/1884).

Török Bálintné mikelakai **Balogh Mária** (1848, Kézdivásárhely – ?) – református; birtokos; dr. Török Andor polgármester édesanyja; a kézdívásárhelyi Jótékony Nőegylet ideiglenes titkára 1878–79-ben; 1884. március 1-én az Országos Vöröskereszt Egyesület kézdívásárhelyi fiókjának elnökségi tagja (SzK.1880.II/11; KPHA; Boga 1991: 23; SÁL 105/617, Református esketési anyakönyv 1866/48).

Török Samu (1863, Kézdivásárhely – 1954, Kézdivásárhely) – sörgyáros; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja (SzH.1909.IV/76; fotó Fikker Mária tulajdona; kriptasor a református temetőben).

id. Török Sándor – református; szeszgyáros; felesége Tóth Jusztina (1845–1897); 1908 végén a Kézdivásárhelyi Függetlenségi és 48-as Kör érdemes elnöke; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság alelnöke (SzH.1909.IV/76).

Török Sándor (1880, Szentháromság – ?) – gimnáziumi tanár; felesége Szabó Irén (1883–?); 1912. decembertől a Székely Társaság titkára (SzU.1912.IX/148).

Turóczi Béla (? – 1872, Kézdivásárhely) – református; könyvkötőmester; 1908–1909. január között a Polgári Olvasókör tagja (alelnök ?) (SzH.1909.IV/8).

Turóczi István – 1904–1909 között a Kossuth Lajos Asztaltársaság pénztárosa; 1924-ben könyvkereskedő és nyomdatulajdonos; 1935. márciusban a Vegyes Ipartestület elnöke (SzH.1909.IV/76).

Turóczi Mózes (1813, Kézdivásárhely – 1896, Kézdivásárhely) – református; üstgyártó mester, kiscéhmester; a református egyház főgondnoka; az 1848–49-es szabadságharcban ágyúöntő mester, a kézdívásárhelyi hadianyaggyárának igazgatója (fotó a kézdívásárhelyi református egyház tulajdonában; KREkL; kriptája a református temetőben).

dr. **Tuzson Árpád** (1885 – 1949, Kézdivásárhely) – 1909–1911 között a Polgári Olvasókör könyvtárosa; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület ügyésze 6 évre (SzH.1909.IV/8; sírköve a református temetőben).

Ugrai Lajos – 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság jegyzője (SzH.1909.IV/76).

Vajda József – 1928-tól a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének jegyzője (SzU.1928.XXV(XII)/13; csoportkép 1931-ből ILCM fotótára).

Vajna Gábor – 1909-ben főgimnáziumi tanuló; 1909. szeptemberben a Kézdivásárhelyen Szünidőző Tanuló Ifjúság elnöke (SzH.1909.IV/72).

Vajna István – 1904 júniusában a Kézdivásárhely és Vidéki Gazdasági Egyesület alelnöke (Sz.1904.XXIII/44).

pávai **Vajna Károly** (1860, Kézdivásárhely – 1934, Kézdivásárhely) – római katolikus; 1886-ban községi elemi iskolai tanító, majd igazgató; 1883-tól a kézdivásárhelyi Olvasó Egylet könyvtárosa; 1899-től a *Székelyföld* felelős szerkesztője; 1915-ben az állami elemi iskola igazgatója; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság választmányi tagja; 1909-ben az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet és a Stephanie Menház titkára; 1909. júniustól újabb négy évre a Háromszékvármegyei Tanítótestület elnöke; 1909 júniusában az Önkéntes Tűzoltó Egyesület titkára; 1909. szeptembertől a Kossuth Lajos Asztaltársaság választmányi tagja; 1904-től, megnyitásától, 1915-ben is a Napközi Otthon vezetője; 1924. január 27-től a Vegyes Ipartársulat Önművelődési és Segély Egylet korelnöke; 1933. február 25-től a Kaszinó tiszteletbeli elnöke (SzH.1909.IV/76; SzU.1924.XXI/9; Péter 1942: 40, 42; Vajna 1942; Tóth Sz. B. 2015: 108).

dr. **Vargha Béla** (1874, Kézdivásárhely – ?) – ügyvéd; a Székely Társaság gazdája 1901–1902 között; 1904-ig a római katolikus egyházközség gondnoka; 1905 áprilisában a Kaszinó titkára; 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának ügyésze; 1912. március 10-től a Kaszinó elnöke, 1915. március 25-én újra választották három évre; 1915 márciusában újraválasztották a kézdivásárhelyi fiók Vörös Kereszt Egylet elnökének; 1922. december 20-tól a Rudolf Kórház Egyesület igazgatósági tagja 6 évre; 1909. október 17-től a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének ügyésze, 1928-tól tiszteletbeli tagja; 1930-ban a Stephanie Menedékház vagyongazdálkodási bizottságának tagja; 1935. áprilisban a Kézdivásárhelyi Takarékpénztár igazgatósági tagja (SzU.1905.II/30, SzU.1928.XXV(XII)/13, SzU.1930.XXVII(XIV)/14; SzH.1909.IV/84; Bene Gabriella családi levéltára – Kvh.).

Vargha József (1819 – 1905, Kézdivásárhely) – római katolikus; ügyvéd; 1848–49-ben honvéd hadnagy; városi főjegyző (SzU.1931.XXVIII(XV)/13).

dr. **Várhelyi Gyula** (1891, Kézdivásárhely – 1935, Kézdivásárhely) – tanár a főgimnáziumban, a képezdénél, majd ennek elvitele után a gimnáziumnál; 1931-től a Katolikus Népszövetség és Otthon világi elnöke, a szabadelőadásainak kezdeményezője; halálakor a Magyar Párt helyi tagozatának elnöke (SzU.1930.XXVII(XIV)/44, SzU.1931.XXVIII(XV)/1; ILCM fotótára).

dr. **Várhelyi Ödön** (1900, Kézdivásárhely – 1976, Marosvásárhely) – 1931-ben a Kézdivásárhelyi Általános Ipartestület vezetőségi tagja, ellenőr; 1935. márciusban a Vegyes Ipartestület titkára, a Kaszinó titkára (ILCM – Ált. Ipartestületi csoportkép 1931-ből; KPHA).

Veinnman Sándor – főgimnáziumi tanár; 1909. október 17-én a római katolikus főgimnáziumban megalakította az Élő Rózsafüzér Társulatot (SzH.1909.IV/84).

Vizi (Wizy) István (1807 – 1866, Kézdivásárhely) – református; 1850-ben a református egyház főjegyzője; 1849-ben, majd 1852–1860 között Kvh. polgármestere; 1896-ban alkirálybíró volt, majd fővámszedő (Bakk 1895: 436; KREkL I/16, 1847–1861, 66. old.; sírja a református temetőben 291. szám).

Wel(le)nreiter György (1833–?) – sörgyáros; a 19. század végén az római katolikus egyház főgondnoka; a temető egy részének adományozója (felirat a római katolikus temető bejárati kapuja fölött; KPHA; SzNM fotótára 1112_009/1884).

Wel(le)nreiter Györgyné **Podhora Julianna** (1840–1902) – 1878–1879 között a Jótékony Nőegylet bizottsági tagja (SzK.1880.II/11: 129–130; felirat a római katolikus temető bejárati kapuja fölött).

(V)Wertán Béni – 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának ellenőre; (SzH.1909.IV/84).

(V)Wertán István – 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának háznagya (Székely Hirlap 1909. 10. 21. IV. évf./84.)

(V)Wertén Vencel – divatárus; felesége Fejér Tekla (Tini); 1884-ben a kézdivásárhelyi Kórház Egyesület igazgatósági tagja (KPHA; N.1878.VIII/3: 11; Boga 1991: 23).

Zakariás Zaki – 1928-ban a Kézdivásárhelyi Kereskedők és Kereskedő Ifjak Körének könyvtárosa (SzU.1928.XXV(XII)/13).

uzoni **Zayzon Lázár** (? – 1917. Raducăneni) – református; ügyvéd; a Közművelődési Egyesület zene szakosztályának tagja, a Városi Dalárda karmestere, 1880-ban a zeneönképzőkör alapítója; 1904-ben takarékpénztári ügyész; a református egyház tisztségviselője (SzK.1880.II/12; KREkL).

Zayzon Lázárné **Hankó Lujza** (? – 1931, Kézdivásárhely) – református; a Közművelődési Egyesület zene szakosztályának tagja, a Városi Dalárda és zeneönképzőkör tagja (SzK.1880.II/12).

Zajzon Sándor (1871, Sepsiszentgyörgy – ?) – református; 1899-ben állami polgári iskolai tanító Kvh-en; 1900-ban polgári iskolai tanár Kvh-en; Székely Társaság helyettes titkára 1902. januárig, Kiss Jenő halála után titkár; 1904. november 23-tól a Pedagógiai Társaság ellenőre; 1905. március 25-én a Kézdivásárhely és Vidékének Gazdasági Egyesület titkára (Sz.1904.XXIII/6,XXIII/94; SzU.1905.II/27).

Zárug László – 1909. október 17-től a Kereskedő és Kereskedő Ifjak Társulatának titkára (SzH.1909.IV/84).

Rezumat

Efectele sociale și culturale ale modernizării la Târgu Secuiesc (1750–1944)

Ca muzeograf și etnograf al muzeului din Târgu Secuiesc sunt în contact zilnic cu obiectele și documentele legate de bresle, care au avut un rol important în viața orașului timp de mai multe secole. Datorită cercetărilor istorice știam deja foarte multe despre orașul medieval și despre funcționarea breslelor. Dar modernizarea burgheză din secolul al XIX-lea, precum impactul acestui proces asupra societății locale, asupra culturii și a stilului de viață al localnicilor, nu a fost cercetat mai profund până în prezent.

În cadrul școlii doctorale, cu ajutorul metodelor antropologiei istorice, urbane, am studiat mai aprofundat mai ales efectele socio-culturale ale modernizării orașului. După parcurgerea bibliografiei am stabilit că acest proces complex se reflectă (poate fi studiat, analizat și interpretat) mai ales în structura demografică și socială a orașului, în apariția asociațiilor civice, în structura și folosirea spațiului, cât și în modul de reprezentare vizuală (cu fotografii și cărți poștale) a modernizării. Întrebările mele ivite în timpul cercetării au fost împărțite în cinci grupe principale, și tratate pe rând în cadrul lucrării, încercând să ajung la răspunsuri bine argumentate, documentate.

1. Ca prim pas am planificat cercetarea celor mai fundamentale, importante componente ale urbanizării orașului Târgu Secuiesc. Prin analiza structurilor administrative, economice, etnice și confesionale ale localității am dorit să documentez și să demonstrez de fapt procesul de transformare al orașului în perioada cercetată. Pentru că această investigație ar fi fost incompletă fără cunoașterea societății locale din perioada cercetată, am încercat să găsec răspunsuri la următoarele întrebări: ce familii au trăit aici, la ce scară s-a desfășurat imigrarea și stabilirea populației străine în oraș, care a fost gradul de mobilitate și restructurarea socială internă a locuitorilor?

2. Sunt conștient de faptul că urbanizarea nu înseamnă numai dezvoltarea numerică, rapidă și spectaculoasă a populației care trăiește într-o anumită localitate, pentru că este la fel de importantă și implementarea continuă, organică a mentalității și culturii urbane, a strategiilor de viață, a stilului de viață cotidian. De aceea de-a lungul cercetărilor m-am concentrat să dezvălui cât mai aprofundat și detaliat următoarele: ce instituții și asociații culturale și educative din acest mic orașel secuiesc și-au asumat în mod conștient adaptarea valorilor, culturii civice burgheze?

3. La începutul investigațiilor mele am presupus că în constituirea asociațiilor au avut un rol mai important acele grupări sociale (meșteșugarii breslași și comercianții),

care au trăit de mai mult timp în acest loc, caracterizate de viziunea de viață, de strategia de viață și modul de trai tipic al burgheziei.

4. Am presupus de asemenea că modul de viață tipic burghez a avut un impact fundamental asupra mediului construit al târgului. În timp ce în jurul fostei piețe s-au construit imobile familiale și comunitare impunătoare, în spatele lor au rămas ascunse până în prezent căsuțe mici din lemn, unele învelite și azi cu șindrilă. Astfel prezența elementelor arhaice pune în discuție afirmația că majoritatea locuitorilor ar fi trecut la stilul de viață burghez în perioada dualistă (1867–1914) sau interbelică (1920–1944).

5. Am considerat că apariția clădirilor noi comunitare (bisericești, economice, culturale, recreative și sportive) și familiale au schimbat radical nu numai structura spațială a orașului, ci și modul de utilizare al spațiului comunitar. Am formulat o ipoteză, potrivit căreia populația locală a transformat treptat structura spațială a orașului, a format noi obiective clădite, puncte de referință, care au devenit amprente ale schimbărilor socio-locale permanente. Am căutat răspuns și la întrebarea: cum au transformat noile locații (magazinele, restaurantele, cafenele, crâșmele, promenadele, lăcașurile culturale sau sportive) obiceiurile cotidiene și de sărbătoare ale societății locale privind utilizarea spațiului comun.

În cadrul cercetărilor mele am studiat documentele arhivistice legate de oraș în muzeele și arhivele (de stat și bisericești) din județ, în diferite biblioteci am studiat articolele ziarelor locale și regionale, am colecționat, am digitalizat, am documentat și am prelucrat materiale vizuale (schițe, hărți, tablouri, desene, fotografii private, cărți poștale) legate de viața urbană locală.

În conformitate cu aspectele de mai sus, lucrarea se structurează în patru capitole mai importante. În primul examinez componentele demografice ale urbanizării localității, în cadrul căreia analizez cu prioritate evoluția și creșterea numărului populației, imigrația și migrația. Ipoteza mea de bază este că în cadrul urbanizării localității au jucat un rol-cheie nu doar locuitorii autohtoni (meșterii, mândrii de tradițiile lor de breaslă), ci și acele grupuri sociale mobile, care după militarizarea Secuimii din 1764, au sosit din centre urbane mari și prin așezarea lor pe perioade mai scurte sau lungi, ori prin stabilirea lor permanentă în această localitate au introdus noi și noi elemente culturale, modele noi de viață urbană. La sfârșitul capitolului prezint scurta istorie a instituțiilor de învățământ din Târgu Secuiesc, care la rândul lor au avut un rol important în procesul de urbanizare a localității, respectiv în dezvoltarea vieții culturale din oraș.

În al doilea capitol am căutat răspunsuri la următoarele întrebări: când și cum s-au format asociațiile civice în Târgu Secuiesc, cine au jucat un rol mai important în formarea, funcționarea și conducerea lor, ce valori și modele de viață au transmis, ce rol au jucat în difuzarea și acceptarea acestora.

În capitolul trei am analizat cum s-a transformat structura târgului, a pieții centrale, viața curților specifice, odată cu transformările sociale burgheze, ce fel de instituții publice au fost construite în piață sau în apropierea ei, și cum au servit și au transformat restaurantele, cafenele, cârciumile, sălile de bal, promenadele și terenurile sportive nou înființate activitățile cotidiene și de agrement ale diferitelor straturi sociale ale orașului.

În capitolul al patrulea am analizat rolul fotografiilor și al cărților poștale în modul de reprezentare ale schimbărilor petrecute în oraș, cum reflectă folosirea spațiului, obiectivele, clădirile noi de referință a localității, schimbările petrecute în obiceiurile cotidiene sau de sărbătoare ale localnicilor.

În timpul cercetărilor mele am încercat să dezvălui factorii fundamentali și caracteristicile specifice ale urbanizării orașului Târgu Secuiesc, dar și impactul lor socio-cultural. În prima parte a lucrării, cu ajutorul registrelor bisericești și ale datelor oficiale ale recensămintelor, am cercetat și am demonstrat pe rând cum s-a dezvoltat structura demografică, socială, etnică și confesională a târgului din centrul Scaunului Kézdi de la începutul secolului al XVIII-lea până la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial.

Diferitele analize istorice și demografice indică faptul că la începutul secolului al XVIII-lea aici au trăit aproximativ 1500 de persoane. Atunci jumătatea populației era alcătuită din meșteșugari breslași și comercianți, în timp ce o treime se ocupa în mod constant de agricultură. Chiar dacă târgul a avut un caracter urban și agrar în mod constant, și-a păstrat statutul de oraș și în timpul secolului al XVIII-lea.

Militarizarea forțată din 1764, cât și fondarea școlii militare în 1823, au schimbat radical viața orașelului, până atunci cu o populație majoritară protestantă. Cum numărul mare de soldați necesita mai multe servicii și produse meșteșugărești, viața economică a orașului a luat avânt, chiar s-au format noi bresle. Deși calfele călătoreau și mai devreme spre centre meșteșugărești occidentale mai dezvoltate, și soseau aici permanent alți meșteri și negustori din alte orașe și zone îndepărtate, înființarea instituțiilor militare a rezultat într-o perioadă relativ scurtă de timp stabilirea unui număr însemnat de străini. Prin urmare, migrația spre interior a schimbat și a transformat în mod constant structura socială, religioasă și etnică a orașului.

Populația totală din Târgu Secuiesc în 1850 a fost de 3559 persoane, deci în o sută cincizeci de ani numărul populației locale practic s-a dublat. Datele din registrele bisericești, înregistrate din 1724 de Biserica Romano-Catolică, respectiv din 1734 de cea protestantă, arată că în localitate au venit în mod constant familii și persoane germane, armenе, sârbe, slovace, românești, rrome și evreiești. Prin prelucrarea nominativă a datelor din registrele de botez am reușit să demonstrez, că din cele 301 nume de familii înregistrate 230 apar pentru prima oară doar în secolul al XVIII-lea, în timp ce 71 erau deja folosite și înainte. Cu analiza nominativă am documentat de asemenea că în ciuda imigrărilor continue, populația târgului a crescut în primul rând prin creșterea naturală a familiilor locale vechi. Datele arhivistice au confirmat faptul că orașul a fost deschis spre străini încă din secolele XVII-XVIII. Astfel o mulțime de străini s-au așezat aici temporar sau permanent, datorită în primul rând instituțiilor militare. De asemenea subliniez faptul, că locul celor plecați de aici sau al celor decedați în timpul diferitelor epidemii a fost completat întotdeauna cu succes prin noi imigranți.

Datele din recensămintele oficiale și registrele bisericești arată că pierderea de 500 de persoane, între 1881–1891, cauzată în principal de migrația către România după războiul vama, în deceniile următoare a fost înlocuită iarăși prin migrația spre interior. Deși dezvoltarea populației orașului a stagnat din cauza Primului Război Mondial, în 1941 în Târgu Secuiesc trăiau deja 6615 de persoane, deci între 1850–1941 populația s-a dublat din nou. Dacă comparăm această creștere demografică cu structura și creșterea demografică din alte orașe din Transilvania sau din Europa de Vest, putem vedea că

dezvoltarea orașului Târgu Secuiesc în perioada investigată s-a încetinit, urbanizarea de amploare nu a avut loc din lipsa industrializării, iar locuitorii s-au închis în tradițiile lor breslașe de odinioară. Deși puterea centrală din epoca dualistă nu a acordat o atenție mai semnificativă dezvoltării zonei, locuitorii din Târgu Secuiesc au adaptat în mod permanent noi modele de viață, elemente culturale moderne și instituții (asociații) civice burgheze. Acest proces a fost inițiat și promovat mai ales de către persoanele și familiile recent stabilite, care au sosit în oraș cu noi elemente culturale urbane, cu noi modele sociale și strategii de viață.

La începutul cercetării am presupus că familiile meșteșugarilor care locuiau în mod constant în târg, au jucat un rol inițiator în constituirea și susținerea asociațiilor civile. Însă lista persoanelor care și-au asumat răspundere în aceste instituții a dovedit că nu băștinașii, ci cei recent veniți au avut un rol semnificativ, au promovat modele mentale, valori burgheze, cât și instituții civice moderne. Subliniez faptul că asociațiile organizate în Târgu Secuiesc au contribuit esențial nu numai la evoluția burgheziei din oraș, ci și din împrejurimi, astfel au răspândit elementele culturii urbane, burgheze și în satele din jurul orașului.

Ipoteza conform căreia urbanizarea a avut un efect însemnat asupra utilizării spațiilor din oraș și asupra mediului construit, a fost confirmată pe parcursul cercetării. În deceniile de după militarizarea din 1764 în partea de vest și de sud a orașului au fost ridicate clădiri din cărămidă, acoperite cu țiglă, care timp îndelungat au constituit un model de urmat și pentru burghezii înstăriți din localitate. Mai întâi protestanții calviniști au clădit un centru impunător în partea sudică a pieței, apoi puțin mai târziu și catolicii în partea nordică, spre localitatea Kanta. După marele incendiu din 1834, care a distrus centrul orașului în întregime, cât și în ultimii decenii secolului al XIX-lea, familiile mai bogate, dar și asociațiile culturale, profesionale, sociale și economice au construit clădiri spectaculoase în jurul pieței. De fapt centrul târgului a devenit o locație actualizată, modernizată, unde antreprenorii de succes și unele instituții au putut să reprezinte rezultatele mai importante obținute în viața economică și prin clădirile lor copleșitoare ridicate în stil Art Nouveau.

În timpul cercetărilor mele m-am convins că în perioada dualistă și în Târgu Secuiesc a început separarea treptată a spațiilor publice și private, dar acest proces s-a finalizat mult mai târziu, abia în perioada modernizării socialiste forțate de după cel de-al Doilea Război Mondial. Cu toate că curțile, caracteristice orașului, au permis pentru multă vreme familiilor să aibă informații despre viața intimă a vecinilor, în perioada analizată a început și distanțarea celor două sfere.

Prin intermediul unor hărți, diagrame și descrieri am documentat faptul că în a doua parte a secolului al XIX-lea centrul cultural și administrativ inițial al orașului s-a mutat din partea sudică a localității în cea nordică, învecinată cu localitatea majoritar catolică Kanta. Această schimbare reprezintă de fapt și schimbarea survenită în structura profesională a societății locale. Majoritatea familiilor nou venite a fost catolică, iar sporul lor natural fusese mult mai ridicat decât cel al protestanților. Orașelul majoritar protestant din secolul al XVI-lea a devenit majoritar catolic până la sfârșitul perioadei examinate.

În timp ce locuitorii permanenți ai localității au reconstruit treptat centrul, noile imobile cu funcții bisericești, culturale, economice și de agrement au schimbat radical

atât structura spațială, cât și modul de folosire al acesteia. În cele din urmă cercetările au dovedit presupunerea inițială: pe parcursul urbanizării au fost întemeiate construcții noi, puncte noi de referință ale localității, care au reprezentat fidel schimbările structurilor sociale.

Locuitorii orașului Târgu Secuiesc au înființat la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea noi spații publice (de ex.: promenadă, teren de sport, baie) care împreună cu noile obiective (casa de cultură Vigado, hoteluri, restaurante, cafelele, cârciumi, școli, spitale) au devenit foarte repede locații îndrăgite ale vieții sociale burgheze. Subliniez faptul că cetățenii educați și influenți ai orașului au integrat organic aceste noi locații situate în teritoriul orașului, cât și obiectivele turistice din apropiere (Băile Balványos, Fortyogo, Lacul Sfânta Ana). Excursiile la sfârșit de săptămână și estivale, turismul a devenit parte din viața burghezilor din oraș. Menționăm că în această perioadă folosirea spațiilor publice a căpătat accente noi, specific urbane.

În timp ce la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea s-a schimbat, a fost restructurat structura spațială și socială a orașului, fotografia, cât și producerea fotografiilor a devenit parte organică a vieții cotidiene burgheze. Evidențiez că fotografiile private, cât și cărțile poștale tipărite în număr mare, au realizat reprezentarea selectivă a vieții orașului în curs de urbanizare. Producătorii acestora au selectat întotdeauna în mod conștient dintre obiectivele, clădirile localității, prezentând numai acele părți ale orașului, care au reușit să reprezinte în mod corespunzător fața de sărbătoare, modernă a orașului, dar niciodată cartierele și curțile specifice mai sărace, mai înapoiate.

În concluzie subliniez faptul că în perioada studiată structura demografică a orașului nu s-a schimbat în mod radical. Deoarece în viața economică nu a avut loc o dezvoltare spectaculoasă, a lipsit industrializarea, localitatea rămâne în urma dezvoltării mult mai dinamice a orașelor secuiești învecinate (Sfântu Gheorghe, Odorheiu Secuiesc) Deși în viața culturală și socială au fost implementate multe elemente ale burgheziei, în lipsa și întârzierea industrializării, localitatea a rămas un centru mic, înapoiat față de orașele europene și din țară. Târgu Secuiesc s-a împotmolit, s-a închis în tradițiile breslașilor de dinainte, dar totuși păstrându-și în continuare structura etnică și tradițiile urbane premoderne.

Abstract

The Social and Cultural Effects of Modernization in Târgu Secuiesc (1750–1944)

As an ethnographer and museologist at the Museum of Târgu Secuiesc, I am in daily contact with the important objects and documents of the guilds, which once had a significant role in the life of the town. Due to historical researches made, we already knew a lot about the medieval city and the functioning of the guilds. Yet the bourgeois modernisation of the 19th century, the impact of this process upon the local society, its culture and lifestyle hasn't been studied deeper until now.

During the doctoral school, with the help of the methods of historical and urban anthropology, I studied and deepened our knowledge about the socio-cultural effects of the modernization of this town. After studying the bibliography, I determined the main areas of this complex process, which can be analyzed and interpreted mainly by the demographic and social structure of the town, the appearance of the civic associations, the structure and use of space and by the visual representation of modernization (photographs and postcards). Questions that came up during the research were divided into five main groups and treated individually in this work, trying to reach satisfactory answers.

1. As a first step, I planned to explore the basic, most important components of the process of urbanization of Târgu Secuiesc. Analyzing the administrative structure, the economic and ethnic background of the place, I documented and demonstrated its transformation into a town. As this research would have been incomplete without the knowledge of the local society in the examined period, I tried to find answers to questions such as: which families lived here, which was the scale of the migration and the establishment of foreign population in the town, which was the degree of mobility and internal social rearrangement of the inhabitants.

2. I am aware of the fact that urbanization is not only the fast and spectacular numerical development of the population living in a particular place. It is also the continuous and organic naturalization of urban mentality and culture, life strategies, and everyday lifestyle. As a next step, I focused on revealing, as detailed as possible, which cultural and educational institutions and associations of this small Szekler town assumed consciously the spreading of the bourgeois civic values.

3. At the beginning of my investigations I assumed that social groups (the guild masters, merchants and their families) that had been living for a long time in this

place, played an important role in forming of the associations, being the base of the local citizenship through their life vision, strategy and way of life.

4. I also assumed that the civic way of life had a fundamental impact on the built environment of this market-town. While around the former market place spectacular family and community buildings were built, behind them small wooden houses covered with shingles stayed hidden, which partially can be seen even nowadays. Their presence calls into attention the fact that a good part of the residents had not switched over to a good established bourgeois lifestyle, neither in the dualistic (1867–1914) nor in the inter-war (1920–1944) period.

5. Further I assumed that the appearance of new family and community buildings (such as confessional, economic, cultural, recreational and sports ones) have radically changed not only the spatial structure of the town, but also the use of the common spaces. According to my hypothesis, the local population gradually changed the spatial structure of the town. While forming new goals and appearing of new benchmarks, the buildings became fingerprints of the continuous change of the local society. The question emerged how these new locations (various shops, restaurants, cafes, pubs, promenades, cultural and sports units) changed the daily habits and celebrations of the local society regarding the use of the common space.

During my research I investigated documents in both state and church archives, in museums and in libraries, I studied articles of local and regional newspapers, I collected, digitalized, documented and processed visual materials (sketches, maps, paintings, drawings, personal photographs, postcards) related to the local urban life.

According to the above aspects, the book is divided into four main parts.

First I examined the demographic components of the urbanization of the place (a village at the beginning), I analyzed the development and growth of population, the migrations and the immigrations. My basic hypothesis is that not only resident craftsmen, aware and proud of their guild traditions, have played a key-role in the urbanization of the place, but also those mobile social groups, that came into the town after Szeklerland's militarization in 1764 from larger urban centres, and by accommodation for shorter or longer periods or by the permanent establishment in this place, they have introduced new models of urban life. In the end of chapter I present the educational institutions in Târgu Secuiesc, which in turn played an important role in the urbanization process of the locality, respectively in the development of the cultural life in the city.

In the second part of my paper I was looking for answers to questions about civic associations: when and how were they formed here, in Târgu Secuiesc, who played important role in their formation, operation, and leadership, what values, models of life did they pass on, what was the role they played in the spreading and acceptance of the new models.

In the third part of the book I examined how the configuration of the market place, the old square and the life of specific courtyards has changed during these social transformations, what kind of public institutions were built in or near the market, how the newly established restaurants, cafes, pubs, dance halls, sport grounds and promenades served and changed the daily activities and the recreation of people belonging to different social strata.

In the fourth part of the book I analyzed the role of the vintage photos and postcards in representing the landmarks of the development, in documenting the changes in daily life and festive celebrations.

Through my research I tried to reveal the fundamental factors and specific characteristics of the urbanization of Târgu Secuiesc as well as their social and cultural impacts. In the first part of the work, based on church records and official data from population censuses, I demonstrate how the market-place in the centre of the Kézdi Seat had developed from demographical, social, ethnical and confessional point of view from the early 18th century to the end the of the Second World War.

Different historical and demographic analyses indicate that in the early 18th century about 1500 people were living here. Half of the population were artisans and merchants, while a third were farmers. Although the town can be considered both urban and agrarian, it maintained its status of a town even during the 18th century.

Forced militarization in 1764 and the establishment of a Military School in 1823 have radically changed the life of the Protestant majority of the town. As the big number of soldiers needed more services and products of craftsmen, the town's economy developed, they even formed new guilds. Although the moving to western, more developed craft centres for shorter or longer period was a practice in the guilds lives, and foreign craftsmen and merchants permanently arrived here from other cities and remote areas, the establishment of the military institution resulted in a relatively short period of time in a considerable grow of the number of foreigners in the town. Consequently, inward migration has continuously changed the social, religious and ethnic structure of the town.

The total population of Târgu Secuiesc was of 3559 inhabitants in 1850, so in a hundred and fifty years the local population was practically doubled. Data of Roman Catholic Church records from 1724 and of Protestant church records from 1734 show that German, Armenian, Serbian, Slovak, Romanian, Gypsy and Jewish persons and their families came to the place. Checking and analyzing the names of the baptismal registries, I managed to show that out of the 301 family names registered, 230 were first recorded only in the 18th century, while 71 were already used before. With nominal analysis I also documented that despite of the continuing immigration, the population grew primarily by natural growth of the old local families. Archival data confirmed that the town was opened to foreigners beginning with the 17th–18th centuries. A lot of foreigners were settling here temporarily or permanently, primarily due to the military institutions. I also pointed out that those who moved from here or died during various epidemics were always successfully replaced by new immigrants.

Data from official population censuses and church records show that the loss of 500 persons, which occurred between 1881 to 1891, mainly due to migration to Romania after the customs war, was later replaced again by immigrants. Although the increase of the town's population stopped temporary because of the First World War, in 1941 the number of inhabitants was 6615, which means that between 1850 and 1941 the population was doubled again. If we compare this demographic growth with other towns in Transylvania or Western Europe, we can see that the development of Târgu Secuiesc in the analyzed period stopped, remarkable urbanization had not been done due to the lack of industrialization, and residents were locked in their old guild traditions.

Although in the dualist age the government had not given significant attention to the development of this area, the residents of Târgu Secuiesc permanently acclimatized new models of life and new institutions. This process was promoted mostly by recently established people and families, who arrived in the town with new types of urban cultural elements, social patterns and life strategies.

At the beginning of my research I assumed that the families of craftsmen, who were constantly living in the place, played an important role in initiating, creating and sustaining civil societies. But the list of persons who have assumed responsibilities in these societies shows that not the indigenous, but the newly arrived persons had significant role in promoting civic thinking, values and institutions. I emphasize that associations organized in Târgu Secuiesc essentially contributed to the evolution of the bourgeoisie and to the spreading of bourgeois life patterns not only in the town itself, but also in the nearby villages.

The hypothesis according to which urbanization had a marked effect on the use of the urban space and on the built environment was confirmed during the research. In the decades following the militarization in 1764, brick buildings covered with tiles proliferated in the western and the southern part of the town. First the Protestants had built their imposing church in the southern part of the market, then later on the Catholics did the same in the northern part of it, in the so-called Kanta. After the great fire from 1834, which destroyed the centre of the town, mainly in the last years of the 19th century, rich families and also cultural, religious, social and economic associations built spectacular buildings around the market. This place became an updated location, where successful entrepreneurs and some institutions represented their economic status by impressive Art Nouveau buildings.

In Târgu Secuiesc the gradual separation of public and private spaces started in the dualistic period, this process being completed much later, after the forced socialist modernization following the Second World War. Although the characteristic open courtyards have allowed for a long time people to come and take a look at their neighbours' intimate life, in the discussed period the detachment of these two spheres had begun.

I documented by maps, charts and descriptions that in the second part of the 19th century the original administrative and cultural centre of the town moved from the southern to the northern part of the market, to bordering village Kanta, with Catholic majority. This change actually represents the changes in the confessional structure of the local society. Newly arrived families were mostly Catholic, and their natural increase was more relevant than that of the Protestants. The predominantly Protestant town in the 16th century became by the end of the considered period of Catholic majority.

While rebuilding the centre, the religious, cultural, economic and recreational functions of the new buildings radically altered both the spatial structure of the town as well as the ways of using it. Finally the research has shown the initial assumption: during the process of urbanization there were established new locations, new reference points of the town, which reflected the changes of its social structure.

These new public spaces (eg.: promenades, sports fields, baths) together with new objectives (Vigado cultural house, hotels, restaurants, cafes, pubs, schools, hospitals) quickly became popular locations of social life. I stress upon the fact that educated and affluent citizens of the town had organically integrated in their lives not only public

spaces located in the town, but also nearby natural attractions (Baile Balványos, Fortyogo, Lake Saint Ana). Weekend and summer trips, tourism became part of the life of the citizens. In this period the use of public spaces acquired new, specifically urban accents.

While in the late 19th century, early 20th century the spatial and social structure of the town changed as shown, photography also became part of the civic everyday life. Nevertheless private photos and postcards presented only partially the process of urbanization, the real face of the town. Those who made them always sorted out consciously the best buildings, the nicest sights of it, those which broadcasted the festive appearance, and never the characteristic but poorer neighbourhoods and backyards.

In conclusion I point out that during the considered period the demographic structure of the town had changed, but not radically. Due to the fact that there was no spectacular development in the economic life and due to the lack of industrialization the town was left behind in comparison with the much more dynamic development of other Szekler towns (Sfântu Gheorghe, Odorheiu Secuiesc). While in cultural and social life many elements of the bourgeois lifestyle were acclimated, in the absence of industrialization the town remained far behind many other European cities. Târgu Secuiesc preserved its ethnic structure and pre-modern urban traditions.

Cuprins

Introducere	9
Antecedentele și ipotezele cercetării	11
Analiza surselor	15
Abordare terminologică, teoretică și metodologică	23
Urbanizarea orașului Târgu Secuiesc din secolul XVIII până la mijlocul secolului XX	33
Târgu Secuiesc în contextul proceselor de urbanizare din Transilvania	33
Structura așezării	37
Conducerea administrativă a orașului în secolele XVIII–XIX	47
Organizarea economică	52
Relații etnice și confesionale	58
Societatea locală reformată și romano-catolică între 1727–1853	67
Migrație și mobilitate socială la cumpăna secolelor XIX–XX	89
Educația locală din secolul XVII până la mijlocul secolului XX	100
Însumare	112
Viața culturală la Târgu Secuiesc din epoca reformelor până la 1948	117
Dezvoltarea vieții culturale la răsăritul epocii reformelor în Transilvania	117
Cazinoul din Târgu Secuiesc și Cercul Literar Civic	125
Asociații culturale și de amatori	143
Asociațiile industriașilor și a comercianților	151
Filiala locală a Societății Maghiare de Cultură din Transilvania	159
Filiala locală a ASTREI	160
Asociații sociale și de ajutorare medicală	162
Asociația de Binefacere a Femeilor din Târgu Secuiesc	163
Asociația Spitalului și Spitalul Rudolf	172
Însumare	179
Formarea și utilizarea spațiului public din Târgu Secuiesc în secolele XVIII–XX	183
Piața centrală și sistemul de curți	183
Imobilele instituțiilor publice	191
Clădirile comunitare din perioada dualismului	197
Clădirile civice și cele cu apartamente de închiriat în epoca dualismului	203
Restaurante, cafenele și cârciumi	216
Parcuri	219
Viața locală sportivă și scenele acesteia	223
Însumare	229

Târgu Secuiesc prin prisma fotografiilor	233
Dezvoltarea meseriei de fotograf la Târgu Secuiesc	233
Târgu Secuiesc pe vederile poștale de la începutul secolului XX	237
Viața în piața centrală prin prisma fotografiilor realizate în prima parte a secolului XX	239
Însumare	242
Concluzii	243
Surse arhivistice	247
Bibliografie	249
Anexe	267
Inventarul asociațiilor, cercurilor, societăților locale între 1842–1948	267
Persoanele importante din viața asociațiilor și a vieții publice din Târgu Secuiesc	269
Rezumat	295
Abstract	301

Contents

Introduction	9
Antecedents and hypotheses of the research	11
An analysis of sources	15
Terminology, theory and methodology	23
The urbanization of Târgu Secuiesc from the 18 th to the middle of the 20 th century	33
Târgu Secuiesc within the urbanization processes of Transylvania	33
The settlement structure of Târgu Secuiesc	37
The administrative leading of the city in the 18 th and 19 th century	47
Economical organization	52
Ethnical and confessional relations	58
The Reformed and Roman Catholic society of the city between 1724 and 1853	67
Migration and social mobility at the turn of the 19 th and 20 th centuries	89
Local education from the 17 th century up to the middle of the 20 th century	100
Summary	112
Cultural life in Târgu Secuiesc from the reform age to 1948	117
Rise of cultural life in Transylvania at the dawn of the reform age	117
The Casino from Târgu Secuiesc and Civilian Reading Circle	125
Cultural and amateur associations	143
The associations of industrialists and merchants	151
The local section of the Hungarian Cultural Society of Transylvania	159
The local section of ASTRA	160
Social and aid associations	162
The Charity Association of the Women from Târgu Secuiesc	163
The Hospital Society and the Rudolf Hospital	172
Summary	179
The formation and use of public space in the 18 th –20 th century Târgu Secuiesc	183
The central market place and the specific system of courtyards	183
The real estates of public institutions	191
The community buildings of the dualist age	197
Civilian buildings and apartment houses of the dualist age	203
Restaurants, coffee shops and pubs	216
Public gardens	219
The local sport life and its locations	223
Summary	229

Târgu Secuiesc through photographs	233
The rise of photography in Târgu Secuiesc	233
The city on the photographs taken at the beginning of the 20 th century	237
Life in the central market place through the photographs from the first part of the 20 th century	239
Summary	242
Conclusions	243
Archive sources	247
Bibliography	249
Appendix	267
Inventory of local associations, societies and circles between 1842 and 1948	267
Important persons in the associations and public life of Târgu Secuiesc	269
Rezumat	295
Abstract	301

© www.kjnt.ro/szovegtar

Közel 15 éve arra keresem a választ, hogy a polgárosodás hogyan bontakozott ki Kézdivásárhelyen a 18. század elejétől kezdődően, majd a hosszú 19. század idején és a 20. század első felében. Habár az első világháború előbb csak megszakította, majd hosszabb időre elnapolta a város urbanizációját, a településben számos polgári élet- és kulturális minta még tovább élt egészen 1944-ig. A hazai kommunista hatalom 1945 után ebben a székely városban is erőszakos eszközökkel rombolta le a polgári társadalmat, a korábbi gazdasági és kulturális életet. A legtöbb kelet-európai városi településhez hasonlóan, Kézdivásárhely is csak 45 éves kényszerszünet után, az 1989-es rendszerváltozást követő évtizedekben tudott újra a demokratizálódás, a polgárosodás, a modernizáció és az organikus urbanizáció útjára térni. Külön hangsúlyt fektetek annak vizsgálatára és bemutatására, hogy a különböző makrofolyamatok (1764-es militarizálás, 1848-as forradalom, 1867-es kiegyezés, első világháború, impériumváltozás stb.) milyen hatást gyakoroltak e székelyföldi kisváros demográfiai szerkezetére, társadalmára, belső intézményeire, kultúrájára és térhasználatára.

ISBN 978-606-9015-00-1

9 786069 015001